

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

ВОЈНО ДЕЛО

ОПШТЕВОЈНИ
НАУЧНО-ТЕОРИЈСКИ ЧАСОПИС

ЈЕСЕН/2010 ГОДИНА LXII

УДК 355/359 YU ISSN 0042-8426

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

МЕДИЈА ЦЕНТАР „ОДБРАНА“

ДИРЕКТОР

Славољуб М. Марковић, потпуковник

ОДСЕК ЗА ИЗДАВАЧКУ ДЕЛАТНОСТ

ГЛАВНА УРЕДНИЦА

Драгана Марковић

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК ВОЈНОГ ДЕЛА

потпуковник

Милан Тепшић, дипл. инж.

milan.tepsic@mod.gov.rs

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Проф. др *Митар* Ковач, генерал-мајор (председник); проф. др *Зоран* Килибарда (заменик председника); проф. др *Божидар* Форца, генерал-мајор; доц. др *Младен* Вуруна, бригадни генерал; проф. др *Јан* Марчек, пуковник; проф. др *Младен* Пантић, пуковник; проф. др *Јоже* Сивачек, пуковник у пензији; проф. др *Владимир* Грујић, пуковник у пензији; проф. др *Драган* Симеуновић; проф. др *Владан* Јончић; проф. др *Зоран* Драгишић; потпуковник *Милан* Тепшић, одговорни уредник (секретар).

Адреса: Часопис Војно дело, (БЕ) 11002 Београд, Браће Југовића 19 *
vojno.delo@mod.gov.rs * Одговорни уредник: 3349-497 * Претплата:
pretplata@odbrana.mod.gov.rs, тел./факс: 3241-009 * Текући-рачун РЦ МО
Републике Србије 840-49849-58 * Појединачна цена примерка 324,00 динара.

Рукописи се не враћају

Часопис излази тромесечно

Штампа: Војна штампарија – Београд, Ресавска 40б

МЕЂУНАРОДНО ОКРУЖЕЊЕ

Richard J. Anderson

Зависност Европе од руског природног гаса – перспективе
и препоруке за дугорочну стратегију 9–81

Dieter Baumann

Од светог рата до легалног мира – размишљања
о безбедноснополитичкој парадигми у 21. веку 82–102

Данијела Лакић

Развој и карактеристике система одбране
Босне и Херцеговине 103–121

ВОЈНОПОЛИТИЧКИ САВЕЗИ

Dorinel Moldovan

Plamen Pantev

Matthew Rhodes

Здружене наменске снаге за Исток и заједничке војне базе
у Румунији и Бугарској 122–146

Зоран Килибарда

Интегративни процеси у региону југоисточне Азије 147–165

НАЦИОНАЛНА БЕЗБЕДНОСТ

Биљана Стојковић

Безбедносни аспекти укључења Републике Србије
у Европску унију 166–189

Слободан Р. Петровић

Прилог националној стратегији заштите кибер-простора 190–217

Миле Ракић

Безбедност и/или безбедносна превентива 218–231

Предраг Илић

О једном уџбенику националне безбедности 232–242

УПРАВЉАЊЕ КРИЗАМА И ОРГАНИЗАЦИЈАМА

Зоран Кековић

Горан Глишић

Ненад Комазец

Приступ методологији интегралног управљања ризиком
у организацији 243–257

Ранко Лојић

Организациона култура 258–277

ТЕРОРИЗАМ

<i>Ивана Алкалај</i>	
Терористичка организација ХАМАС и њен систем социјалне заштите	278–296
<i>Милован Суботић</i>	
Одређење савременог екстремизма	297–313

ЗАШТИТА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

<i>Саша Т. Бакрач</i>	
<i>Младен М. Вуруна</i>	
<i>Мишко М. Милановић</i>	
Деградација животне средине – утицај на еколошку безбедност	314–328
<i>Дејан Недељковић</i>	
Хидробиолошки фактори потенцијално опасни по здравље	329–348

ИСКУСТВА И ПОУКЕ ИЗ ПРОШЛОСТИ

<i>Владимир Баровић</i>	
Историјски основи немачког милитаризма као поука за демократске процесе трансформације војске	349–360
<i>Горан Вукадиновић</i>	
<i>Владимир Грујић</i>	
Балкан као подсвест Европе	361–369

INTERNATIONAL ENVIRONMENT

<i>Richard J. Anderson</i>	
Europe's Dependence on Russian Natural Gas: Perspectives and Recommendations for a Long-term Strategy	9–81
<i>Dieter Baumann</i>	
From Holy War to Legal Peace – Thoughts on Security-Policy Paradigm in the 21st Century	82–102
<i>Danijela Lakić</i>	
Development and Characteristics of the Defense System of Bosnia and Herzegovina	103–121

MILITARY-POLITICAL ALLIANCES

Dorinel Moldovan

Plamen Pantev

Matthew Rhodes

Joint Task Force East and Shared Military Basing
in Romania and Bulgaria 122–146

Zoran Kilibarda

Integration Processes in the Southeast Asia Region 147–165

NATIONAL SECURITY

Biljana Stojković

Modal Experiment in Examining a Potential Security System
of the Republic of Serbia 166–189

Slobodan R. Petrović

Contribution to the National Strategy of Cyberspace Protection 190–217

Mile Rakić

Security and/or Preventive Security 218–231

Predrag Ilić

On a Textbook of National Security 232–242

MANAGEMENT OF CRISES AND ORGANIZATIONS

Zoran Keković

Goran Glišić

Nenad Komazec

Approach to the Methodology of Integral Risk Management
in an Organization 243–257

Ranko Lojić

Organizational Culture 258–277

TERRORISM

Ivana Alkalaj

HAMAS Terrorist Organization and Its Social Protection System 278–296

Milovan Subotić

Determination of Contemporary Extremism 297–313

ENVIRONMENTAL PROTECTION

<i>Saša T. Bakrač</i>	
<i>Mladen M. Vuruna</i>	
<i>Miško M. Milanović</i>	
Environmental Degradation – Impact On Ecological Security	314–328
<i>Dejan Nedeljković</i>	
Hydrobiology Factors Potentially Detrimental to Health	329–348

EXPERIENCES AND LESSONS OF THE PAST

<i>Vladimir Barović</i>	
Historical Foundations of German Militarism as a Lesson for Democratic Processes of the Military Transformation	349–360
<i>Goran Vukadinović</i>	
<i>Vladimir Grujić</i>	
The Balkans as Europe's Subconsciousness	361–369

INTERNATIONALES UMFELD

<i>Richard J. Anderson</i>	
Die Abhängigkeit Europas vom russischen Naturgas – Perspektiven und Empfehlungen für eine langfristige Strategie	9–81
<i>Dieter Baumann</i>	
Vom heiligen Krieg bis zu legalem Frieden – Gedanken über das sicherheitspolitische Paradigma im 21. Jahrhundert	82–102
<i>Danijela Lakić</i>	
Die Entwicklung und Merkmale des Verteidigungssystems von Bosnien und Herzegowina	103–121

MILITÄRPOLITISCHE BÜNDNISSE

<i>Dorinel Moldovan</i>	
<i>Plamen Pantev</i>	
<i>Matthew Rhodes</i>	
Die streitkräftegemeinsame Einsatzgruppe Ost und gemeinsame Militärbasen in Rumänien und Bulgarien	122–146
<i>Zoran Kilibarda</i>	
Integrationsprozesse in Südostasien	147–165

NATIONALE SICHERHEIT

<i>Biljana Stojković</i> Die Sicherheitsaspekte des EU-Beitritts Serbiens	166–189
<i>Slobodan R. Petrović</i> Der Beitrag zur nationalen Strategie des Schutzes des Cyberspace	190–217
<i>Mile Rakić</i> Sicherheit und/oder die Sicherheitsvorbeugung	218–231
<i>Predrag Ilić</i> Von einem Lehrbuch über die nationale Sicherheit	232–242

KRISENBEWÄLTIGUNG UND UNTERNEHMENSFÜHRUNG

<i>Zoran Keković</i> <i>Goran Glišić</i> <i>Nenad Komazec</i> Zugang zur Methodologie der integralen Risikobewältigung im Unternehmen	243–257
<i>Ranko Lojić</i> Unternehmenskultur	258–277

TERRORISMUS

<i>Ivana Alkalaj</i> Die Terrororganisation Hamas und ihr System des sozialen Schutzes	278–296
<i>Milovan Subotić</i> Die Definition des modernen Extremismus	297–313

UMWELTSCHUTZ

<i>Saša T. Bakrač</i> <i>Mladen M. Vuruna</i> <i>Miško Milanović</i> Degradierung der Umwelt – der Einfluss auf die Ökologiesicherheit	314–328
<i>Dejan Nedeljković</i> Hydrobiologische potentiell gesundheitsgefährdende Faktoren ..	329–348

ERFAHRUNG UND LEHREN AUS DER VERGANGENHEIT

Vladimir Barović

Die historischen Grundrisse des deutschen Militarismus,
als Lehre für die demokratischen Prozesse
der Transformation des Militärs 349–360

Goran Vukadinović

Vladimir Grujić
Balkan als Unterbewusstsein Europas 361–369

ЗАВИСНОСТ ЕВРОПЕ ОД РУСКОГ
ПРИРОДНОГ ГАСА – ПЕРСПЕКТИВЕ
И ПРЕПОРУКЕ ЗА ДУГОРОЧНУ
СТРАТЕГИЈУ*

Richard J. Anderson

Док садашња политика енергетике ЕУ у одређивању циља обухвата изворе обновљиве енергије, уштеду и смањење емисије, пропуштено је препознавање безбедносне претње у виду растуће зависности од руских угљоводоника – посебно природном гасу.

Овај текст је превод изворног текста који је публикован септембра 2008. у *Occasional Paper Series No 19*, у Европском центру за студије безбедности Џорџ К. Маршал.

Кључне речи: *Европска унија, Русија, енергетска безбедност, природни гас.*

Увод

У Европској унији (*European Union 27*) тренутно се ослањају на Русију за скоро 38% од укупног увоза природног гаса,¹ а потрошња ће поста-ти знатно већа уколико европске државе имплементирају своје тренутно формулисане политике енергетике. Уз планове за постепено укидање нуклеарних електрана у неколико европских земаља, циљ ЕУ јесте да се сма-

* Ова студија је урађена као део вишег истраживачког пројекта, који је реализован у Европском центру за студије безбедности Џорџ К. Маршал, у Гармиш-Партенкирхену. Публикована је под називом „Europe's Dependence on Russian Natural Gas: Perspectives and Recommendations for a Long-term Strategy“ у часопису *The Marshall Center Occasional Paper Series, No. 19 (September 2008)*, а са енглеског језика превела ју је Љиљана Брчић.

¹ Ради доследности, у овом раду бројчани показатељи који се односе на природни гас изражаваће се у кубним метрима. Док ЕИА обично презентује податке у кубним стопама, мерна јединица у Европи је кубни метар, а јединица запремине у трговинским споразумима за промет робе обично је 1.000 кубних метара природног гаса. Податак који говори о 156,1 милијарду кубних метара гаса за ЕУ (EU 27) у 2005. години, проистиче из Гаспромовог извештаја, који је верификовао независан извор, и који је успоређен са бројчаним показатељима ВР-а за 2005. о европском увозу како гасоводима тако и кроз испоруке текућег природног гаса (ТПГ) (*liquefied natural gas – LNG*). Укупан увоз гаса у Европу износио је 413,46 милијарди кубних метара гаса, од чега је 356,86 милијарди испоручено мрежом гасовода, а око 47,6 милијарди кубних метара кроз испоруке ТПГ танкерима са контејнерима.

њи потрошња угља, чиме би се смањила емисија гасова који стварају ефекат стаклене баште. Осиромашењем домаћих извора гаса ослањање на Русију ће порасти на 50 до 60% укупног увоза гаса у наредних двадесет година, уколико се не усвоје другачије политике енергетике.² *Европска унија и земље већег дела Европе ускоро ће се наћи у изузетно опасном положају због „заувек растуће“ зависности од руског природног гаса. Те земље морају сада да раде заједно како би створиле кохерентну стратегију диверзификације* (уношење разноликости, прим. прев.).

Док садашња политика енергетике ЕУ у одређивању циља обухвата изворе обновљиве енергије, уштеду и смањење емисије, пропуштено је препознавање безбедносне претње у виду растуће зависности од руских угљоводоника – посебно природном гасу. У раду се предлаже стратегија диверзификације са конкретним мерама које би се могле предузети, дугорочно, у различитим областима политике енергетике, како би се створио уравнотеженији приступ ради задовољавања потреба за енергијом. Европа мора да прихвата и такву стратегију не само због тога што превелики ослонац на било који енергетски извор представља политичку неизвесност, већ што је много важније, зато што је доминација европским тржиштем природног гаса јасан и прорачунати циљ ка којем тежи непоуздана руска администрација већ неколико година. Руски монопол на европском тржишту природног гаса Кремљу би омогућио изузетну преможу у преговорима са европским суседима. Европски ослонац на руски природни гас већ велико утиче на слободу деловања појединих европских држава и све више ће нарушавати суверенитет Европе. Постоји неколико чинилаца који би могли да умање руску позицију задржавања монополске позиције на тржишту природног гаса на европском континенту. У раду се разматрају и ти чиниоци, посебно у контексту врсте мера које би већи део Европе могао да предузме како би се обезбедило да Русија не оствари свој циљ поновним потврђивањем присилног утицаја, користећи енергију као оружје.

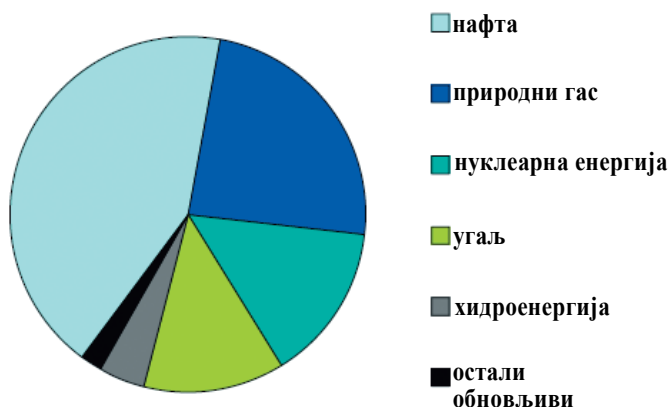
Зашто је природни гас толико пресудан у енергетској мешавини

Природни гас има пресудну улогу у потрошњи енергије широм света, а Европа није никакав изузетак. На ЕУ отпада око 17% светске енергетске потрошње и има исти удео у годишњој производњи природног гаса у свету.³

² Засновано на процени Европске комисије (раније Комисије европских заједница, прим. прев) "Green Paper: A European Strategy for Sustainable, Competitive and Secure Energy" Brussels, 2006; стр. 3; и Energy Information Administration, "International Energy Outlook 2006" http://www.eia.doe.gov/oi/af/ieo/nat_gas.html.

³ У 2003. години потрошња енергије у ЕУ износила је 73,7 квадриљона (10^{15}) BTU (британска топлотна јединица) (*British Thermal Unit*, BTU) што чини око 17% удела у укупној светској потрошњи енергије. Потрошња природног гаса у Европској унији 2005. износила је око 17% од укупне светске потрошње.

Анализом извора енергије у ЕУ добијају се следеће категорије: нафта 43%, природни гас 24%, нуклеарна енергија 14%, угаљ 13%, хидроенергија 4% и 2% остали обновљиви извори (као што су геотермална, биогориво, ветар и соларна енергија).⁴

Слика 1 – Коришћење енергије према извору (ауторова скица)

Насупрот уобичајеном мишљењу, највећи део електричне енергије добија се сагоревањем угљоводоника који загревају воду ради покретања парних турбина. Хидроелектране, нуклеарне електране и производња електричне енергије из обновљивих извора заједно производе много мању количину од електричне енергије произведене из гаса, угља и нафте. Поред тога, природни гас је префериран угљоводоник за генерисање електричне енергије, јер има најчистије сагоревање, а по цени се може поредити са угљем.⁵ Упркос томе, природни гас је вероватно најпознатији потрошачима по употреби у домаћинствима за загревање, кување и хлађење; потрошња за домаћинства износи око 22% од укупне потрошње природног гаса.⁶ По-

Поређења ради, 2003. је удео САД у светској потрошњи укупне енергије износио је 24%. Energy Information Administration, "Country Analysis Briefs: European Union," http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/European_Union/Full.html и *Quantifying Energy: BP Statistical Review of World Energy 2006*, p. 27, http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/globalbp/globalbp_uk_english/reports_and_publications/statistical_energy_review_2006/STAGING/local_assets/downloads/pdf/natural_gas_section_2006.pdf.

⁴ Исто.

⁵ Готово да је цена иста по произведеној BTU "The Uses of Natural Gas" NaturalGas.org, <http://naturalgas.org/overview/uses.asp>.

⁶ Исто. Због снажне инфраструктуре неопходне за снабдевање домаћинстава, употреба природног гаса има значајну улогу у дискусијама о стратегији диверзификације.

ред комерцијалне производње електричне енергије већи део индустријских производа зависи од примене природног гаса. Он је основа многих хемијских производа, вештачких ђубрива и фармацеутских производа, јер је јефтин извор бутана, етана и пропана. Поред тога, он је основни састојак за разне врсте пластике, тканине и антифриза. У компримованом стању служи као погонско гориво у аутомобилским моторима. Иако постоји релативно мало станица за пуњење гаса, аутобуси јавног превоза у Европи све више користе природни гас, који мање загађује атмосферу од бензина и нафте.⁷ Имајући у виду вишеструку корист, повољну цену у односу на обновљиву енергију, предности у контроли емисије гаса, пројекције енергије указују да ће природни гас, по свему судећи, нарасти до једне трећине у укупном уделу европске потрошње енергије до 2030. године, и скоро добити релативни значај као и нафта.⁸

Фрагментација цена и европског тржишта природног гаса

Пре свега захваљујући потенцијалима нафтовода и танкера, цене нафте на тржишту у целом свету варирају веома умерено (3,7% у 2005. години). Насупрот томе, гас у природном стању може да се испоручује економично само гасоводима, чиме је подложен варирању цена у регионима (разлика у цени је варијала за 31% према локацији 2005. године).⁹ То резултира врло неуједначеним ценама природног гаса; трошкови знатно варирају услед

⁷ Исто. Природни гас емитује 70 процената мање угљен-моноксида, 89 одсто мање неметанских органских гасова, и 87 процената мање азотних оксида него возила са бензинским или дизел моторима. Природни гас је постао приоритетно гориво у јавном превозу у Калифорнији и европским градовима где су стандарди емисије штетних гасова строги.

⁸ На основу података америчког министарства енергетике "World Total Energy Consumption by Region and Fuel, Reference Case, 1990–2030," http://www.eia.doe.gov/oiaf/ieo/pdf/ieoreftab_2.pdf и Commission of the European Communities, "Green Paper: A European Strategy for Sustainable, Competitive and Secure Energy" Brussels, 2006.

⁹ Поређењем кретања цена природног гаса и цена сирове нафте на тржишту, фактор регионализације постаје јасан. У 2005. години просечна цена сирове нафте била је 56,59 долара по барелу за West Texas Intermediate, а 54,52 долара за Brent, што чини разлику у цени од 3,7 одсто, пре свега због нивоа квалитета. И док је цена нафте у целом свету варијала веома мало, цена природног гаса драматично се разликовала од тржишта једног региона до тржишта другог региона. Цена природног гаса у САД кретала се у просеку око 8,79 \$ за милион BTU, док је у ЕУ просечна цена била око 6,28 \$, а у Јапану само 6,05 \$ због повољног дугорочног уговора за ТПГ (течни природни гас, прим прев.) са Малезијом. У целом свету цене природног гаса варирају према облику и до 31%. Подаци о ценама нафте и гаса преузети су из British Petroleum Statistical Review, "Spot Crude Prices: From 1972 and Natural Gas Prices – from 1984" http://www.investis.com/bp_acc_ia/stat_review_05/htdocs/reports/report_20.html и http://www.investis.com/bp_acc_ia/stat_review_05/htdocs/reports/report_21.html.

различитих фактора, као што су извори бушотине, транспорт на далеке удаљености и локални трошкови дистрибуције.

Природни гас може се довести у течно стање процесом расхлађивања до -260 степени F [-162 степена C], чиме се његова запремина смањује 600 пута, у односу на запремину при нормалним условима, па га је могуће превозити танкерима (контејнерима). Будући да је тај процес скуп, ради веће рационализације течни природни гас користи се само као допуна гасу из гасовода.¹⁰ Превођење природног гаса у течно стање захтева изузетно велика инфраструктурна постројења, што себи могу да омогуће само богате економије. То додатно поставља ограничења за извоз и увоз ТПГ и произвођачима и потрошачима, који би морали бити спремни да инвестирају неколико стотина милиона долара у терминале. Чињеница да при транспорту природног гаса у течном стању специјалним танкерима (танкер за ТПГ) долази до губитка због испаравања током превоза додатно компликује и усложњава цену.¹¹ Док у гасоводима такође долази до губитка гаса због неизбежног цурења, удаљеност и трајање испоруке бродским превозом имају значајну улогу у економичности превоза танкерима, чему треба додати и тенденцију регионализације цена робе у течном и гасовитом стању.

У Европи, са само три главна екстерна добављача,¹² природни гас се обично продаје према дугорочним уговорима до 25 година. Уговори обавезују купца на куповину одређене минималне количине, чиме се штити произвођач који мора да веома много инвестира не само у експлоатацију, већ и у гасоводе, гасне станице и складишта гаса. Цене природног гаса у Европи зависе првенствено од тога шта ће тржиште имати у односу на цене алтернативних горива.¹³ Пошто је нафта најближа замена за природни гас, цена нафте управља ценом гаса. Огроман пораст цена нафте у протеклих неколико година донео је са собом одговарајући скок цене европског природног гаса, у великој мери због тога што дугорочни гасни уговори обично садрже променљиве цене како би се компензовала одступања у ценама нафтних деривата. Таквом регионализацијом цена, због потешкоћа у транспорту

¹⁰ Три државе које се ослањају скоро искључиво на течни природни гас су Јапан, Јужна Кореја и Тајван. Према подацима Америчког министарства енергетике (EIA) "LNG Importers" <http://www.eia.doe.gov/oiaf/analysispaper/global/importers.htm>

¹¹ У танкерима за превоз ТПГ користи се изолација постројења уместо расхлађивања, како би се терет одржао у течном стању. Дешава се да што путовање дуже траје, више ће гаса испарити – бар док се не конструишу нови бродови са постројењима за поновно довођење гаса у течно стање, тј. реликвификацију. Nick Blenkey, "LNG boom continues" MarineLog.com, <http://www.marinelog.com/DOCS/PRINTMMV/MMVFebIng1.html>.

¹² Европа се природним гасом практично снабдева из Русије, Норвешке и Алжира. Туркменски гас се продаје Украјини, али га транспортује *Гаспром* преко Русије.

¹³ United Nations Conference on Trade and Development, "Natural Gas – Prices" <http://r0.unctad.org/infocomm/anglais/gas/prices.htm>.

земног гаса у течном стању и пре свега ослањањем на ограничења дугорочних уговора, снабдевачи гасом показују како имају много већи утицај на формирање цене гаса него што произвођачи нафте имају на постављање услова за цену нафте. Све док природни течни гас не постане светска роба попут нафте, уз економичнији танкерски транспорт, фрагментација цена природног гаса ће се наставити. Према томе, озбиљне разлике у регионалним ценама полако ће се смањивати.¹⁴

Због раније наведених разлога велики регионални извозник гаса пре може да буде онај ко одређује, него неко ко прихвата цену. Као произвођач и извозник гаса Руска Федерација нема конкуренцију. У 2005. години Русија је произвела око 22% природног гаса у свету.¹⁵ Уз 47,55 трилиона кубних метара природног гаса,¹⁶ она поседује 27,5 одсто светских резерви гаса. Затим, у смислу доказаних ресурса, следи Иран са 15,9 одсто и Катар са 14,9 одсто светских резерви гаса. Ниједна друга земља не поседује више од четири процента светских резерви гаса. Што се тиче природног гаса, Русија је еквивалент у доминацији светским резервама у нафти коју има Саудијска Арабија (25%).¹⁷ Због феномена регионализације цена природног гаса, доминантна позиција Русије на европском тржишту даје јој много већу моћ од обичног произвођача енергије.

Све веће ослањање Европе на увоз угљоводоника

Европска унија (ЕУ) тренутно увози 50 одсто својих енергетских потреба у облику угљоводоника. Процењује се да ће у наредних 20–30 година увоз порасти на 70 одсто од укупне потрошње енергије у Европској унији.¹⁸ Бројни фактори истовремено утичу на повећање ослањања на спољне изворе енергента угљоводоника. Пре свега, позната је чињеница да је већина

¹⁴ Према ценама из 1995. године, види се да се тренд доступности гаса у свету знатно побољшао. Цена природног гаса у САД кретала се око 1,69 \$ за милион BTU, док је Јапан плаћао 3,46 \$ – два пута више. За једну деценију, разлике у цени гаса у свету умањиле су се са 100% на 31%, углавном захваљујући учинку течног природног гаса.

¹⁵ *Quantifying Energy: BP Statistical Review of World Energy 2006*, стр. 24, http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/globalbp/globalbp_uk_english/reports_and_publications/statistical_energy_review_2006/STAGING/local_assets/downloads/pdf/natural_gas_section_2006.pdf.

¹⁶ Америчко министарство енергетике, "International Energy Outlook 2006", http://www.eia.doe.gov/oiaf/ieo/nat_gas.html.

¹⁷ Америчко министарство енергетике, "Saudi Arabia (Саудијска Арабија)", <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/saudi.html>.

¹⁸ Европска комисија, "Green Paper: A European Strategy for Sustainable, Competitive and Secure Energy" Brussels, 2006, стр. 3.

европских ресурса нафте и гаса или исцрпљена или је на измаку.¹⁹ У Европи (без Русије), практично, не постоје изгледи за домаћу производњу, пошто многе земље немају никакве резерве. Тренутно само Норвешка и Холандија, са 1,4% и 1% светских резерви гаса, обезбеђују ограничен удео Европе, да се не говори о апсолутној зависности о увозу,²⁰ иако би досад непотврђена тврдња о великом налазишту гаса у Мађарској могла незнатно да измени динамику тржишта у централној Европи.²¹

И док резерве природног гаса у Европи ишчежавају, залихе угља су богате. Пољска, Србија, Немачка и Република Чешка, саме, имају надокнадиве резерве угља од преко 47 милијарди тона.²² *Кјото протокол* о емисији штетних гасова, угљен-диоксида, не допушта повећање употребе угља у производњи електричне енергије. У складу са протоколом из Кјота, циљ Европске уније (ЕУ 15) јесте да емисију штетних гасова у периоду 2008–2012. смањи за 8% од нивоа емисије из 1990. године.²³ Природни гас, који има најчистије сагоревање међу угљоводоникима, постаје одабрано гориво како би се смањила емисија штетних гасова у атмосферу, а истовремено задовољиле енергетске потребе, упркос релативном обиљу угља, посебно у централној Европи.

Нуклеарна енергија би, такође, могла да буде значајна компензација електричној енергији произведеној из гаса, али постоји јак социјални и политички отпор њеном коришћењу у неким земљама, као што су: Аустрија, Данска, Норвешка, Португал, Шпанија и Шведска. Одлука Немачке да за-

¹⁹ Следећи подаци говоре да ће у ЕУ и убудуће расти увоз природног гаса: у 2005. години ЕУ је произвела 7,2 одсто гаса у свету, али је потрошила око 17,1 одсто од укупне светске потрошње. У тренутном односу производња/потрошња домаћи извори природног гаса у ЕУ трајаће још око 12,9 година. У стварности, неке земље ће остати без својих извора и раније, док ће неке друге, као нпр. Холандија, моћи да производе гас још бар следећих неколико деценија.

²⁰ Америчко министарство енергетике, "International Energy Outlook 2006", http://www.eia.doe.gov/oiaf/ieo/nat_gas.html.

²¹ У време настанка овог рада објављени су непотврђени извештаји да је канадско предузеће Falcon Oil и Gas Limited открило поље од око 509 милијарди до 1,28 хиљада милијарди m³ гаса у Мађарској. Ако се ова тврдња покаже тачном, то би престављало око 0,7% светских резерви и обезбедило би Мађарској залихе гаса за наредних 100 година, по тренутној стопи потрошње. Чак и када би у крајњем исходу ова процењена резерва била потврђена, то још увек представља само мање од три одсто руских резерви гаса. Док би то Мађарској пружио „гасну“ независност и способност да се уврсти у извознике гаса, то би представљало само малу дозу наспрам руске доминације на европском тржишту гаса. Будући да предузеће Falcon Oil и Gas Limited још није потврдило садржај овог извештаја, остаје да се види прави капацитет поља. Michael Logan, "Europe Swiped in 'Friendship' Fight" *The Budapest Times*, January 15, 2007, <http://www.budapesttimes.hu/index.php>.

²² Америчко министарство енергетике, "Coal Reserves," <http://www.eia.doe.gov/pub/international/iea2004/table82.xls>.

²³ Америчко министарство енергетике, "Country Analysis Briefs: European Union," http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/European_Union/Full.html.

твори све нуклеарне централе до 2023. године²⁴ знатно ће повећати ослањање на угљоводонике, посебно на природни гас, за генерисање електричне енергије током наредних десет година. Одлука Француске, након првог нафтног ембарга 1973–74. године, да подржи изградњу нуклеарки показује до којег степена тај извор енергије може да умањи зависност о страним угљоводоницима. Уз 56 нуклеарних реактора и годишњу производњу од 430 милијарди вати, процењује се да је Француска уштедела око 13,5 милијарди € у 2006. години пошто се није ослањала искључиво на увозни природни гас, а такође је смањена емисија штетних гасова CO₂ за 128 милиона тона.²⁵ Поређење сектора електричне енергије између Француске и Немачке живо илуструје ефекте стратегије нуклеарне диверзификације. У 2003. години потрошња електричне енергије у Француској износила је 85% од Немачке потрошње, тј. 433,3 милијарде киловат сати (kWh), у односу на 510,4 милијарди kWh. Седамдесет седам посто електричне енергије Француске произведено је у нуклеарним централама, а само 8,2% енергије потиче из фосилних горива. У Немачкој је комбиновано 29,9% нуклеарне енергије и 61,8% енергије добијене сагоревањем фосилних горива. Француска је увезла 40 милијарди кубних метара, док је Немачка увезла 85 милијарди кубних метара природног гаса.²⁶ У суштини, Немачка годишње троши 1% властитог бруто друштвеног производа (БДП) на увоз природног гаса.²⁷ Тај износ ће се знатно повећати када Немачка затвори нуклеарне централе.

Обновљиви извори енергије такође пружају изванредне могућности за диверзификацију од производње електричне енергије из гаса, али је у Европи напредак веома спор, углавном због економских разлога – обновљиви извори електричне енергије тренутно коштају више од других метода производње електричне енергије. Трошкови производње једног kWh електричне енергије из електране на гас или нуклеарне централе крећу се у просеку око 3,2 евроцента, док је електрична енергија из термоцентрала на угаљ, великих загађивача, слична и износи 3,7 евроцента

²⁴ "Germany Committed to Phasing Out Nuclear Power (Немачка посвећена затварању нуклеарки)," *Deutsche Welle*, May 1, 2006, <http://www.dwworld.de/dw/article/0,2144,1845437,00.html>.

²⁵ "Нуклеарна електрана је уштедела Француској 16 хиљада милиона за трошкове увоза у 2006. године." *Platts*, January 12, 2007, <http://www.platts.com/Nuclear/News/8826117.xml?src=Nuclearrss-headlines1>.

²⁶ CIA World Factbook, "France" and "Germany (Француска и Немачка)". <https://www.cia.gov/cia/publications/factbook/print/gm.html> и <https://www.cia.gov/cia/publications/factbook/print/fr.html>.

²⁷ У време писања овог текста, вредност од 85 милијарди кубних метара природног гаса износила је око 21–22 милијарде долара, у зависности од услова наведених у уговору о куповини гаса. То је само незнатно мање од 1% годишњег немачког БДП.

по једном киловат сату.²⁸ Поређења ради, електрична енергија произведена турбином коју покреће ветар на обичној локацији, кошта око 8 евроцента по киловат сату, што је више него дупло скупље од цене електричне енергије произведене традиционалним гасом, угљем или у нуклеарки.²⁹ Неки други облици обновљивих извора енергије за генерисање електричне енергије коштају и више, тако да природни гас постаје очигледан избор за генерисање електричне енергије, а истовремено се смањује емисија штетних гасова.

Европска енергетска зависност од Русије

Већина природног гаса у ЕУ потиче само од три спољна произвођача – Русије, Норвешке и Алжира. Са 37,7% укупног увоза гаса за ЕУ 27, Русија је највећи снабдевач гаса на континенту.³⁰ Уопште, што се иде даље на исток Европе, веће је ослањање на увоз руског гаса, до те мере да се седам европских земаља бившег Варшавског пакта и Совјетског Савеза ослања на Русију са преко 99% свог увоза природног гаса. Готово све средњоевропске и источноевропске земље зависе од Русије што се тиче највећег дела потрошње природног гаса.³¹

Процењује се да ће у наредних 25 година око 80% природног гаса бити потребно да се увози за потребе ЕУ, од чега око 60% из Русије,³² што је равно једној петини укупне енергије која долази из Русије путем гасовода. Тај податак не укључује увоз нафте из Русије у ЕУ, чији се износ процењује и до једне десетине од укупне потрошње енергије.³³

²⁸ Miklos Losoncz, "Analysis: Energy Dependence and Supply in Central and Eastern Europe" EurActiv.com, <http://www.euractiv.com/en/energy/analysisenergydependencesupplycentraleasterneurope/article155274>.

²⁹ Док електрична енергија произведена из најсавременијих приморских турбина на идеалној локацији за искоришћавање ветра кошта најмање 4,1 евроцент по киловат сату, реално би било планирати бројке за просечно ветром погодне локације које би биле двоструко веће. Исто и Erik Morthorst, "Wind Energy: The Facts Volume 2 Cost and Prices" стр. 13, http://www.ewea.org/fileadmin/ewea_documents/documents/publications/WETF/Facts_Volume_2.pdf.

³⁰ Види објашњење у фусноти 1.

³¹ Miklos Losoncz, "Analysis: Energy Dependence and Supply in Central and Eastern Europe" EurActiv.com, <http://www.euractiv.com/en/energy/analysisenergydependencesupplycentraleasterneurope/article155274>.

³² На основу процена Европске комисије, "Green Paper: A European Strategy for Sustainable, Competitive and Secure Energy" (Brussels, 2006), стр. 3, и Energy Information Administration, "International Energy Outlook 2006".

³³ На нафту из Русије тренутно отпада око 30% укупног увоза у ЕУ. Та процена заснива се на чињеници да Русија задржава пропорционални однос предвиђеног удела на европском тржишту нафте. Energy Information Administration, "International Energy Outlook 2006" и "Country Analysis Briefs: Russia," <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Russia/Full.html>.

Табела 1 – Увоз руског природног гаса у процентима домаће потрошње³⁴

Земља	Количина (милијарда m ³ /god)	% домаће потрошње
Естонија	1,3	100
Летонија	1,4	100
Литванија	2,8	100
Молдавија	2,8	100
Белорусија	19,8	99
Бугарска	2,8	99
Словачка	6,4	99
Финска	4,6	98
Грчка	2,2	82
Чешка	7,2	77
Аустрија	6,0	69
Турска	14,3	65
Мађарска	9,0	64
Словенија	0,56	52
Пољска	6,0	43
Немачка	36,5	42
Украјина	24	35
Италија	24,2	31
Француска	11,5	28
Румунија	3,9	22
Холандија	2,7	6

Стога, као најважнији „сервер цене“ природног гаса у свету, који ће снабдевати Европску унију једном трећином енергије 2030. године, Русија ће бити у позицији да користи своје залихе енергије као полуге контроле којима се диктирају услови у преговорима. Преговори са Украјином који су се водили почетком 2006. године и касније са Белорусијом крајем 2006. године, показали су огромну економску зависност и политичку моћ Русије над земљама које зависе од њене енергије.

³⁴ Украјинских 35% је варљиво будући да готово сав природни гас у Украјину испоручује Гаспром; већина гаса долази из Туркменистана, али Русија је посредник. Белгија, Данска, Ирска, Португал, Шпанија, Шведска и Уједињено краљевство ослањају се мање од 1% на руски природни гас. За Уједињено краљевство (исцрпљивањем домаћих извора) и Шведску која затвара нуклеарне централе, тај проценат ће се значајно увећати у следећих десет година. Подаци за 2004/2005 се узимају ради конзистентности и комплетности, у неким земљама ниво зависности је нарастао за време интервенције, нпр. у Мађарској. На основу различитих извора, пре свега: Bernard A. Gelb "CRS Report for Congress, Russian Natural Gas: Regional Dependence (CRS, Congressional Research Services)," <http://www.fas.org/sgp/crs/misc/RS22562.pdf>.

Уобичајена фраза која се често понавља у европским политичким разговорима јесте да се „ЕУ и Русија налазе у својеврсној међузависности, односно као купац и снабдевач енергије“. Та конвенционална мудрост представља претерано поједностављивање ситуације, можда је само један покушај да се прикажу пријатније чињенице бирачима у ЕУ. У ствари, без озбиљних заједничких напора земаља чланица ЕУ, Русија ће имати главну реч у тим билатералним односима. Енергетска потражња, посебно у високо развијеним земљама, нема ценовну еластичност. Наиме, потражња ће остати константна без обзира на цену; ако мора да бира између хладних и мрачних домова и плаћања претеране цене – Европа ће изабрати ово друго. Теорија о међузависности коју прокламују европски политичари не узима у обзир како Русија користи те приходе од угљоводоника; Русија акумулира вишкове прихода у Нафтни стабилизациони фонд. Будући да ти приходи не одлазе у недискреционе фондове то јасно показује да Русија може да покаже већу издржљивост када би ти токови прихода били прекинати, него што би европски купци могли да толеришу поремећај у снабдевању енергентима.

Утицај отварања гасовода за Кину на европско тржиште

Док је Европа у овом тренутку примарни руски корисник (купац) гаса, процват кинеске привреде чини алтернативне руте нафтовода ка југу и истоку економски одрживим. Један снабдевач са два „алава“ корисника јесте могућност која није осујетила планере у Кремљу. Европа има само још неколико година да саму себе убеди да постоји однос узајамне зависности, јер са гасним рутама ка Азији, Русија ће имати повећану потражњу и могућност избора купаца.

Баш као што је Русија била у стању да затвори природни гас Украјини од 1. јануара 2006, диверзификација купаца даће Русији огромне полуге власти и контроле ако Европа брзо не изврши диверзификацију од своје повећане зависности од гаса.

Према саопштењима из Гаспрома, руског државног конзорцијума у чијем власништву је 50% природног гаса, а који контролише 17% светских резерви гаса и око 60% руских резерви гаса, испоруке у Кину почеће у 2011, када буде завршен Алтајски гасовод.³⁵

Потрошња природног гаса у Кини, у 2004. години, била је само незнатно већа од домаће производње, 47,5 милијарди m^3 . До 2011. очекује се да ће се потрошња гаса у Кини више него удвостручити и износити од 103 до 120 милијар-

³⁵ Корпорацијски сајт Гаспрома, „Altai Project“, <http://www.gazprom.com/eng/articles/article22202.shtml>.

ди m^3 годишње.³⁶ Гаспром план је да се инвестира око 4,5 до 5 милијарди долара за изградњу гасовода који би се протезао 2.800 километара, што би омогућило испоруку гаса из источне и западне сибирске области ка северу Кине. Гаспром процењује да би у наредној деценији капацитет испоруке у Кину могао да досегне 68 милијарди m^3 годишње.³⁷ У 2005. години Гаспром је извезао 156,1 милијарди m^3 гаса у ЕУ и 76,6 милијарди m^3 по субвенционисаним стопама у земље бившег Совјетског Савеза, рачунајући Украјину чија потрошња износи готово половину потрошње бившег Совјетског Савеза.³⁸

Треба додати да је Гаспром, као једини власник руског Јединственог гасног транспортног система (*Unified Gas Transportation System – UGS*) – мреже гасовода и компресорских станица гаса која се протеже 155.000 километара – има ексклузивно право на извоз руског природног гаса.³⁹ Те импликације су веома важне за европске потрошаче. У року од четири до пет година руска влада ће, преко свог заступника Гаспрома, имати тржиште и средства испоруке за Кину, у количини која износи око 30% гаса који се тренутно шаље на запад. Полуга моћи, која обезбеђује избор корисника, омогућиће Русији да напише, за себе изузетно повољне, дугорочне уговоре за набавку.

Аспект тржишта Кине, који можда највише забрињава Европу, није само аспект захтева, већ чињеница да Русији може ускоро више одговарати да сарађује са Кином. Летимични поглед на политичку мапу показује да руски гас може проћи директно у Кину без транзитних земаља. За Гаспром то значи да нема транзитних такси и преговора о условима транзита са непоузданим партнерима. Руско искуство са Украјином и Белорусијом почетком, а затим крајем 2006. године, било је двојако; оно је означавало не само надмоћ коју Русија изражава природним гасом, већи и цену концесија која се мора дати ради дозволе транзита гаса за купце у ЕУ који плаћају пуну цену.

Могућност кинеског партнера који плаћа по тржишним ценама, без страха од „цурења“ или транзитних обавеза, примамљивија је. И, коначно, привлачни аспект кинеског тржишта јесте у томе што је оно много ближе потенцијалној источној сибирској области⁴⁰ од европских потрошача, те више од-

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

³⁸ Гаспромове званичне изјаве о извозу у већи део Европе и земље бившег Совјетског Савеза су помало збуњујуће, јер те две бројке не односе се искључиво на гас произведен у Гаспрому. Тај укупни извоз износи 232,7 милијарди m^3 , али 25% од тог износа је гас из централне Азије, за који Гаспром нуди транзит. Gazprom Corporate Website, „Европа“, <http://www.gazprom.com/eng/articles/article20160.shtml> и Александер Медведев, „Гасекспорт: достигнућа и перспективе“, *International Affairs*, Vol. 52 No. 5, 2006, p. 147.

³⁹ Корпорацијски сајт Гаспрома, „Годишњи извештај за 2005. годину“. http://www.gazprom.com/documents/Annual_Report_Eng_2005.pdf, p. 5455.

⁴⁰ Најзначајнији међу тим областима је гигант Ковикта, над којим руска влада активно покушава да поврати контролу из конзорцијума TNK-BP. (Британско-руска нафтна компанија прим прев.).

говара Гаспрому из економске и инфраструктурне перспективе. Из гасовода гас цури, а потребне су црпне станице ради покретања гаса под притиском кроз цеви; што је транзит даљи то је скупли, и веће су стопе губитка гаса.

Руски гас као пандан нафти

У ЕУ је енергетска диверзификација без руског природног гаса много критичнија од руске нафте, иако Русија може да обезбеђује до 11% од укупне енергије у ЕУ у виду нафте током наредне две деценије. Док ће нафта готово сигурно донети велике приходе и повољне трговинске билансе за Русију, она вероватно неће бити извор руске политичке и економске полуге као природни гас. Постоји неколико разлога за ову тврдњу.

Прво, процене укупног удела Русије у доказаним светским нафтним резервама крећу се од 4,5% до 6%.⁴¹ Русија је осма у свету по резервама нафте – далеко од удела свог доминантног положаја у процентима светског природног гаса.⁴²

Чак ако се користе подаци који показују раст резерви и још неистражене области, најповољније процене за Русију пењу се до 281 милијарду барела, што представља 9,5% понуде нафте у свету, у најбољем случају. У складу са тим проценама, америчко министарство енергетике предвиђа да ће Русија произвести око 8,5% од извоза нафте у свету у 2030. години.⁴³ То је импресиван капацитет вредан милијарде долара годишње, али није довољно значајан да би Русија одређивала цену на светским тржиштима. Једноставно, европски потрошачи имају могућност да потраже нафту на неком другом месту, ако им се не свиђају руски услови.

Други кључни разлог због којег нафта неће дати Русији исте полуге (моћи) широм Европе јесте да нафта не доживљава исту фрагментацију и регионализацију цена попут гаса. Једноставним и економичним транспортом контејнерским бродовима нафта се може продавати на тржиштима широм света. Истовар нафте у лукама је много једноставнији од процеса регасификације неопходног за течни природни гас. Доминантан положај Русије на

⁴¹ Доказане резерве руске нафте варирају од најниже бројке од 60 милијарди барела до највише од 74 милијарде барела. Подаци из *BP Statistical Review* и *Oil and Gas Journal* како је наведено у Министарству енергетике, „Доказане резерве нафте и природног гаса, најновије процене”, <http://www.eia.doe.gov/emeu/international/reserves.xls>.

⁴² Америчко министарство енергетике, „International Energy Outlook 2006: World Oil Markets,” <http://www.eia.doe.gov/oiaf/ieo/pdf/oil.pdf>.

⁴³ Исто. Процене укупног извоза нафте у свету у 2030. години за Русију и Каспијску регију, изражене у процентима.

европском тржишту гаса даје јој моћ у одређивању цена, као и предност у преговорима за дугорочне уговоре. Са том полугом, Гаспром је био веома успешан у писању уговора који делимично одређују цену нафтних деривата, али са клаузулама за заштиту продавца.⁴⁴

Способност Русије да диктира цене чак је и већа у земљама источне Европе и у земљама бившег Совјетског Савеза које у потпуности зависе од руског природног гаса. Недавно потписан гасни споразум са Републиком Грузијом иде у корист тог става. Упркос драматичном паду цена нафте од највиших у лето 2006. године, у децембру Гаспром закључује цену гаса од 235 долара за 1.000 m³ али и за гас током 2007. године.⁴⁵ Та цена је, у суштини, одраз цене коју су плаћали потрошачи из Западне Европе, из уговора који је закључен када је цена нафте је била знатно већа.

Иако је тржиште течног природног гаса знатно веће, а број краткорочних уговора се повећава, тешко је предвидети да ли ће природни гас, који се испоручује путем гасовода, као и течни природни гас постати роба са релативно сличним ценама у свету у скорије време. Без обзира на то, Европа ће морати да улаже више него што је улагано у локације за регасификацију како би се могло увозити довољно ТПГ да се надокнади очекивано огромно повећање потражње руског гаса који се испоручује путем гасовода. Због свих тих фактора, Европа би могла да потражи још једног продавца нафте због бестидности неразумних услова из Русије, док природни гас, било да се испоручује гасоводом или у облику ТПГ, обично захтева дуготрајан пут набавке, често и до осам година, пошто је набавка везана за дугорочне уговорне споразуме. Европа се може лако наћи у ситуацији да се ослања на руски природни гас и за 20% својих енергетских потреба и то због следећих разлога: времена, количина и начина испоруке, непостојања довољно алтернатива на светском тржишту када су руски услови претерано захтевни.

Претворивши то у новчану вредност на том нивоу ослањања на гас, узимајући у обзир пројекције потрошње и под претпоставком да Гаспром може да задовољи потражњу, ЕУ би могла да увози 270 милијарди m³ годишње из Русије до 2030. године,⁴⁶ по просечним уговореним ценама од 230 до 250 долара за 1.000 m³, што би износило 65 милијарди америчких долара годи-

⁴⁴ Aleksander Medvedev, "Gazexport: Achievements and Prospects," *International Affairs*, Vol. 52 No. 5, 2006, p. 149.

⁴⁵ Andrew E. Kramer, "Gazprom of Russia to Double Natural Gas Prices to Georgia," *International Herald Tribune*, 22. децембра 2006, <http://www.iht.com/articles/2006/12/22/business/gazprom.php>.

⁴⁶ Ова бројка изведена је тако што се рачунала цифра руског извоза у Европу за 2006, 156 милијарди m³, а онда се помножила очекиваном енергетском стопом раста коју је дало америчко министарство енергетике за европску потрошњу гаса до 2030, а затим уз претпоставку да ће Гаспром, будућом експлоатацијом, моћи да одржи чак и релативни удео тог раста – разумна је претпоставка док год Гаспром и његови партнери у довољној мери инвестирају у нове пројекте.

шње. Пошто ће цене нафте и гаса свакако бити више у следеће две деценије, нарочито имајући у виду да ће експлоатација нафте и гаса у будућности бити много скупља, пошто су локације које су економски исплативије за експлоатацију већ осиромашене, реалан износ биће много већи.

Могућност формирања гасног картела

У новембру 2006. поверљива студија коју су спроводили економски аналитичари НАТО-а процурила је у новинске агенције. Иако недоступно за јавност, основно начело студије било је да Русија покушава да изгради картел гаса, у који би били укључени Алжир, Катар, Либија, бивше совјетске републике у централној Азији, а можда и Иран.⁴⁷ Заменик портпарола Кремља Дмитриј Песков брзо је одговорио на студију: „Наша главна теза је међузависност произвођача и потрошача. Само лудак може да мисли да ће Русија почети да уцењује Европу путем гаса, јер ми зависимо у истој мери од европских купаца“.⁴⁸ Ова афирмација међусобне зависности изгледа да је предочена само да би се умирили европски политичари, јер одступа од најновије изјаве у интервјуу Александра Медведева, заменика председника Гаспрома, у децембру 2006. године.

Медведев је бранио Русију и акције своје фирме у вези са подизањем цена гаса Белорусији и Грузији: „Ако је Европа спремна да купи више гаса, ми смо спремни да више продамо. Али ако нису, ми имамо друге купце – на пример, Кину“.⁴⁹

Убрзо је уследило неколико извештаја након процурелих информација из НАТО-студије, у којима се сугерисало да је вероватноћа оснивања гасног картела на челу са Русијом веома мала. *Energy Business Review* и *The Financial Times* су објавили логичну економску анализу о тешкоћама са којима ће се Русија суочити успостављањем и контролом гасног картела.⁵⁰ Главна препрека била би контролисање планова веома различитих партнера. Тешко да би произвођачи дозволили контролу над својим производним уде-

⁴⁷ “NATO Fears Russian Plans for Gas OPEC”, *Financial Times*, 13. новембар 2006, <http://www.ft.com/cms/s/af125540735811db9bac0000779e2340.html>.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ “Kremlin Insider Defends Russia’s Energy Giant” *Newsweek International*, 29. јануар 2007, <http://www.msn.bc.msn.com/id/16735523/site/newsweek/>.

⁵⁰ Carola Hoyos, “The Hurdles for Moscow on Path to Gas Cartel” *Financial Times*, 13. новембар, 2006, <http://www.ft.com/cms/s/054d0d62737011db9bac0000779e2340.html> и “Emergence of a Gas OPEC Remains Unlikely Despite NATO Warning (Настанак гасног картела мало вероватан упркос упозорењу НАТО-а)”, *Energy Business Review*, 16. новембар 2006,

www.energybusinessreview.com/article_feature.asp?guid=983705D4E255449EA5F0FB23844F6A20.

лом потребним да манипулишу светским залихама гаса, јер, како је раније наведено, многи аспекти пословања са гасом захтевају велике и богате економије како би били профитабилни. Гасни уговори, често закључени на период од 10 до 25 година, разликују се од краткорочних нафтних уговора, што је за картел тешко да програмира исход. У извештају су цитиране историјске несугласице унутар *OPEC*-а, као вероватан сценарио када би гасна квота требало да буде наметнута члановима картела. Они су, такође, приметили да би се велики потрошачи гаса, а међу њима главни – Европска унија, успротивили таквом картелу и можда чак и наметнули санкције трговини као одговор.

Већина контрааргумената изнетих у тим часописима је тачна, али су превидели критични аспект дискусије – Гаспромову пословну праксу. На нивоу влада или на нивоу корпорација, усклађивање планова тог картела било би изузетно тешко. Међутим, инострана инвестициона стратегија Гаспрома показује како се гас, унутар многих кључних светских произвођача гаса, може добити без присиле. Гаспром, уз свој монопол на сав руски извоз и систем националног гасовода, већ агресивно купује велике делове страних улога. У Ирану, другом по величини власнику светских доказаних резерви гаса, Гаспром је власник 30% фазе 2 и 3 пројекта познатог налазишта у регији Јужни Парс, за који се очекује да ће отпочети са експлоатацијом у 2009. години.⁵¹ Упркос политичким тешкоћама контроле таквих картела, свакако, идеја није ограничена само на стратегије НАТО-а. У јануару 2007. године ирански врховни вођа ајатолах Али Хаменеи, изјавио је да би Техеран и Москва требало озбиљно да размотре формирање гасног картела. Напоменуо је да Иран и Русија заједно поседују половину укупних светских резерви гаса (што је нетачно, јер податак говори о око 43–44% светских резерви), додајући да „две земље кроз међусобну сарадњу могу да успоставе организацију земаља извозница гаса као што је *OPEC*“.⁵²

У 2006. години Русија је уговорила послове са Алжиром, који је на осмом месту на свету по резервама, тренутно на петом по производњи, а данас испоручује 16% од укупног увоза природног гаса у Европу. Гаспром и Лукоил добиће, понаособ, акције алжирске нафте и гаса у замену за куповину у вредности од 7,5 милијарди долара руске војне опреме.⁵³ У Венецуели, деветој на свету у погледу резерви гаса, Гаспром има заједничке подухвате у

⁵¹ Јужне Парс је највеће налазиште гаса у Ирану; неке процене су тако високе, до 8 трилиона m³ природног гаса. Gazprom Corporate Website, "Business Strategy," <http://www.gazprom.com/eng/articles/article8523.shtml> и Америчко министарство енергетике, "Iran: Natural Gas" <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Iran/NaturalGas.html>.

⁵² Radio Free Europe/Radio Liberty Newswire, 29. јануар 2007.

⁵³ Carmen Gentile, "Algeria Trades Oil Rights for Russian Arms" *International Relations and Security Network*, <http://www.isn.ethz.ch/news/sw/details.cfm?id=15542>.

два велика владина гасна пројекта – Рафаел Урданета и Урумако (*Rafael Urdaneta* и *Urumaco*). Гаспром учествује у заједничким подухватима истраживања у Узбекистану, Казахстану, Индији, Вијетнаму и Либији, врши истраживања у Анголи, посредовао је у послу са Египтом око продаје опреме за гас у замену за права истраживања крајем 2006. године,⁵⁴ и наводно се преговара са другим латиноамеричким земљама. Поред тога, Гаспром има дугорочни уговор за транзит гаса са Туркменистаном. Руским гасоводима снабдевају се друге земље бившег Совјетског Савеза у Европи продатим гасом из централне Азије и на тај начин генеришу приходи и омогућава додатна контрола за Гаспром.⁵⁵

На тај начин руска влада настоји да обезбеди интересе у производњи и транспорту гаса у свету који су онемогућени непостојећим картелом природног гаса под вођством Русије. Русија, преко свог пуномоћника Гаспрома, настоји да знатно прошири тај свој утицај широм света, делимично стицањем утицаја на корпоративне одборе широм света. Та стратегија је много суптилнија и софистициранија него да једноставно покуша да одређује квоте производње, као што ради ОПЕС.

Поред тога, треба истаћи да се Гаспром разликује од типичних више стотина милијарди долара вредних корпорација, као што су Ексон Мобил и Бритиш петролеум. Пошто је половина Гаспрома у власништву руске владе, помоћ извршне власти повећава његову способност да преговара. На пример, у Алжиру је председник Путин обезбедио посао за руску нафту и гас у замену за куповину оружја и отпис дуга.⁵⁶ Док везе са Ираном нису тако очигледне, спремност руске владе да посредује у пословима оружја и трансфера опреме за нуклеарну енергију у исто време кад се Запад односи према Ирану као држави која је спонзор тероризма, свакако даје Гаспрому огромне предности када се преговара о заједничким улагањима у Техерану. Руске вође често промовишу руску индустрију и на тај начин дају Гаспрому већи значај његовог гласа на састанцима управног одбора, него што би му једноставним процентом удела у акцијама у одређеном страном подухвату, у супротном, припадало.

⁵⁴ Gazprom Corporate Website, "Business Strategy" <http://www.gazprom.com/eng/articles/article8523.shtml> и "Gazprom to Explore Egyptian Gas" *Middle East Times*, 27. децембар 2006, <http://www.metimes.com/story>

[view.php?StoryID=200612290535401035r](http://www.metimes.com/story/view.php?StoryID=200612290535401035r).

⁵⁵ Већина овог гаса из централне Азије продаје се Украјини по стопи мањој од европског тржишта, Jonathan Stern, "The RussianUkrainian gas crisis of January 2006" *The Oxford Institute for Energy Studies*, 16. јануар 2006, стр. 9.

⁵⁶ Carmen Gentile, "Algeria Trades Oil Rights for Russian Arms" *International Relations and Security Network*, <http://www.isn.ethz.ch/news/sw/details.cfm?id=15542>.

Вероватан сценарио укључује Гаспром као великог мањинског актера у важном пројекту са ТПГ на Блиском истоку и Северној Африци. Својим полугама власти којима утиче на доношење одлуке где ће тај хипотетички конзорцијум пресудити да пошаље своје пошиљке ТПГ, Русија ће имати бољу контролу над могућим европским изворима диверзификације снабдевања из гасовода. Будући да су најкраћи путеви најекономичнији за пошиљке ТПГ, руски парцијални интереси у најближим провајдерима ТПГ могли би имати драматичне ефекте на могућност да се подесе услови за диверзификацију снабдевања природним гасом у Европи.⁵⁷ У том хипотетичком *неокартелу*, Русији нису потребни њени партнери да дају пристанак на излазне количине. Једноставно, биће довољно да пристану да продају само купцима које одреди Русија. Док год би цене остале сличне, руски партнери би то сматрали много примамљивијим од ограничавања производње, а самим тим и прихода, као код ОПЕС-а.

На конференцији за новинаре о стању нације, у фебруару 2007. године, председник Путин је изјавио: „У првој фази, ми смо се договорили са иранским експертима, партнерима и неким другим земљама да производимо и снабдевамо светска тржишта угљоводоником у огромним количинама. Ми већ покушавамо да координирамо наше акције ради развијања тржишта и намеравамо да то радимо и убудуће“.⁵⁸ Две недеље касније, кад је говорио у Дохи, у Катару, Путин је окарактерисао ту изјаву, наводећи: „... да ли нам је потребан картел, да ли ћемо створити такву организацију, то је друга ствар. Али, наравно да треба да координирамо своје активности са другим произвођачима“.⁵⁹ Да ли намерно или не, Путин је алудирао на највероватнији начин да би Русија могла повећати моћ над тржиштима гаса, координацијом развоја тржишта и утицајем на оне са којима су потписани уговори о достави. То би створило додатне полуге (моћи) на пројектоване тридесете (2030) над ЕУ која ће добијати својих 20% енергије из Русије у облику природног гаса.

Као што би требало да буде очигледно, Русија већ има огроман утицај на европским тржиштима енергије. То ће само погоршати ситуацију у недостатку неке намерне стратегије диверзификације од стране Европске уније.

⁵⁷ Као што је већ поменуто, у фусноти 11, у садашњим танкерима за ТПГ гас није у фрижидеру (не расхлађује се, прим прев.), па део течног гаса константно испарава и бива изгубљен. Све док не буду конструисани новији бродови који користе тај гас који испарава, краће време путовања ТПГ пошиљке је много профитабилније од дужег. Због тога, Гаспром може да одреди приоритете ширења пласмана у северној Африци и на Блиском истоку пошто су други велики произвођачи - ТПГ, као што су Аустралија, Брунеји, Индонезија и Малезија сувише далеко и вероватно ће наставити да се фокусирају на јапанском, јужнокорејском, кинеском и америчком тржишту.

⁵⁸ "Russia to Consider Idea of International Gas OPEC" *RIA Novosti*, 1. фебруар 2007, <http://en.rian.ru/russia/20070201/60048917.html>.

⁵⁹ Radio Free Europe/Radio Liberty Newsline, 13. фебруар, 2007.

Руска унутрашња политика усмерена је ка томе да Гаспром буде главно средство руске владе у повратку изгубљеног статуса светске суперсиле. Поред тога, Русија има огроман потенцијал кроз контролу тржишта природног гаса; Кремљ је усвојио методологију и испланирао стратегију за реализацију тог потенцијала.

Гаспром и руска стратегија

Обично се сматрало да ће либерализација руског енергетског сектора помоћи да се смањи ниво зависности европских потрошача енергије. Разгранати корпоративни добављачи и отворен приступ система транспорта природног гаса, тврдило се, донеће повољније и конкурентније цене. Приступ Руском обједињеном систему транспорта гаса (*Russian Unified Gas Transportation System, UGS*), у складу са условима у Енергетској повељи Европске уније, за стране произвођаче ће, такође, повећати конкуренцију. У том поглављу разматраће се разлози због којих за планере Европске уније не би било мудро да рачунају на такву либерализацију која ће настати у блиској будућности у Русији, која нема намеру да ратификује повељу.

Гаспром

Приликом разматрања руске политике у вези природног гаса, центар пажње почива готово искључиво на Гаспрому, водећој компанији за пословање природним гасом у Русији. Гаспром је по тржишној капитализацији један од три највеће корпорације на свету.⁶⁰

Руска влада је повратила статус већинског власника 2005. године, када је Роснефтогаз, који је такође под контролом владе, постао власник 10,74% акција Гаспрома.⁶¹ Са 50% акција влада има одлучујући глас у готово свим корпорационим питањима. Чак шест места од једанаесточланог Одбора директора компаније су резервисана и за припаднике руске владе.⁶²

⁶⁰ Са вредношћу на берзи капитала од 270 милијарди долара, Гаспром следи General Electric and Exxon Mobile. Bloomberg, "Gazprom Passes Microsoft as Third Largest Company" 28. април 2006 [*Додатак*: У новембру 2007. PetroChina је надмашила Гаспром, али: „Силан талас PetroChina-е само значи прихватање руског залагања, које је трајало годинама да се створи највећа компанија на свету. ОАО (Открытое Акционерное Общество: Open JointStock Company, у поређењу са "Inc." or "LLP" у САД) Гаспром, монополиста у извозу руског природног гаса, постаће највећа компанија на свету по тржишној вредности, вредна врхунских 1 трилион долара за „седам до десет година“, рекао је Александар Медведев, заменик извршног директора компаније, у априлу 2008, и додао да „Гаспром данас вреди на тржишту 296 милијарди долара“. <http://www.bloomberg.com/apps/news?pid=20601087&refer=worldwide&sid=aQyRJ172Kor8> (приступљено 14 јула 2008).]

⁶¹ Gazprom Corporate Website, "Shares" <http://www.gazprom.com/eng/articles/article21713.shtml>.

⁶² Gazprom Annual Report 2005, стр. 18.

Као наследник совјетског монопола одговоран за производњу и дистрибуцију природног гаса (Гаспром се дословно преводи са руског, као скраћеница за речи *гас* и *индустрија*), Гаспром је готово повратио статус и степен контроле које је имао 1991. године, када се Совјетски Савез распао, а Гаспрому су били отуђени гасоводи и поља (налазишта) у 14 других, бивших совјетских република. У приватизацији током деведесетих година, друге компаније су виделе шансу да добију упориште у индустрији руског гаса, међутим, ова диверзификација власништва окончана је у другом мандату председника Владимира Путина; уз помоћ веома промишљене политике, Гаспром је повратио свој монополски статус. Подсећамо да је Гаспром власник 60% руских резерви гаса и има потпуно власништво над мрежом гасовода и црпних станица. Поред тога, Гаспром има мањинско власништво у другим руским независним произвођачима гаса и бројним страним конзорцијумима. Гаспромова званична изјава је да његове доказане резерве гасом износе 29,1 трилион m^3 , али у ту бројку су укључене само резерве које су потпуно у власништву у границама Русије.⁶³ Удео у резервама гаса у иностранству износи више милијарди кубних метара.

Гаспром се протеже и даље, поседује све или делове 166 филијала. У мањинска власничка права укључене су индустрије за дистрибуцију гаса Бугарске, Естоније, Грчке, Мађарске, Летоније, Литваније, Молдавије, Украјине, Пољске и Словачке.⁶⁴ Као део гасног уговора са Белорусијом, у наредних неколико година, Гаспром ће добити 50% капитала Белтрансгаса (*Beltransgas*), власника дистрибутивне мреже гаса у Белорусији. То ће бити додатак Гаспромове гасоводу Јамал–Европа, кроз који се врши велики део транзита руског гаса преко Белорусије до Западне Европе. Гаспром је партнер у многим западноевропским корпорацијама, што му даје мањински удео у власништву гасовода и складишта гаса у Великој Британији, Француској, Немачкој и Италији. На пример, у Немачкој, у власништву Гаспрома је 35% *Wingasa*, 50% *Wintershall Erdgasa*, 49% *Ditgaza* и 5,3% *Verbundnetz Gasa*.⁶⁵

Гаспром је, такође, сувласник Плавог тока, којим се гас шаље директно из Русије до Турске путем гасовода који се протеже по дну Црног мора. Гаспром је, у сарадњи са немачким партнером гасне индустрије, у процесу изградње сличног гасовода од Русије до Немачке по дну Балтичког мора. То је северноевропски гасовод (*Northern European Gas Pipeline, NEGP*), такође познате као Северни ток (*Northen stream*). Гаспром је, такође, власник

⁶³ Анализа укупног износа резерви за које Гаспром тврди да их поседује указује само на њихов проценат (61%) руских доказаних резерви. Очигледно да у својим извештајима не покушавају да зарачунају своје сувласништво у страним пројектима, на пример, у Алжиру, Ирану, и Венецуели, или мањинско власништво у независним руским гасним компанијама. Gazprom Corporate Website, "Gas Resources," <http://www.gazprom.com/eng/articles/article20150.shtml>.

⁶⁴ Gazprom Corporate Website, "Subsidiaries" <http://www.gazprom.com/eng/articles/article22042.shtml>.

⁶⁵ Исто

банака, хотела и – оно што обесхрабрује са становишта независних медија – власник руског листа *Izvestia* и телевизијског канала *NTV*. Као конгломерат са невероватном моћи он има подршку руске владе, огромна средства и све више контролише руске медије, преплићући своју „зачарану“ мрежу.

Путин, политика и Гаспром

Као што се види у претходном поглављу, током последњих неколико година Путиновог председниковања предузети су неки отворени кораци да се Гаспрому поврати статус монополисте. Мотиви који стоје иза Путинове национализације руске индустрије гаса и осталих руских стратешких ресурса, као што је нафта, највероватније су комбинација многих жељених резултата и међусобно зависних прорачуна. Путин истински верује да су ти ресурси исувише важни за потребе државе да би се ставили у руке приватних бизнисмена који немају на уму руске националне интересе. Као производ совјетског образовног система несумњиво је да његова перцепција економије и даље има централизован приступ у планирању.

У чланку „Природни минерални ресурси у стратегији развоја руске економије“, објављеном 1999. године, Путин је јасно ставио на знање своје погледе на тему национализације стратешких националних ресурса, истакавши потребу државе да задржи строго прописану контролу над делатношћу експлоатације ресурса. За исцрпан план акције ради покретања Гаспрома до монолита, какав је постао, Путин је рекао да је кључна улога коју држава мора да одигра у природним ресурсима индустрије „стварање великих финансијско-индустријских група, тј. корпорација са мноштвом филијала које ће моћи да се такмиче са западним транснационалним корпорацијама“.⁶⁶

У том чланку, који је објављен пре његовог доласка на место председника, он, такође, јасно даје на знање да подршку владе индустрији која је укључена у искоришћавање стратешких природних ресурса види као средство „које ће од Русије начинити велику економску силу са високим стандардом живота за већину популације“.⁶⁷ Поред тога, он оправдава одвраћање од приватизације наводећи да „искуство земаља са развијеном тржишном привредом даје нам много примера ефикасне државне интервенције у дугорочним пројектима за експлоатацију природних ресурса“.⁶⁸

⁶⁶ Vladimir V. Putin, "Mineral Natural Resources in the Strategy for Development of the Russian Economy" превод M.E. Sharpe, Inc., објављено у: *Problems of Post Communism*, Vol. 53, No. 1, January/February 2006, стр. 49. Превод оригинала је издао Рударски институт у Санкт Петербургу (St. Petersburg Mining Institute) 1999. године.

⁶⁷ Исто, стр. 51.

⁶⁸ Исто, стр. 52. Ауторов накнадни превод чланка, пошто се у ранијем преводу налазе нетачности којима се губе неке нијансе значења Путиновог чланка, као што је реч „вмешателство“, који се преводи као *ангажовање*, иако у ствари значи *мешање* или у најмању руку *предузимање корака*.

Путин је дао убитацнију оцену своје филозофије о улози владе у контроли стратешких аспекта привреде у чланку под насловом „Русија на прелазу миленијума“, који је објављен 30. децембра 1999. године, дан пре него што је преузео улогу вршиоца дужности председника, замењујући болесног Бориса Јељцина. Он је, у маниру готово без преседана у историји, изјавио: „Данашња ситуација изискује озбиљније учешће државе у друштвеним и економским процесима. Држава мора да буде где треба и колико је то потребно; слобода мора да буде где је потребно и како се захтева“.⁶⁹ Путин је објавио свој манифест о државној контроли стратешких ресурса, и онда, у ствари, дошао на власт да га примени.

Било би погрешно приписати потпуно алтруистичку сврху Путиновој стратегији, као што је испољено у његовим академским списима. Кад би заиста само корист за народ била једини мотив, онда се тренутни ниво „сеновитости“ политичких и пословних удружења не би толеришао. Састав вишег менаџмента руских нафтних и гасних предузећа јасно показује да су политика и бизнис једно те исто. Очигледан пример је Дмитриј Медведев, први вицепремијер Руске Федерације, који је у исто време председник Одбора директора Гаспрома.⁷⁰

Ту је и Алексеј Милер, бивши заменик министра енергетике Руске Федерације и дугогодишњи савезник Путина још из њихове сарадње у канцеларији градоначелника Санкт Петербурга, који је председник Управног одбора Гаспрома. Из корпорације Гаспром наглашавају чињеницу да чланови одбора који су, такође, чланови руске владе немају акције, односно имају изузетно ограничен удео у фондовима предузећа.⁷¹

Иако споља изгледа као бенигна појава једноставног владиног надзора, случај Роснефт (*Rosneft*) – руске државне нафтне компаније као што је и Гаспром, показује како на стотине милиона долара могу да заврше на личним налозима руских званичника, када се имовина продаје на затвореним аукцијама са ценом знатно нижом од праве вредности имовине. Најочитији и потпуно отворен пример сукоба интереса јесте Игор Сечин, председник Управног одбора Роснефта, друге по величини нафтне компаније у Русији. Званично, на сајту Кремља је наведен као заменик шефа Путиновог кабинета, помоћник председника. Сечин је именован за председника Управног одбора Роснефта у јулу 2004. године, само неколико месеци након што је власник Јукоса, Михаил Ходорковски, ухапшен и Јукосова главна имовина, Југанснефтвер, продата Роснефту за милијарде долара испод његове тржишне вредности.⁷²

⁶⁹ Vladimir Putin, "Russia at the Turn of the Millennium" <http://www.geocities.com/capitolhill/parliament/3005/poutine.html>

⁷⁰ [Прилог: Медведев се повукао када је постао председник у мају 2008. Заменио га је бивши премијер Зубко], <http://www.ihf.com/articles/2008/06/27/business/27gaz.php> (прислићуљено 14. јула, 2008).]

⁷¹ Највећи проценат власништва над акцијама који има неко из руске владе, а да је члан одбора је 0,007%. Званичници на највишим положајима немају акције. *Gazprom Annual Report 2005, стр 1922*).

⁷² Yuri Zarakhovich, "Inside the Yukos Endgame" *Time*, August 22, 2004, <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,901040830685965,00.html>.

Сечин је, случајно, бивши официр који је био на служби у Анголи (многи Руси спекулишу да је он, попут Путина, бивши припадник КГБ-а) који је касније био Путинов близак сарадник у канцеларији градоначелника Санкт Петербурга (док је Путин био заменик градоначелника Санкт Петербурга, прим. прев). Чињеница која прилично узнемирава јесте да је Сечин био кључни владин службеник у изношењу доказа против Ходорковског. Награда је, очигледно, била положај у Роснефту, богатој компанији, која је неадекватно плаћена.⁷³

Овај мрачни однос између политике и квазидржавног власништва предузећа у суштини омогућава корупцију на највишим нивоима. Начин постављања владиних званичника у управне одборе чини ово запажање још јаснијим – све наведене особе нису само представници владе; у исто време, они спадају у најзначајније чланове Путинове администрације. То замагљује транспарентност у заједничкој одговорности, и још више олакшава огромну корупцију. Поред политичара који седе у управном одбору, сама структура Гаспрома омогућава крајње погодно тле за рачуноводствене нејасноће и преваре. Са 166 (на листи) зависних предузећа и заједничких подухвата у десетинама земаља у толико различитих области ревизору је немогуће да провери законитост у рачуноводству компаније.

РосУкрЕнерго представља једноставан пример креативног начина на који се новац може преусмерити са корпоративних (правна лица компаније, прим. прев.) на личне рачуне у бројним пословањима Гаспрома. Та компанија основана је 2004. године као швајцарска трговачка компанија која ће деловати као посредник између Гаспрома и украјинске државне компаније за нафту и гас, Нафтогаз, у посредовању продаје туркменског гаса Украјини. РосУкрЕнерго је 50% у власништву Гаспрома и 50% у власништву два мистериозна украјинска бизнисмена Дмитрија Фирташа и Ивана Фурсина,⁷⁴ чији идентитет је истражитељима невољно дала аустријска *Raiffeisenbank*, која има приход од својих 50% акција.

Пошто је Гаспром једини власник руских гасовода, а има ексклузивно право на извоз гаса, поставља се логично питање: зашто је швајцарска трговачка корпорација, која зарађује профит од неколико стотина милиона годишње, стварно била потребна? Јасно је да би читаво рачуноводство за кретање туркменског гаса кроз Русију могло да се води у Гаспромим пословним књигама и да се гас продаје директно Нафтогазу. Гаспром је већ био посредник, али филијала ћерка је основана са циљем да се уведе други посредник.

⁷³ Креативним рачуноводством вредност имовине, посебно када је добијена по цени знатно испод њене тржишне вредности, можете да преусмерите средства предузећа. То је посебно лако организовати у руском пословном систему са лошом ревизијом и недостатком транспарентности.

⁷⁴ Catherine Belton, "Gas Trader Emerges from the Shadows" *Johnson's Russia List*, May 3, 2006, <http://www.cdi.org/russia/johnson/200610331.cfm>.

Украјински председник Виктор Јушченко демантовао је на Украјинској телевизији да зна ко су власници компанија које снабдевају читаву његову земљу увозним гасом.⁷⁵ Председник Путин, међутим, наглашено је окривио свог украјинског колегу за компанију.

„Па, питајте Виктора Јушченка. Гаспром је власник 50% акција и украјинска страна има педесет одсто удела. Рекао сам Виктору Јушченку: 'Ми бисмо поздравили кад би педесет одсто удела поседовала непосредно Нафтогаз Украјина'. Али, то није била наша одлука. То је одлука украјинске стране. Чија имена стоје иза педесет одсто улога који држи *Raiffeisenbank*, не знам више од вас, а не зна ни Гаспром, верујте ми. То је украјинска половина фирме, и мораћете њих да питате. Рекао сам Виктору Јушченку: 'Дај Нафтогазу Украјине непосредно учешће. Ако не желите, хајде да оснујемо нову компанију'. Али они то нису хтели. Они су предложили да РосУкрЕнерго снабдева Украјину гасом уместо Гаспрома. Ми смо се сложили. Главна ствар за нас је образац цене“.⁷⁶

Та изјава је чудна из два разлога. Прво, она указује да председници Русије и Украјине директно преговарају о пословима и формирању предузећа за продају гаса. То признање показује у којој мери лидери Русије користе гас за политичке сврхе. Друго, ако се узима здраво за готово, то значи да је Гаспром ушао у пословни подухват који укључује трговину гасом у вредности од неколико милијарди долара годишње, али да нису ни знали ко су њихови партнери. Поред тога, председници Нафтогаза и Гаспрома су јавно изјавили да верују да трговину гасом треба решавати директно од једне до друге компаније.⁷⁷ Очигледно, човек треба да верује да, упркос чињеници да су и владе и њихове национализоване гасне компаније биле против таквог ентитета – он је, ипак, створен. Иако је немогуће поуздано потврдити без више доказа, један од разлога за постојање таквог аранжмана изгледа да је могућност преусмеравања средстава са рачуна предузећа како би се олакшало подмићивање на највишим нивоима.⁷⁸

Иако је, по многим прорачунима, Гаспромова корпоративна одговорност унапређена под Путиновом управом, још увек има много сивих области које указују да је корупција веома раширена.⁷⁹

⁷⁵ Вести емитоване на Украјинској телевизији на каналу 4, 24. јануара 2006. године, као што је наведено у "It's A Gas – Funny Business in the TurkmenUkraine Gas Trade" Global Witness Publishing Inc, Washington DC 2006, стр. 50-51.

⁷⁶ „Из Интервјуа шпанским медијима, 7. фебруара 2007." *President of Russia, Official Web Portal*, http://www.kremlin.ru/eng/text/speeches/2006/02/07/2343_type82916_101277.shtml

⁷⁷ "It's A Gas – Funny Business in the TurkmenUkraine Gas Trade" Global Witness Publishing Inc, Washington DC 2006, стр. 50.

⁷⁸ Исто стр. 56.

⁷⁹ Поред тог и других сумњивих аранжмана за пренос гаса, сумњиве су исплате за материјале. Специфични примери су 1% пораст трошкова материјала за гасоводе у Украјини од 2003. до 2004, а у Гаспромовом извештају означено је поскупљење у износу од 35%. Слични претерани трошко-

Путин и његови сарадници су вероватно рационализовали своје методе деловања: они постављају неопходна руководства за стратешку индустрију, а за узврат се оправдавају огромне количине новца који је „обран“ из корпоративних ризница. Постоји перверзна логика за акције Кремља током последњих неколико година. Стварањем национализованог гасног монопола Русија ће, преко Гаспрома, моћи да изнуди више цене од страних потрошача. Истовремено, Влада може да настави да обезбеђује гас у Русији и лојалним партнерским државама, као што су Јерменија, и у мањој мери Белорусија и Украјина, по знатно нижим стопама, које диктира држава. У оквиру совјетског васпитања није тешко замислити да је Путину и његовим присталицама лако да оправдају новац који узимају за пружање такве услуге руском народу и његовим савезницима у „најближем иностранству“. Путин је то саопштио у својим предизборним председничким записима када је рекао да ће владина регулатива у сектору стратешких ресурса послужити да „подржава и проширује извозни потенцијал земље“⁸⁰ и да је примарни задатак владе економска политика која „подупире укупне извозне могућности горива и енергије“.⁸¹

Украјина као пример

Пример како руска влада управља својим „енергетским оружјем“, а да то не буде баш тако очигледно попут простог „завртања славина“, јесу преговори које је руски премијер водио са својим украјинским колегом у октобру 2006. године. Према изворима руског пословног часописа *Коммерсант* у руској и украјинској влади, у замену за обећање да цена гаса буде и даље испод 130 долара за 1.000 m³, Кијев је пристао на четири велика уступака: међу њима су (1) одлагање референдума о чланству у НАТО-у, (2) пристајање на услове останка руске Црноморске флоте у Севастопољу до 2017. године, а можда чак и продужење уговора, (3) наставак партнерства за транзит са РосУкрЕнерго за још пет година и (4) прихватање да се туркменски гас прима само преко Русије.⁸²

ви примећени су у ценама плаћеним за цеву у пројекту Плави ток, у Турској и у Сибиру – трошкови су премашени у толикој мери да је јасно да се ради о случајевима пословних малверзација. У турском примеру, неколико званичника је затворено због корупције, док њихове руске колеге, који су плаћали још ирационалније суме за материјале, нису ни били под истрагом. Исто. Погледати, такође, Michael Freedman and Heidi Brown, "Energy Tsar" Forbes.com, July 24, 2006, http://members.forbes.com/forbes/2006/0724/094_2.html.

⁸⁰ Vladimir V. Putin, "Mineral Natural Resources in the Strategy for Development of the Russian Economy", превод Ме Шапн, Inc. *Problems of Post Communism*, Vol. 53, No. 1, January/February 2006, стр. 52.

⁸¹ Vladimir Putin, "Russia at the Turn of the Millennium" <http://www.geocities.com/capitolhill/parliament/3005/poutine.html>.

⁸² "The Price of the Vote" /Y: *Kommersant*, October 20, 2006, http://www.kommersant.com/p714949/Referendum_NATO_Ukraine/. [Додатак: Било је промена уговорене

Иако је Украјина екстремни случај,⁸³ то је јасан пример моћи принуде која произилази из зависности о руским енергентима. Украјински званичници очигледно страхују од тога шта би плаћање пуне тржишне цене за гас учинило њиховој привреди, па су стога спремни на низ концесија којима предају велики део свог суверенитета Русији, до те мере да чак и одлуке о колективној безбедности и стационирање страних трупа постаје секундарно. Такође, имајући у виду укљученост компаније РосУкрЕнерго у овим условима, корупција може да има велику улогу у концесијама, такође.⁸⁴

Тај аспект не треба потцењивати, пошто је способност да корумпирате стране званичнике веома корисно средство, поред саме обичне принуде. У случају руско-украјинске трговине гасом то је само доказ стицајем околности, али све познате чињенице указују на мито као оружје у арсеналу руске енергетске спољне политике.

Дозвола за монополизацију тржишта

Пре него што се настави са анализом мотивације која стоји иза национализације и монополизације Гаспрома корисно је испитати кораке које је руска влада предузела да учврсти позицију компаније. Те акције, саме по себи, јасно говоре да Руска влада има своје стратешке намере за своју мега-корпорацију, што су неки аналитичари подругљиво назвали „*Russia, Inc.*“, а други извели пошалицу да „ако је Кремљ на листингу берзе, онда се зове Гаспром“.⁸⁵

У јулу 2006. Путин је потписао закон о легализацији, који доноси Савет Федерације и Државна дума, о праву продаје руског гаса у иностранству. У Закону се изричито наводи да „ексклузивно право на извоз природног гаса припада оној организацији која има јединствени систем за снабдевање га-

цене по 1.000 m³, и улоге РосУкрЕнерго. Погледајте <http://www.unian.net/eng/news/news235920.html> и <http://www.unian.net/eng/news/news239931.html> (посматрано 14. јула 2008.)]

⁸³ Украјина заправо добија само 35 % од укупне потрошње гаса из Русије. Већина увоза је из извора централне Азије, али уз посредовање Русије, Гаспрома, и енигматског РосУкрЕнерго. Украјина, као транзитна земља за 80 % руског извоза гаса у западну Европу, веома се снажно ослања на приход од те накнаде.

⁸⁴ Док је у оригиналном чланку, у *Коммерсанту*, у октобру 2006, наведено да детаљи преговора долазе из владиних извора, било је касније заиста потврђено званичним саопштењем да ће РосУкрЕнерго наставити да посредује у гасу између две земље. Чињеница да те две фирме одржавају посредника који убира стотине милиона долара годишње, када корпоративни менаџмент на обе стране изјављује да се противе чак и да имају посредника, снажно указује на то да су то само изјаве за јавност, а не прави разлози за постојање РосУкрЕнерго-а.

⁸⁵ „Russia's Energetic Enigma“ Economist.com, 6. октобар 2005, види: http://www.economist.com/displaystory.cfm?story_id=4484349

сом или њеним компанијама, подружницама ...⁸⁶ Усвајање тог закона Гаспрому је дало не само физички монопол на извоз гаса због власништва над Јединственим гасним транспортним системом (*Unified Gas Transportation System – UGS*), већ и правно санкционисање тог монопола.

Коначни *coup de grace* за сваку шансу за повратак либерализацији сектора гаса догодио се у јануару 2007. године, када је Московски арбитражни суд одлучио да Гаспром може да купи и друге домаће активе производње гаса, супротно ранијој одлуци Руске савезне антимонополске службе која забрањује такав потез.⁸⁷ Та одлука омогућиће повратак руског сектора природног гаса под апсолутну контролу власти под окриљем „Гаспрома“, који већ директно поседује 60% руских резерви гаса. Тиме се Гаспрому даје апсолутна слобода куповине неколико преосталих компанија за производњу природног гаса који нису у власништву владе, укључујући следеће: Новатек, Итера, Norgaz, Rospan International.⁸⁸ Гаспром већ поседује 19,9% Новатек, другог руског највећег произвођача гаса, споразумом који је потписан и поред претходног решења Антимонополске службе. Гаспром, такође, контролише интерес у неколико Итериних подружница.⁸⁹

Као што је један аналитичар исправно истакао, то неће утицати на такмичење унутар руске индустрије гаса, јер нема конкуренције; једноставно ће ставити више резерви под контролу Гаспрома и повећати њихове могућности одређивања цена у иностранству.⁹⁰

Будући да руска влада диктира услове домаће продаје гаса независним произвођачима, нема конкурентности цена. Законским одобрењем из јула 2006. године само Гаспром има дозволу да продаје гас на иностраним тржиштима, где је цена од 230 до 250 америчких долара за хиљаду m^3 гаса нормална цене за дугорочне уговоре. То оставља независним произвођачима да продају само на унутрашњем тржишту Русије по знатно умањеним ценама које се крећу у распону од 26 до 49 долара за хиљаду m^3 гаса.⁹¹ По-

⁸⁶ Превод аутора “Федеральный закон Российской Федерации от 18 июля 2006 г. N 117-ФЗ об экспорте газа” [“Federal Law of the Russian Federation of 18 July, 2006 on the Export of Gas, <http://www.rg.ru/2006/07/20/gazexportdok.html>].

⁸⁷ “Gazprom Free to Buy Up Russian Gas Producers” *Kommersant*, January 15, 2007, http://www.kommersant.com/p733954/r_500/Gazprom_Gas_Production/.

⁸⁸ Од око 47,5 трилиона m^3 руских доказаних резерви природног гаса, Гаспром контролише приближно 29,1 трилиона m^3 . Та одлука даје Гаспрому апсолутну слободу куповине неколико преосталих предузећа природног гаса која нису у власништву владе, укључујући Новатек, Итера, Norgaz, и Rospan International. “Russia: Permission for Gazprom to Rule the Energy Sector, Stratfor, http://www.stratfor.com/products/premium/read_article.php?id=282974.

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ “Checkmate – Novatek Deal Strengthens Gazprom’s Position in Russia and Beyond” *Global Insight*, <http://www.globalinsight.com/SDA/SDADetail6239.htm>.

⁹¹ Gazprom Corporate Website, “Distribution,” <http://www.gazprom.com/eng/articles/article20159.shtml>. Примењена је стопа конверзије од 26,5 руских рубаља за US долара за износе које је приказао Гаспром.

што Гаспром поседује све гасоводе у Русији, независни произвођачи морају да плаћају Гаспрому транзитне таксе чак и за своје тржиште гаса по у великој мери смањеној интерној стопи. Те две полуге контроле – цена и гасовод, уз помоћ владиних министарстава и судова – олакшаће посао окончања консолидација Гаспромове индустрије природног гаса у Русији.

Остаје да се види да ли је крајњи циљ руске владе да контролише удео у свим преосталим независним гасним компанијама, јер опстанак неких независних произвођача у крајњој линији неће утицати на извоз гаса и оставља простор за стране инвестиције изван Гаспрома. Без обзира на крајњу конфигурацију произвођача гаса, све препреке тако апсолутном монопољу су уклоњене и влада је постигла свој жељени циљ: потпуну контролу над свим аспектима извоза природног гаса из Русије и способност да повећа Гаспром унутрашњи портфолио, ако буде потребно.

Пројекат Сахалин 2

Нигде није толико очигледно промишљен и прорачунат напор руске владе да поврати контролу над својом имовином природног гаса и повећа утицај Гаспрома на тржишта гаса, као у преговорима на пројекту Сахалин 2, који су се дешавали у другој половини 2006. године. Енергетски пројекат Сахалин 2 првобитно је био основан као Споразум о подели производње (*Production Sharing Agreement – PSA*) између руске владе и конзорцијума Британско-холандске компаније Ројал Дач Шел (*Royal Dutch Shell*) и јапанских мањинских партнера Мицуи (*Mitsui*) и Мицубиши (*Mitsubishi*). Циљ је био да се развију огромна поља нафте и природног гаса у дубоким водама океана дуж обале острва Сахалин, северно од Јапана. Деведесетих година руска индустрија угљоводоника је веома зависила од страних инвестиција и технологије, како због претрпеле економске рецесије, тако и због општег неискства у истраживању у врло тешким условима, као што су дубоки океани. Русија је стога дала повољне услове за та три инвеститора.

Било је најављено да ће испоруке ТПГ са Сахалина, које су кључне за Јапан који користи 100% ТПГ-а, као природног гаса, започети крајем 2007. или почетком 2008. године. Оригиналним споразумом је предвиђено да руска држава почне да убира део профита тек након што страни акционари поврате сва уложена средства. Пројектом Сахалин 2 процењене су резерве од 498 милијарди кубних метара природног гаса⁹² које би могле да донесу више од 100 милијарди долара по тренутним ценама. Пошто су трошкови

⁹² Energy Information Administration, "Sakhalin Fact Sheet"
http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Sakhalin/images/sakhalin_0905_wk.html.

дуплирани до 2006. године, под таквим уговором фактички значи да ће руска држава морати да сачека са убирањем свог дела профита, све док извесни приходи не почну да пристижу од пројекта.

У том тренутку наступило је руско Министарство животне средине *Природнадзор* које је извршило притисак и навело бројне оптужбе за угрожавање животне средине против *Sakhalin Energy Investment Corporation (SEIC)*, чиме је пројекат заустављен у основи.

У децембру 2006. Гаспром је, уз помоћ стратегијског притиска тих владиних „еколошких регулатора“, био у могућности да стекне 50 одсто плус једну деоницу у предузећу *SEIC* за 7,45 милијарди долара, знатно испод тржишне вредности удела којим се контролише компанија – минимална процена је износила 11 милијарди долара.⁹³ Под условима споразума, Шел, Митсуи и Мицубиши су попустили и сви су се сложили да пропорционално уступе део власништва у замену за исплату готовине, а тиме и препусте удео контроле *SEIC*-а Гаспрому. Када је конкретно упитан да ли је руска влада изманипулисала еколошке тврдње како би стекла контролу над пројектом, јапански министар за трговину, привреду и индустрију, Акира Амари, рекао је: „Осећам да је тако, али ја то не могу да тврдим с обзиром на мој положај министра трговине“.⁹⁴

Путинов коментар на потписивање споразума није био сасвим искрен и јасно показује одбацивање сваке критике да је Кремљ оркестрирао комплетним преузимањем – „Гаспром је данас одлучио да учествује у заједничком пројекту Сакхалин 2. То је одлука компаније. Руска влада је информисана о томе, немамо никакве примедбе, ми одлуку поздрављамо“. Он је додао: „Руска влада и инвеститори су заинтересовани за имплементацију тог пројекта. [...] Још једном, желим да нагласим да ћемо учинити све да се тај пројекат реализује“.⁹⁵ С обзиром на двоструку улогу Дмитрија Медведева, као потпредседника Владе и председника Управног одбора Гаспрома и изнелисаних оптужби руског Министарства унутрашњих послова, Путин је имао смелости да преокрене ситуацију, као да је то пословна одлука, у којој руска влада није одиграла никакву улогу. У ствари, преузимање је прорачунао и планирао Путин и његови министри и у потпуном је у складу са личним Путиновим размишљањима из 1999. године о потреби да се национализују стратешки ресурси.

⁹³ Суочена са изгледима да изгуби целу инвестицију због пат позиције око питања животне средине, *SEIC* компанија је углавном била приморана да прода акције по вредности мањој од тржишне. „Gazprom Secures Half of Sakhalin2 for 7.45 Billion Dollars“ *AFP Business News*, 22. децембар 2006, <http://au.biz.yahoo.com/061221/33/10x70.html>.

⁹⁴ „Japan Urges Russia to be “Responsible” After Gas Takeover“ *AFP Business News* 22. децембар, 2006 <http://au.biz.yahoo.com/061222/33/10yr8.html>.

⁹⁵ „Radio Free Europe/Radio Liberty Newsline,” December 22, 2006.

Ковикта

Историја се понавља пошто је пројекат Ковикта угрожен одузимањем лиценце. То поље гаса у источном Сибиру је у власништву *Русиа нафте* (*RU-SIA Petroleum*), TNK-BP конзорцијума Бритиш петролеума (*British Petroleum*) и Интерроса (*Interros*), велике руске холдинг компаније, као и регионалне владе Иркутска.⁹⁶ У овом случају, владин агент–изазивач је *Роснедра*, руска федерална агенције за рудна богатства. Оригинални PSA (Уговорни споразум између државе и инвеститора, прим. прев.), за развој гасног поља Ковикта предвиђао је да се годишње у регион Иркутска до 2006. године испоручује 9 милијарди m³.⁹⁷ Споразум је написан пре једне деценије, када се предвиђало да ће захтеви за гасом у региону да буду много већи. Из неколико разлога пројектом се производи много мање од износа утврђених у лиценци уговора додељеног *Русиа нафти*. Ти разлози се директно приписују намерним акцијама руске владе. Потражња је мала, јер велики део региона још увек нема дистрибутивну мрежу за локална домаћинства, што је део руског пројекта гасификације. Док је Ковикта пројекат могао да произведе много више гаса, Гаспром контролише извоз и онемогућава сваку продају.⁹⁸ Стога, гас се мора продавати на домаћем тржишту, остављајући конзорцијуму неповољне опције да продаје свој гас на локалном тржишту по стопама које су много испод тржишне цене или буквално да га спали како би се испунила квота.

Као јасан знак да се конци вуку са највишег нивоа руске владе у тој последњој трансакцији, шеф *Роснедра*, Анатолиј Ледовски, изјавио је да изворним условима у уговору не могу бити додате исправке уз актуелне власнике, али истовремено је наговестио да ће влада изменити услове са новим власником и неће бити кршења закона.⁹⁹ У истом интервјуу он је вешто избегао питање зашто нови услови једноставно нису могли да се организују са тренутним власницима.

Од почетка проблема животне средине у пројекту Сахалин 2 власницима Ковикте постало је јасно да ће им на крају одузети лиценцу иста она влада и политика које им забрањује профитабилну продају гаса. У покушају да сачувају своје инвестиције, власници конзорцијума су у преговорима са

⁹⁶ "Росприроднадзор начал проверку Ковыктинского месторождения по сценарию Сахалина 2", New.RU.com, January 18, 2007, <http://www.newsru.com/finance/18jan2007/prirodnadzor.html>.

⁹⁷ "TNK-BP Unable to Eliminate License Violations" *Kommersant*, March 6, 2007, http://www.kommersant.com/p10254/r_529/kovykta_license/.

⁹⁸ "Росприроднадзор начал проверку Ковыктинского месторождения по сценарию Сахалина 2", New.RU.com, January 18, 2007, <http://www.newsru.com/finance/18jan2007/prirodnadzor.html>.

⁹⁹ "TNK BP Unable to Eliminate License Violations" *Kommersant*, March 6, 2007, http://www.kommersant.com/p10254/r_529/kovykta_license/.

Гаспромом од децембра 2006. године; скоро је сигурно да ће бити договорена нека врста аранжмана да се уступи 50% власништва. *Роснедра* је дозволио *Русиа нафти* до маја 2007. године обим производње у складу са одредбама уговора. Како је процењено да Ковикта поље садржи 1,9 билиона m^3 резерви, многи сматрају да је то пресудан фактор за будуће испоруке на кинеско тржиште¹⁰⁰ и примамљив договор за руску владу, који у исто време чува неке перспективе профитабилности за стране инвеститоре, па ће вероватно ускоро бити потписан уговор са Гаспромом.¹⁰¹ Као и код пројекта Сахалин 2 и афере Јукос 2003. године, Руска влада ће скоро сигурно управљати потезима да поново дође у посед тих веома жељених ресурса.

Гаспром и дистрибутивни портфолио и енергетска повеља

Методски кораци које је руска влада отворено и, могло би се рећи, дрско предузимала како би повратила потпуну контролу у сектору гаса требало би да буду прилично очигледни и уверљиви за читаоца. Остаје питање – шта је циљ? Апсолутна монополизација индустрије гаса, јасно, није у најбољем интересу потрошача – чак постсовијетски руски лидери знају да монополи нису на цени, што је управо разлог основања Руске савезне антимонополске службе. У том случају, међутим, не забрињава унутрашње тржиште, већ способност да се манипулише извозним тржиштем. Бројне руске гасне компаније које се боре за европске купце очигледно ће бити од користи за потрошача, али обједињени Гаспром, који чврсто подржава руска извршна власт, не само да ће имати могућност да одређује своје цене на основу монополистичког положаја, већ то може да уради уз значајну подршку политичке моћи.

Гаспромово власништво над мрежама за дистрибуцију гаса (у правцу терминала) критични је део стратегије да се доминира европским тржиштем. Као што је енергетски аналитичар Роман Купчински (*Roman Kupchinsky*) прикладно

¹⁰⁰ Miriam Elder, "Mitvol Targets the TNK BP Kovykta License" *The Saint Petersburg Times*, March 2, 2007, http://www.sptimes.ru/index.php?action_id=2&story_id=20850.

¹⁰¹ Најновије у овој саги је састанак председника British petroleuma и Гаспрома у марту 2007. Иако ни једна ни друга компанија нису суштински спремне, изгледа да је Бритиш петролеум покушавајући да уговори неку врсту споразума око LNG са Гаспромом у замену за концесије у Ковикти. Alex Nicholson, "BP, Gazprom Discuss LNG Joint Venture" Associated Press, March 1, 2007, <http://www.forbes.com/feeds/ap/2007/03/01/ap3475945.html>.

[Прилог: Одлука о овом послу је требало да буде објављена почетком 2008. године, али до сада још није (јул 2008). Вући: http://www.jamestown.org/edm/article.php?article_id=2372218, and <http://www.finanznachrichten.de/nachrichten/200712/artikel9612819.asp> (accessed July 14, 2008).] (приступљено 14. јула 2008).

описао Гаспромову аквизицију дистрибуције – „Онај ко контролише гасоводе контролише и купца“.¹⁰² Процене су да је Гаспром потрошио 2,6 милијарди долара у последњих неколико година на западноевропска средства (мрежу) за дистрибуцију гаса ради повећања своје тржишне моћи све до потрошача.¹⁰³

Како је истакнуто раније, Гаспром има интерес мањинског акционара готово у свим мрежама гасовода у европским земљама. Све видљивија стратегија Гаспрома привлачи инвестиције и технологију да се дозволи ограничено страно учешће у руским пољима гаса, али само у замену за власништво у дистрибуцији, транспорту и постројењима рафинерија у Европи.¹⁰⁴

Набавку иностране инфраструктуре гаса допуњује одбијање Русије да ратификује Енергетску повељу. Европска енергетска повеља је крајње нејасан правни документ, на 250 страница, који има бројне интерпретације. Члан 7 наводи да ће потписница повеље: „...предузети неопходне мере да омогући транзит енергетских материјала и производа у складу са принципом слободе транзита, а без обзира на порекло, одредиште или власништво над таквим енергетским материјалима и производима, или дискриминацију у ценама на основу таквих разлика, и без наметања неразумних одлагања, ограничења и трошкова“.¹⁰⁵

Тај део се, углавном, тумачи (у вези овог излагања) да гасоводи треба да буду отворени за приступ било ком произвођачу гаса, док год тај приступ не омета или спречава капацитет гасовода за транзит властитог гаса.¹⁰⁶ И без уноса одређених примедби Москве на Повељу, на најосновнијем нивоу је очигледно да није компатибилна са домаћим законодавством. Руски закон сада не дозвољава чак ни независним руским компанијама да извозе гас користећи Јединствени гасни транспортни систем, UGS, а камоли страним лицима.

Председник Путин је образложио главне примедбе Владе на Повељу у септембру 2006. године. Међутим, ни оне нису вредне спомена. Његова главна забринутост односи се на то да ако се допусти посредницима коришћење гасовода то не би снизило цене, али би дозволило још неком другом осим Русије да убире профит. Друго, такав приступ би требало да буде равноправна размена са Русијом; њени европски партнери немају енергетске изворе који су потребни Русији, тако – шта би се могло добити заузврат?

¹⁰² Roman Kupchinsky, "Russia: Does Gazprom Have a Master Pipeline Plan?" Radio Free Europe <http://www.rferl.org/featuresarticle/2006/01/fd3d68ab85514b4f8b7df8257af7c1ab.html>.

¹⁰³ Исто.

¹⁰⁴ Vladimir Kovalev, "Gazprom's Power Play" BusinessWeek.com, March 6, 2007, http://www.businessweek.com/print/globalbiz/content/mar2007/gb20070306_599860.htm.

¹⁰⁵ The Energy Charter Treaty, 48. www.energycharter.org

¹⁰⁶ Igor Tomberg, "Russian – Europe: Serious Difficulties of the Energy Dialogue" *Strategic Culture Foundation*, November 11, 2006, <http://en.fondsk.ru>.

Путин је, такође, повезао Енергетску повељу уз давање гаранција Русији за приступ напредним технологијама и нуклеарном гориву, за шта, тренутно, код већине западних партнера постоје рестрикције за продају Русији.¹⁰⁷

У позадини службених разлога други мотив је евидентан: Русија жели да монополизује транзит природног гаса из централне Азије. Као што ће бити разматрано, гас из централне Азије представља један од најбољих алтернативних извора за европске потрошаче. Тренутно, сав транзит гаса за Европу врши се преко руског Јединственог гасног транспортног система, UGS. Поштовањем духа енергетске повеље, отворио би се посао транзита за друге посреднике, осим Гаспрома. Наравно, посредник ће и даље морати да плаћа „разумне“¹⁰⁸ транзитне таксе за коришћење мреже, али полуге којима Русија тренутно делује како на владе централноазијских земаља, тако и на своје потрошаче гаса, биле би изгубљене. Због свих тих разлога бесмислено је за ЕУ да очекује да се Русија сложи са условима у Енергетској повељи. Уз десетогодишњи „Споразум о партнерству и сарадњи између Русије и Европске уније“, који истиче 2007,¹⁰⁹ којим се забрањују неки непредвиђени уступци у корист Европске уније, Енергетска повеља ће бити наставак расправе око спорних питања у енергетском дијалогу између Европске уније и Русије.

Руско империјалистичко размишљање

Јасно, национализација експлоатације и дистрибуција гаса је и планирана пажљиво и с намером. Путинов академски ментор и спонзор докторске дисертације Владимир Литвињенко, ректор Рударског института у Санкт Петербургу (и најновији члан Одбора за енергетску политику (*Energy Policy Committee*)), укратко и сажето је изложио филозофију свог штићеника о тој теми: „У одређеним околностима у којима се свет налази данас, најважнији ресурси су угљоводоници. Они су главни инструмент у нашим рукама – нарочито у Путиновим – и наш најјачи геополитички аргумент“.¹¹⁰ Многи за-

¹⁰⁷ Igor Tomberg, "Thus Spoke Putin: Russia Upholds Principle of Equality in Energy Sphere" *The Jamestown Foundation*, September 15, 2006, http://www.jamestown.org/publications_details.php?volume_id=414&issue_id=3856&article_id=2371449.

¹⁰⁸ На основу најчешћих тумачења Енергетске повеље, којима се забрањују „неразумне цене“, Русија ће и даље моћи да наплаћује разумну – вероватно по тржишној стопи – накнаду за транзитне услуге.

¹⁰⁹ Прилог: Нови споразум је у фази преговора, стари споразум ће остати на снази све док не буде замењен новим. Види: http://www.eu2006.fi/news_and_documents/press_releases/vko47/de_DE/175543/, <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/08/1099&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en> (присутуљено 14. јула 2008).

¹¹⁰ Stephen Boykewich, "St. Petersburg Mining Institute Rector Makes Plan for the Creation of Russia", Inc." *The St. Petersburg Times*, June 20, 2006.

падни аналитичари слажу се са том оценом, што доказује и ова изјава из *Economista* у вези са Путиновим образложењем о успостављању монопола на извоз гаса: „То гарантује контролу Кремља над оним што је, изузимајући нуклеарно оружје, постало руско најмоћније спољнополитичко оруђе, и његова најбоља нада за враћање њеног изгубљеног утицаја“. ¹¹¹

Изгубљени утицај је највероватније превасходни мотив иза тих махинација – поновна национализација гасне и нафтне индустрије уз истовремено смањење страног власништва. Русија је изгубила невероватан престиж и моћ са распадом Совјетског Савеза 1991. године. Да ли је СССР стајао на морално исправној страни током хладног рата и даље изгледа неважно за већину Руса, они се и даље одушевљено поносе статусом суперсиле који су једном имали. Многи су амбивалентни о природи совјетског режима, али не и о престижу којим је Русија одлучивала у светским збивањима. Последње анкете показују да би 35% Руса чак волело да види повратак совјетског система. ¹¹² Изгледа да је обнова статуса суперсиле најизразитија међу руском политичком елитом.

Путин је сумирао тај начин размишљања у расправи 1999, пре преузимања председништва: „Русија је била и остаће велика сила. Она је условљена од стране неодвојивих карактеристика своје геополитичке, економске и културне егзистенције. Оне одређују менталитет Руса и политике Владе кроз историју Русије, и не могу а да то не чине и у овом тренутку“. ¹¹³

На недавно одржаном округлом столу креатора руске спољне политике, основни мотив био је, као што је изјавио Павел Ипатов, гувернер региона Саратов: „Наша земља је усмерена на решавање проблема од којих зависи њен економски и друштвени напредак и на обнављање њене природне историјске улоге великог народа“. ¹¹⁴

Иако је аутор нагласио реч „природне“, важно је схватити да руске елите доживљавају своју земљу управо на тај начин; због свог јединственог положаја, који није ни Запад ни Исток, као и њене историје, људи и ресурса, Русија обавезно мора да буде велика сила.

Испитивања јавног мњења потврђују тај став; укупно 75 одсто Руса сматра да је „њихова земља евроазијска држава са сопственим путем развоја“,

¹¹¹ „Russia's Energetic Enigma“ *The Economist*, October 6, 2005, http://www.economist.com/business/displayStory.cfm?story_id=4484349.

¹¹² Анкету је спровео Центар ЕУ за Русију као што је наведено у: William Pfaff, „Russia's Deep Animosity“ *International Herald Tribune*, March 5, 2007, <http://www.iht.com/articles/2007/03/05/opinion/ed-pfaff.php>.

¹¹³ Vladimir Putin, „Russia at the Turn of the Millennium“ <http://www.geocities.com/capitolhill/parliament/3005/poutine.html>.

¹¹⁴ Roundtable discussion of Russian policy makers from „Russia's Priorities“ *International Affairs*, October 2006, East View Publications, Moscow, стр. 33.

док само 10 одсто сматра да је „део Запада, са одређењем да се приближи Европи и САД“.¹¹⁵ Посебно алармантан је преовладавајући популаран став (45% руских испитаника) да „Европска унија представља претњу руској финансијској и економској независности, да ће да наметне своју страну културу Русији и представља опасност за политичку независност Русије“.¹¹⁶ То осећање је посебно проблематично у контексту тезе да постоји настојање да се политички обрачун са ЕУ врши преко гаса.

У општем смислу, Русија види неколико начина за враћање свог изгубљеног статуса суперсиле и обнове војне моћи државе. Иако је нејасно како ће приходи од продаје угљоводоника бити подељени, с обзиром на то да 25% руских пореских прихода долази од Гаспрома,¹¹⁷ профитабилност компаније имаће велики утицај на владину умешност да улаже у одбрану. Иако је мало вероватно да ће било која скорија руска администрација починити лудост да потпуно подрива привреду војним издацима као њихови совјетски претходници,¹¹⁸ недавни проглас да ће руска влада потрошити 190 милијарди долара од сада до 2015. за модернизацију оружја, указује на то да је обнова моћне оружане силе, у најмању руку, најважнија тачка програма рада.¹¹⁹

Међутим, било би превише једноставно да се констатује да Кремљ има свеобухватни план за изградњу нове војске на основу долара од нафте и гаса. Путин је изразио своје мишљење на ту тему: „У овом свету моћ једне земље се више манифестује у њеној способности да буде лидер у креирању и коришћењу напредних технологија, да обезбеђује висок ниво благостања народа, и да поуздано штити своју безбедност и подржава своје интересе у међународној арени, него у њеној војној снази“.¹²⁰

У Путиновој визији васкрсле Русије која игра улогу велике силе, новац од гаса и нафте ће играти кључну улогу у финансирању не само војних, него и друштвених програма и инфраструктуре. Он, такође, сматра гас кључним инструментом за остваривање циљева руске спољне политике, посебно у Европи.

¹¹⁵ Анкету је спровео Центар ЕУ за Русију као што је наведено у: William Pfaff, "Russia's Deep Animosity" *International Herald Tribune*, March 5, 2007, <http://www.iht.com/articles/2007/03/05/opinion/ed-pfaff.php>.

¹¹⁶ Исто.

¹¹⁷ Chris Skrebowski, "Gazprom Regrets...", *Energy Institute*, <http://www.energyinst.org.uk/index.cfm?PageID=1064>.

¹¹⁸ Доказ чињенице да је руска елита извукла поуку јесте Путинова изјава: „Ми смо морали да платимо претерано фокусирање совјетске привреде на развој сировина и одбрамбене индустрије, што је негативно утицало на развој потрошачке производње и услуга.“ Vladimir Putin, "Russia at the Turn of the Millennium" <http://www.geocities.com/capitolhill/parliament/3005/poutine.html>.

¹¹⁹ "Russia Prepares to Revise Military Doctrine in Response to USA's Missile Defense Plans" Pravda.com, 5. mart 2007, http://english.pravda.ru/news/russia/05032007/88005military_doctrine0.

¹²⁰ Vladimir Putin, "Russia at the Turn of the Millennium" <http://www.geocities.com/capitolhill/parliament/3005/poutine.html>.

Дакле, Руско руководство намерно обнавља монопол у сектору гаса под маском „Гаспрома“. Његове намере су вишеструке, али главна међу њима је веровање да такви стратешки ресурси не могу бити остављени у рукама пословних људи који неће да се старају о националном интересу. Истовремено, поновном национализацијом производње угљоводоника стварају се могућности за стицање личне власти, отварају путеви за преусмеравање средстава за лично богатство, па чак и средстава за контролу страних званичника, те се чини све мање вероватно да ће се влада у догледној¹²¹ будућности одрећи такве појачане контроле, без неког озбиљног изазова. Важније је да су у односу на ЕУ и друге потрошаче руске енергије та политичка решења усмере на повећање руског државног инструмента економске моћи, а конкретније, како би могли да одређују цене гаса на регионалним тржиштима и добију још снажније политичке полуге контролишући тај изузетно важан извор енергије.

Без обзира на то да ли ће Русија покушати да намерно утиче на политичке одлуке лидера ЕУ, дугорочно, путем моћи свога гаса (мада изгледа да је то, у ствари, прави исход који су планирали руски лидери), не би било мудро за ЕУ да се ослања на било који енергетски извор са више од 30% потрошње своје енергије.¹²² С обзиром на непоуздану природу извора, европски политичари могу се наћи у положају руског дужника. Још горе, они би могли да постану кључни фактор наоружавања очигледно васкрсле Русије, у буквалном и фигуративном смислу. Уместо да кажу својим бирачима да ће можда морати да рационализују следовање топлоте или електричне енергије током зиме, много је лакше да једноставно прогледају кроз прсте нежељеном руском понашању или, као у случају Украјине, да подлегну руском притиску. Безбедносне импликација тог руског утицаја су дубоке.

Противаргументи

Изгледа јасно да руски доминантан положај на европским тржиштима гаса представља озбиљну претњу политичком суверенитету земаља ЕУ и, још више, државама бившег Совјетског Савеза, које нису чланице ЕУ, а које у потпуности зависе од руског гаса. Међутим, постоји неколико аргумента који су у супротности са том тезом, који би могли да ублаже озбиљност способности Русије да оствари контролу у Европи преко природног гаса – њеног водећег „енергетског оружја“. Међу свим противаргументима четири се истичу као олакшавајућа сценарија.

¹²¹ Имајући у виду огромну моћ и популарност Путинове партије *Јединствена Русија* у сарадњи са владиним гушењем опозиционих странака и медија, изгледа готово извесно да ће Путинов наследник у 2008. наставити са применом врло сличног политичког курса.

¹²² Као што је претходно цитирано процењује се да ће се око 21% енергије за ЕУ обезбеђивати од руског гаса, а других 10–11% од руске нафте током наредне две деценије.

Кина – непожељан партнер

Први сценарио је предложио Владимир Милов, председник Института за политику енергије у Русији, првог руског независног труста мозга, посебно посвећеног питањима политике енергије. Његова основна теза је да Кина није пожељан пословни партнер на тржишту гаса, као што неоконзервативци (тврда линија) из Кремља¹²³ претпостављају. Једна од кључних карактеристика те неоконзервативне визије будућности јесте да се Русија одврати од своје тренутне позиције, у којој 99% извоза природног гаса иде у „ширу“ Европу,¹²⁴ чиме би Европа остала са недостатком енергије. Уместо тога, Русија ће постати главни снабдевач енергијом у Кини, и тако створити алтернативну геополитичку хегемонију Западу.¹²⁵

Милов тврди, међутим, да руски „економски напредак“ на истоку није ни приближно онакав каквим га планери Кремља сматрају. Он указује на три главна проблема са којима се суочава руско ступање на кинеско тржиште гаса.¹²⁶ Прво, Народна Република Кина (НР Кина) жели да задржи своју енергетску независност. У случају гаса Милов тврди да средњорочне потребе за електричном енергијом могу да се подмире са повећањем броја хидроелектрана, нуклеарних централа и термоцентрала. Он, такође, тврди да енергетски преговори са Кином увек укључују спорна питања цена, јер је НР Кина спремна да плати само око 40 долара за 1.000 m³, много испод цене која само покрива трошкове руске испоруке из поља Ковикта у источном Сибиру. У преговорима са Русијом Кина је изјавила да ће радије користити свој угаљ него плаћати веће цене. Треће, Милов указује на географске проблеме који се постављају пред испоруке руског гаса: највећа потражња је у подручјима која су на југоисточној обали Кине, што су највеће удаљености од руских поља. Он тврди да ће Кина задовољити све своје потребе гаса у индустријском југоистоку са терминалима ТПГ.¹²⁷

Ти аргументи су сасвим разумни и, ако је истина, неуспех Русије да успостави партнерство са Кином ослабиће руске полуге на европском тржишту гаса. Када се не би отворили путеви ка Кини, осим предлога за извоз

¹²³ Иронично је да је тренутни руски термин *неоконзервативизам* за тврду линију у Кремљу исти као и за њихове колеге у Вашингтону, у Бушовој администрацији.

¹²⁴ Русија је започела испоруке Течног природног гаса (ТПГ) у САД у 2005, што је први пут да се мање од 100% целокупног руског гаса извози у „ширу“ Европу.

¹²⁵ Mikhail Dmitriev, "Russia's Energy Key Strategy" *Russia in Global Affairs*, No. 4 Vol. 4, 2006, стр. 122–123 и Vladimir Milov, "NeoCon Plans and the Sober Reality" *Russia in Global Affairs*, No. 4 Vol. 4, 2006, стр. 124.

¹²⁶ Vladimir Milov, "NeoCon Plans and the Sober Reality" *Russia in Global Affairs*, No. 4 Vol. 4, 2006, стр. 125–128.

¹²⁷ Док Милов не каже одакле би се допремао тај ТПГ, претпоставља се да ће то бити из Брунеја, Индонезије, Малезије и Аустралије.

ТПГ у Јапан и Јужну Кореју пројектом (острва) Сахалин и пројектом извоза ТПГ из поља Штокман за Сједињене Државе, Русији би остали искључиво гасоводи за Европу. У том случају, „међузависност“ би ипак јасно била у корист Русије као добављача, али укупно умањен захтев смањиће руску могућност да одређује цене.¹²⁸

Милове тврдње засноване су на претпоставкама о којима он даје мало детаља и потенцијалним обавезама које су сасвим непредвидиве. Прво, под претпоставком да влада НР Кине буде настојала да задржи своју просечну годишњу стопу раста БДП од 9% из последње деценије,¹²⁹ на одговарајући начин мораће да повећа и своју потрошњу енергије. Повећање производње енергије из хидроелектрана је могуће уз пројекте као што је Брана *Три клисуре*, пројекат на реци Јангцекјанг, за који се очекује да ће бити потпуно завршен 2013, али изградња брана може трајати веома дуго¹³⁰ и бране могу имати радикалне споредне едфекте на пејзаж, посебно скретањем великих река.

Оно што је најважније, у Кини су честе суше и поплаве, а посебно суше могу да донесу непредвидивости на нивоу производње хидроелектрана. Кина може да планира гас за нивелисање тих успона и падова у производњи електричне енергије.

Милов указује на нуклеарну енергију као алтернативни извор, али финансијски трошкови нуклеарне енергије могу учинити да руски гас по цени од 230 до 250 долара за 1.000 m³ изгледа атрактивно. Позивајући се на раније цитиране бројке, чак и уз те цене за плаћање увоза гаса, производња електричне енергије генерисане из гаса у западној Европи још увек је нешто јефтинија од нуклеарне енергије. Кина може да планира да тако диверзификује своју производњу енергије увозом гаса, што је јефтиније и мање ризично од нуклеарне енергије.

Кина има велике резерве угља,¹³¹ али угаљ има велике мане у производњи електричне енергије које ће, вероватно, спречити да угаљ добије још већи проценат у будућој енергетској потрошњи у Кини. Кина се већ ослања на угаљ у производњи три четвртине своје електричне енергије. Резерве угља

¹²⁸ Такав сценарио на макро нивоу гледа на Европу као на јединственог купца. Без обзира на то да ли Русија отвара гасоводе до Кине, с обзиром на тренутну неједнакост енергетских политика у „широј“ Европи и Европске уније, Русија ће и даље бити у могућности да врши различите нивое притиска на цене у појединим европским земљама, посебно оне без стратегије диверзификације од испорука гаса.

¹²⁹ World Bank Website, “China, Country Partnership Strategy” <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/EASTASIAPACIFICEXT/CHINAEXTN/0,,contentMDK:20583507~pagePK:1497618~piPK:217854~theSitePK:318950,00.html>.

¹³⁰ Радови на пројекту *Три клисуре* трају више од 15 година.

¹³¹ По проценама Кина поседује 12,6 % укупних светских резерви угља.

вероватно ће трајати неколико стотина година, али Кина ће морати знатно да прошири своје капацитете рудника да би се подмириле будуће потребе искључиво са угљем. Иако Кина није потписница Кјото протокола о смањењу емисије CO₂, право питање је колико је влада НР Кине спремна да уништава животну средину због повећаног раста експлоатације угља.

Спољни притисак еколошки свесних трговинских партнера под којима ће се Кина вероватно наћи биће тежак и веома критичан моменат за доношење одлуке унутар владе. Веома раширено загађење из термоцентрала које настаје сагоревањем угља, утицаће на емисије штетних гасова на глобалном нивоу и неће добро проћи, посебно у ЕУ, која се чврсто обавезала према контроли глобалног загревања и вероватно неће прихватити такво понашање. Током Самита о енергији Европске уније, у марту 2007, немачка канцеларка Ангела Меркел јасно је ставила на знање да ће убудуће тачка дневног реда за Г8 бити вршење притиска на САД и Кину да смање сагоревање угља ради смањивања емисије гасова са ефектом стаклене баште.¹³² Кинески покушај да задржи енергетски раст употребом угља, у сличном или чак већем проценту од укупне потрошње енергије, изазваће јаку реакцију. По најгорем сценарију, Кина се може суочити са трговинским рестрикцијама и увођењем ембарга ако буде интензивирала своју енергетску стратегију засновану на угљу, посебно зато што има све више доказа да је феномен глобалног загревања прилично у току.

Коментар да ће ТПГ бити доминантан извор природног гаса у југоисточној Кини, где ће потражња бити највећа, изгледа да нема упориште осим географског фактора. Чини се смела претпоставка да ће Кина моћи да потпише уговоре за ТПГ који је економичнији од гасовода из Русије. Као што је већ речено, у транспорту се губи изванредан проценат ТПГ, због испаравања, дакле што ближи снабдевач, то мањи губитак гаса. Све три земље које се ослањају искључиво на ТПГ: Јапан, Јужна Кореја и Тајван, изузетно су близу Кини и зато су сви логични конкуренти за исте изворе ТПГ. За Сједињене Америчке Државе и Индију такође се зна да су велики купци ТПГ-а из пацифичког региона.¹³³

С обзиром на најмање пет главних потрошача пацифичког течног природног гаса, нема разлога да се претпоставља да ће ТПГ бити јефтинији од руског гаса путем гасовода. Недавни примери Шпаније која је понудила више од САД за дугорочни уговор показује колико снабдевеност ТПГ-ом још

¹³² Paul Ames, "EU Leaders Agree to Cut Greenhouse Gases" Associated Press, March 9, 2007, http://news.yahoo.com/s/ap/20070309/ap_on_re_eu/eu_summit.

¹³³ За Индију нарочито важи да ће да буде много већи увозник ТПГ како њене потребе за енергијом буду расле. Због планинских венаца између Индије и централне Азије и руских извора, као и због потребе за транзитом преко Авганистана и Пакистана, пројекти изградње гасовода су врло мало вероватни, што ТПГ чини јединим одрживим извором.

увек није довољно развијена за снабдевање купаца на тржишту.¹³⁴ Такође, с обзиром на то да ће по пројекту Сахалин вероватно бити један од највећих добављача ТПГ-а у Пацифику, не изгледа логично да ће Русија продавати Кини ТПГ по повољним ценама када би могли да кинеске захтеве задовоље гасоводом из Ковикте, а користити ТПГ из Сахалина за подмиривање осталих корисника, као што су Јапан и САД.

Иако се због географског положаја чини занимљив случај да ТПГ буде на кинеском тржишту, када се узму у обзир сви фактори, руски гасовод ће готово сигурно бити још јефтинији и остварљивији.

Из свих тих разлога, НР Кина ће највероватније наставити с развојем енергетске стратегије за диверзификацију од претераног удела употребе угља у укупној енергији, користећи више гас из гасовода, нуклеарке, обновљиве изворе (у виду хидроелектрана), а можда ТПГ, али без претераног ослањања на било који од њих. Имајући у виду све те факторе, наспрот песимизма Милова, постоји велика вероватноћа да ће Русија успоставити тржиште гаса у Кини, и тиме створити неповољну ситуацију за ЕУ и „ширу“ Европу, у којој Русија има тржиште са гасоводима и на западу и на истоку. Александар Медведев, генерални директор Гаспромове Гасекспорта, недавно је потврдио тај оптимизам наводећи: „Ми сматрамо Кину не само најперспективнијим извозним тржиштем већ и партнером у изградњи пројеката за транспорт гаса и у заједничком маркетингу гаса“.¹³⁵

Нови извор енергије

Други сценарио предвиђа развој нових енергетских извора којима би остали облици постали застарели. У домену тржишта природног гаса и његовог коришћења у производњи електричне енергије, једини „чаробни метак“ у блиској будућности је фузиона енергија. Пројекат Међународни експериментални термонуклеарни реактор (*The International Thermonuclear Experimental Reactor – ITER*) вероватно неће произвести радни реактор за следећих 30 година (ако технологија уопште буде у функцији), а затим сам процес изградње реактора на основу прототипа трајаће још најмање десет година.¹³⁶ Реално, фузиона енергија неће омогућити комерцијално кори-

¹³⁴ Damien Gaul and Kobi Platt, "Shortterm Energy Outlook Supplement: US LNG Imports – The Next Wave", Energy Information Administration, January 2007, <http://www.eia.doe.gov/emeu/steo/pub/LNG-Jan2007.pdf>.

¹³⁵ Aleksander Medvedev, "Gazexport: Achievements and Prospects" *International Affairs*, Vol. 52, No. 5, 2006, стр. 154.

¹³⁶ William Underhill, "The Big Burst: Fusion is Back," *Newsweek: Special Edition – Breaking Out, Where the Energy Boom Will Lead Us*, децембар 2006, Newsweek Inc., New York, стр. 82–83.

шћење алтернативног облика електричне енергије до 2045–2050. године. Најважније од свега јесте да један још увек неразвијен извор енергије није нешто на основу чега треба заснивати планирање.

Иако и сами руски аналитичари изражавају забринутост да би њихова „енергетска светковина“ могла да траје још само неколико деценија, енергетски планери Европске уније не би требало да заснивају своје одлуке на тако оптимистичким визијама будућности. Руски неоконзервативци гледају на нове оптимистичке сценарије енергетских извора као разлог да доминирају тржиштима сада, док су цене угљоводоника високе. Михаил Дељагин, из Руског института за глобалне студије (Институт за проблеме глобализације, прим. прев.), предложио је „Енергетску доктрину Русије“, у којој он даје скицу стратегије јачања руске доминације на енергетском тржишту, док за то постоји прилика.¹³⁷ Иако се Дељагинова визија може описати само као хиперконзервативна и ултранационалистичка, његова стратегија је слична оној коју очигледно спроводи руска влада. Кључна поента која произилази из Дељагинових ставова, и очигледна тренутна перспектива Кремља, јесте да је сада време да Русија обнови статус суперсиле, јер би технолошки напредак могао знатно да обезвреди њихово богатство угљоводоникима. На тај начин, теза о алтернативним изворима енергије има двоструки значај потребе да се у Европи изврши диверзификација од руског гаса; то је будућност у којој се не може рачунати на положај за повлачење. Што је још важније, Русија већ разматра план за непредвидљиве случајеве и тренутно делује како би повећала утицај и профит у Европи.

Контрола испоруке гаса из централне Азије у Европу

Тренутно, Руски јединствени систем транспорта гаса (UGS) служи као главна саобраћајница природног гаса из централне Азије за западна тржишта, из Туркменистана, Казахстана и Узбекистана. Летимична студија мапе објашњава ситуацију. Постојећим гасоводима омогућен је дотур, географ-

¹³⁷ Дељагин позива на национализацију енергетског сектора и приоритете руске престонице. „Сваки кубни метар природног гаса произведен у постсовијетским областима у било ком предузећу са значајним учешћем страних капитала срамота је за Русију, понижава њене националне интересе и нарушава економски и политички суверенитет“. Други кључни елемент стратегије је „Гаспровов продор у дистрибутивну мрежу земаља Европске уније и одрицање од Енергетске повеље“. Он се залаже за директну државну промоцију руског приватног бизниса у иностранству: „Основни принцип тог проширења би требало да буде пружање релативно јефтиних руских извора енергије у замену за стратешка средства у тим земљама“. Mikhail Delyagin, "Assessing Russia's Energy Doctrine" *Russia in Global Affairs*, No. 4, Vol. 4, 2006, стр. 139–144.

ски затвореног, централноазијског гаса на север, само кроз Русију или на југ преко Ирана. Директан пут из Туркменистана и Казахстана по дну Каспијског мора до Бакуа у Азербејџану је могућ, што би државама централне Азије омогућило повезивање својих поља гаса са европским купцима без коришћења руског гасовода. На основу цене Гаспромовог *Плавог тока* (приказано на мапи испод, повезивање руског транспортног система гаса са Турском, транзитом испод Црног мора), гасовод кроз Каспијско море могао би да буде изграђен за отприлике 2 до 3 милијарде долара.¹³⁸

Слика 1 – Гасоводи природног гаса у Каспијском региону (нацртао аутор)

У новембру 2006. године покојни председник Туркменистана, Сапармурат Нијазов, предложио је ту идеју немачком министру спољних послова Франк-Валтералтеру Штајнмајеру, али је укључио и Русију на листу могућих партнера. До истека рока, када тај пројекат буде реализован, Русија ће кон-

¹³⁸ Ауторова сопствена процена на основу цене *Плавог тока* и краћег растојања у каспијском пројекту. Обрачун није извршен само на основу фактора цене и удаљености, већ и узимањем у обзир чињенице да су турски званичници у затвору због нелегалног прекорачења трошкова. Руски део гасовода заправо много више кошта по километру, али није било оптужбе за корупцију на рачун било кога од Гаспромових званичника. Теоретски, каспијски гасовод могао би да буде изграђен за много мање средстава од *Плавог тока* који је коштао 3,4 милијарде USD. "Blue Stream Natural Gas Pipeline Russia/Turkey" http://www.offshoretechnology.com/projects/blue_stream/.

тролисати извоз гаса из централне Азије у Европу, пошто рута Иран–Турска има капацитет од само 10 милијарди m^3 годишње,¹³⁹ а има и посебан недостатак, јер се ослања на транзит кроз Иран, који се у најбољем случају може назвати несигурним партнером.¹⁴⁰

Наставак контроле извоза гаса из централне Азије од изузетне је важности за Русију, ако жели да задржи свој доминантан положај у испоруци гаса путем гасовода на европско тржиште. Три главна централноазијска произвођача гаса годишње извуку око 140 милијарди m^3 , што представља око 20 % руске производње.¹⁴¹ Много тога, међутим, користи се за унутрашње тржиште енергије, остављајући за извоз из централне Азије само око 50 милијарди m^3 на годишњем нивоу.¹⁴² У овом тренутку већина тог гаса се продаје Украјини и другим земљама Заједнице Независних Држава (ЗНД) по сниженим стопама уз посредовање Гаспрома. Последњим уговорима између Гасекспорта и држава централне Азије, конкретно са Туркменистаном, може се повећати количина гаса за извоз у овој години у распону од 60 милијарди m^3 , па све до 80–90 милијарди m^3 до 2010. године.¹⁴³

Међутим, ситуација у вези туркменистанских стварних резерви гаса тренутно је нејасна. Туркменистан се претходно изјаснио о резервама од 2,9 трилиона m^3 , али на састанку са немачким званичницима, у новембру 2006, председник Нијазов неочекивано је објавио да су открили гигантско налазиште гаса на подручју Јужног Јолотанска, са додатним резервама од 7 трилиона m^3 .¹⁴⁴ Сам Гаспром изразио је скепсу с обзиром на поменути износ, пошто је туркменистанска влада претеривала у вези с резервама у прошло-

¹³⁹ Energy Information Administration, "Central Asia: Natural Gas" <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Centasia/NaturalGas.html>.

¹⁴⁰ Иран представља праву загонетку за европске планере. Иранске огромне резерве гаса, уз његов географски положај, као одрживи алтернативни пут централноазијског гаса у Европу, чине га веома моћним средством против доминације руског гаса. Међутим, због бројних питања, као - што су ирански нуклеарни програм, подршка тероризму, очигледно наоружавање побуњеника у Ираку, као и заједљива природа иранске администрације, тешко да ће доћи до ближег партнерства са Ираном. Мудра политика за ЕУ била би пажљиво праћење руско-иранских односа. Иако није пожељно, ЕУ ће можда морати да формира ближе односе са Ираном, само да спречи тајни договор светских бројева један и два што се тиче резерви гаса.

¹⁴¹ Исто.

¹⁴² Укупна количина је утврђена на основу листе уговора које су потписали Туркменистан, Узбекистан и Казахстан са Гасекпортом у 2006. у износу од 56 милијарди m^3 . Имајући у виду изузетно сложену и сумњиву природу преноса гаса посредством Гаспрома од централноазијских извора до Украјине, немогуће је проверити да ли је баш та количина заправо достављена искључиво из извора у централној Азији. Jonathan Stern, "The Russian/Ukrainian gas crisis of January 2006" The Oxford Institute for Energy Studies, 16. јануар, 2006, стр. 9.

¹⁴³ Исто и Aleksander Medvedev, "Gazexport: Achievements and Prospects" *International Affairs*, Vol. 52, No. 5, 2006, стр. 148.

¹⁴⁴ Radio Free Europe/Radio Liberty Newsline, "Turkmenistan: Potential 'SuperGiant' Emerges on Energy Scene" November 10, 2006, <http://www.rferl.org/featuresarticle/2006/11/CB06DCDEC0D740C7B0E98AC1BD48F6F2.html>.

сти у покушајима да придобије партнере, а није објавила резултате независне ревизије резерви. Иако остаје да се види да ли Туркменистан може произвести довољне количине гаса за извоз, 70–80 милијарди m^3 годишње, јасно да је у најбољем интересу стратегије Русије да се контролише тај извоз и да профитира од транзитних такси, будући да би налазишта тих размера могла имати велики утицај на динамику тржишта гаса из централне Азије у Европу. Кључно питање је да ли ће Русија моћи да задржи контролу тог транзита и након наредних неколико година.

Одговор је тешко предвидети, али је вероватно да ће Русија да одржава контролу над транзитом великог дела централноазијског гаса који се извози у Европу и током наредне деценије или дуже. Најочигледнији разлог је да цевоводи који обезбеђују алтернативне путеве једноставно не постоје, а за најлогичнији правац Каспијским морем биће потребно неколико година да се заврши. Предложени су други извозни путеви, као што је линија на југу Пакистана преко Авганистана, или пут из Казахстана до Кине, што ће највише утицати на укупно смањење снабдевања гасоводима за Европу. Ти правци би на крају могли да имају штетан утицај на програм цена за европске потрошаче кад би државе централне Азије извршиле већи притисак на Русију у захтеву цена. На исти начин на који би отварање гасовода од Русије до Кине могло да притиска европске потрошаче, јужни правци гасовода из централне Азије скоро би сигурно дали већу могућност да се затраже више цене гаса који је у транзиту кроз Русију ка Западу. Посебно кад би руска производња доживела застој (видети следећи случај), централноазијски гас може да буде непроцењиви ресурс за Русију да испуни своје обавезе према европским купцима у складу са дугорочним уговорима.

Однос између Гаспрома и централноазијских држава богатих гасом такође ће зависити од тога колико повољни буду преговори за посредовање. Како је наведено, већина гаса из Туркменистана тренутно се продаје Украјини.¹⁴⁵ Док цена коју Украјина плаћа стално расте у протеклих годину дана, то је још увек мање од половине цене по којој Гаспром наплаћује својим купцима, државама које не припадају ЗНД. Али, како цене за Украјину и друге земље Заједнице Независних Држава настављају свој наизглед неизбежан раст ка тр-

¹⁴⁵ Треба напоменути ради јаснијег објашњења да се ради само о количини гаса коју Туркменистан продаје Украјини, а не о њиховом посебном гасу, јер кад једном гас уђе у руски јединствени транспортни систем он постаје само део укупног обима. [Прилог: новембар 2007. године: *Русија је пристала да плати више Туркменистану за гас; то је довело до веће цене за Украјину, а Туркменистану помаже да се убрза изградња цевовода до Русије.* <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7116218.stm>. Јануар 2008: *Туркменистан потписује уговор са Кином.* http://www.jamestown.org/edm/article.php?article_id=2372730. Јули 2008.: *Туркменистан, Казахстан и Узбекистан најавили своју намеру да примене европске цене гаса у 2009. години.* http://www.redorbit.com/news/business/1475499/turkmenistan_kazakhstan_hold_talks_on_turkmen_gas_exports/index.html#. Свим сајтовима је приступљено 14. јула 2008. године.]

жишним ценама гаса, претпоставља се да ће се тиме омогућити Гаспрому да испуни захтеве централноазијских партнера за вишим ценама, док истовремено може да остварује пристојан профит од транзитне марже. Стога би процес кретања ка цени гаса у свету, који захвата ЗНД, требало да помогне Русији у одржавању контроле над извозом из централне Азије.

Још један фактор који се не може превидети јесте да Русија, као наследник Совјетског Савеза, наставља специјалне односе са државама централне Азије, који се испољавају на различите начине, почевши од безбедносног партнерства, продаје оружја, пословних понуда, до велике руске дијаспоре, посебно у великим градовима. Тај посебан однос иде у прилог тврдњи да ће Русија, вероватно, наставити строгу контролу гаса из централне Азије преко руских рута, поготово јер би државе централне Азије требало да буду спремне да прихвате зазор ако се буду бавиле посредовањем изван руског партнерства.

Русија неће производити

Четврти сценарио који би ослабио утицај Русије на европском тржишту гаса је предвиђање да Русија неће бити у стању да издваја довољно гаса за снабдевање европског тржишта, а камоли азијских, па чак и опште потражње. Од сва четири аргумента, овај је најтеже проценити пошто се заснива на многобројним комплексним варијаблама. Најкритичније варијабле у таквом сценарију су стопе осиромашења резерви руског главног ослонца – дивовских поља, и способност да се развијају нова дивовска гасна поља. Око 90% укупне руске производње гаса, како Гаспрома тако и независних произвођача, долази из западног Сибира, посебно из Уренгоја, Јамбурга, Медвезје и Запољарних поља.¹⁴⁶ Већи део западносибирских области се експлоатише већ 20–30 година; по прогнозама на основу истраживања узорака предвиђа се знатно смањење нивоа производње, чак и на мање од половине тренутне производње у периоду од 2010. до 2015. године.¹⁴⁷

Од наведена четири главна поља за експлоатацију прва три су већ у опадању. Отварање Запољарное 2000–2001. године камуфлира чињеницу да су три главна извора одавно испод свог врхунца.¹⁴⁸ Будући да су та дивовска поља повезана са Руским јединственим системом транспорта гаса (UGS), те

¹⁴⁶ Гаспром корпоративни сајт (Gazprom Corporate Website), "Development Strategy" <http://www.gazprom.com/eng/articles/article8523.shtml>

и EIA Website Map "Selected Oil and Gas Pipeline Infrastructure in the Former Soviet Union" http://www.eia.doe.gov/cabs/Russia/images/fsu_energymap.pdf.

¹⁴⁷ East European Gas Analysis Website, "Russian Gas Insight 20061" http://www.eegas.com/images/20061/RGI_20061_Overview.pps.

¹⁴⁸ Jonathan Stern, "The Future of Russian Gas and Gazprom" *Oxford Energy Forum*, новембар 2005, стр. 12.

стога и са преносом гаса за западну Европу највећим руским гасоводима, њихова локација у централној Русији и већ постојећа инфраструктура представљају за Русију најјефтинији извор природног гаса за европске купце.

Гаспром сматра да може да задржи свој ниво производње (547 милијарди m^3 годишње у 2007) или да га повећа са додатних 10–15 милијарди m^3 на годишњем нивоу развојем сателитских поља тих дивова у западном Сибиру.¹⁴⁹ За одржавање или повећање текуће производње после 2010, Гаспром и независни произвођачи мораће да започну са производњом из нових дивовских поља. Највероватнији предели су Штокман поље у Баренцовом мору, североисточно од Мурманска, са процењених 3,7 трилиона m^3 , поља на полуострву Јамал са процењених 10,4 трилиона m^3 (које је Гаспром означио својим кључним стратешким средствима), затим пројекат острва Сахалин у Охотском мору, са резервама процењеним на 2,7 трилиона m^3 , као и друга лежишта у источном Сибиру, и заливима Об и Таз.¹⁵⁰ Прва три од наведених пројеката могла би укупно да произведу око 250 милијарди m^3 гаса годишње, што би скоро задовољило укупне највеће количине руског гаса за ЕУ, према проценама потрошње за период од 2020. до 2030. године.

Проблем неће бити у томе да ли Русија заиста има природне ресурсе за развој, него да ли ће се у овом тренутку обезбедити довољно инвестиција, финансијских и техничких, како би та поља била компензација у тренутку смањења количина у западном Сибиру. Сваки од тих пројеката представља значајан изазов и захтева огромна инвестициона улагања. Сва велика нова поља много су удаљенија од западносибирских и захтевају бушења стотинама метара у морском дну у изузетно хладној клими.

У изненадној изјави, у октобру 2006, Гаспром је навео да ће Штокман поље развијати сам. У компанији се размишљало о могућем учешћу страног капитала до 49%, али нису успели да пронађу понуду која би се могла сматрати прихватљивом. То је бар званични разлог, али вероватније је да је та одлука само у складу са програмом владе да систематски уклони значајне стране инвестиције из индустрије. Ако се присетимо 50% Гаспромовег откупа пројекта Сахалин 2 у децембру 2006, Гаспром дугује 7,45 милијарди долара својим партнерима, Шелу и Јапанцима. Инвестиција на пољу Штокман процењена је на 13 милијарди долара,¹⁵¹ док ће за потпун развој поља Јамал бити потребно око 20 до 25 милијарди.¹⁵² Штокман и Јамал захтевају потпуно нове цевоводе за по-

¹⁴⁹ Gazprom Corporate Website, "Business Strategy" <http://www.gazprom.com/eng/articles/article8523.shtml>

¹⁵⁰ Gazprom Corporate Website: "Business Strategy" <http://www.gazprom.com/eng/articles/article8523.shtml> и "Major Projects" <http://www.gazprom.ru/eng/articles/article21712.shtml>, и Energy Information Administration, "Sakhalin Island" <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Sakhalin/Full.html>.

¹⁵¹ Gazprom Corporate Website, "Annual Report 2005," http://www.gazprom.com/documents/Annual_Report_Eng_2005.pdf, p. 58.

¹⁵² Jonathan Stern, "The Future of Russian Gas and Gazprom" *Oxford Energy Forum*, новембар 2005, стр. 12.

везивање са јединственим системом транспорта. Према грубој процени, развој та три „стратешка поља“ коштаће Гаспром преко 40 милијарди долара.¹⁵³

Истовремено, уз развој пројеката тих нових поља, Гаспром треба веома много да инвестира у постојећу инфраструктуру. Више од 20 % линија цевовода под високим притиском Јединственог транспортног система гаса превазишло је свој очекивани век трајања од 30 година и већина укупног система је старија од 20 година.¹⁵⁴ Поред тих пројеката за реновирање, Гаспром има велики број нових пројеката цевовода који су у току или у припреми. То укључује и гасовод Северни ток за Немачку, Алтајски цевовод до Кине, и потребна проширења за повезивање гаса са Штокмана и Јамала са постојећом инфраструктуром јединственог транспортног система гаса. Гаспром, такође, планира спровођење диверзификације на светском тржишту ТПГ током следеће деценије, нарочито на тржиштима САД, Јапана и Јужне Кореје.

Терминали за ТПГ планирани су и за руски далеки исток у складу са различитим допунама пројеката острва Сахалин и на северозападу за пројекат Штокман. Течни природни гас са Сахалина омогућиће продор у јапанска и јужнокорејска тржишта, а Штокман терминали ТПГ на Баренцовом мору обезбедиће приступ до источне обале САД, која је релативно близу, преко северног Атлантика. Ти пројекти гасовода коштаће Гаспром, по грубој процени, додатних 20 до 25 милијарди долара.

Гаспромове непосредне потребе за капиталом не завршавају се ту. Компанија има велике експлоатационе планове за проналазак и развој нових резерви. Програм руске владе за развој минералних ресурса као базе гасне индустрије, коју предводи Гаспром, има циљеве проширења доказаних резерви за додатних 23,5 трилиона m^3 до 2030. године.¹⁵⁵ Истраживање тих износа коштаће десетине милијарди долара.

Као што је истакнуто у одељку првог поглавља у вези Гаспромове „неокарте-ла“, компанија има „алав“ апетит за ширење свог портфолија са експлоатацијом страног гаса и инвестицијама за дистрибуцију. Пословна стратегија компаније истиче то као један од четири основна принципа за изградњу своје „глобалне присутности“.¹⁵⁶ Други непредвидљиви фактор Гаспромове инвестиционих захтева јесте његов пројекат „гасификације“ руских потрошача. Гаспром тренутно спроводи трогодишњи план за изградњу додатних 12.000 километара линија за дистрибуцију гаса како би се повећао укупни ниво искоришћености домаћег гаса до 60%.¹⁵⁷ Тај програм коштаће неколико милијарди долара и јасно је да ће бити

¹⁵³ Развој свих тих поља представља за Гаспром не само финансијски, већ и технолошки изазов. Многи индустријски аналитичари сматрају да ће Русија морати да позове бар неке стране партнере како би се осигурало коришћење најсавременије технологије за бушење ради приступа гасу у том окружењу океанских изазова.

¹⁵⁴ Исто.

¹⁵⁵ Gazprom Corporate Website, “Gas Resources” <http://www.gazprom.com/eng/articles/article20150.shtml>.

¹⁵⁶ Gazprom Corporate Website, “Business Strategy” <http://www.gazprom.com/eng/articles/article8523.shtml>.

¹⁵⁷ Gazprom Corporate Website, “Distribution” <http://www.gazprom.com/eng/articles/article21059.shtml>.

у потпуности финансиран, јер добија довољно простора у штампи и на телевизији, као знак да влада ради за добробит обичних људи.

С обзиром на све те захтеве за капиталне инвестиције, није могуће понудити прецизну суму која је потребна за финансирање Гаспрома ради испуњења његових непосредних пословних планова. Међутим, није неразумно очекивати да ће то захтевати више од 100 милијарди долара у наредних пет година само ако се жели постићи ниво производње како је објављено у стратегији предузећа. Будуће финансирање Гаспромских операција немогуће је предвидети, уз мноштво укључених непознатих варијабли, али упркос песимизму неких аналитичара¹⁵⁸ јасно је да велики број тих инвестиција може покрити огроман Гаспром профит. Поред тога, Гаспром портфолио имовине значи да ће моћи да добије капитал на тржишту дуга, иако компанија има већ значајну дугорочну структуру дуга – око 22 милијарде долара.¹⁵⁹ Знатније додатне понуде приватног капитала мало су вероватне без неких доста замршених шема, пошто Руска влада жели да задржи своје већинско власништво у компанији. Док производња угљоводоника може бити изузетно профитабилна,¹⁶⁰ последњи потези руске владе негирају некада поштован пословни договор; хирови око заштите пословних подухвата према руском закону, надзор над компанијама који спроводи руска влада (која често користи компаније за унапређење својих социјалних планова који нису нужно профитабилни), уз све то и средина која постаје све мање атрактивна за страна улагања, и поред обећања огромног профита.

Друга непознаница је финансирање из саме руске владе, која сада седи на девизним резервама од 299 милијарди долара (у децембру 2006. године). Од тога, Руски нафтни стабилизациони фонд сада вреди 88 милијарди долара.¹⁶¹ Пошто тренутна владина администрација сматра гас једним од својих главних оруђа спољне политике, вероватно је да Гаспром предужетнички капитал долази из саме владе, нарочито због тога што би таква инвестиција повећала проценат учешћа руске владе у капиталу. На основу тих многобројних фактора, немогуће је предвидети да ли ће садашња улагања бити довољна да омо-

¹⁵⁸ Први пример је извештај који је објавио Институт за енергетску политику у Москви, као што је цитирано у "Russia's Natural Gas in Trouble" *Energy Tribune*, <http://www.energytribune.com/articles.cfm?aid=307>.

¹⁵⁹ Гаспром дугорочни дуг износи 563 милијарди руских рубаља, што по девизном курсу 30. септембра 2006, у тренутку писања овог рада, износи око 22 милијарде долара. "OAO Gazprom Consolidated Interim Condensed Financial Information September 30, 2006", стр. 18–19.

¹⁶⁰ Exxon Mobile је била најпрофитабилнија компанија у свету 2005. године са оствареним рекордним профитом од 36 милијарди долара; Royal Dutch Shell је била друга по реду "Fortune Global 500," <http://money.cnn.com/magazines/fortune/global500/2006/snapshots/979.html>.

¹⁶¹ "Russian Oil Fund Surges to \$88.4 Billion" Alexander's Oil and Gas Connections, <http://www.gasandoil.com/goc/news/ntr70531.htm>.

[Прилог: јули 2008, 574 милијарде долара (Извор: Wikipedia); Прво тромесечје 2008: 157 милијарди долара (Извор: Wikipedia); приступљено 14. јула 2008].

гуће Русији да континуирано повећава производњу у наредних неколико деценија, али чињеница да сама влада обезбеђује положај за повлачење, чини се, умањује вероватноћу катастрофалног слома при адекватном инвестирању.

Док је инвестирање кључна варијабла која ће утицати на будућу производњу, а самим тим и на расположиви гас за извоз на европско тржиште, постоје и други фактори о којима треба размислити. Већина произведеног руског гаса користи се за домаћу потрошњу. Колико Руси користе гас за производњу електричне енергије, у индустрији и за грејање домаћинстава представља невероватно неефикасно и расипничко понашање према било ком западном стандарду.¹⁶² Прост разлог је недостатак тржишне цене широм Русије. Гас се продаје у земљи по 4 до 5 пута мањим ценама од оних које плаћају земље ЕУ. Будући да је гас тако снажно субвенционисан, практично не постоји подстицај за индустрију да постане ефикаснија или за потрошаче да буду штедљивији или бар да повећају изолацију својих кућа. И Гаспром и независни произвођачи гаса захтевају повећање цена на домаћем тржишту.

Руска влада ће, вероватно, омогућити већу либерализацију домаћих цена, нарочито за индустријску употребу, у наредним годинама. Тренутна владина „Енергетска стратегија Русије за период до 2020. године“, објављена у мају 2003, позива на повећање цена и инвестирање ради ефикаснијег коришћења у индустрији и у домаћинствима.¹⁶³ Логички исход такве политике било би процентуално смањење гаса у домаћој потрошњи, и ослобађање веће укупне количине за извоз. Повећана ефикасност у потрошњи руског гаса била би велики помак, с обзиром на то да се од укупно 598 милијарди m^3 у 2005. које су произвели Гаспром и независни произвођачи, 405 милијарди m^3 користи у земљи.¹⁶⁴ Та стопа потрошње је апсолутно запањујућа, и ставља Русију на високо прво место у свету у потрошњи природног гаса по глави становника.¹⁶⁵ Сходно томе, чак и разумно остварљиво повећање нивоа ефикасности за 10 до 15% и штедња могу да ослободе од 40 до 60 милијарди m^3 гаса годишње за продају у иностранству.

Претпоставке о томе колико Русија може да смањи унутрашњу потрошњу помоћу ефикаснијег коришћења могу се много теже сачинити уз текући пројекат „гасификације“, који ће уједначити више потрошача у исто време

¹⁶² Ово је резиме властите процене руске владе у вези са расипничком употребом енергије у земљи као што је наведено у „The Summary of the Energy Strategy of Russia for the Period Up to 2020,“ Министарство енергетике Руске Федерације, http://ec.europa.eu/energy/russia/events/doc/2003_strategy_2020_en.pdf.

¹⁶³ Док позива на економичније коришћење гаса, што би донеле тржишне цене, мало је вероватно да ће руска влада увести цене на светском нивоу за домаће тржиште у наредних 5-10 година. Исто.

¹⁶⁴ *BP Statistical Review of World Energy 2006: Natural Gas*, p. 27, http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/globalbp/globalbp_uk_english/reports_and_publications/statistical_energy_review_2006/STAGING/local_assets/downloads/pdf/natural_gas_section_2006.pdf.

¹⁶⁵ Једина земља на свету која укупно троши више природног гаса од Русије јесу Сједињене Америчке Државе, које имају двоструко више становника од Русије. Русија троши 2,8 хиљада m^3 , а САД 2,1 хиљаду m^3 годишње по особи.

кад се буде јавила и либерализација цена, која ће резултирати тржишним подстицајима за штедњу.

Те две појаве могу уравотежити једна другу, да се не понуде додатне количине за извоз, али с обзиром на крајњу неефикасност у веома много области коришћења руског гаса, нето резултат промене домаће цене према светским стопама треба да буде велика уштеда гаса.

Последња хипотетичка ситуације у оквиру општег сценарија *Русија неће да производи*, јесте могућност да ће Русија намерно недовољно производити. Примарни разлози за такву акцију били би слични квотама производње коју ОПЕС покушава да спроведе. Намерно држање залиха на ниском нивоу уз заробљене европске потрошаче теоретски би надувало цене гаса на европском тржишту, чиме би оне биле изнад светског нивоа. Таква стратегија ставила би Европу у зависан положај пошто не би била у могућности да довољно подмири потребе коришћењем ТПГ или других извора путем цевовода, из нпр. Ирана и северне Африке. Европски напори да диверзификује изворе гаса били би логичан пут да се ослаби таква стратегија и о томе ћемо расправљати детаљно касније у овом тексту.

Будућност нивоа производње гаса и извозних могућности Русије немогуће је планирати са било каквом сигурношћу. Широки сценарији који обухватају количине у краткорочним и средњорочним инвестицијама, унутрашња политика у вези са субвенцијама и ефикасношћу, повећање домаће потрошачке базе, па чак и свестан покушај да се производња ограничи, чини предвиђање скоро чистом спекулацијом. Међутим, да сумирамо, тај четврти контрааргумент као способност Русије да доминира европским тржиштем гаса – добит јесте вероватно најјачи покретачки мотив између свих ових многих фактора. Чак и са недавним погоршањем третмана страних инвеститора, док год преовлађује неки привид тржишних фактора, постојаће подстицај за инвестирање и за Русију да спроводи унутрашње реформе у сектору потрошње. То указује на то да би требало да постоји довољан подстицај за Русију, како би се повећала њена способност да извози у Европу. У том смислу, можемо сагледати најважније краткорочне варијабле како бисмо оценили руске будуће капацитете производње, а то су: (1) наклоност према страним улагањима, (2) Гаспромова способност да се повећа капитал на тржишту дуга или (3) ниво сопствене финансијске помоћи руске владе.

Сваки од прва три сценарија имао би благотворан утицај на европско тржиште и смањио моћ руске полуге гаса. Четврти сценарио, међутим, и даље представља најјачи адут у корист опште тезе овог чланка. Ако Русија неочекивано или намерно не буде у стању да произведе онолике количине гаса које су неопходне за европску потрошњу енергије, Европа би се могла суочити са недостатком електричне енергије, за који не би било брзог решења.

По сценаријима један (Кина) и три (Централна Азија), међузависни однос купац–продавац између ЕУ и Русије остаће сличан тренутном статусу. По другом сценарију гас постаје готово ирелевантан са појавом нових технологија; међутим, осигурање од таквог сценарија је дао подстицај Русији да сада повећа свој потенцијал гаса. По четвртом сценарију, док се смањује доминација руског гаса, истовремено се даје јак разлог европским купцима гаса због којег би требало да што је могуће више изврше диверзификацију на друге изворе гаса и средства енергије; али ако је будући капацитет извоза руског гаса тако непредвидив, ослањање на руски гас, да би се обезбедила петина од укупне потрошње енергије, јесте лоше планирање и изузетан начин да се препусти део суверенитета Европе.

Препоруке

Несумњиво, ЕУ (и „шира“ Европа у том случају) може и мора да предузме одређене мере да би се супротставила покушају Русије да контролише европско тржиште гаса. Дугорочни приступ да се то оствари укључивао би: (1) диверзификацију увоза гаса од нових снабдевача путем гасовода, (2) диверзификацију извора помоћу ТПГ, (3) диверзификацију извора електричне енергије према потпуно другачијим начинима производње енергије и (4) инвестиције изван Европске уније у производњи електричне енергије. Ефикасност и економичнија потрошња такође пружају засебни, пети значајни начин да се смањи зависност од енергената. Стратегије ЕУ предвиђена у њеној *Зеленој књизи*, под насловом „Како постићи *више* користећи *мање* енергије“¹⁶⁶ идентификовала је разумну и свеобухватну стратегију очувања драгоцених ресурса енергије. Због тога, нема коментара или препорука за унапређење тог аспекта енергетске стратегије Европске уније.

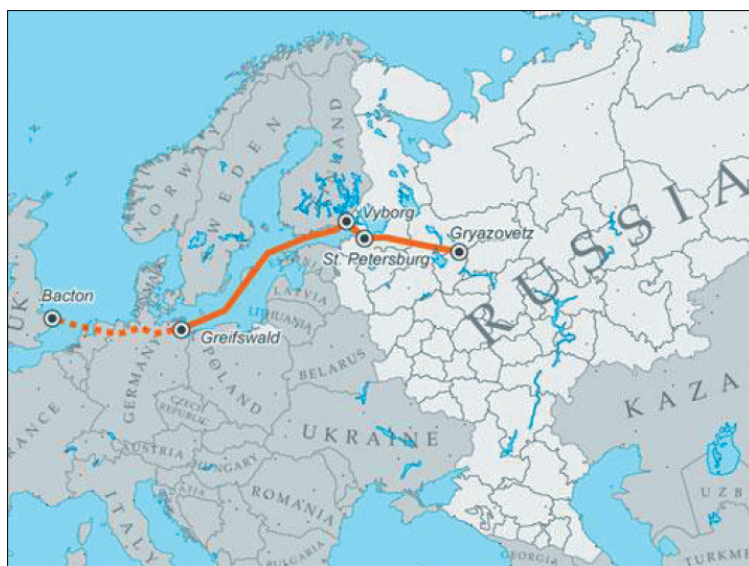
Диверзификација увоза гаса – гасоводи

Гасовод Северни ток (Nord Stream) као пример мањка солидарности у ЕУ

Године 2005, Гаспром је најавио да ће изградити гасовод који ће се протезати 1.195 километара, по дну Балтичког мора, повезујући ценоводе Јединственог система транспорта гаса (UGS) у близини Виборга у Русији, директно са Грајфсвалдом на северној обали Немачке. Пројекат је заједнички

¹⁶⁶ “Doing More With Less – Green Paper on Energy Efficiency” European Commission, http://ec.europa.eu/energy/efficiency/doc/2005_06_green_paper_book_en.pdf.

подухват са немачким комуналним предузећем Е. ОН и BASF холдингом. На свој уобичајени начин, Гаспром има контролу 51% акција. У послу је делимично посредовао Герхард Шредер, одмах након одласка у пензију са функције немачког канцелара; сада је на челу Саветодавног одбора пројекта. *Северни ток* би требало да се пусти у пробни рад 2010, на почетку да обезбеђује 27,5 милијарди кубних метара годишње, до крајње постигнутог капацитета од 55 милијарди m^3 годишње полагањем друге паралелне цеви.¹⁶⁷ Постоје многи разлози за реализацију пројекта: он ће обезбедити диверзификацију рута за снабдевање западне Европе гасом, затим, омогућиће се знатно повећање укупног обима гаса, будући да су постојећи гасоводи из Русије преко Украјине и Белорусије недовољни да обезбеде очекивану будућу потражњу, и биће то директан пут гаса из супердивовског Штокман поља, које лежи испод Баренцовог мора северозападно од Мурманска. За саму Русију, такође, пружа подстицај за повезивање Јединственог система транспорта гаса (UGS) од Грјазовца до лењинградске (Ст. Петербург) области, како би се обезбедило више енергије за растућу потрошњу града.

Слика 2 – Северни ток пројектованих рута, са предложеним додатним линком за Велику Британију¹⁶⁸

¹⁶⁷ Gazprom Corporate Website, "Nord Stream Gas Pipeline," <http://www.gazprom.com/eng/articles/article18466.shtml>.

¹⁶⁸ Исто.

Упркос свим тим логичким објашњењима, превасходна брига за Гаспром је да се избегава транзитни правац кроз Белорусију, Украјину, и у мањој мери кроз Пољску. Прве две земље и даље добијају гас по знатно нижој цени (око 100 долара за 1.000 m^3 , у време писања овог текста) и све три убиру значајну добит од транзита руског гаса, посебно Украјина, будући да је 80% од укупног руског гаса на путу за западну Европу у транзиту кроз њу путем гасовода *Дружба* – „гасовод пријатељства“.¹⁶⁹ Позивајући се на претходно наведену процену о годишњем извозу до 270 милијарди m^3 руског гаса у ЕУ до 2030. године, са 55 милијарди m^3 на годишњем нивоу, јасно је да Северни ток не пружа могућност да Гаспром у потпуности избегне те земље за транзит, али даје огромну моћ компанији, пошто су све три земље врло зависне од руског гаса. Северни ток ће Гаспрому дати могућност да буквално обустави проток гаса у источну и централну Европу, док наставља да снабдева своје драгоцене западноевропске купце за одређени период.

Лако се може замислити какву ће моћ дати та могућност Гаспрому приликом преговора о условима у гасним уговорима или ће, као сурогат руске владе, повезивати пошиљке са политичким усклађивањем. Украјина и Грузија пружају јасне примере како је Русија повезала цене гаса са политичком покорношћу; како су обе земље почеле да се одвајају од московске орбите, цена њиховог гаса је почела драматично да се повећава. Русија је изјавила да једноставно, коначно, потврђује своје право да успостави тржишне цене са својим бившим совјетским партнерима, али је јасна корелација између нивоа лојалности, нпр. у случају Јерменије, и тога у којој мери су повећане цене гаса.¹⁷⁰

Вредност пројекта Северни ток процењује се на 5 милијарди долара, што је далеко више него што би аналогни копнени гасовод коштао када би се поставиле паралелне постојеће линије и омогућио још већи проток од овог изузетно комплексног пројекта на мору.¹⁷¹ Русији, такође, предстоји да

¹⁶⁹ Jonathan Stern, "The Russian-Ukrainian Gas Crisis of January 2006" The Oxford Institute for Energy Studies, 16. јануар, 2006, стр. 2.

¹⁷⁰ Не постоји директна повезаност између нивоа лојалности Москви и цена гаса за државе ЗНД. Јерменија, готово вазал Русије, плаћа најнижу цену. Затим су ту Украјина и Белорусија, које још увек плаћају мање од половине тржишне цене, али како су се њихове орбите удаљиле од Москве, уз догађаје као што су Наранџаста револуција или тврдоглавост председника Лукашенка у погледу транспорта нафте, оне су добиле повећања за преко 200% од бивших цена. Најзад, примери Грузије и Азербејџана, које, следећи западно оријентисане политике и партнерства, морају да плаћају исти износ као и земље ЕУ. Детаљну анализу коришћења енергије као политичког средства урадио је Роберт Л. Ларсон у извештају за шведско Министарство одбране, „Russia's Energy Policy: Security Dimensions and Russia's Reliability as an Energy Supplier" Swedish Defense Research Agency, Март 2006. Проучавајући више од педесет студија случаја енергије који укључују Русију, од 1999. године и надаље, он је закључио да, док су Руси имали легитимне економске захтеве у готово свим случајевима, више од половине је углавном имало политичку основу (страна 4).

¹⁷¹ Кад би се реновирао постојећи систем украјинског гасовода, капацитет би могао да се повећа са садашњих 115 милијарди m^3 на 175 милијарди m^3 годишње. То би обезбеђивало 5 милијарди m^3 го-

реши неке правне борбе око гасовода. Гасовод ће да прелази преко економских зона свих земаља које се граниче са Балтичким морем, укључујући и предложену платформу за одржавање непосредно уз обалу шведског острва Готланд. Пројекат је изазвао риболовне и еколошке проблеме. У Балтичком мору, на пример, и даље има преосталих мина из Другог светског рата које угрожавају морско дно, што, такође, представља озбиљан безбедносни проблем. Упркос свим тим питањима, Русија и Немачка одлучиле су се на билатералну реализацију тог пројекта, без савета и сагласности било којег од својих балтичких суседа или ЕУ.

Етикета са високом ценом и неповољне околности које ће створити тај пројекат јасно показују шта је Русија спремна да уради да би избегла земље транзита, а и Немачка очигледно сматра преко потребним да себи обезбеди директну везу са руским пољима гаса.¹⁷² Северни ток је прост пример који показује колико је ЕУ далеко од тога да има заиста јединствену политику енергије¹⁷³ и указује на то како енергетска питања једне суверене државе могу у приличној мери да подрију политичку солидарност Европске уније.¹⁷⁴ Из перспективе корпоративних споразума можда ће бити касно за Е. ОН и BASF да се повуку из посла,¹⁷⁵ али у будућности такве унилатералне споразуме не би смела да склапа ниједна земља, чланица ЕУ. Једна од најзначајнијих снага које ЕУ може да има када се преговара са снабдевачем енергије јесте њен изузетно важан положај на потрошачкој страни понуде и кривој тражње када се иступа као један глас. Фрагментацијом тржишта на индивидуалне потрошаче јасна је предност у рукама Гаспрома. Јединствена ЕУ могла би (а можда и још увек може, у будућности) да преговара са Русијом о далеко бољим условима у готово идентичном пројекту. Један гасовод који би пролазио кроз Летонију (са огранком за Естонију), Литванију, Пољску и

дишње више од онога што се надају да ће Северни ток да обезбеди до 2015. године, а остварило би се за много мање трошкова. Roland Gotz, "The North European Pipeline: Increasing Energy

Security or Political Pressure?" *Stiftung Wissenschaft und Politik*, http://www.swpberlin.org/de/common/get_document.php?asset_id=2439

¹⁷² Канцеларка Ангела Меркел није се јавно изјаснила да ли подржава пројекат Северни ток, али блискост преговора које је канцелар Шредер имао са председником Путином је нестала. На састанку са Путином, 22. јануара 2007, канцеларка Ангела Меркел је јасно ставила на знање Путину своју забринутост за солидарност ЕУ и руску употребу енергије као оружја. Док се Немачка није повукла из споразума са Гаспромом, јасно је да су се променила осећања међу неким њиховим политичарима. Mark Beunderman, "Merkel Presses Putin to Avoid Further EU Energy Irritation" 22. јануар 2007.; http://www.ezilon.com/information/article_17544.shtml.

¹⁷³ Оригиналану варијанту NEP-а (како је тада била позната) првобитно је осудила Европска унија. По тој верзији цевовод пролази кроз Финску преко Балтичког мора са огранцима за Шведску и Данску. Тренутна конфигурација сигурно није прихватљива за Пољску или балтичке земље.

¹⁷⁴ Реакција Пољске у вези са пројектом Северни ток окарактерисана је као „махнита“, уз одређено оправдање, пошто су гасовод сматрали као још један потез у саги стратешких маневара које изводе велике силе на њеном истоку и западу – Русија и Немачка.

¹⁷⁵ [Додатак: Пројекат Северни ток је тренутно у току, а очекује се да буде завршен у 2011/12. год. Погледајте: <http://www.nordstream.com/en/project/factsfigures.html> (приступљено 14. јула 2008)]

даље кроз Немачку коштао би знатно мање него Северни ток, а могло би се и преговарати са Русијом о условима јединствене цене гаса у ЕУ.¹⁷⁶ Транзитне таксе би се онда могле додати само у оквиру енергетског споразума са ЕУ. Претпостављамо да би се могли постићи задовољавајући услови за Гаспром такође; они би постигли тржишну цену коју би плаћали купци из Европске уније, без губљења транзитне таксе за земље које нису чланице ЕУ. Немачка је, делујући једнострано, вероватно неутралисала такву прилику.

Изградња таквих „само за ЕУ“ гасовода из Русије само ће да повећа потенцијалне количине које треба да се увезу од Гаспрома. Ако би из неког разлога рад на пројекту Северни ток био прекинут ЕУ би могла да размотри преговоре са таквих позиција, али ипак би било најпапетније за ЕУ да се изврши диверзификација од руског гаса, а не само диверзификација рута снабдевања. Додатни гасовод из Русије уместо Северног тока може једино бити оправдан са становишта безбедности руте. Четири поменуте земље су чланице и НАТО-а и Европске уније и због тога гасовод може бити обезбеђен од стране НАТО снага у случају терористичких активности против енергетских циљева; једна таква рута може да пружи додатну сигурност у случају нарушавања неког другог пута. Уместо да се средстава користе за диверзификацију маршрута испоруке руског гаса, као што то ради Немачка са Северним током, свеобухватни циљ ЕУ треба да буде диверзификација од употребе руског гаса. Мудра стратегија била би да се диверзификација изврши на такав начин да се коришћење руског гаса задржи на свом садашњем проценту у укупној енергетској једначини, а да се истовремено поштују постављени циљеви о штетној емисије према споразуму из Кјота.

Тешко је одредити евентуални крајњи проценат који је неприхватљив за један извор енергије, јер су политичке одлуке често формулисане на основу бројних нематеријалних фактора, али добра основа од које би ЕУ требало да крене јесте да не повећава постојећи ниво зависности од Русије, јер су се већ показале негативне импликације у примерима као што су Северни ток и прекид испоруке гаса Украјини 1. јануара 2006. године.

Транскаспијски гасовод

Европска унија мора да убрза изградњу Транскаспијског гасовода који би на крају водио до Аустрије кроз Азербејџан, Грузију, Турску, Бугарску, Румунију и Мађарску преко већ предложеног гасовода Набуко. Набуко линија треба да буде оперативна до 2012. године; коначни капацитет те линије мо-

¹⁷⁶ Тај предлог гасовода „Ћилибар“ израђен је 2004. године. Русија и Гаспром нису били заинтересовани. Roland Gotz, "The North European Pipeline: Increasing Energy Security or Political Pressure?" *Stiftung Wissenschaft und Politik*, http://www.swpberlin.org/de/common/get_document.php?asset_id=2439.

гао би да досегне 31 милијарду кубних метара годишње до 2020. године.¹⁷⁷ Гасовод Набуко моћи ће да испоручује гас из западног каспијског региона преко Бакуа, али се неће повезати са транскаспијским пољима у централној Азији. На мапи (сл. 3) истиче се стратешки значај линије, али и указује на потребу повезивања са централноазијским изворима преко транскаспијске руте, будући да морско дно пружа једини начин транзита да би се избегли Русија и Иран.

Слика 3 – Пројектована рута гасовода Набуко (стрелицама су означени могући додатни извори гаса)¹⁷⁸

Као што је наведено раније, гасовод кроз Каспијско море могао би да буде изграђен за око 23 милијарде долара. Отварањем путева за Европу који заобилазе Русију (нарочито ако Туркменистан лежи на пољу са 7 трилиона кубних метара гаса), тај новац би представљао изузетно успешну инвестицију за централноазијски гас. Додатни извори са око 30 милијарди кубних метара годишње, који би гасоводима текли у југоисточну Европу из неруских извора имали би драматичан

¹⁷⁷ "Nabucco Gas Pipeline Project"

<http://www.seerecon.org/infrastructure/sectors/energy/documents/031005gas/Nabucco%20Presentation%20Belgrad%20Oct%202005.pdf> и Corporate Website Nabucco Gas Pipeline International GmbH. "Project Timeline"

<http://www.nabuccopipeline.com/project/projecttimeline/indexkopie.html>

¹⁷⁸ Corporate Website Nabucco Gas Pipeline International GmbH, "Markets for Nabucco"
<http://www.nabuccopipeline.com/company/marketsourcesforabucco/indexkopie.html>.

ефекат, како на руско одређивање цена на европском тржишту природног гаса, тако и на њихову способност да диктирају услове код произвођача у централној Азији. Русија то јако добро зна; убрзо након што је пројекат Набуко најављен, Гаспром је предложио Мађарској проширење руте гасовода Плави ток, који се пружа по дну Црног мора до Турске. У јуну 2006. Жолт Хернади, председник Мола, мађарске нафтне и гасне компаније, потписао је споразум са Алексејем Милером, председником Гаспрома, о продужењу гасовода Плави ток преко Балкана до западне Мађарске. Појекат, који се процењује на 6,3 милијарди долара, ако се реализује, знатно би умањео вредност пројекта Набуко.¹⁷⁹ Истовремено уз преговоре о проширењу гасовода Плави ток, Гаспром и Мађарска преговарају о могућностима повећања подземног складишта гаса у Мађарској. То показује јасну руску намеру да настави да доминира гасним рутама у југоисточној Европи, да се такмичи или чак отклони потребу за Набуком, а у исто време да диверзификује транзитне путеве ка клијентима у Европској унији, избегавајући Украјину.

Пошто преко Украјине у Европу тече око 80% руског гаса,¹⁸⁰ Русија такође треба да узме у обзир питања диверзификације. Кад би ЕУ поступала једногласно, вероватно би добила концесију од Русије на било какве примедбе у вези са коришћењем дна Каспијског мора. У замену за концесију, земље чланице ЕУ би због кршења економске зоне, од стране Северног тока у Балтичком мору, могле да добију повољније услове од Русије за Каспијски гасовод.¹⁸¹ Зависни утицај успеха једног пројекта на други могао би Европској унији да послужи као средство да отвори алтернативни пут за централноазијски гас, остављајући Русију потпуно ван игре. Баш као што немачки једнострано договори са Русијом у вези са гасоводом Северни ток није био у интересу „шире“ Европе, директни преговори Мађарске и њених балканских партнера са Русијом о продужењу гасовода Плави ток могли би да поткопају одличну прилику да се диверзификују извори и путеве природног гаса.¹⁸²

¹⁷⁹ Постоји могућност да изградња Набука може и даље да се настави чак и ако је Мађарска пристала на проширење гасовода Плави ток, али то ће зависити од спремности Мађарске да делимично финансира оба пројекта и од износа будуће диверзификације од угља у централној Европи. Мање ослањање на угљак може створити довољно потражње за оба гасовода. Judy Dempsey, "Gazprom's Grip on Western Europe Tightens with Pipelines to Hungary" *International Herald Tribune*, 22. јун 2006, <http://www.ihf.com/articles/2006/06/22/business/gas.php>.

¹⁸⁰ Jonathan Stern, "The Russian-Ukrainian Gas Crisis of 2006" http://www.oxfordenergy.org/pdfs/comment_010_6.pdf.

¹⁸¹ У најједноставнијем смислу, услуга за услугу за допуштење Русији да изгради Северни ток без приговора захтевало би сличне услове од Русије око коришћења Каспијског мора, које као унутрашње море не спада у надлежност међународног права. У овом тренутку ЕУ би требало да искористи тај преговарачки улог, јер више неће бити прилике уколико тако не поступи и једноставно омогући Руско-немачком конзорцијуму изградњу, без приговора.

¹⁸² Мађарска је истовремено земља партнер конзорцијума гасовода Набуко, али њена влада даје различите сигнале у погледу тога кога ће на крају подржати. Мађарска се већ ослања на Русију за 64% од свог природног гаса. Одлука Мађарске да подржи искључиво Гаспром довешће земљу још дубље под утицај Москве и могла би у великој мери да подрије Набуко гасовод. Види напомену 180.

Андрис Пиебалгс, комесар Европске уније за енергетику, изјавио је: „Набуко обећава да ће бити први велики инфраструктурни пројекат новог века“.¹⁸³ Без политичке солидарности чланица ЕУ и координиране спољне политике, то неће бити ништа друго него обећање. Касније, у истом говору, Пиебалгс је изјавио: „Гасна инфраструктура мапе Евроазије је веома поучна. Црне линије симболизују линије довода гаса из Русије у Европску унију. Нема линија ка другим великим тржиштима“.¹⁸⁴ Завршетак гасовода Набуко и његова веза са транскаспијским гасоводом од кључног су значаја да се промени тренутна мапа безбедности природног гаса у Европи.

Поред подршке за Транскаспијски и Набуко гасовод потребне су инвестиције у азербејџанске производне капацитете гаса. Оцењује се да Азербејџан поседује око 1,4 трилиона m^3 природног гаса у региону Каспијског мога.¹⁸⁵ То представља највеће верификоване резерве гаса у близини источне Европе, које би могле да ограниче руску доминацију. Међутим, Азербејџан је нето увозник гаса, јер има високу стопу потрошње по становнику. Година 2007. биће година у којој Азербејџан постаје нето извозник природног гаса. Уз правилно инвестирање, технологију и довољно капацитета ценовода, процене су да ће Азербејџан да извози 20 милијарди метара кубних годишње до 2012. године; тај број би се могао можда повећати за следећих 50 до 100% у року од десет година.¹⁸⁶ Тај ниво производње је далеко изнад тренутног нивоа производње,¹⁸⁷ али с обзиром на постојеће резерве, те бројке су оствариве са страним инвестицијама. Будући да потенцијали гаса из Азербејџана представљају само око 10 до 20 % од годишњег извоза који Русија може послати у Европу, таквим настојањима створиће се још већа конкуренција. Диверзификација добављача и повећање доступних количина може имати само позитиван ефекат на цене за европске потрошаче. У том смислу, кључни елементи ваљане стратегије ЕУ за енергетску безбедност подразумевају улагање у гасовод Набуко, Транскаспијски гасовод и проширење инфраструктуре у Азербејџану.

¹⁸³ Говор поводом споразума за изградњу гасовода у Бечу 26. јуна 2006: Andris Piebalgs, "Nabuco Pipeline – Searching for Alternate Routes for our Gas Supply" <http://europa.eu/rapid/pressRelease-sAction.do?reference=SPEECH/06/413&format=PDF&aged=1&language=EN&guiLanguage=en>.

¹⁸⁴ Исто.

¹⁸⁵ *BP Statistical Review of World Energy 2006: Natural Gas*, p. 22, http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/

globalbp/globalbp_uk_english/reports_and_publications/statistical_energy_review_2006/STAGING/local_assets/downloads/pdf/natural_gas_section_2006.pdf.

¹⁸⁶ "US Official-Azerbaijan Eyes 20 bcm Gas Exports" <http://www.bakutoday.net/view.php?d=33513>.

¹⁸⁷ [Supplement: Information on production only available as recent as 2006] <http://www.eia.doe.gov/cabs/Azerbaijan/NaturalGas.html> (приступљено 14. јула 2008).]

Гасоводи из северне Африке

Тренутно постоје два главна гасовода који повезују алжирска поља гаса са европским тржиштем: линија Магреб – Европа, која води преко Гибралтарског мореуза до чворишта у Кордоби, у Шпанији, и Трансмед линија, која води из Алжира, преко Туниса, по дну Средоземног мора до Сицилије и даље ка осталом делу Италије. За друга два гасовода која ће повезивати Алжир са Европом, гасовод Медгаз до Шпаније и гасовод Галси до Сардиније, а затим до Италије, очекује се да буду завршени 2009, односно 2010. године.¹⁸⁸ Та четири гасовода заједно ће имати годишњи капацитет од 51 милијарде кубних метара гаса, и са могућношћу даљег ширења, ако то буде захтевала потражња.¹⁸⁹ Године 2005. Алжир је извезао 65 милијарди кубних метара природног гаса у Европу,¹⁹⁰ од чега је 26 милијарди m^3 ТПГ испоручено бродовима.¹⁹¹ Тај капацитет новог гасовода, у комбинацији са проширењем алжирског ТПГ, омогућиће да се на европско тржиште испоручује око 90 милијарди m^3 природног гаса годишње, што је еквивалентно 57% руског извоза у ЕУ до 2005. године.¹⁹² Јасно је да чак и са тим текућим проширењима ниво зависности ЕУ од алжирског гаса ни близу не достиже руски ниво. Упркос томе, за Шпанију, Француску и Италију би било мудро да потраже пошиљке ТПГ из других извора осим Алжира, јер сви они, изражено у процентима, много више зависе од алжирског гаса од укупне Европске уније.

Дакле, у северној Африци налазиће се пет великих гасовода који прелазе преко Медитерана, а повезиваће афричка поља гаса са Европом до 2009. године.¹⁹³ Са 16% од тренутног укупног увоза гаса у ЕУ из алжирских испорука, у Африци постоји довољно гасовода или су у изградњи. Ради одржавања добро разгранате енергетске стратегије, сваки додатни капацитет увоза из северне Африке треба да се обавља у виду течног природног

¹⁸⁸ Medgaz Corporate Website, "FAQs," <http://www.medgaz.com/medgaz/pages/faqseng.htm> и Sonatrach Corporate Website, "Galsi, the New Route for Algerian Gas to Italy and Europe" www.sonatrachdz.com/presentations/session32/poti.pdf.

¹⁸⁹ Исто.

¹⁹⁰ "Algeria Sets a Gas Export Target of 85 bcm by 2010" *Middle East Economic Survey*, www.zawya.com/story.cfm/sidv49n271TS04.

¹⁹¹ Energy Information Administration, "LNG Exporters" <http://www.eia.doe.gov/oiaf/analysispaper/global/exporters.html>.

¹⁹² Циљ Алжира да до 2010-2011. године извози 90 милијарди кубних метара гаса годишње износи 57% руског извоза од 156 милијарди метара кубних у ЕУ.

¹⁹³ Поред та четири алжирска гасовода, Зелени ток, веза од Либије до Италије преко Сицилије почео је да ради у пуном капацитету у 2006. години, испоручујући 8 милијарди m^3 . "ENI CEO 'Optimistic' Italy Will Have Sufficient Gas Supply for Winter (Директор ENI, „оптимистично”: Италија ће имати довољно гаса за зиму)," *International Herald Tribune*, 17. октобар 2006, http://www.ihf.com/articles/ap/2006/10/17/business/EU_FIN_Italy_Gas.php.

гаса (погледајте расправу у наставку). То би омогућило да се северноафрички гас испоручује равномерније широм ЕУ, а истовремено би се подржало регионално тржиште ТПГ, што би на крају требало бити од користи за поређење цена дугорочних уговора за ТПГ и гасоводе.

Слика 4 – Три завршена гасовода из северне Африке и два у изградњи¹⁹⁴

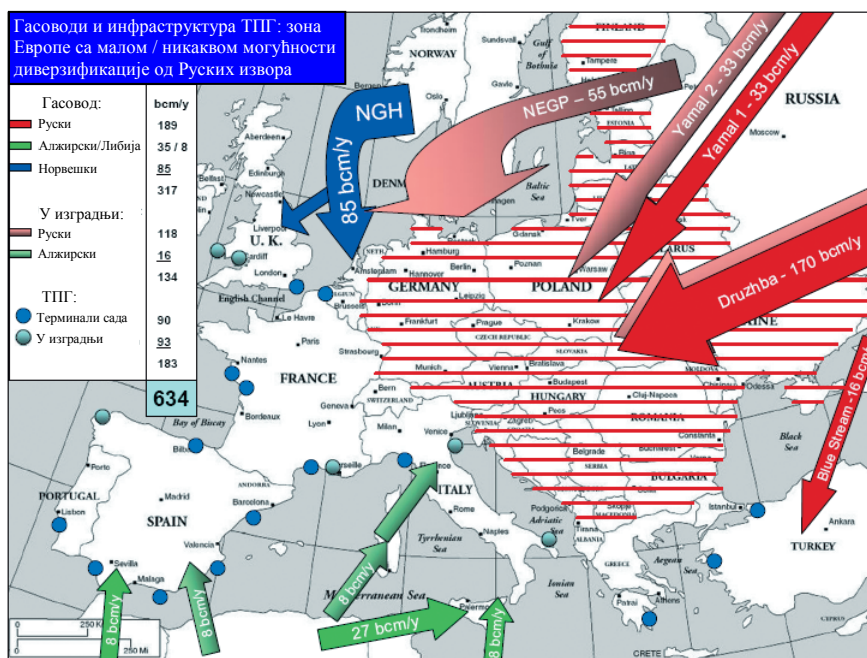
Диверзификација увоза течног природног гаса – (ТПГ)

Како тржиште ТПГ наставља да расте у свету, то ће обезбедити значајни утицај на гасоводе природног гаса. Тренутно на ТПГ отпада око 22% гаса који је предмет међународне трговине, али у ЕУ то чини само 11% укупног увоза, тј.

¹⁹⁴ Jonathan Stern, "UK Pipeline Gas and LNG Supplies from the Middle East, Africa, Caspian, and Russia: Prospects and Consequences" Power Point Presentation by the Oxford Institute for Energy Studies, London.

13. јул 2006. године, стр. 18.

47,6 милијарди m^3 у 2005. години.¹⁹⁵ Од свих земаља ЕУ, само Шпанија се ослања на ТПГ као већински удео свог увоза природног гаса, који чини 65% од укупног увоза. Географски положај конкретно, екстремна удаљеност Шпаније од руских налазишта, јасно објашњава зашто се Шпанија знатно ослања на ТПГ као свој природни гас.¹⁹⁶ ТПГ пружа велику прилику за ЕУ да се диверзификује од руског гаса, иако ће то захтевати знатна инфраструктурна улагања.

Слика 5 – Постојећа инфраструктура увоза природног гаса и зоне Европе (црвене линије) без значајних способности за диверзификацију од руског гаса (аутор)

Тренутно постоји 14 терминала за регасификацију у „широј“ Европи са комбинованом годишњом производњом капацитета 89,6 милијарди m^3 . Док су 2005. године радили са тек нешто више од 50% капацитета,¹⁹⁷ на девет терминала се

¹⁹⁵ BP Statistical Review of World Energy 2006: Natural Gas, стр. 22, http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/globalbp/globalbp_uk_english/reports_and_publications/statistical_energy_review_2006/STAGING/local_assets/downloads/pdf/natural_gas_section_2006.pdf.

¹⁹⁶ Уз само један оперативни гасовод из Алжира, Шпанија се ослања готово искључиво на три добављача у Северној Африци (Алжир, Нигерија и Египат) и два на Блиском истоку (Катар и Оман) за природни гас у облику ТПГ.

¹⁹⁷ Приказ на основу прегледа свих 14 постојећих терминала и њихове експанзије и шест терминала у изградњи. Главни извор "LNG in Europe: An Overview of European Import Terminals", Law Firm of King and Spalding, http://www.kslaw.com/library/pdf/LNG_in_Europe.pdf.

тренутно проводе пројекти проширења, а још шест нових терминала се гради. Када се та проширења и изградња заврше у наредне три године, годишњи оптимални капацитет регасификације у „широј“ Европи износиће импресивних 183 милијарде m^3 .¹⁹⁸ Међутим, тај изузетни капацитет приписује се готово искључиво Уједињеном краљевству, Француској, Шпанији и Италији. Уједињено краљевство посебно предузима огромну експанзију инфраструктуре за ТПГ. Увидевши да су се домаћи извори за производњу исцрпили и уз предвиђање да ће се држава ослањати на увоз 80% гаса до 2020. године, они сада предузимају мере да диверзификују снабдевање ТПГ-ом из северне Африке и Блиског истока.

Међу европским увозницима ТПГ-а нису државе на обали Балтичког мора – Немачка, Пољска, Финска, Естонија, Летонија и Литванија, као и све медитеранске земље бивше Југославије. Из очигледних разлога, континенталне земље средње Европе мораће да се ослоне на приморске државе ако желе да примају пошиљке до гасовода. Сходно томе, све те земље које нису увозници ТПГ ослањају се на руски гас у много већем проценту своје укупне енергетске потрошње, а могле би да смање свој ниво зависности гаса путем гасовода, изградњом терминала за регасификацију ТПГ-а.

Иако постоје предлози за терминале ТПГ (у Вилхелмсхафену, у Немачкој; Гдањску, у Пољској; Омишљу, у Хрватској и Фиери, у Албанији) ниједан од њих није тренутно у току изградње.¹⁹⁹ То представља можда највећу слабост у стратегији диверзификације извора природног гаса у ЕУ и „широј“ Европи; свеприсутни приступ ТПГ могао би да буде ривал Транскаспijsког гасовода на значајном нивоу.

Упркос наизглед великом износу капацитета ТПГ од 183 милијарде m^3 годишње у року од неколико година, постоји неколико проблема у вези са ослонцем на те капацитете. Први проблем који треба да се размотри јесте чињеница физичке природе да у гасоводу не може истовремено да постоји проток у два смера. Са већином терминала за ТПГ у западној и јужној Европи највећи део тог гаса се не може испоручивати на исток, јер би текао у супротном правцу доводне линије. Иако је промена правца тока теоретски могућа, ипак би се тиме затворио проток са истока, и створио још већи проблем, чак и када би се то урадило само привремено. Други проблем је да се очекује пораст стопа европске потрошње, а домаћа производња је несигурна,²⁰⁰ што значи да како буде расла потражња, тако ће и ослањање на

¹⁹⁸ Исто.

¹⁹⁹ [Додатак: Информација важећа у априлу 2008 http://www.energy.ca.gov/lnq/worldwide_western_europe.html (постављено 14. јула 2008).]

²⁰⁰ Просечан однос доказаних резерви за производњу (П/П) у „широј“ Европи износи 12,9. *BP Statistical Review of World Energy 2006: Natural Gas*, стр. 24, http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/globalbp/globalbp_uk_english/reports_and_publications/statistical_energy_review_2006/STAGING/local_assets/downloads/pdf/natural_gas_section_2006.pdf.

спољне изворе бити у порасту. Док ће у неким земљама, попут Норвешке, производња природног гаса бити могућа и у неколико наредних деценија, већина европских извора биће исцрпљена у наредној деценији. На основу тога, европска потрошња може лако да апсорбује додатних 100 милијарди m^3 годишње у виду испорука ТПГ до 2020. године.

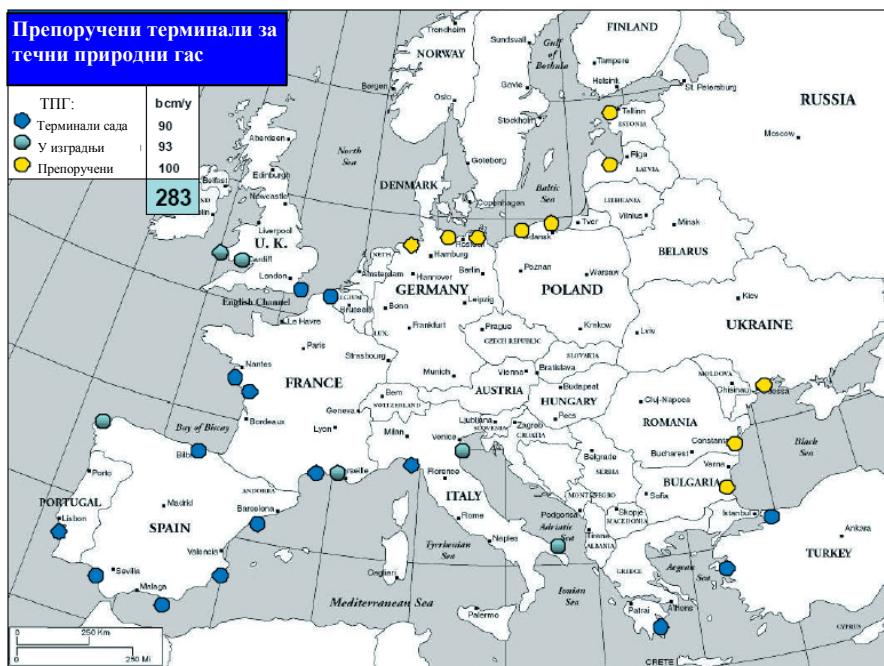
Терминали са капацитетом од 10 милијарди m^3 годишње прилично су чести и представљају добро планирану бројку која се може препоручити за проширења инфраструктуре за ТПГ. Европа би могла лако да искористи додатних 10–12 таквих објеката, минимално, и вероватно ће јој бити потребна толика количина уколико жели да задржи руски увоз близу свог садашњег нивоа или бар да не повећава укупни проценат у укупној енергији. Свеобухватна енергетска стратегија укључивала би изградњу три или четири терминала на обали Немачке, исти број у Пољској, и један или два у бившим совјетским балтичким државама. Најзад, што се ти терминали налазе источије, већа је лакоћа са којом они могу да се повежу на постојећу мрежу гасовода, што је нарочито важно ако ће се извршити диверзификација снабдевања гасом путем гасовода у континенталним земљама централне Европе. Слично томе, неколико терминала за ТПГ на румунској, бугарској и украјинској обали Црног мора обезбедило би ТПГ за снабдевање централне Европе, преко предложеног гасовода Набуко.

Трошкови изградње терминала ТПГ у целој Европи широко варирају, од јефтиних који износе 300 милиона долара, па све до веома скувих, који по пројекту коштају 800 милиона долара, у зависности од различитих фактора, као што су: постојећи лучки објекти и инфраструктура, локална радна снага и трошкови материјала. Разумна просечна цена за изградњу једног терминала била би око 600 милиона долара.²⁰¹ Сходно томе, за инвестиције у износу од 6 милијарди долара земље чланице Европске уније могле би да изграде десет терминала и повећају свој годишњи обим увоза природног гаса у облику ТПГ за око 100 милијарди m^3 годишње. Иронично је да ће гасовод Северни ток из Русије у Немачку коштати око 5 милијарди долара и на крају ће обезбеђивати око 55 милијарди m^3 годишње. Дакле, скоро двоструко више од гасовода Северни ток може се добити преко терминала за сличну цену. Оно што остаје да се види, наравно, јесте будућност цена ТПГ у доносу на гас из гасовода. У том смислу, за Немачку то може и даље да буде добра инвестиција, али неће бити од помоћи било којем од њених источних суседа из ЕУ.

Такође, иако је тешко предвидети краткорочно кретање цена, прилично је разумно претпоставити да ће течни природни гас дугорочно постати производ којим ће се трговати на глобалном нивоу, посебно пошто ће се произ-

²⁰¹ Груба процена на основу цене постојећих терминала и процене трошкова актуелних пројеката као што је наведено у "LNG in Europe: An Overview of European Import Terminals" Адвокатска канцеларија King и Spalding, http://www.kslaw.com/library/pdf/LNG_in_Europe.pdf.

водити у терминалима држава богатијих економија, чинећи га конкурентнијим ценама гаса из гасовода.

Слика 6 – Постојећи и препоручени европски терминали ТПГ у 2007. години (аутор)

На основу тога, земље чланице Европске уније требало би да планирају изградњу најмање 10 терминала за ТПГ током следеће деценије. Са тим повећаним капацитетима за регасификацију ЕУ би могла, а и требало би да планира да повећа увоз ТПГ на 100 милијарди m^3 годишње у наредних неколико година, до 2015. године да постави циљ од 175 милијарди m^3 годишње, до 2020. године 225 милијарди m^3 годишње, а 2025. године 275 милијарди m^3 годишње. С обзиром на брзу експанзију возова за гасификацију и флоте танкера широм света, такви циљеви биће оствариви уз одговарајуће пословне аранжмане са земљама у којима је производња ТПГ у успону. Ти циљеви ишли би у сусрет повећању енергетских потреба, без повећања укупне количине увоза из Русије,²⁰² таквом стратегијом проценат удела руског гаса у ЕУ би се, у ствари, смањило.

²⁰² Ти циљеви ће повећати увоз ТПГ за 227 милијарди m^3 годишње у односу на његов тренутни ниво. Процене тог повећања изведене су из неколико фактора. Потрошња у ЕУ-27 у 2005. износила је 471 милијарду m^3 . Коришћењем процене из модела који предвиђа удео гаса процентуално, у укуп-

У складу са напорима да се повећају капацитети ТПГ-а у источној Европи, поједине државе морају бити опрезне у вези са даљом продајом средстава за расподелу природног гаса. Гаспром је мањински власник у скоро сваком предузећу за дистрибуцију природног гаса у централној и источној Европи. Већинско власништво Гаспрома у дистрибутивној мрежи на крају би могло Русији да обезбеди право вета на планове диверзификације, будући да би нови терминали за ТПГ били бескорисни ако до њих не би било приступа.²⁰³

Требало би успоставити уравнотежен однос са примарним произвођачима, тако да ниједан одређени добављач не добије више од око 20 % од укупног пословања са ТПГ у ЕУ, тако да се не створи ситуација у којој један добављач има превише тржишта. Зато тако нешто било би потребно пет или шест држава за производњу, које би све биле способне да испоручују 40–50 милијарди m^3 ТПГ годишње. За европске потрошаче највероватнији извори (по редоследу су: Катар, Саудијска Арабија, Уједињени Арапски Емирати, Алжир, Нигерија²⁰⁴ и Иран) зависе од развоја њиховог односа са Западом. Дугорочни уговори требало би да буду установљени сада, уз додатну могућност да возови – погони за ликвификацију могу да буду програмирани и изграђени на основу пројектоване потрошње. Као што је раније речено, уплитање Европе у примарну производњу ТПГ биће критично, посебно зато што Гаспром жарко жели да се домогне удела у што је могуће више тих пројеката.

Диверзификација врста енергије

Реално, потпуна диверзификација од природног гаса у овом веку није могућа. Чак и ако су откривене револуционарно нове енергетске технологије, инфраструктура за испоруку те енергије за индустрију и домаћинства

ној енергији ЕУ за период 2025–2030, уз повећање од 24 % (проценат у 2005) процењује се на 33–34 %. Коришћењем ниже од те две бројке показује се укупна потрошња домаћег и увозног гаса од 647 милијарди m^3 годишње. Само то би захтевало пораст увоза од 176 милијарди m^3 годишње, али у исто време, домаћа налазишта у оквиру ЕУ-27 биће исцрпљена. ЕУ-27 је производила 199 милијарди m^3 годишње у 2005. години. Домаћа производња биће много мања за 20 година, поготово имајући у виду да је R/P (*Reserves-to-production ratio* – однос резерве према производњи) у ЕУ 12,9 година; у ствари, можда се приближава нули. Ти циљеви су компензација за повећање укупне потрошње, за исцрпљена домаћа поља, а може се претпоставити да исцрпљеност домаћих извора може да буде подстицај за додатне гасоводе било из северне Африке или централне Азије.

²⁰³ Таква ситуација била би истински провокативна када би Гаспромова дистрибутивна мрежа која лежи ван Руске Федерације блокирала приступ ТПГ. То би било очигледно кршење Енергетске повеље, а реакција ЕУ би, вероватно, била оштра.

²⁰⁴ На основу ресурса гасовода и ТПГ који се већ прима из Алжира, као што је раније наведено, опрез ће бити потребан и овде, како би се избегла друга ситуација у којој је један од извора превише заступљен у укупној енергији. Фактор раста удела на тржишту у наредних четири до пет година показује да би увоз из алжирског извоза могао довести до скоро 60 % од тренутног увоза из Русије.

требало би да буде изграђена. Као што се природни гас користи не само на велико за електричне централе, већ и за употребу у домаћинствима, постоји огромна инфраструктура широм развијених делова света која омогућава кување и грејање на природни гас, а Европа није изузетак. Докле год буде било природног гаса на располагању, тамо ће вероватно бити мало економских подстицаја за изградњу нових линија за инфраструктуру да се замени употреба гаса у домаћинствима.²⁰⁵

Поред постојеће инфраструктуре, док се он економски не исцрпи, чињеница је да природни гас није у опасности да ускоро буде ван употребе.²⁰⁶ Као и у случају нафте, чиста је спекулација питање када ће се природни гас исцрпети. Са две велике непознате варијабле (стопа будуће потрошње и неоткривене резерве) и само два позната фактора (тренутна потрошња и познате резерве), разумне процене крећу се од 65 година до скоро удвострученог периода.²⁰⁷ Без обзира на то, потрошња природног гаса неће бити проблем, од данас за најмање две или три генерације убудуће.

Имајући у виду претпоставку да ће природни гас бити лако доступан за неколико следећих генерација, неке важне одлуке могу сада да се донесу, нпр. како дугорочно најмудрије искористити ресурсе и како да се изврши диверзификација његове употребе. За Европу, диверзификација употребе гаса треба да се састоји у широком проналажењу алтернативних средстава за производњу електричне енергије. Како је наведено у поглављу 1, природни гас има значајну примену у производњи хемикалија, лекова, ђубрива

²⁰⁵ Поред мањих линија за гас, монтираних за појединачна домаћинства широм развијеног света, има преко милијарду апарата (грејалице, сушилице веша, рерне и пећи) који би требало да буду замењени, када би требало да се користе алтернативни облици енергије. Потпуно напуштање гаса укључило би стотине милиона крајњих корисника, за разлику од конверзија на нова средства за производњу електричне енергије, што утиче само на генераторске станице, са потрошачем који је упућен у начин производње и протока струје.

²⁰⁶ Тренутни однос доказаних резерви и производње (R/P) природног гаса трајаће наредних 65 година. Тај податак је користан само за поређење, због најмање две велика, али супротна разлога. Прво, предвиђен је драматичан раст потрошње на глобалном нивоу, не само у Европи, са неким проценама које говоре о глобалној потрошњи са скоро удвострученим садашњим нивоом до 2030. године. Друго, доказане резерве ће се готово сигурно драстично повећати. Како се истраживање и технологија експлоатације буде побољшавала, количине гаса који се може добити повећаваће се. Светске доказане резерве тренутно стоје на 179 трилиона m^3 уз процену Америчког геолошког института о додатних 119 трилиона m^3 који тек треба да буду откривени. Део тог што тек треба да буде откривено чиниће природни гас надокнадивим, али део ће остати у „неупотребљивим“ резервама, чак и уз будуће технологије, у областима које су превише удаљене или превише дубоко да би то економски било изводљиво. Energy Information Administration, "International Energy Outlook 2006," http://www.eia.doe.gov/oiaf/ieo/nat_gas.html.

²⁰⁷ Чак и процене од више од сто година могу бити прекратке. Научници нису сигурни у процесе који се јављају у производњи фосилних горива; чак и даље постоје расправе да ли су угљоводоници производи из органске материје или не. Ако су нуспродукт неких реакција дубље у језгру земље, онда се залихе стварно могу саме обновљати. Dudley Herschbach, "The Bottomless Well" *Newsweek Special Edition: Breaking Out, Where Will the Energy Boom Lead Us?* December 2006, p. 7273.

што треба искористити као први приоритет за наставак дугорочног коришћења гаса. Због раније наведених инфраструктурних разлога, употреба у домаћинству треба да остане други приоритет. Имајући у виду карактеристике природног гаса да знатно мање загађује него бензин и дизел горива, трећи приоритет требало би да буде коришћење природног гаса за моторе, посебно у сектору јавног превоза, где домаће економије обезбеђују станице за пуњење природног гаса.

Европи остаје да изабере алтернативне изворе електричне енергије, као примарни метод за диверзификацију од природног гаса. Са четвртином гаса који се користи за електричну енергију ван индустрије, а тај проценат се повећава сваке године, чак и делимична диверзификација може знатно смањити ослањање на увозни гас.²⁰⁸

Обновљиви извори

На пролећном заседању Европског савета у Бриселу, у марту 2007, шефови држава чланица ЕУ обавезали су се да подстичу коришћење обновљивих извора енергије, као што су ветар, соларна или геотермална енергија, како би до 2020. имали учешће 20% у укупној енергетској потрошњи Уније.²⁰⁹ Европска унија тренутно добија само 6,5% своје енергије из обновљивих извора,²¹⁰ тако да ће тај циљ повећања процента за 13,5% у укупној енергетској потрошњи бити изузетно изазован. На истом састанку постављени су циљеви да се повећа употреба биогорива до 10% у укупној потрошњи дизел горива и нафте и да се смањи укупна емисија гасова са ефектом стаклене баште за 20% до 2020. године.²¹¹ Обновљиви извори биће кључни део стратегије за смањење емисија гасова стаклене баште. Природни гас је, такође, кључни играч у тој стратегији за многе државе ЕУ, као што је Немачка, која планира да се ослободи нуклеарне енергије и да природним гасом замени већи део своје производње струје пошто природни гас производи много мање штетне емисије од осталих извора угљоводоника.

²⁰⁸ Производња електричне енергије (неиндустријска) рачуна на 24 % природног гаса за потрошњу у ЕУ. Очекује се да ће тај проценат довести до 39 % потрошње природног гаса до 2030. године. Када се узме у обзир индустријска употреба за производњу електричне енергије на природни гас отпада више од трећине тренутне потрошње струје. Energy Information Administration, "International Energy Outlook 2006," http://www.eia.doe.gov/oiaf/ieo/excel/figure_42data.xls and http://www.naturalgas.org/overview/uses_industry.asp.

²⁰⁹ "EU Sets Target of 20% from Renewables by 2020" RenewableEnergyAccess.com, March 12, 2007, <http://www.renewableenergyaccess.com/rea/news/story?id=47722>.

²¹⁰ Исто.

²¹¹ Исто.

За неке источноевропске земље чланице ЕУ, као што су Пољска и Република Чешка, ти циљеви су нереални, јер су обновљиви извори за њих скупи и мораће да наставе да се ослањају на угаљ за производњу енергије.²¹²

По неким опцијама одређеним земљама може се дозволити да превазиђу своје циљеве и усмере своје кредите штетне емисије у друге земље. Обавезујућа обавеза ЕУ да достигне 20% обновљивих извора у укупној енергији мудра је одлука која ће помоћи не само да се смањи емисија штетних гасова, већ ће, такође, стимулисати алтернативе гасу за производњу енергије. У том смислу, ЕУ је на правом путу, јер само кроз обавезујуће ставке о коришћењу унутрашњих извора производње може да се смањи зависност од екстерних добављача угљоводоника.

Оне државе у ЕУ које су се обавезале да испуне, или чак надмаше своје циљеве од 20% обновљивих извора и смањење емисије, морају да наставе са притисцима на оне који не намеравају да испуне свој део уговора. Аргумент да су обновљиви извори енергије прескупи важи само када се разматрају у краткорочним анализама трошкова производње енергије. Постоји много неопипљивих чињеница према којима је то далеко од нечег извесног. Готово је немогуће да се стави цена на суверенитет државе; степен зависности од руског гаса, коју многе источноевропске земље већ имају требало би да их увери да је стварање алтернативних извора непроцењиво. Такође, изузетно је тешко одредити цену утицаја штетних загађења коју производи коришћење угљоводоника, али последице су јасне, од климатских промена до здравља људи.

Обновљиви извори, такође, захтевају велике инвестиције у електричној мрежи. Свака појединачна турбина на ветар или соларни панел морају бити повезани у електричну мрежу, која очигледно захтева много више линија од једне масовне електричне централе на угаљ или гас. Међутим, ако се ствари посматрају дугорочно, када се успостави инфраструктура и када је потребно само реновирање, када више нема потребе да се стално купује гориво, постизаће се велике уштеде. Прорачун по којем обновљиви извори нису економски одрживи у односу на енергију угљоводоника заснован је на ограниченом знању о актуелним ценама горива. Као што је већ истакнуто, лако доступна фосилна горива су осиромашена. Као и у случају Русије, постоје огромне преостале резерве природног гаса, али су оне на локацијама које су врло тешке за истраживање. Та чињеница сама ће утицати на пораст цене горива у свету, пошто су ресурси на копну потрошени, а све више бушења мора да се уради у водама океана и арктичким условима.

На основу тога, обавезивање ЕУ за обновљиве изворе и биогорива биће изузетно корисно, не само због спомињаних разлога чувања животне средине већ и из перспективе смањивања зависности од руског гаса. Европска

²¹² Constant Brand, "EU to Make Renewable Energy Targets Binding" CNEWS, March 8, 2007, <http://cnews.canoe.ca/CNEWS/Science/2007/03/08/3715776ap.html>.

солидарност у посвећености је кључни елемент и област чије промовисање представља исплативу инвестицију у новим чланицама Европске уније да осигура испуњење зацртаних циљева. Конкретно, улагања у алтернативне изворе производње електричне енергије у земљама као што су Пољска, Чешка, Румунија, Бугарска и балтичке државе много је паметнији избор за земље западне Европе од инвестирања у додатне цевоводе до Русије. Подстицаји за стимулисање инвестиција за обновљиве изворе требало би да буду промовисани на дневном реду ЕУ, тако да свих 27 земаља има прилику да постигне циљеве и смање зависност.

Нуклеарна енергија

Нуклеарна енергија тренутно заузима 14% од укупне енергетске потрошње у ЕУ. По једна трећина произведене електричне енергије у Европској унији добија се од нуклеарки и из угља.²¹³

Како неке државе буду укидале своје нуклеарне програме и диверсиковале се од угља, природни гас постаје најлакше решење што се тиче новца и смањења емисије. У том смислу, однос према нуклеарној енергији, сасвим је јасно, једна је од најапсурднијих области политике у ЕУ. Док се Француска свесрдно залаже за нуклеарну енергију, земље као што су Немачка, Белгија и Шведска планирају да је укину, што ће довести до тога да ће њихово ослањање на природни гас знатно расти у наредних десет година.

Главни прави приговор нуклеарној енергији јесте питање решавања нуклеарног отпада. За безбедност реактора и сигурност постројења постоји истинска забринутост, али француски рекорд показује да се та питања могу решавати уз беспрекорне резултате. У суштини, оне земље, чланице ЕУ, које укидају нуклеарну енергију у корист производње енергије из гаса, једноставно тргују једним безбедносним проблемом да би добили други – страховања од отпада или пролиферације материјала у односу на неке аспекте губљења суверенитета у корист Русије. Главни проблем те стратегије укидања нуклеарних електрана јесте да ће се истовремено јављати покушај да се повећа проценат обновљивих извора у укупном утрошку енергије, што ће доказати да је то, краткорочно гледано, скупље. Тиме ће владе бити изложене додатном притиску да траже јефтине изворе енергије који ће да замене нуклеарне електране, јер ће обновљиви извори енергије, којима се ЕУ обавезала споразумом, коштати више. Лако је предвидети да ће политичари покушати да својим бирачима обезбеде што ниже рачуне за утрошену енергију, те руски гас бар краткорочно изгледа врло привлачно. То је

²¹³ "Green Paper: A European Strategy for Sustainable, Competitive and Secure Energy" и Energy Information Administration, "International Energy Outlook 2006," стр. 9.

опасан курс деловања и чланице ЕУ које планирају да укину своје нуклеарне централе требало би да преиспитају ту одлуку најмање за неколико наредних деценија, док алтернативни извори не буду доступнији.

Земљама које брину у вези са нуклеарним електранама које производе материјал за креирање нуклеарног оружја, инвестирање у технологију је бољи начин од одрицања да би се превазишле те препреке. Постоје значајни докази да је економски више исплативо коришћење торијума за нуклеарне реакторе, него уранијума.²¹⁴ Торијум је природно богатији од уранијума и његови нуспроизводи нису подложни фисији. Многи научници верују да инвестирање у нуклеарне технологије може да буде чак и сигурније, без опасности пролиферације.²¹⁵ Пошто нуклеарна енергија представља, у основи, извор енергије без емисије, сада није време да је државе Европске уније напусте. Да цитирам главни закључак једне интердисциплинарне студија која је рађена у Технолошком институту Масачусетс (*the Massachusetts Institute of Technology*): „Скидање нуклеарне енергије са дневног реда као одрживе алтернативе енергије спречиће глобалну заједницу да постигне дугорочне циљеве у контроли емисије угљен-диоксида“.²¹⁶

„Чисти угаљ“ и друге нове технологије

Иако није намера да се у овом раду расправља о свакој новој технологији која је доступна у енергетском сектору, постоји бар једна алтернатива повећању увоза природног гаса која би могла знатно да помогне Европи, док се дугорочно не пређе на обновљиве изворе енергије или, можда, оствари фузиона енергија. Угаљ је заступљен у великим количинама широм Европе и заиста у великом делу света.²¹⁷ Главни недостатак угља јесте да је он најгори, односно највећи емитер CO₂ од свих угљоводоника.

Свеобухватан извештај који је објавио Технолошки институт Масачусетс у марту 2007. детаљно описује како је могуће, са тренутно постојећим технологијама, изоловати и похранити у подземна складишта CO₂ који настаје сагоревањем угља.²¹⁸

²¹⁴ Thomas Graham and Michael Howard, "The Lost Chance" *Newsweek Special Edition "Breaking Out, Where Will the Energy Boom Lead Us?"*, Newsweek, Inc., New York, децембар 2006, стр. 81.

²¹⁵ "The Future of Nuclear Power An Interdisciplinary MIT Study" 23. јули 2003, <http://web.mit.edu/nuclear-power/>.

²¹⁶ Исто.

²¹⁷ Наводи се да тренутне резерве угља у свету износе око 1 трилион тона, што би у тренутном односу доказаних резерви и производње (R/P) могло да буде свету довољно за наредних 180 година. Energy Information Administration, "World Coal Markets" <http://www.eia.doe.gov/oiaf/ieo/coal.html>.

²¹⁸ Иако могућности технологије чистог угља изгледају врло обећавајуће, биће много скупље од постојеће производње угља. Сходно томе, интервенција владе да се стимулише коришћење тех-

Слична технологија издвајања и изоловања угљеника (*carbon capture and sequester* – CCS) може да се користи у производњи течног угља, који би могао да служи као погонско гориво за аутомобиле уз 30% мање емисије.²¹⁹ Оно што је потребно да би улагање у технологију CCS постало реалност јесте ангажовање владе, законодавство које регулише будућност електрана на угаљ и окончање емисије штетних гасова. Имајући у виду солидарност, коју је Европска унија недавно показала на пољу обновљиве енергије, изгледа сасвим могуће да се могу постићи споразуми за спровођење CCS технологије. То би посебно било корисно за стратегију диверзификације за земље централне Европе које немају море и за које ТПГ не нуди једноставну алтернативу за руски гас. Чешка Република и Пољска, са великим резервама угља, први су кандидати за увођење CCS технологија.²²⁰ Будући да је угаљ извор 24% од укупне светске енергије, а 13% у ЕУ,²²¹ инвестирање и на крају пребацивање на технологије чистог угља могло би да обезбеди значајне домаће изворе диверзификације.

Улагање у производњу електричне енергије изван ЕУ

На крају, још једна област где Европска унија може да помогне сама себи јесте улагање у алтернативну (гас који није природни) производњу енергије, не само унутар својих граница већ и иностранству. Имајући у виду изузетно висок ниво ослањања на изворе угљоводоника за производњу електричне енергије у скоро свим земљама бившег Совјетског Савеза и источне Европе (чланице ЕУ и оне које то нису), стратегија која иде у правцу смањења укупне регионалне потрошње природног гаса оставиће више гаса за извоз, резерве ће трајати дуже и вршиће негативни притисак на цене, такође.

Употреба угљоводоника представља пат-позицију, без обзира на то где се они користе, а коначни исход је да се залихе исцрпљују заувек. Бивше совјетске републике Грузија, Киргистан и Таџикистан представљају области у којима постоји огроман неискоришћени потенцијал за хидроелектране због недостатка инвестиција.²²² Белорусија, Украјина, Молдавија, Турска и

нологија путем закона којима се опорезује конвенционална употреба угља, биће посебно критична. "The Future of Coal – An Interdisciplinary MIT Study," March 14, 2007, <http://web.mit.edu/coal/>.

²¹⁹ Emily Flynn Vincent, "The New Coal Car" *Newsweek Special Edition "Breaking Out: Where Will the Energy Boom Lead Us?"*, Newsweek, Inc., New York, децембар 2006, стр. 68.

²²⁰ Energy Information Administration, "World Estimated Recoverable Coal" <http://www.eia.doe.gov/pub/international/iea2003/table82.xls>.

²²¹ Energy Information Administration, "Coal (Угаљ)," www.eia.doe.gov/oiaf/ieo/coal.html.

²²² CIA Factbook, Country Reports on Georgia, Kyrgyzstan, and Tajikistan, <https://www.cia.gov/cia/publications/factbook/>.

Балкан много заостају у развоју обновљивих извора енергије. Широм држава које су некад биле иза гвоздене завесе употреба природног гаса за производњу електричне енергије и примену у индустријским гранама, као што је металургија, крајње је неефикасно. Модернизацијом метода могло би да се уштеди и до 35% увоза угљоводоника у Украјини.²²³ Када би се више улагало у ефикасност вероватно би могло да се уштеди и до 25 милијарди m^3 годишње²²⁴ на гасу који се изгуби у Украјини, што је довољно да се задовоље више него укупне годишње потребе гаса у Аустрији и Чешкој.

Феномен глобализације јесте да енергетски односи постају све више преплетени. Напори очувања животне средине у једном региону доводе до пат позиције са повећаном понудом и нижим ценама у другом. У том смислу, има много могућности у оквиру евроазијског тржишта природног гаса, којим доминирају Руси, за улагања у алтернативну енергију која ће донети добробит свим потрошачима. Европска унија због тога не би требало да ограничи инвестирање у обновљиве изворе и ефикасност унутар сопствених граница, будући да ће инвестицијама код суседа убирати плодове код куће, како економске, тако и еколошке.

Закључак

У овом раду је изнет став да Европска унија мора да предузме одлучне мере да диверзификује своје будуће потребе за енергијом од руског природног гаса. Парадоксално, политика енергије ЕУ је стратешки далековиднија и са глобално развијеним осећајем заједништва него било која велика сила, али у исто време је огрезла у ускогрудост у виду различитих ставова држава чланица. Заслужује дивљење, јер се као светски портпарол залаже за рационалну политику која се односи не само на глобалне климатске промене, већ и на потребу за дугорочно постепено одвицавање од угљоводоника и прелазак на обновљиве изворе енергије. Нажалост, стратегија неких држава чланица ЕУ да подмире своје енергетске потребе у наредних 30–40 година, што ће вероватно бити драматични транзициони период у еволуцији енергетске технологије, изгледа да се заснива на премиси да је Русија не

²²³ "Energy Efficiency in Ukraine, *European Bank of Reconstruction and Development*, <http://www.ebrd.com/pubs/factsh/themes/eeukr.pdf>.

²²⁴ Започети су инвестициони пројекти у Украјини, посебно у металуршкој индустрији, где се гас прилично неразумно троши, али има много простора за напредак и побољшање ефикасности; 25 милијарди m^3 чини 35% од 73 милијарде m^3 , колика је била укупна потрошња природног гаса у Украјини за 2005. годину, како је наведено у: *BP Statistical Review of World Energy 2006: Natural Gas*, стр 22), http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/globalbp/globalbp_uk_english/reports_and_publications/statistical_energy_review_2006/STAGING/local_assets/downloads/pdf/natural_gas_section_2006.pdf.

само међусобно зависна са својим европским партнерима, већ да ће да настави да делује на поуздан начин и да неће искористи своју све већу монополску позицију, посебно на тржишту природног гаса. То би била мудра политика коју треба следити, чак и да је Русија најлибералнија демократија. С обзиром на неизвесну будућност Русије, и приказаних чињеница да она систематски реорганизује цело евроазијско тржиште гаса, од производње па све до локалних дистрибутера под патронатом државног агента Гаспрома, сасвим је нереално очекивати бенигну терапију од таквог монопола.

Садашња стратегија енергије ЕУ има много вредних поена којима посебно САД, Кина и Индија треба да поклоне пажњу. Док се у стратегији признаје претерана зависност од Русије као извора своје енергије, готово да се не нуде дефинитивни одговори на питање како да се зависност смањи. Наравно, за то ће бити потребна политичка воља, али је у овом раду указано на одређене начине на које ЕУ и суседство „шире“ Европе може постићи већу енергетску безбедност у будућности диверзификацијом од Русије, односно Гаспрома.

ОД СВЕТОГ РАТА ДО ЛЕГАЛНОГ МИРА – РАЗМИШЉАЊА О БЕЗБЕДНОСНОПОЛИТИЧКОЈ ПАРАДИГМИ У 21. ВЕКУ*

Dieter Baumann

Доктрина о праведном рату доживљава своју ренесансу управо као реакција на фундаменталистичко схватање о светом рату. Постоје ли у 21. веку уопште праведни ратови или би се, можда, пре требало говорити о легалним ратовима? С тим у вези поставља се следеће питање: да ли појам „рат“ обухвата актуелне феномене насиља за које међународна заједница, помоћу својих безбедносних инструмената, мора да нађе решење?

У актуелној безбедноснополитичкој дискусији мора се у потпуности извршити промена парадигме: прећи са питања о праведном рату и политици силе и сукобљавања на питања о легалном миру и политици приближавања и разумевања. Унутар једног тако уређеног безбедноснополитичког концепта војске су средство (међу)народног спровођења права у (мулти)националном безбедносном савезу.

Овај текст је превод изворног текста који је публикован у часопису *Military Power Revue der Schweizer Armee* Nr. 3/2009.

Кључне речи: *рат, свети рат, мир, међународно право.*

Увод

Већ дуго се чинило да би се са развојем међународног права доктрина о праведном рату могла гурнути у страну и да би се даље расправе о легитимној примени војне силе могле водити у оквирима правнофилозофских и правноетичких дискусија. То је био само привид. Уследиле су најмање три ренесансне доктрине о праведном рату.¹ Прва по реду била је у

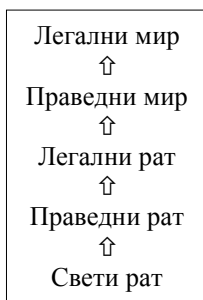
* Текст „Vom heiligen Krieg zum rechtmässigen Frieden“, који је написао Дитер Бауман (Dieter Baumann), dieter_baumann@hotmail.com, са немачког језика превео је мр Здравко Зељковић, пуковник у пензији.

¹ B. Mieth, D. Aquino, M. P. (Red.), Die Rückkehr des gerechten Krieges: Concilium 37 (2002/2); Rengger, N., On the just war tradition in the twenty-first century: International Affairs 78 (2002/2), 353–362.

оквиру деколонизације и њеним ратовима за независност и ратовима који су из тога проистекли; друга са тзв. „хуманитарним интервенцијама“ после распада биполарног светског поретка, а трећа доктрина у контексту „рата против тероризма“. Као последица терористичког акта 11. септембра (2001. год.) дошло је, после објављивања Манифеста 60 личности из Сједињених Америчких Држава „За шта се боримо?“, до дебате између америчких и европских експерата о правној утемељености употребе војне силе.²

Тежиште аргументације америчке стране било је на категорији праведног рата, док је европска страна указивала на значај и нужност даљег развоја међународног права. Пут од доктрине о праведном рату ка доктрини о праведном миру са међународним правним поретком била је њихова гранична линија аргументације.³

У првом и другом делу чланка, у главним цртама, описује се развој доктрине од светог рата ка доктрини о легалном миру у западнохришћанској традицији и промене парадигме које из тога проистичу, а у трећем делу извлаче се закључци и указује на консеквенце за политику безбедности и даљи развој армија у 21. веку.

Од светог рата ка легалном миру

Од светог рата ка легалном вођењу рата

*Свети рат*⁴

Готово све религије и културе познају појам „светих“ ратова. Они служе насилном спровођењу и ширењу сопственог веровања или политике силе засноване на одређеној религији. Свети ратови су довођени или се доводе у везу са

² Beestermöller, G., Haspel, M., Trittman, U. (Hrsg.) „What we're fighting for...“, Stuttgart 2006.

³ Baumann D., Militäretik (Fn. 1), 329–333.

⁴ Schreiner, K. (Hrsg.), Heilige Kriege (Fn. 1); Dietrich, W./Link, Ch., Die dunklen Seiten Gottes, Band 1, 4. Auflage, Neukirchener 2002; Knauf, E.A. Die Umwelt des Alten Testaments, Stuttgart 1994., 258–260; Отто, Е., Krieg und Frieden in der Hebräischen Bibel und im Alten Orient, Stuttgart, 1999; Weippert, M., „Heiliger Krieg“ in Israel und Assyrien: ZAW 84 (1972) 460–493.

вољом одређеног бога или божанствима, па је самим тим њихово вођење оправдано. У тим ратовима војсковође виде себе као опуномоћнике или чак заменике Бога или богова, што их у њиховом деловању и са њиховог становишта чини легитимним и светим. После секуларизације, новонастале идеологије у успону преузимају улогу религија. „Свети“ ратови постају „идеолошки“, а основни механизми величања силе остали су исти. Насиље је у таквим ратовима било и остало не само нужно зло, да би противправну силу зауставило, већ много више – оно се религиозно или идеолошки уздигло и позитивно вредновало.

У тим сукобима противници су сопственим борцима и народу представљани као морално и вредносно инфериорни, па, стога, могу бити третирани као „варвари“ или „гамад“ против којих је потребно борити се. Отуда ратови који садрже или који су прокламовани као израз воље одређеног божанства или идеологије, увек имају тенденцију да прерасту у тотални рат. Ако би се и накнадно порази видели као израз божије воље – Бог употребљава стране армије за кажњавање сопствене заједнице – дошло би до самоурушавања система. И победа и пораз се разумеју као покораване несхватљивој Божијој вољи или светом духу, који је признат и у кога се верује. Здравом логици такви ратови су несхватљиви.⁵

Праведни рат

Хришћански развој

Новозаветном традицијом⁶ сачувано позивање на одрицање од употребе силе и на љубав према непријатељу радикално су довела у питање тада владајуће представе о употреби силе. Хришћани се одликују својим уверењима о одсуству употребе силе, које се протеже чак до љубави према непријатељу. Те теме се нису односиле на експлицитну примену војне силе, јер су првобитни хришћани само маргинално могли и хтели да учествују у државном насиљу. Прастаре хришћанске заједнице, додуше, прихватају највећим делом Римско царство са његовим институцијама, дистанцирајући се од очекиваног скорашњег повратка Христа. С почетком распада Царства и изостанком повратка Христа, видела се напетост унутар хришћанских заједница уз позив да дају свој допринос у заштити и функционисању заједништва. Затегнутост између новозаветног одрицања од употребе силе и примене силе у оквиру надлежности државе остало је и после тзв. константинског преврата на почетку четвртог века, када је хришћанство постало државна религија. Тог је била свесна већина хришћанских теолога. Исто тако, и Стари завет је

⁵ Schreiner, K., (Hrsg.), a. a. O. (Fn.1).

⁶ Lienemann, W. Frieden (Fn.1) 26-40; Baumann, D., Ist Gott ein Krieger? (Fn.1); Legitime Gewaltanwendung? (Fn.1).

знао за ратове у име Бога. Већина теолога је покушала да се суочи с напетом разликовања „за мене“ или „за друге“. И сам Христ је претрпео више неправди и насиља које се нису могле никаквом силом бранити. У својој друштвеној улози (као војник, полицајац, итд.) ипак се морала употребити сила у нужди, како би се одбранили и заштитили ближњи и заједница. Као одговор на то развила се и унапређивала доктрина о праведном рату (*Bellum iustum*).

Филозофски корени доктрине⁷

Питањем, да ли може да постоји праведан рат, бавили су се већ прехришћански филозофи. Код њих се, такође, осећао вишеструко критичан и ограничавајући импулс за употребу силе. Праведан рат је, у основи, реакција на кршење мира са циљем да се мир поново успостави. Већ је Платон (427–347 пре. н. е.) то аргументовао – не употребивши тај термин – да су само одбрамбени ратови и ратови пружања помоћи, са етичког становишта допуштени.⁸

У грчкој филозофији се термин „праведни рат“ појављује са Аристотелом (384–322. пре. н. е.), али тесно повезан и под утицајем његове слике о варварима. Он их је поредио са животињама, које морају да се држе у покорности.⁹

Космополитски усмерен стоицизам, а пре свега и посебно том правцу блиско становиште римског филозофа Цицерона (106–43 пре. н. е.), утемељио је начин аргументације који је утицао на њих, да би га, на крају, прихватили хришћански црквени оци.

Под праведним ратовањем (*jus ad bellum*) Цицерон је подразумевао самоодбрану, освету за претрпљену неправду, оданост према савезницима, као и легално проглашење рата.¹⁰

Класични критеријуми¹¹

Са настанком доктрине о праведном рату одиграла се важна промена у начину мишљења. У тој доктрини ратови нису више приказивани *per se* као добри већ је употреба силе приказивана и са свим својим негативностима. Доктрина је била усмерена ка томе да се образложења за рат везују за проверљиве критеријуме,

⁷ Baumann, D. *Militäretik* (Fn. 1) 224–228.

⁸ Leges 626a–628e; Respublica 469a–471c; Merker, B., *Die Theorie des gerechten Krieges und das Problem der Rechtfertigung von Gewalt sowie Kleemeier, U., Krieg, Recht, Gerechtigkeit: D. Janssen, M. Quante (Hrsg.) Gerechter Krieg* (Fn. 1).

⁹ *Politica* 1, 8, 11256b, 6, 14, 1333a; *Ethica Nicomachea* 7, 1, 1145a15; 1177b6; 1256b25; Kleemeier, U., a. a. O. (Fn. 9) 12f.; Baumann, D., *Militäretik* (Fn.1) 224f.

¹⁰ *De officiis* 1, 34–40; 107–115; Herzig, H., *Ciceros Konzept des bellum iustum*: Ch. Hesse et al. (Hrsg.) *Personen der Geschichte Geschichten der Personen*, Basel 2003, 393–401 Kleemeier, U., a. a. O. (Fn.9) 12 f.

¹¹ Baumann, D., *Legitime Gewaltanwendung?* (Fn.1); Riklin, A., *Gerechter Krieg?*: H. Küng, D. Senghaas (Hrsg.), *Friedenspolitik*, München 2003, 279–287.

као и да буду подређени миру и праву. Ратови не смеју више да се воде ради пљачке, осветољубивости, превласти или из личних страсти, већ искључиво за заштиту мира и правног поретка. Ратове зато треба ограничавати и политичким деловањем доводити до примарног захтева, а то је одустајање од употребе силе.

У средњем веку доктрине о рату су систематизоване, пре свега, уз осврт на учење св. Аугустина (354–430) и Томе Аквинског (1225–1274), као и на различитим изворима у претхришћанском времену. Класични критеријуми, који су се при томе издвојили, у дискусијама се користе све више и данас. То су:

1. Легитимна власт (*auctoritas principis*): само једна легитимна власт сме да води рат.

2. Праведан разлог (*recta intentio*): за вођење рата мора да постоји праведан разлог, дакле да у њему лежи учињена неправда.

3. Поштене намере (*recta intentio*): рат се мора водити са поштеним намерама, са циљем да се обновљени мировни поредак учврсти (*finis pax*).

4. Сразмерност (*debitus modus*): из овог разлога ратно насиље мора да буде сразмерно и са основаним изгледима за успех.

5. Последње средство (*ultima ratio*): отклањање неправде не може се постићи ниједним другим средством до ратом.

6. Права у рату (*ius in bello*): у рату нису дозвољени сви поступци и средства; циљ не оправдава средство.¹²

Ти критеријуми се налазе готово свуда где се критички размишља о ратном насиљу. Унутрашњи садржај критеријума је тесно повезан са владајућом сликом света, човека и друштвеног схватања правде. Тако је у хришћанској традицији питање о праведним разлозима за рат повезано са правом и религијом, па према томе и употреба силе према иновеницима. Критеријуми омогућавају да се крсташки ратови оправдају, а они су у то време сматрани праведним ратовима (*bellum iustissimum*) и веома се приближили светим ратовима.¹³

Легалност вођења рата

Развој¹⁴

Конзистентна примена доктрине о праведном рату има за претпоставку надређени правни поредак, који је за све учеснике обавезујући, а кога спроводи извршна власт. На питања о легитимности власти или правичности раз-

¹² Huber, W., Reuter, H.-R., Friedensethik, Stuttgart 1990, 64f; Lienemann, W., Gibt es gerechte Krieg?: S. Zwahlen, W. Lienemann (Hrsg.), Kollektive Gewalt, Bern 2006, 73 f.

¹³ Beestermöller, G., Thomas von Aquin: Die Idee des „gerechten Krieges“ als Friedensethik?: Th. Bruha, S. Heselhaus, T. Marauhn (Hrsg.), Legalität, Legitimität und Moral, Tübingen, 2008, 25–42.

¹⁴ Steiger, H., Ius Belli in der Völkerrechtsgeschichte.; Th. Bruha; S. Heselhaus, T. Marauhn (Hrsg.) a. a. O. (Fn. 14) 59–98; Kleemeier, U., a. a. O. (Fn. 9) 16–20; Lienemann, W. Frieden (Fn.1) 38–40; Engelhardt, P. Die Lehre vom „gerechten Krieg“ in der vorreformatorischen und katholischen Tradition, R. Steinweg (Red) a. a. O. (Fn.1) 72–124, Baumann; D. Militäretik (Fn.1) 319–329 (mit Literatur).

лога за вођење рата све теже се могу дати одговори у контексту крсташких ратова у разрачунавању са другим верницима, с једне стране, и колонијализма нехришћанских народа Америке, на другој страни, као и верских ратова унутар хришћанског света на трећој страни. Ратови су све мање могли бити схватани као легални правни акти, у којима су једни наспрам других стајали противници као судије и кажњеници. Тако је најпре у касној схоластици настало схватање да са обе стране субјективно и објективно могу постојати праведни ратови (*bellum iustum ex utraque parte*), самим тим и праведни противници (*iusti hostes*). Таквим схватањем теолошка и етичка питања легитимитета војног насиља су додатно „разводњена“, што је довело до све већег игнорисања етичких аспеката и детеологизације питања рата. Коначно су тиме обесмишљена питања о праведним и легалним разлозима за рат и стављена су у надлежност владара. Та тенденција била је изражена, посебно после Вестфалског мира. Као консеквенца тога, у једном од првих корака – пре свега у вези са колонијализацијом – дошло је до различитих дефиниција разлога за рат и начина вођења рата. Разлика је направљена између „цивилизованих“ држава (Европа и Америка), „полуцивилизованих“ држава и „нецивилизованих“ народа („природних држава“, „дивљих и полудивљих“).¹⁵

У другом кораку такав развој довео је до квази слободног права за вођење рата преко суверености владара (*liberum ius ad bellum*). Рат је посматран као легитимно средство политике, поред свих других и са настанком територијалних држава стављен је у функцију суверених држава. Размишљања о сврсисходности рата, макијавелистички резон о државном разлогу и поново пробуђено уздизање рата у облику милитаризма и ратоборности разорило је „кочеће“ дејство некадашње доктрине о праведном рату и поново их довело у опасну близину светог рата за „Бога и отаџбину“.

Међународно хуманитарно право¹⁶

Као последица развоја права на слободно вођење рата развила су се и усавршила правила за вођење рата (*ius in bello*), која важе и данас. Даљи развој правила међународног ратног права одвијао се најчешће под утицајем и након страшних ратних догађања и развоја наоружања. Тако је један од оснивача класичног међународног права Хуго Гроциус (1583–1645) развио своје идеје на искуствима тридесетогодишњег рата, покрет Црвеног крста Хенрија Дунанта (1828–1910) настао је под утиском битке код Солферина (1859), Либеров кодекс (1863) у вези са сецесионистичким ратом у Америци, изјава из Ст. Петерберга (1868) узрокована експлозивним средствима са језивим повредама, Хашко правило о рату на копну (1907) са освртом на тадашњу трку у наоружању у Европи,

¹⁵ Steiger, H. a., a. O. (Fn. 15) 80–95.

¹⁶ Gasser, H.-P., Humanitäres Völkerrecht, Zürich 2008.

Женевска конвенција 1949. после Другог светског рата и прва два додатна протокола (1977) у условима хладног рата као и проблематике деколонизације.

Победа, али и проблематика међународног ратног права, била је веза између држава које су водиле рат и војника као њихових репрезентата. Војници су били схваћени као оруђа својих држава. Они нису криви за политику коју би требало да спроведу уз претњу оружјем. Због тога, као и на основу аналогних размишљања, нпр. војнике који нису способни да се боре требало би заштитити, са заробљеним војницима треба да се поступа човечно, после завршетка рата пуштају се на слободу, а цивилно становништво би требало поштедети кад год је то могуће. Проблематично у том ставу јесте да побуњеници, герилци или партизани (такозвани ратници у немеђународним конфликтима) нису потпадали под „*ius in bello*“. Та проблематика се додатно заоштрава са настанком такозваних међународних, али не и (међу)државних конфликта, и у новије време са питањима везаним за положај бораца у „рату против тероризма“ и уз ограду од терориста.¹⁷

На то је реаговао и Римски статут Међународног кривичног суда са веома исцрпном листом ратних злочина у најразличитијим облицима конфликта. Државе, које су ратификовале Римски статут, располажу данас добром правном базом која регулише шта јесте а шта није дозвољено у употреби војне силе. Преко одредби обичајног права, норме Римског статута се преносе и на државе, које га још нису ратификовале. Тако су наведени минимални услови на које сваки „борац“ или „противник“ има право, али које се, с друге стране, морају респектовати.¹⁸

Стални и *ad hoc* међународни кривични судови указују на то да међународна заједница није више вољна да олако прелази преко ратних злочина (на жалост, још увек не у свим конфликтима).

Најважнију основу међународног хуманитарног права данас чини Хашко правило о копненом рату, Женевска конвенција са своја три додатна протокола, као и чланови 5–8 Римског статута Међународног кривичног суда. Његових пет основних принципа су:

- принцип човечности,
- принцип разликовања,
- принцип ограничавања,
- принцип сразмерности, као и
- принцип војне нужности.

Међународно хуманитарно право, засновано на наведеним додатним правилима примене и понашања, ограничавају легалну примену силе права врсти и месту примене, како би тих пет основних принципа међународног права одговарало конкретном угроженом окружењу. Они треба да осигурају

¹⁷ Gasser, H.-P. a.a. O. (Fn. 17), 57–70.

¹⁸ Werle, G., *Völkerstrafrecht*, Tübingen 2003.

гурају да ће војници за извршавање наређења применити само потребну силу. Такав развој указује на то да се војна сила све више схвата као мера нужне одбране или помоћи у невољи и стално мора да буде сразмерна.¹⁹

Побољшавање и „прочишћавање“ међународног хуманитарног права такође је важно. Оно дефинише норме, којих се стране морају придржавати независно од питања везаних за оправданост ратова, и за чије повреде ће касније сносити или би могли сносити одговорност. Истовремено ни дискусија о праву на рат не јењава.

Од стављања рата ван закона ка праведном миру

Забрана рата

Стављање рата ван закона

Са развојем међународног ратног права дошло је истовремено до „разводњавања“ и поделе по питању права на рат – дошло је до покушаја неке врсте „неговања“ рата. Ипак, у вези са индустријализацијом и „*levee en masse*“ „неговани“ рат је показао своје ужасне крајности. То су, пре свега, обострана масовна убијања у оба светска рата, која су јасно показала да ратни сукоби, удружени са индустријском производњом наоружања и даљим развојем технологије наоружања, само подстичу динамику, која се тешко или уопште не може контролисати. Због тога је после Првог светског рата дошло до важног (међународноправног) заокрета у односу на питања рата. Са правилима Друштва народа, а пре свега потписивањем Келоговог пакта 1928. године, агресорски рат је стављен ван закона, а повреде основних принципа још увек нису или су веома благо санкционисане.²⁰

Забрана рата

Повељом Уједињених нација од 1945. године рат је забрањен (*ius contra bellum*). Од тада не постоји ни једно право на вођење рата. Међународно право је направило заокрет ка „међународном мировном праву“ (*D. Senghaas*).

¹⁹ Baumann, D., Soldat und Recht, ASMZ, Nr. 11/2006, 24 f, Schweizer Armee, Rechtliche Grundlagen für das Verhalten im Einsatz (Reglement 51.007, dies. Grundschriftung (Reglement 51.019).

²⁰ Kimminich, O., Der gerechte Krieg im Spiegel des Völkerrechts, in R. Steinweg (Red.), a.a.O. (Fn.1), 206–223; Kleemeier, U., a. a. O (Fn. 9) 22–28.

Основни и најважнији међународноправни принципи јесу: забрана употребе силе у међународним односима, забрана интервенције у сувереним земљама, као и заштита мира, где данас припада и заштити људских права. Међународно право забрањује употребу оружане силе, изузев у индивидуалној и колективној самоодбрани (Повеља УН, члан 51) или на основу одобрења Савета безбедности УН, а на основу очигледних напада, кршења мира или претњи миру (члан 39 и 42). Ипак, постоји и „природно дато“ право на самоодбрану, али само право на нужну самоодбрану док међународна заједница не предузме противмере. Што се тиче консеквенци, Повеља УН те војне мере не означава више као рат већ као војне санкције. То није еуфемизам. Много више долази до изражаја утисак да се ту ради о идеалтипичним полицијско-војним мерама Уједињених нација, који у оквиру међународног права има за циљ успостављање мира.²¹

Класични критеријуми доктрине о праведном рату ушли су у међународни правни поредак. Тиме су теоретски спорна питања о о праведном разлогу и легитимном ауторитету, приликом ратификације Повеље УН, разјашњени. Само Савет безбедности УН има право да у оправданом и образложеним поводом легитимно употреби војну силу.

Критеријуми класичне доктрине не чине више никаква сопствена образложења поред већ оних у међународном праву. Као део доктрине о легитимној употреби војне силе, они данас помажу да се постојеће међународно право критички просуђује и даље развија.

У пракси, пре свих, два фактора спречавају утемељење политике безбедности, која се заснива на међународном праву. С једне стране, државе не верују у ефикасност система колективне безбедности или бар налазе замерке његовој организационој форми. Зато оне, из свог угла гледања, реагују у међудржавној области на још увек постојећу „безбедносну дилему“ са даљим наоружавањем, политиком савезништва, као и на држању класичних армија у складу са старом римском максимумом „Ако желиш мир, припремај рат (*Si vis pacem para bellum*)“.

С друге стране, с обзиром на актуелне опасности и претње, у већини случајева негирају се класични појмови и категорије, као на пример „рат“ или „одбрана земље и савеза“ са њиховим концептима и средствима, а да на њихово место нису ступили појмови и категорије, који би могли адекватније да обухвате данашње појавне облике силе. Дobar пример за то јесу војни походи у „рату“ против тероризма. С једне стране, потребан је прецизан оквир појавног облика силе, као и средства њене примене и, с друге стране, промена парадигми у националној и међународној политици безбедности. Обоје се већ оцртава, на много места, али само у контурама.²²

²¹ Riklin, A. Wertfreiheit, Bellum iustum und der Irakkrieg, in: Archiv des Völkerrechts, Bd. 45(2007), 35-52 ; Baumann, D., Armeeaufträge aus Militärethischer Sicht (Fn.1), 25.

²² Smith, R., The Utility of Force, London, 2006; Münkler, H., Der Wandel des Krieges, Weilerswist 2006; Van Cleveled, M. Gesichter des Krieges, München 2009. Weissbücher zur Sicherheitspolitik.

Праведни мир

Ка промени парадигми у политици безбедности: доктрина о праведном рату се током времена развила у доктрину о праведном миру. При томе се у средиште пажње вратило питање о праведном мировном поретку након примене војне силе (*ius post bellum*) и извршен је утуцај на стратегије војних операција (укључујући и такозване излазне стратегије). Одлучујући корак састоји се у повратку перспективе, која се већ дуже време захтева, али тек мало по мало назире.

Филозоф Имануел Кант (1724–1804) био је један од првих који је у свом делу „О вечном миру“ (1795) перспективу у односу рата и мира експлицитно обрнуо и указао на то да је мир озбиљан случај, а не рат. Он је у дискусији о ретроспективно постављеном питању о праведном разлогу за рат и размишљања о одбрани и обнови од претрпљене или претеће неправде заменио питањем оријентисаним ка будућности, о условима мира, и рату, па макар он био третиран као праведан, који се никако не сме учинити нужним. Мир мора бити успостављен, било је његово уверење.²³

ПРИМЕНА ВОЈНЕ СИЛЕ

Основни принципи „међународног мировног права“:

- забрана претњи и употребе силе,
- неинтервенисање,
- заштита мира/људских права.

Легитимна основа:

- самоодбрана,
- одлука Савета безбедности УН.

Намера:

- мир,
- заштита елементарних људских права.

Оквир и начин:

- међународно хуманитарно право,
- чување мира,
- наметање мира.

Данашњи критеријуми употребе војне силе

У својих шест „прелиминарних чланова“ Кант дефинише нужне минималне услове за стање међународног мировног поретка у тадашњем историјском контексту:

– прво, морају бити закључени мировни уговори без тајних услова, јер у одсуству праве жеље за миром неизбежно следи рат;

²³ Lienemann, W., Gibt es gerechte Kriege? (Fn. 13) 69–85.

– друго, ни једна држава не може бити купљена од стране друге државе као нечији посед, у шта се убраја и одрицање служења војног рока из наклоности према некој другој држави;

– треће, државе би требало да се одрекну стајаће војске, јер са њеном егзистенцијом судбоносно је повезана динамика наоружања;

– четврто, ниједна држава не би требало да прави државне дугове у вези са спољнополитичким споровима, јер банкрот државе који следи води у рат;

– пето, насилну интервенцију једне државе у уставни поредак и владавину друге државе не чинити, изузев у случају одређених анархичних ситуација;

– шесто, минимална правила међународног ратног права потребно је сачувати, јер њиховим кршењем отежава се постизање будућег мира или га готово онемогућава.

Кант иде још даље и у својим „Завршним члановима“ тражи тростепено утврђење услова за мира: републикански устав садржи одредбе које омогућавају учешће, а самим тим и самоопредељење грађана и грађанки на федерализам слободних држава, заснованог на међународном праву, које озбиљно третира државе као равноправне партнере, као и међународном грађанском праву, које мора широм света да осигура минимум заштите људских права.²⁴

Цивилизацијски шестоугао

Кант је својим делима поставио важне темеље, који су и данас у прилагоденој форми важни оријентири. Политика безбедности значи активну мировну политику, која почива на максими: „Ако желиш мир, припремај га (*Si vis pacem para pacem*)“. Притом је мир више од одсуства рата. Одлучујући конститутивни фактори, који омогућавају један „праведан“ мир, могу се представити уз помоћ „цивилзацијског шестоугла“ Д. Зенгхаса (*D. Senghass*).²⁵

а. *Монопол силе / легитимизација монопола силе.* Унутар једне државе неопходно је деприватизовати силу. Изграђивање легитимног монопола силе је од великог значаја за безбедност заједнице и око тога нема ценкања. Стране у конфликту стога су принуђене, да свој сукоб реше мирним путем. Аналогно томе, и у међудржавним односима потребна је легитимизација монопола силе, која би култивисала „анархију држава света“ и из ње произашле дилеме безбедности. То је данас могуће само унутар система колективне безбедности и даљег развоја институција правне заштите и спровођења пра-

²⁴ Höffe, O. (Hrsg.), Immanuel Kant, Zum ewigen Frieden, Berlin 2004.

²⁵ Senghass, D., Frieden – ein mehrfaches Komplexprogramm, Den Frieden machen, Frankfurt 1997, v.a. 571–574; Frieden als Zivilisierungsprojekt, (Hrsg.), Den Frieden denken, Frankfurt 1995, v.a. 198–209; Zum irdischen Frieden, Frankfurt 2004, 17–80.

ва. Реприватизација и трошење монопола силе одозго (преко саме владе) или одоздо (преко приватних актера) свакако је препрека за напредак.

б. *Правна држава*. Монопол силе је потребан за њену контролу институционализације принципа правне државе, везивање државних поступака за право, као и апеловање за институционално ненасилно превазилажења сукоба, како се не би корумпирали и сукобили са сопственим грађанима.²⁶

Одговарајућа контрола правне државе такође је неопходна на међународном нивоу, како би се одлуке Савета безбедности или поступци држава могли проверити на важећем међународном праву. За то су потребни међународни судови.

в. *Подела правичности*. Уз то, као трећи елемент долазе захтеви за изградњу и усавршавање социјалне правде (укључујући обезбеђење основних људских потреба), који представљају централну функцију мира унутар једног друштва, али и оног између држава. То мора бити обезбеђено и под неповољним економским тенденцијама, као на пример данас, поскупљење основних животних намирница. Ако се примети превласт у груписању, ако се неправедно поступа или се бива искључено из елементарних ресурса, то значи да не постоји потребна друштвена основа за миран заједнички живот на националном и међународном нивоу.

г. *Политичка партиципација*. За одржавање унутрашњег и међународног мира потребно је једно минимално – као и увек конкретно одређено – учешће различитих интересних група и личности у процесима доношења политичких одлука. Ако то изостане, владајући режими и међународне организације изгубиће нужно на легитимитету – или ће се распасти или ће примити диктаторске црте. У оба случаја мир се угрожава.

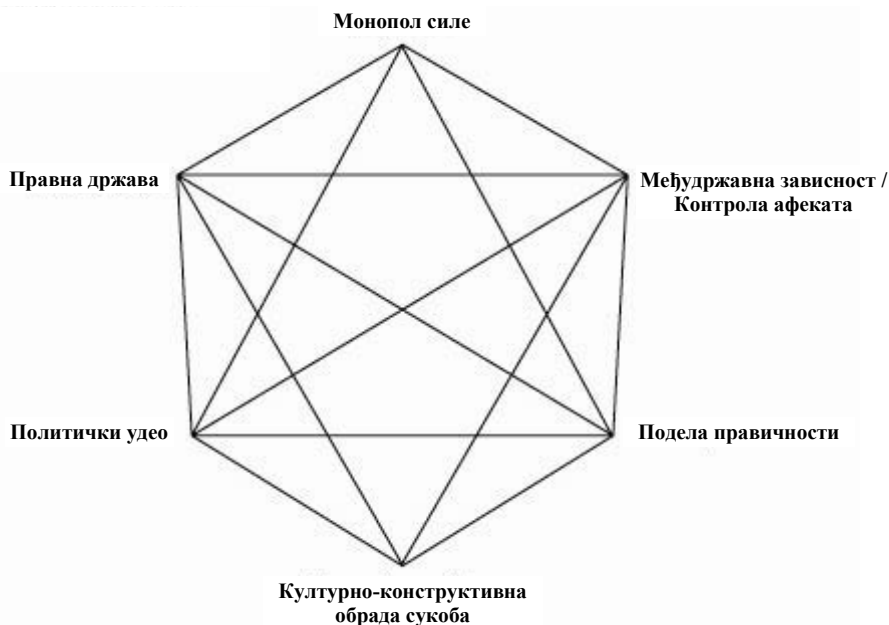
д. *Међузависност / контрола афекта*: Препознавање растуће зависности, управо у областима данашњих претњи миру, као и институционализацијом облицима регулисања конфликта воде по правилу до контроле афекта и до ублажавања односа у сукобу. У позитивном случају долази до изградње одговарајућег осећаја заједништва и до солидарности. То је пре могуће на државној и регионалној равни него на глобалном нивоу, што се мора узети у обзир при обликовању политике безбедности.

ђ. *Култура конструктивног решавања сукоба*: Шеста тачка захтева културу конструктивног решавања (политичких) сукоба и културу измирења, тј. спремност за продуктивно залагање у решавању сукоба, а с тим и способност за компромисно решавање конкретних сукоба. Поступање са сукобима и насиљем су културолошка својства друштва и налазе се у менталној диспозицији личности. То мора бити изграђено и саопштено.²⁷

²⁶ Senghass, D., Schutz der Grundfreiheiten, Gewährleistung von Menschenrechten durch Gesetze, die Gleichheit der Bürger und Bürgerinnen vor dem Gesetz, Gewaltenteilung, politische Partizipation, Rechtgebundenheit von Regierungen.

²⁷ Keegan, J., Die Kultur des Krieges, Berlin 2007.

Зенгхасов шестоугао показује да је мир једини стални процес са крајњим циљем „праведног мира“, представљен са корисним запажањима у конкретно време (светске) политичке реалности. Ако изостане један од шест елемената, мир постаје нужно ломљив. То указује на конститутивну и нужну међузависност између мира, правичности и права (*pax et iustitia / opus iustitiae pax*).²⁸

„Цивилизацијски шестоугао“ по Дитеру Зенгхасу

Легални мир

Универзални концепт правичности

Главни проблем максиме о праведном миру поставља, као и код праведног рата, питање о основи датог концепта правичности, а с тим у вези и за *causa iusta* војне силе.²⁹

Различите политичке, етничке и религиозне заједнице различито дефинишу појам правичности. Ризици и опасности истовремено постају глобални и не држе до политичких, етничких и верских граница – не заустављају се

²⁸ Baumann, D., *Armeeaufträge aus militäretisches Sicht*, a.a. O. (Fn. 1)

²⁹ Strub J. D, *Der „gerechte Friede“*, a. a. O. (Fn.1.)

на границама. Како би уопште могао да се реши један такав Гордијев чвор, ако не, као и увек, средствима политике силе и ударима извршеним војним средствима, што проблем не решава дугорочно, већ ствара услове који воде ка следећем сукобу.

Међународна заједница не оклева да покаже основни значај, да дефинише универзално-елементарни концепт правичности и да из тога изведени правни поредак имплементира, као и да га глобално санкционише.³⁰ Такав концепт правичности са одговарајућим правним поретком потребно је у различитим културним круговима прерадити и побољшати, узимајући у обзир сопствене културолошке особености.

Основу једног таквог концепта у мултикултуралном свету чине свим људима једнаки основни услови и одговарајући интереси.³¹ Људи свих нација, култура и религија су по природи агресивни, имају способност говора, друштвена су и рефлексивна бића, која за своје поступке могу да сносе одговорност и смртни су. Безбедност се у данашње време састоји од људског достојанства, елементарних права човека на заштиту природних основа за живот, заштите од материјалних неприлика, заштите од самовољне, односно противправне употребе силе као и обостраног уважавања религиозних, културних и политичких слобода.

Људска безбедност

Разматрање ове проблематике води ка безбедносно-политичком концепту „људске безбедности“.³²

Заштита безбедности људи (а са тим и елементарних људских права) је-сте суштински задатак државе и међународне заједнице. У случају да нека држава то више не жели или не може да гарантује, међународна заједница је у обавези да пружи помоћ. То води ка промени схватања појма суверенитета, као што се то заговара у извештају „Одговорност за заштиту“ од 2001. године: „[...] суверена држава има одговорност и обавезу да заштити своје грађане од могуће катастрофе – од масовног убијања и истребљења, али ако то не жели или није у стању онда је међународна заједница у обавези да то уради“.³³

³⁰ Küng, H, Projekt Weltethos, München, 1990.

³¹ Mathwig, F., Der Mensch – die Menschen – die Menschheit, „Was ist der Mensch?“. FS. Wolfgang Lienemann, 2004 Nussbaum M. C., Nicht-relative Tugenden, Rippe / Schaber (Hrsg.) Tugendethik, Stuttgart 1998.

³² Strub, J.-D. „Der gerechte Friede“ (Fn 1), v. a. Kapitel 6.

³³ International Commission on Intervention and State Sovereignty, The Responsibility to Protect, Ottawa 2001. VII.

Основни стуб елементарног концепта правичности данас се састоји од људског достојанства, с њим у вези и заштите основних људских потреба, као и институционализације међународног права за превенцију и решавање сукоба. Због тога би данас пре требало говорити о визији модела мира који почива на праву него о праведном миру.

Облици претње³⁴

Спектар актуелних ризика и претњи и из њих произишли сукоби, на које политика безбедности мора да реагује јесу транснационални и захтевају заједничко деловање. Државе су принуђене да се повезују у „судбинске заједнице, заједнице силе и заједнице сарадње“.³⁵

Појавни облици силе, који резултирају из претњи, у већини случајева не могу више да се разумеју као (класични) ратови или да се са њима поступа као категоријама унутрашње и спољне политике. Они морају много више да се дефинишу као „противправни појавни облици силе“, тј. као примена силе од стране актера који угрожавају, како националну, тако и међународну безбедност и правни поредак. Они долазе нпр. од терористичких акција, примене силе организованог криминала, злоупотребе монопола силе од стране владе, грађанских ратова и револта из етничких, економских или религиозних разлога, „тржишта силе“ (*R. Elvert*), међудржавних сукоба и (класичних) ратова, борбе за природне ресурсе до насиља унутар банди у трговини дрогом и људима, као и силе која долази од заједница дијаспоре. Уз то долази могућа употреба биолошког, хемијског или нуклеарног оружја (такође као прљавих бомби), прекогранично хулиганство, насилни леви и десни екстремизам и као нови облик насиља – сајбер тероризам.³⁶

У свему томе је пресудно да се ти сукоби и супротстављања дешавају усред и наочиглед становништва („*amongst the people*“) (*R. Smith*), уз учешће најразличитијих актера (војника, дипломата, полицајаца, цивила, терориста, новинара, плаћеника, представника добротворних организација итд). Такође, природне и технолошке катастрофе, као и проблеми ресурса и приреде данас су, због све веће умрежености света и угрожавања добра, још само у ретким случајевима регионални или искључиво национални догађаји. Модерна политика безбедности мора то да узме у обзир.

³⁴ Baumann, D., *Militäretik – Was sonst?* а. а. О. (Fn. 1).

³⁵ Höffe, O., *Demokratie im Zeitalter der Globalisierung*, 2002. 13- 36.

³⁶ B. Winkler, Th., *The Shifting Face of Violence*,: *Militär Power Revue* Nr.2/2007, 5- 15; University of British Columbia, Human Security Center (Ed.), *Human Security Report* , 2005; United Nations, *A more secure world: Our shared responsibility*, 2004, Bundesamt für Polizei (Hrsg.), *Bericht Innere Sicherheit der Schweiz* 2008, Bern 2009.

Неке последице по политику безбедности и војску

Свеобухватна политика безбедности

Легалан мир као максима

Државна и међународна безбедност може да се схвати, примерено изложеном ставу, само као свеобухватна политика безбедности, која је усмерена ка легалном миру. Мир садржи, поред осталог, одсуство и спречавање беде и насиља – дакле безбедност – солидарну помоћ у невољи, уређене односе међу државама уз минималну расподелу правичности, заштитити и омогућавање развитка људских могућности, као и етаблирање и утврђивање инструмената за ненасилно регулисање сукоба. Мир се штити правом (*ius ad pacem*). Тако одређен мир је легалан ако обухвата глобално спровођење заштите људских права, ако се стара да се односи држава и народа регулишу међународноправним оквиром и ако постоји правна сигурност.

Напокон, ако политика безбедности и мира служи сопственом друштву и треба да му омогуће слободу онда се она у међународним оквирима може водити само међу државама као равноправним партнерима. Социјални, економски, културни, политички и религиозни изазови, које глобализовани свет данас, а и у будућности мора да реши су, на пример, ограниченост ресурса (пре свега, у домену животних намирница, воде и енергије), промена климе и нерационално коришћење природе, миграциона кретања, проблеми север–југ, терористичке организације, распад или корупција државних структура, неспособне владе / неуспешне државе (*bad governance / failing states*), а с тим повезана приватизација са господарима рата и примена насиља ван сваке контроле и са неконтролисаним бројем актера, ометање путева трговине, осетљивост привредног и финансијског система, итд., могли би дугорочно да буду решени на међународном нивоу само темељном политичком одлуком о приближавању, разумевању и помирењу.³⁷ Све аспекте претходно представљеног шестоугла потребно је узети у обзир у проналажењу решења.

Из наведених разлога, безбедносполитичке стратегије нису више у првој линији усмерене на развој војне силе. Све више у центру морају да се налазе мултинационалне мере усмерене на успостављање, очување и спровођење мира. Превенцију сукоба треба отпочети решавањем питања расподеле правичности и слободног деловања, повезивањем односних актера у тражењу решења, непрестаним напорима на разоружавању, као и

³⁷ Küng, H., Wozu Weltethos, Freiburg 2002, 81.

прекиду трке у наоружавању. Постојеће наднационалне организације, које чине међународне механизме решавања сукоба и међународну јурисдикцију неопходно је даље јачати. Недостаци постојећих система или организација не смеју да воде њиховом урушавању, већ предлозима и иницијативама за реформе.

Федералистичко-космополитска институционализација као средство³⁸

Потребна безбедноснополитичка средства за решавање претњи су комплексна и све више се одигравају у некој врсти „унутрашње светске политике“. То значи да је потребна, у зависности од ситуације, околности или времена, комбинација дипломатских, обавештајних, војних, полицијских, санитетских и других цивилних средстава, као и учешће невладиних организација, ангажовање грађанског друштва и, пре свега, сарадња са погођеним цивилним становништвом. Данас више није могуће пронаћи чисто цивилно или чисто војно решење.

Много више су потребне међународне институције базиране на јаким државама и федералним структурама, које би омогућиле ненасилно поступање у конфликтима и пружале међународну помоћ, као и војно-полицијске мере како би се могло спровести право. Да би се спречила и превазишла криза примарно су потребни регионални инструментарији, који познају дате културне и политичке прилике и обичаје и узимају их у обзир. Надређене структуре требало би да дођу само као помоћни и мултинационални ослонац. То ће захтевати јаке регионалне структуре са високим степеном аутономије, које ће као спој федералних (УН) структура, уз прихватљиво међународно право, садржавати и вршење међународне судске власти.

Примена принудних санкција и улога војске

У области безбедности неопходни су државни монополи силе и међународни легитимни монополи силе, који се спроводе војним и полицијским снагама, а контролишу се преко судова и контролних инстанци правне државе, сходно међународном праву.

У тој области политике безбедности у 21. веку потребно је дефинисати улогу оружаних снага.

³⁸ Dieser Gedanke wurde bereits in Baumann, D., *Militäretik – Was sonst?* (Fn. 1) ausgeführt. Strub, J.-D. *Der „gerechte Friede“* (Fn. 1), Kapitel 6.

ДРЖАВНИ СУВЕРЕНИТЕТ

„А. Државни суверенитет подразумева одговорност, а главна одговорност за заштиту сопственог народа лежи у самој држави.

Б. Тамо где народ доживљава озбиљну патњу, као резултат грађанског рата, побуне, репресије или колапса државе, те сама држава не може или не жели да интервенише, ту је међународна заједница у обавези да заштити тај народ“.

Акциони радијус државног суверенитета
(*ICISS – International Commission on Intervention and State Sovereignty*)

Шта то значи за војнички начин мишљења и институције? О рату се данас у политици безбедности на доследан начин може говорити само у негативном смислу. Држава која почне рат са другим државама крши право. Проширити категорију „рат“ на сукобе који не настају између два државна субјекта је проблематично, јер појам по правилу онемогућава један целовит поглед на тражење решења, и стари војнички начин мишљења пада у воду. Данашња супротстављања и сукоби нису асиметрични ратови или нови ратови. Ту се ради много више о међународноправном савезу држава, да би се војним средствима (интер)национални правни поредак у случају нужде бранио и спроводио. Стога је логично ако на место међународног ратног права ступи напреднија категорија „међународно хуманитарно право“ и укупне насилне сукобљене форме укључи у себе.

Према свима, не само појединачним државама или групацијама, који повређују међународно право (управо хуманитарно) мора се изградити и применити потребан политички, привредни, правни и војно-полицијски притисак. Само доследном казном злочина, моћи ће да се развијају адекватне норме деловања Међународног кривичног суда. Овде на владе снажан притисак могу да врше невладине организације и цивилно друштво, као и медији.

Ипак, политика безбедности, која је доследно усредсређена на очување легалног мировног поретка, не може да изађе на крај без војне силе.

„Прва и најважнија дилема мировног поретка, који не може да се одрекне војске, је та, да тај инструмент искључујући сваку недоумицу у примени чини зло, да се више не чини добро – мртви и тешко повређени људи – чак и ако су разлози зашто се кренуло у поход били оправдани, чак и изнуђени. Политичари који такве одлуке доносе, не могу а да не упрљају руке, као ни војници, који те одлуке треба да спроводу, остају на крају ипак са крвавим рукама, чак и да је то ангажовање било најоправданије“.³⁹

Владе и војске би пред том дилемом требале да снесу велику одговорност и да се са озбиљношћу опходе са војним институцијама.

³⁹ Müller, H., Militär, Rüstungsdynamik und Friede, E. Jahn, S. Fischer, A. Sahm (Hrsg.), Die Zukunft des Friedens, Bd.2, Wiesbaden 2005, 236 f.

Војске као инструменти спровођења права⁴⁰

Последице по задатке војске

Војске су, према изложеном ставу, део свеобухватне политике безбедности држава и међународне заједнице као целине. Као безбедноснополитички инструменти оне су усмерене ка остваривању легалног мира. То води ка следећим задацима војски, који су били раније и на другом месту опширно образложени.⁴¹

а. Осигурање националног државноправног монопола силе (укључујући и одбрану територије правне државе).

б. Осигурање међународноправног монопола легитимне силе на глобалном нивоу и монопола спровођења те силе.

в. Солидарна војна помоћ у савладавању ванредних националних и међународних догађаја.

Безбедносне операције као интегрисане мисије⁴²

На основу војних инструкција војне операције се могу означити као операције очувања правног поретка и операције спровођења права као задатак националних и интернационалних безбедносних савеза. У данашњем свету сталних сукоба и претњи оне могу ефектно и трајно да буду остварене само у облику интегрисане мисије, јер ни један од учесника и проблема које треба решавати, нису чисто војне природе (*comprehensive approach*). Више не постоје јасне фазе које би учесницима указивале на превенцију и превазилажење сукоба. Сви безбедноснополитички актери морају у свим фазама процеса да сарађују, што, пре свега, има за последицу прилагођавање војној логици и језику. Затечено и у сукоб увучено становништво је принуђено да активно учествује у тражењу решења сукоба, а све војне активности морају бити засноване на међународном и националном праву и морају да буду сразмерне. Правни поредак је потребно спроводити уз минималну употребу силе и увек имати у виду стабилан постконфликтни поредак.

Свеобухватно образовање војника

Током образовања код војника се развија свест о себи као представнику националног и међународног права, али и обавези да се у складу с тим мора и поступати.

⁴⁰ Literatur in Fn. 22.

⁴¹ Bauman, D. Armeeaufträge aus militäretische Sicht, a.a.O. (Fn. 1)

⁴² Greminger, Th., Streitkräfte und zivile Akteuer in komplexen multilateraler Friedensoperationen, Military Power Revue Nr.1/ 2007, 6–17.

За развој одговарајућих војних способности потребно је, поред осталог, и сразмерно образовање у области правне и цивилно-војне сарадње. Тако звани „стратешки војник“ ће и у будућим војним операцијама бити у центру. Војници се зато и образују да буду самостални, да поседују личну одговорност и да буду способни да процењују – војник који „савесно поступа“. Зато је, поред осталог, важно више радити на етичком, правном и културном образовању у оружаним снагама.

Свеобухватно војно образовање и васпитање садржи данас следеће елементе: **требати** (етичку легитимацију војних задатака), **морати** (минимум самовољног деловања и понашања војника), **знати** и **моћи** (владање војничким занатом), **хтети** (мотивација за поступање), као и **бити** (војнички наступ). Војници морају бити свесни себе, да својом представљањем и наступањем стварају атмосферу и климу, које у позитивном случају доприносе спречавању употребе силе. Али, то наступање може – у зависности од понашања војника – да ескалира ка употреби силе.

Неке последице за војске

- Војске – инструменти (интер)националног права
- Нужно повезивање са хуманитарним правом
- Операције спровођења права
- Интегрисане мисије у безбедносном савезу
- Консолидација мировних снага
- Мултикултуралност

Закључак

Према ставовима изнесеним у овом чланку, војска и војници служе као део безбедносполитичког инструментарија, међународног и националног правног поретка, који морају бити усмерени на очување легалног мира. То неминовно води ка промени функције војске и војника, као и до промене легитимизације оружаних снага у 21. веку. Или, као што је то Милер дефинисао: „У оквиру једне мировне стратегије, улога војске може бити само улога нужног гаранта међународног правног поретка. Без права не може бити мира, и сваки правни поредак захтева мере против кршења права“.⁴³

44. Müller, H., a. a. O. (Fn. 39), 237.

Литература

1. Janssen D., Quante M., (Hrsg.) Gerechter Krieg, Padeborn, 2003.
2. Strub, J.-D., Grotefeld, St., (Hrsg.), Der gerechte Friede zwischen Pazifismus und gerechtem Krieg, Stuttgart, 2007.
3. Senghaas, D., Zum irdischen Frieden, Frankfurt, 2004.
4. Lienemann, W., Friede, Göttingen, 2000.
5. Kreis G. (Hrsg.) Der „gerechte Krieg“, Basel, 2006.
6. Strub J.-D., Der „gerechte Friede“ (im Erscheinen).
7. Schreiner K. (Hrsg.), Heilige Kriege, München, 2008.
8. Werkner I., Liedhegener A. (Hrsg.), Gerechter Krieg – gerechter Frieden, Wiesbaden, 2009.
9. Steinweg R., (Red.), Der gerechte Krieg, Frankfurt am Main, 1980. Vom Verfasser (teilweise wörtlich Aufnahmen)
10. Militäretik, Stuttgart, 2007.
11. Militäretik – Was sonst? (im Erscheinen).
12. Armeeaufträge aus militärischer Sicht, in: Military Power Revue Nr. 1/2008, 19–30.
13. Ist Gott ein Krieger? – Gedanken zum Krieg im Alten Testament, in: ASMZ Nr. 6/2004, 32f.
14. Legitime Gewaltanwendung? – Aspekte zur Tradition des „gerechten Kriegs“ u: ASMZ Nr. 6/2003, 29f.

РАЗВОЈ И КАРАКТЕРИСТИКЕ СИСТЕМА ОДБРАНЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Данијела Лакић

Слобомир П Универзитет, Бијељина, Босна и Херцеговина

У чланку су описани развој и карактеристике система одбране Босне и Херцеговине. Анализирана је реформа система одбране, будући да је то један од предуслова за евроатлантске интеграције Босне и Херцеговине и приступање НАТО-у. Реформа одбране је најуспешнија и најцеловитија реформа у БиХ спроведена након потписивања Дејтонског споразума, а трајала је од 2003. године до 1. јануара 2006. године, када су успостављени јединствено министарство одбране и јединствене оружане снаге уместо дотадашњих ентитетских министарстава и оружаних снага. Садашња структура система одбране и оружаних снага морала је помирити интересе три различита народа и прилагодити се специфичном државном устројству Босне и Херцеговине.

Кључне речи: *одбрана, оружане снаге, реформа, Босна и Херцеговина.*

Увод

Стабилност Балкана пре рата на подручју бивше СФРЈ темељила се на блоковској сврстаности и дисциплини држава подрегиона. У стратешким калкулацијама суперсила Балкан је третиран као споредан правац блоковског додира и евентуалног судара, па је безбедност целог региона била радикално угрожена распадом СФРЈ. Објективно посматрано НАТО је једини прави добитник рата на тлу Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Тек када су САД одлучиле да је БиХ простор од стратешког значаја, НАТО је себи могао наћи достојан задатак.¹

¹ М. Хаџић, *Хроничан мањак безбедности – случај Југославије*, Институт друштвених наука, Београд, 2001, стр. 14.

Босна и Херцеговина се једина од држава насталих распадом бивше СФРЈ суочила са три веома захтевна процеса: обновом ратом уништене земље, успостављањем поверења и нормалног живота између, до јуче, три зарађене стране и процесом транзиције и интеграције у евроатлантске структуре.

Један од предуслова приступања Босне и Херцеговине евроатлантским интеграцијама био је изградња јединственог система одбране и оружаних снага. Након потписивања Дејтонског мировног споразума постојале су две војске и два ентитетска министарства одбране, па је било неопходно спровести реформу одбране. С обзиром на све различитости и комплексности Босне и Херцеговине, успешно спровођење реформе система одбране, која се оцењује као најбољи послератни пројекат, обезбедило је да постане чланица Програма Партнерство за мир, тако да више није само конзумент мировних операција у оквиру НАТО-а, него и савезник који учествује у мировним операцијама у свету.

Појам и улога система одбране

Одбрамбена делатност, као важна државна делатност, има посебну одговорност када је у питању обликовање и имплементација политике безбедности, и значајан је инструмент у остваривању националних и глобалних циљева сваке савремене државе. Одбрамбени систем у корелацији са осталим елементима система безбедности треба да одговори на све изазове и претње које су усмерене на основне вредности једног друштва.

У оквиру уставних и законских решења систем одбране сваке земље одговоран је за остваривање одбрамбене функције и превасходно је задужен за заштиту спољне безбедности државе, док су полицијски систем и остали заштитни механизми одговорни за унутрашњу безбедност. Из тога произилази да је одбрамбени систем релативно аутономна институција и инструмент политичких структура власти, односно део друштва који располаже посебним војнотехнолошким и другим потенцијалима, задужен да штити темељне вредности државе (независност, самосталност, територијална целовитост, суверенитет) од спољне агресије и других облика претњи оружаном силом који су уперене према угрожавању поменутих вредности.²

Систем одбране представља уређену структурну и функционалну целину надлежних органа, организација и установа ради заштите и одбране националних и одбрамбених интереса државе и друштва. Стратегијски концепт одбране усклађен је са основним људским и материјалним ресурсима у једном друштву, развијен у целовит и комплексан систем одбране. Са ста-

² Видети шире: Рамо Маслеша, *Теорије и системи сигурности*, Магистрат, Сарајево, 2001, стр. 176.

новишта теорије система елементи система одбране могу се поделити на акциони и организациони аспект система одбране. Акциони аспект система одбране показује од чега се састоји укупна одбрамбена делатност, а обухвата одбрамбене активности, одбрамбене мере и послове одбране. Организациони аспект система одбране показује ко су носиоци одбрамбене делатности и чине га снаге и субјекти одбране.³

Снаге одбране Босне и Херцеговине чине оружане снаге БиХ, снаге министарства унутрашњих послова оба ентитета, снаге цивилне одбране и снаге цивилне заштите у ентитетима. Субјекти одбране, односно носиоци послова одбране, јесу: органи, организације и институције на нивоу Босне и Херцеговине, Републике Српске, Федерације Босне и Херцеговине, кантона и јединица локалне самоуправе, установе и друге организације јавних служби или делатности, политичке странке, друштвене организације и удружења грађана.

У суштини, елементи система одбране на нивоу Босне и Херцеговине деле се на управљачке и управљане елементе. У управљачке елементе убрајамо: Парламентарну скупштину БиХ, Председништво БиХ, Савет министара и Министарство одбране. Управљани елемент су, у ствари, они елементи којима се управља и сачињавају их оружане снаге Босне и Херцеговине и друге институције значајне за одбрану.

Основна улога система одбране Босне и Херцеговине и одбрамбених система у другим земљама нашег региона јесте да заштити виталне безбедносне и одбрамбене интересе националних држава, утврђене као:

- одбрана независности, суверенитета и територијалног интегритета;
- приступање евроатлантским интеграцијама, ЕУ и другим међународним организацијама и институцијама;
- сарадња са међународним организацијама и институцијама;
- изградња поверења, безбедности и стабилности у региону и свету.

Одбрана независности, суверенитета и територијалног интегритета је, поред свих промена које су се десиле у последње две деценије у области безбедности у свету, и даље остала централна друштвена улога система одбране. С обзиром на организацију система одбране, државе можемо поделити у три групе:

- државе које организују свој систем одбране самостално, при чему је заштита независности и територијалне целовитости искључиво у домену властитих елемената система одбране (карактеристично за велике и економски јаке земље, као што су Русија, Кина, Индија, итд.);
- државе чији системи одбране своје поједине мисије обављају сопственим снагама, а поједине безбедносне интересе остварују користећи концепте безбедносног удруживања;

³ Видети шире: Неђо Даниловић, *Савремени системи безбедности* – скрипта, Слободмир П Универзитет, Бијељина, 2007, стр. 141–143.

– државе које свој суверенитет, независност и територијални интегритет у потпуности остварују кроз неки од концепата безбедносног удруживања (најсигурнији облик безбедносног удруживања у свету данас представља Северноатлантски савез).

Босна и Херцеговина спада у ову последњу групу земаља, што је било и најпогодније решење с обзиром на државну структуру, етнички састав и новију прошлост ове крхке државе.

Будући да се при конципирању одбрамбене политике сваке новонастале државе морају уважити и унутардржавни и спољни фактори, Босна и Херцеговина је у том погледу специфична у односу на земље у нашем региону, јер је требало креирати одбрамбену политику која ће задовољити интересе три различита народа, створити војну силу која ће их заштити од напада споља, али у исто време спречити њихове међусобне сукобе у даљој будућности.

Национални интерес и циљеви јесу основни мотивациони фактори за војно ангажовање било ког народа. Снагу војске не одређује само њена масовност већ истинска спремност народа да прихвати циљеве одбране као своје. Одбрамбена политика Босне и Херцеговине заснива се на стратешким принципима који одговарају спољној и безбедносној политици Босне и Херцеговине, а резултат је разматрање ширег безбедносног окружења. Одбрамбена политика дефинише главне елементе одбрамбеног система, начине на који они функционишу, а оружане снаге Босне и Херцеговине су најбитнији део тог система.

Оружане снаге као централна компонената система одбране на унутрашњем плану задужене су да заштите уставни поредак, али само у оним ситуацијама када цивилне структуре власти процене да је неопходан њихов ангажман, како би се са полицијским и осталим снагама очували нормални услови за несметано функционисање државе и њених институција. Зато се војска означава као „институција политичке заједнице са специфичним циљевима, задацима и средствима“.⁴ Тип организације војске је доминантно одређен циљем постојања војске у свакој држави. Циљ постојања војске, као средства одбрамбене политике државе, одређен је државном политиком, стратегијом и доктрином одбране која полази од друштвено-политичког, геополитичког, геостратегијског, економског, демографског, етничког и технолошког чиниоца.⁵ Да би држава могла ефикасно остварити циљеве своје одбрамбене политике и суочити се са регионалним и глобалним безбедносним изазовима, она свој одбрамбени систем мора креирати или, ако је то неопходно, реформисати у складу са тенденцијама у савременој безбедносној политици. При томе, довођење у ред цивилно-војних односа јесте основа за државну војну безбедносну политику. Циљ те политике на институционалном нивоу јесте да развије систем цивилно-војних односа који ће увећати војну безбедност уз

⁴ Видети шире: О. Жунец, *Рат и друштво*, Огледи из социологије војске и рата, Загреб, 1998, стр. 46.

⁵ В. Пандуревић, *Социологија војске*, Универзитет у Српском Сарајеву, Српско Сарајево, 1999, стр. 79.

најмању жртву других друштвених односа, а захтева се и сложено уравнотежавање снага и ставова између цивилних и војних група.⁶ Државе које у правој мери развију уравнотежене обрасце цивилно-војних односа имају велику предност у успостављању и очувању безбедности, а од те претпоставке се кренуло при спровођењу реформи одбране у Босни и Херцеговини.

Данашња Босна и Херцеговина установљена је потписивањем Дејтонског мировног споразума 14. децембра 1995. године, којим је окончан четворогодишњи грађански рат. Након успостављања мира створени су услови за организацију, конституисање и функционисање Босне и Херцеговине као државе са новим државноправним и уставним решењима. Од држава бивше СФРЈ једино је Босна и Херцеговина искусила сву сложеност развитка Балканског полуострва. У њој живе три народа и заступљене су три религије, а међусобни сукоби трају вековима. Данас је два од њена три конститутивна народа не доживљавају истинском домовином.

Према последњем попису из 1991. године у БиХ је живело 4.377.033 становника, односно 1.902.956 или 43,47% муслимана; 1.369.104 или 31,21% Срба; 760.825 или 17,38% Хрвата, 240.000 или 5,5% Југословена и 2,4% осталих. У тадашњој Југославији вишенационална БиХ је сматрана републиком са највећим нивоом мултиетничке толеранције. Али, управо су на тлу БиХ у периоду од 1991. до 1995. године почињена највећа зла и постало је очигледно колико је лажан био осећај братства и јединства на тим просторима.

Према доступним изворима током рата у Босни и Херцеговини убијено је и нестало 97.207 људи, што је 2,22 одсто од укупног броја становништва по попису из 1991. године. Од укупног броја жртава 39.684 су цивили, а 57.523 војници. Највише људи страдало је 1992. године (45.110 жртава) и 1995. године (19.338 жртава). Од укупног броја страдалих 80.545 је убијених, а 16.662 особе се воде као нестале. Према домаћим изворима до сада су се подаци о броју страдалих у грађанском рату кретали од 156.000 до 329.000, а према иностраним изворима број страдалих кретао се у распону од 25.000 до 200.000.⁷

Након окончања рата Босна и Херцеговина је, прво, прошла кроз постконфликтну фазу развоја, чије је тежиште било на обнови ратом порушене земље и успостављању елементарних безбедносних и институционалних услова функционисања државе. Након тога уследила је фаза класичне постсоцијалистичке транзиције у демократско плуралистичко друштво тржишне економије и правне државе. Следећи пут осталих балканских држава, Босна и Херцеговина се укључила у процесе испуњавања услова за придруживање Европској унији. У односу на остале државе настале распадом бивше СФРЈ, Босна и Херцеговина се суочава са највећим бројем изазова, а сам начин њеног настанка, структура и састав државе отежавају њено функционисање.

⁶ Видети шире: С. П. Хантингтон, *Војник и држава*, Прометеј, Београд, 2004, стр. 4.

⁷ „У БиХ страдало 97.207 људи“, Независне новине, број 3185, од 22. 06. 2007. године, стр. 3.

Ова сложена и комплексна држава настала је као последица четворогодишњег грађанског рата, а чине је два ентитета и три народа, уз стално присуство међународних снага. Канцеларија високог представника за Босну и Херцеговину је, још увек, задужена да надгледа спровођење цивилних аспеката Дејтонског споразума. Наиме, међународна заједница је након рата применила специјални модел индиректног управљања Босном и Херцеговином путем Канцеларије високог представника (ОХР) и високог представника са снажним, бонским овлашћењима, која су протеклих година била предмет различитих спорења. Овлашћења високог представника укључују чак и могућност да смењује изабране носиоце власти, намеће законе и доноси одлуке.

Међу унутрашњим проблемима који отежавају развој Босне и Херцеговине и испуњавање услова за њено прикључење Европској унији, издвајају се:

- заостали политички и друштвени анимозитети, настали као последица рата од 1992. до 1995. године;
- спора имплементација Дејтонског мировног споразума;
- недовољна финансијска средства за реализацију одрживог повратка расељених лица и избеглица;
- проблеми транзиције ка тржишној економији, чији је резултат низак ниво домаћих и страних инвестиција, спорост у спровођењу процеса приватизације, технолошко заостајање производних капацитета и неуједначена динамика реконструкције ратом оштећене инфраструктуре;
- порозне границе, које омогућавају трговину наркотицима, оружјем и људима, те погодују успешном сакривању и транзиту оптужених за ратне злочине, међународних криминалаца и терориста;
- проблеми незапослености који су проузроковали одлазак високообразованих младих људи и допринели повећању општег сиромаштва, друштвеног раслојавања и друштвене нестабилности;
- превелике количине наоружања и муниције код становништва, а остатак се налази у неадекватним складишним објектима;
- велики број нагазних мина и неексплодираних минско-експлозивних средстава на територији целе државе, што представља физичку опасност за грађане БиХ, а сметња су развоју пољопривреде, туризма и страним улагањима;
- разни еколошки изазови, укључујући природне и технолошке катастрофе, проблеме управљања технолошким, комуналним и војним отпадом, те спор развој и примена општеприхваћених стандарда и конвенција за заштиту околине, што представља озбиљну опасност по социјалну, политичку и сваку другу стабилност Босне и Херцеговине.⁸

⁸ Видети шире: *Бијела књига одбране Босне и Херцеговине*, Министарство одбране БиХ, јуни 2005. године, стр. 13.

Према члану 1. Устава БиХ, Босна и Херцеговина је демократска држава која функционише у складу са законом и на основу слободних и демократских избора.⁹ Састоји се од два ентитета: Федерације Босне и Херцеговине и Републике Српске, те Дистрикта Брчко као јединствене административне јединице локалне самоуправе која је под суверенитетом Босне и Херцеговине. Уставом су установљене заједничке институције БиХ: Парламентарна скупштина, Председништво БиХ, Вијеће министара, Стални комитет, Уставни суд и Централна банка. Да би БиХ и њене институције – органи могли деловати као међународноправни и признати субјект, у надлежности њених институција су: спољна политика, политика одбране, спољнотрговинска политика, царинска и монетарна политика са јединственом државном монетом, финансирање институција БиХ и плаћање међународних обавеза, имиграције, избеглице и азил, спровођење међународног и међуентитетског кривичног закона (укључујући и односе са Интерполом), доношење и регулисање прописа међу ентитетима и контрола ваздушног саобраћаја. Процеси глобализације, савремени економски и политички токови у окружењу и Европи изазвали су потребу за прилагођавањем система безбедности Босне и Херцеговине насталим променама.

Све државе у регији западног Балкана су питање укључења у Европску унију дефинисале су као примарни циљ своје спољне политике, а на основу таквог опредељења тежи се ка што бржем чланству у Северноатлантском савезу (НАТО) и осталим безбедносним асоцијацијама, као основицом за повезивање и избор стратешких билатералних партнера. Босна и Херцеговина је прихватила концепт колективне безбедности као најзначајнији стуб власти војне стратегије. Сходно томе, и систем одбране, као део система безбедности, требало је интегрисати у једну целину, односно спровести реформу система одбране на нивоу Босне и Херцеговине.

Реформа одбрамбеног система у Босни и Херцеговини

У јулу 2001. године Председништво Босне и Херцеговине је званично изразило опредељење за укључење у европске интеграције и Програм Партнерство за мир, што је захтевало спровођење реформе одбрамбеног система и реорганизацију постојећих оружаних снага. Циљеви реформе одбране у Босни и Херцеговини били су: стварање професионалних и јединствених оружаних снага под ефикасном командом и контролом на државном нивоу, јачање демократске контроле над оружаним снагама и јасно дефинисање

⁹ Устав Босне и Херцеговине, Сарајево, OHR, Office of the High Representative.

њихових задатака, те испуњавање захтева за чланство у Програму Партнерство за мир и сама припрема за чланство у НАТО-у. Структура и функције јединственог система одбране БиХ, који је требало створити спровођењем одбрамбених реформи, производ су неколико фактора: непосредног окружења, етничке структуре и прошлости, економске развијености, сложености структуре државе и кадровских потенцијала ентитетских система одбране.

Делатност одбране је Дејтонским мировним споразумом додељена ентитетима као средство за остваривање њихових јавних функција. Сваки ентитет имао је своје оружане снаге које су, у односу на величину територије и број становника, биле изузетно бројне и превелико оптерећење у економском смислу. Трошкови тог застарелог система били су превисоки. У Федерацији БиХ, годишњи трошак регрутације и резервног састава био је 46 милиона КМ, а у РС 15 милиона КМ односно 22 одсто од војног буџета тог ентитета. У 2000. години расходи за војску износили су око 4,4% од ДБП, што је за око 2 процентна поена више него у земљама западне Европе и другим земљама у транзицији. Када се томе додају и расходи за војску који су ишли ван буџета, те нагомилани дугови, укупни расходи за те сврхе били су, према проценама Светске банке, око 9% од ДБП. Тако висока потрошња је последица великог броја војника који су били распоређени у две армије, али не треба занемарити ни економске импликације структуре тих расхода. На плате и накнаде ишло је око 70% војних расхода у Федерацији и око 85% у Републици Српској. Кључни елемент у потврђивању чињенице да су Оружане снаге Босне и Херцеговине јединствене војне снаге била је успостава јединственог буџета одбране. У врло кратком периоду успостављена су прелазна решења којима се, корак по корак, преносио део надлежности са ентитетских структура на ниво државе, а прва плата припадницима Оружаних снага обрачуната је и исплаћена без закашњења, што је био велики успех, будући да су сви сегменти система одбране били у фази спајања и реструктурисања. Данас се систем одбране Босне и Херцеговине финансира из јединственог буџета за одбрану који се одобрава у редовној законској процедури. Процес израде и предлагања буџета одбране координира министар одбране Босне и Херцеговине.

Пре почетка спровођења реформи одбране 2003. године, основне мањкавости система одбране Босне и Херцеговине биле су:

- нецеловитост државне политике одбране;
- неусклађеност надлежности државе и ентитета по питању одбране;
- постојање две војске на територији једне државе;
- недостатак државне команде и контроле над оружаним снагама;
- непотпуни парламентарни надзор и контрола над оружаним снагама;
- помањкање транспарентности у области одбране на свим нивоима;
- неиспуњавање међународних обавеза, пре свега војно-политичких аспеката;

– величина, структура и опремљеност оружаних снага, које нису биле у складу са објективним потребама за одбрану и осигуравање безбедности државе;

- велика финансијска издвајања за одбрану;
- некавалитетно наоружање и муниција, који су били ускладиштени на великом броју неодговарајућих локација;
- низак социјални стандард професионалног састава оружаних снага и регрутног контингента на служењу војног рока.¹⁰

Те мањкавости узроковале су смањену оперативну ефикасност оружаних снага на нивоу БиХ и представљале су директну препреку укључењу у евроатлантске интеграције.

Променама у уставима ентитета и доношењем нових закона током 2003. и 2004. године омогућена је изградња јединствене структуре одбране, која је подразумевала поделу одговорности између државе и ентитета, успоставу механизма за делотворну команду и контролу над оружаним снагама, као и побољшање војне интероперабилности, транспарентности и демократског надзора. Суштински циљ био је успостављање и јачање државних институција, које би деловале као врховни ауторитет у питањима везаним за одбрану. Зато су све активности биле усмерене на повећање надлежности Председништва и Парламентарне скупштине Босне и Херцеговине, а успостављање Министарства одбране, Заједничког штаба и Оперативне команде најочљивији су резултати одбрамбених реформи, јер те институције директно доприносе повећању оперативне способности и функционисању Оружаних снага БиХ, те омогућавају учешће БиХ у програмима, попут Програма Партнерство за мир.¹¹

У октобру 2002. године основан је Генерални секретаријат Сталног комитета за војна питања (претходница Министарства одбране Босне и Херцеговине).

У мају 2003. године формирана је Комисија за реформу одбране (КРО) у Босни и Херцеговини, чији је копредседавајући од јануара 2005. године био НАТО. Високи представник Педи Ешдаун основао је Комисију за реформу одбране (КРО) у мају 2003. године, додељујући јој задатак да изради нацрт законских и уставних промена потребних да БиХ постане кредибилан кандидат за Програм Партнерство за мир (ПЗМ). Дванаест чланова Комисије и четири

¹⁰ Видети шире: *Бијела књига одбране Босне и Херцеговине*, *op.cit.*, стр. 7.

¹¹ Програм НАТО-а Партнерство за мир (ПЗМ) покренут је у јануару 1994. године и представља кључни фактор развоја нових безбедносних односа између НАТО-а и земаља партнера. Њиме се шири и интензивира политичка и војна сарадња у целој Европи, јача стабилност, умањује претња миру и гради поверење. Иако то нигде није директно наглашено, Партнерство за мир представља пут за улазак у НАТО, а сходно принципу да је основно право сваке државе да изабере и спроводи свој систем одбране и слободно мења своја одбрамбена опредељења, свака земља може једнострано иступити из ПЗМ у сваком тренутку. Сарадња се посебно усредсређује на реформу одбране и управљање последицама реформе, укључујући политику одбране и планирање, односе између грађанске државе и војске, образовање и обуку, ваздушну одбрану, комуникације и информационе системе, управљање кризама и планирање за (цивилне) ванредне ситуације.

посматрача по први пут су са јединственим мандатом окупили читав кор локалних званичника и међународних организација који се баве безбедношћу у БиХ и усредсредиле су њихове активности на конкретан пакет институционалних реформи. Међу фундаменталним реформским корацима били су:

- стварање цивилне команде и контролне структуре на државном нивоу, са Министарством одбране на државном нивоу;

- успостављање демократске парламентарне контроле и надзора над Оружаним снагама;

- транспарентност у плановима одбране и буџету;

- заједничка доктрина, обука и стандарди опреме.

Када је реч о команди и контроли, дуплирање и некомпатибилност два ентитетска система одбране који функционишу на територији једне државе били су очигледни. Препоруке КРО 2003. године резултирале су успостављањем два ланца команде – административног и оперативног на нивоу Председништва, са Министарством одбране на државном нивоу као извршним телом. Свакодневне операције оружаних снага су, међутим, остале на нивоу ентитета. У децембру исте године усвојен је први Закон о одбрани Босне и Херцеговине¹² којим је основано и Министарство одбране Босне и Херцеговине.

У марту 2004. године именован је први министар одбране у Босни и Херцеговини (Никола Радовановић), а у мају исте године први пут је изведена заједничка колективна вежба јединица Војске Републике Српске и Војске Федерације Босне и Херцеговине. У јулу те године именовано је тринаест генерала Оружаних снага Босне и Херцеговине.

У фебруару 2005. године Председништво БиХ донело је одлуку у којој се изражава опредељење БиХ за чланство у НАТО-у, а у марту је усвојен Закон о учешћу припадника ОС БиХ, полицијских и државних службеника и других запосленика у акцијама подршке миру и другим активностима у иностранству¹³. Маја 2005. године Председништво БиХ донело је одлуку о слању војника ОС БиХ у мисију подршке миру у Ираку. У децембру 2005. године донесен је други Закон о одбрани БиХ¹⁴ и Закон о служби у ОС БиХ¹⁵. Законом о одбрани укида се регрутни систем, оснива јединствено министарство одбране на државном нивоу и ствара професионална војска прилагођена потребама БиХ, регионалне безбедности и условима за интеграцију у међународне војне структуре.

¹² Закон о одбрани Босне и Херцеговине, „Службени гласник Босне и Херцеговине“, бр. 4/04.

¹³ Закон о учешћу припадника оружаних снага БиХ, полицијских службеника, државних службеника и осталих запосленика у операцијама подршке миру и другим активностима у иностранству, „Службени гласник БиХ“, бр. 14/05.

¹⁴ Закон о одбрани Босне и Херцеговине, „Службени гласник Босне и Херцеговине“, бр. 88/05.

¹⁵ Закон о служби у Оружаним снагама Босне и Херцеговине, Службени гласник Босне и Херцеговине“, бр. 88/05.

Неефикасни регрутни систем укинут је 1. јануара 2006. године, баш као и ентитетска министарства одбране, а ступио је на снагу и јединствени државни буџет одбране. Нове оружане снаге БиХ састојаће се искључиво од професионалних војника и официра. Неефикасни резервни састав од 60 хиљада људи, такође, укинут је 1. јануара 2006. године, да би га заменио нови активни резервни састав састављен од професионалаца који су завршили активну војну службу. Та служба биће дупло краћа од дужине војног рока активних снага. Нове оружане снаге састојаће се од 10 хиљада војника, организованих по систему пукова којим ће бити сачуване одговарајуће војне традиције и наслеђе бивших ентитетских армија. Постојаће три пешадијска пука, са мањим испоставама организованим у јединствене пукове. У јулу те године донесена је Одлука Председништва о величини, структури и локацијама ОС БиХ,¹⁶ са укупно 16.000 припадника. Прва годишњица Дана Оружаних снага БиХ обележена је 1. децембра 2006. године, а 16. децембра те године у Бриселу Босна и Херцеговина је потписала Оквирни документ НАТО Програма Партнерство за мир.¹⁷

Данашње Оружане снаге Босне и Херцеговине настале су интеграцијом Војске Републике Српске и Војске Федерације Босне и Херцеговине, која је законски успостављена 1996. године од јединица Армије Републике Босне и Херцеговине и Хрватског вијећа одбране.

Армија Републике Босне и Херцеговине основана је 15. априла 1992. године од јединица Територијалне одбране БиХ, а била је организована у корпусе по регионалној основи (1. корпус – Сарајево, 2. корпус – Тузла, 3. корпус – Зеница, 4. корпус – Мостар, 5. корпус – Бихаћ, 6. корпус – Коњиц и 7. корпус – Травник).

Војска Републике Српске је постојала од 12. маја 1992. године до 1. јануара 2006. године када је интегрисана у Оружане снаге БиХ као њихов трећи пук. Сачињавали су је следећи корпуси: 1. крајишки корпус – Бања Лука, 2. крајишки корпус – Дрвар, Источнобосански корпус – Бијељина, Сарајевско-романијски корпус – источно Сарајево, Дрински корпус – Пале и Херцеговачки корпус – Билећа.

Хрватско вијеће одбране (ХВО) некадашња је оружана сила босанских Хрвата. Основано је 8. априла 1992. године, а након Дејтонског споразума постало је саставни део Војске Федерације Босне и Херцеговине. Реформом одбрамбеног система БиХ трансформисано је у 1. пешачки (гардијски) пук, један од три пука у оквиру Оружаних снага Босне и Херцеговине.

¹⁶ Одлука Председништва БиХ о величини, структури и локацијама Оружаних снага БиХ, број 01-011-1110-6/06 од 05. 07. 2006. године предвиђала је укупно 16.000 припадника, и то: 10.000 професионалних војних лица, 1.000 цивила и 5.000 припадника резервног састава. Заступљеност народа у ОС БиХ: Бошњаци 45,9%, Срби 33,6%, Хрвати 19,8%, остали 0,7%.

¹⁷ *Министарство одбране и Оружане снаге БиХ – билтен*, Министарство одбране БиХ, Сарајево, 2008, стр. 4–6.

Одмах по потписивању Дејтонског мировног споразума у Босни и Херцеговини демобилисано је 425.000 војника. У току 1998. године договорено је смањење армијских снага за још 30% у обе армије, по 15 процената у 1999. и 2000. години. То је резултирало демобилизацијом око 8.000 војника. У три војске Босне и Херцеговине, годину дана након окончања грађанског рата 1996. године, било је око 250.000 војника, а данас је тај број сведен на око 10.000 професионалних војника у оквиру Оружаних снага БиХ.

Безбедност Босне и Херцеговине повезана је са безбедношћу и перспективама непосредног окружења, региона западног Балкана, Европе и међународне заједнице у целини. Босна и Херцеговина прихватила је концепт колективне безбедности као основу дугорочне војне стратегије. Кључни елемент за остваривање колективне безбедности Босне и Херцеговине је-сте да постане чланица НАТО-а, јер тада њен суверенитет и територијални интегритет гарантује цео савез. Међутим, Европска унија и НАТО не могу Босни и Херцеговини наметнути осећај државности, што је један од предуслова њеног самосталног функционисања и опстанка. Улога Северноатлантске алијансе била је да створи услове у којима тај осећај може да настане и да се изрази у друштву, односно НАТО је требало да послужи као својеврсни катализатор промена које ће „укинути“ потребу за његовим сталним присуством у БиХ.

Снаге за спровођење мира (*IFOR*), под командом НАТО-а, које су стигле у БиХ 1995. године имале су задатак да раздвоје зарађене стране и створе услове за спровођење мировног споразума. Када је, годину дана касније, *IFOR* еволуирао у *SFOR*, нова мисија НАТО-а била је да спречава непријатељства, стабилизује мир и помогне у стварању безбедне атмосфере. Та промена била је знак да улога НАТО-а више није моментално успостављање слободе и безбедности, већ активно учешће у изградњи функционалног грађанског друштва. Церемонија предаје дужности, 2. децембра 2004. године, која је означила успешан завршетак мисије *SFOR*-а и оснивање новог главног штаба НАТО-а у Сарајеву, била је признање једне друге врсте транзиције – са успешно савладаним изазовима послератне стабилизације, до подстицања изградње нације и државе и интеграције БиХ у европске институције. Главни задатак алијансе био је реформа система одбране, што је неопходни предуслов за европске интеграције, Партнерство за мир (ПЗМ) и, на крају, пуно укључење у чланство НАТО-а. Препознајући остварене резултате у реформама у БиХ, позив за чланство БиХ у Програм Партнерство за мир упућен је на Самиту НАТО-а у Риги, 29. новембра 2006. године.

Након тога потписан је Оквирни споразум (*Framework Document*) између НАТО-а и БиХ, 14. децембра 2006. године, а Презентацијски документ Босна и Херцеговина (*Presentation Document*) поднела је 11. јануара 2007. године. У марту 2007. године потписан је безбедносни споразум, чиме је омо-

гућена успостава Мисије БиХ при НАТО-у и проток поверљивих података између НАТО-а и БиХ. Програм Партнерство за мир располаже врло корисним механизмима, који помажу земљама чланицама тог програма да постигну циљеве изражене у презентацијском документу. То су:

- ПАРП – процес планирања и ревизије. Босна и Херцеговина је на први ПАРП упитник одговорила 29. маја 2007. године;

- ИПП – индивидуални програм партнерства који се креира на основу понуде у Евроатлантском радном програму партнерства. Први ИПП одобрен је у јуну 2007. године, а други ИПП у јануару 2008. године;

- ИПАП – индивидуални акциони план партнерства који прецизира акције и активности које намеравају да се предузму ради испуњавања услова за улазак у НАТО. На састанку Вишег политичког комитета НАТО-а (*Senior Political Committee*), 29. фебруара 2008. године, разматрана је и прихваћена намера БиХ да приступи програму ИПАП.

Као резултат успешног реализовања наведених активности и осталих услова постављених пред БиХ на Самиту НАТО-а у Букурешту, у априлу 2008. године, БиХ је позвана да отпочне *интензивирани дијалог* (ИД) са НАТО-ом, који представља програм упоредан са активностима у Програму Партнерство за мир и представља виши ниво односа НАТО-а и земаља које изразе намеру да постану чланице савеза. Земља која је од НАТО-а добила позив за ИД, као први корак, израђује ИД презентацијски документ, који НАТО назива *Initial Discussion Paper* (ИДП), тј. иницијални документ за дискусију у којем представља визију својих односа са НАТО-ом. У ИДП-у се наводе сва питања која земља жели да размотри са НАТО-ом. Када држава испуни све захтеве НАТО-а и стекне услове да постане кредибилан кандидат за чланство у НАТО, приступа програму „*Membership Action Plan – MAP*“ (Акциони план за чланство), који је највиши степен партнерства и последња степеница пред пуноправно чланство у НАТО. Пријем у *MAP* је следећа фаза на путу БиХ ка пуноправном чланству у НАТО.

Основи система одбране Босне и Херцеговине постављени су у Уставу Босне и Херцеговине, а регулатива у тој области уређена је следећим законима:

- Законом о одбрани БиХ („Службени гласник БиХ“, бр. 88/05) који регулише: јединствени одбрамбени систем БиХ, улогу свих елемената у систему одбране БиХ, јединствене Оружане снаге, цивилни надзор над Оружаним снагама БиХ, ланац командовања над Оружаним снагама БиХ, јединствени одбрамбени буџет, транзицију надлежности у области одбране са ентитета на државни ниво и систем пукова у Оружаним снагама;

- Законом о служби у Оружаним снагама Босне и Херцеговине („Службени гласник БиХ“, бр. 88/05) који регулише: службу у Оружаним снагама БиХ, састав Оружаних снага, права, обавезе и статус лица на служби у Оружаним снагама, систем класифицирања људства, оцене, унапређења, упра-

вљање евиденцијом и каријером војних лица, чинове и ознаке у Оружаним снагама БиХ и стандарде понашања војних лица;

– Законом о учешћу припадника оружаних снага БиХ, полицијских службеника, државних службеника и осталих запосленика у операцијама подршке миру и другим активностима у иностранству („Службени гласник БиХ“, бр. 14/05).

Оружане снаге Босне и Херцеговине

Према члану 2. Закона о одбрани Босне и Херцеговине, Оружане снаге БиХ су професионална војна сила коју организује и контролише Босна и Херцеговина.¹⁸ Њени основни циљеви су: обезбеђење суверенитета, територијалног интегритета, политичке независности и међународног субјективитета БиХ, унапређење циљева спољне политике, испуњавање међународних обавеза Босне и Херцеговине и заштита свих грађана.¹⁹

Задаци оружаних снага Босне и Херцеговине су: учешће у операцијама колективне безбедности, у операцијама за подршку миру и самоодбрани, укључујући и борбу против тероризма; пружање војне одбране Босни и Херцеговини и њеним држављанима у случају напада; помоћ цивилним органима у реаговању на природне и друге катастрофе и несреће; противминско деловање у Босни и Херцеговини и испуњење међународних обавеза Босне и Херцеговине.

Основне карактеристике Оружаних снага Босне и Херцеговине су:

- чине их активне и резервне компоненте;
- њихови припадници су из реда сва три конститутивна народа у складу са Уставом и законима БиХ;
- састоје се од родова организованих по систему пукова;
- основна формација је бригада.

Оружаним снагама Босне и Херцеговине управљају Парламентарна скупштина, Председништво Босне и Херцеговине и Министарство одбране. Председништво Босне и Херцеговине има врховну оперативну и административну команду и контролу над Оружаним снагама. Парламентарна скупштина Босне и Херцеговине врши цивилну контролу над Оружаним снагама, а Министарство одбране Босне и Херцеговине је задужено за целокупну стратегију и политику одбрамбеног система. Заједнички штаб Оружаних снага Босне и Херцеговине одговоран је за планирање, организовање и спровођење директива и наредби министра одбране БиХ. Оперативна команда Оружаних снага спроводи одлуке Заједничког штаба ОС БиХ. Команда за подршку Оружаних снага Босне и Херцеговине управља персоналом, логистиком и обуком.

¹⁸ Закон о одбрани Босне и Херцеговине, члан 2, „Службени гласник БиХ“, бр. 88/05.

¹⁹ Исто, члан 6.

Председништво Босне и Херцеговине, путем консензуса, одлучује о употреби и размештању снага у операцијама током рата или ванредног стања у земљи, као и о слању снага у операције подршке миру ван земље, доноси одлуке о структури и величини оружаних снага, поставља и смењује генерале, усваја и доноси доктринарне документе, Парламентарној скупштини Босне и Херцеговине предлаже, односно, захтева проглашење ратног или ванредног стања.²⁰

Парламентарни демократски надзор над оружаним снагама остварује се преко Парламентарне скупштине Босне и Херцеговине у складу са њеним надлежностима. Парламентарна скупштина има врховну власт да проглашава ратно или ванредно стање, доноси законе, надзира и врши истраге по питањима која се односе на организацију, финансирање, попуну, обуку, опремање, размештај и употребу Оружаних снага Босне и Херцеговине. Такође, потврђује именовања официра на генералске позиције. За остваривање парламентарног надзора Парламентарна скупштина формира одговарајућа радна тела – комисије, које се непосредно баве наведеним питањима.

Министарство одбране БиХ надлежно је за стварање и одржавање одбрамбеног капацитета, предлагање буџета за одбрану, организацију, опремање и снабдевање оружаних снага, представљање Босне и Херцеговине у међународним односима везаним за питање одбране, надзор над свим субјектима Оружаних снага, израду, преглед и ажурирање одбрамбене политике. Министар одбране, на основу одлука Председништва БиХ, доноси подзаконске акте, директиве, прописе и наређења, којима се регулише организација, обука, опремање, размештај и употреба оружаних снага; развија буџет за одбрану; налази се на челу ланца стратешког планирања за оружане сукобе, операције подршке миру и реаговања у случају природних катастрофа и несрећа; врши команду и контролу војнообавештајних активности и предлаже Председништву БиХ постављање и смену генерала. Такође, Министарство одбране овлашћено је и да надгледа, прати и врши инспекцију над оружаним снагама на свим нивоима.

У складу са институционалном расподелом надлежности у Босни и Херцеговини ентитетски парламенти, такође, имају поверенства за парламентарни надзор. Првобитно су ова одбрамбена и безбедносна поверенства (два у парламенту Федерације Босне и Херцеговине и једно у Народној скупштини Републике Српске) обављала демократску политичку контролу над ентитетским министарствима унутрашњих послова и бившим ентитетским министарствима одбране (затворена 31. децембра 2005. године, у складу са Законом о одбрани Босне и Херцеговине). Окончањем потпуног преноса одговорности одбране од 1. јануара 2006. године ентитетска парламентарна поверенства остала су одговорна за надзор министарстава унутрашњих послова и полицијских снага.

²⁰ Исто, члан 12.

Структуру реформисаног система одбране Босне и Херцеговине чине:

- Оружане снаге,
- цивилна одбрана, и
- друге институције значајне за одбрану.

Оружане снаге Босне и Херцеговине састоје се од видова, родова и служби. *Видови Оружаних снага Босне и Херцеговине* су: копнена војска, авијација и противваздушна одбрана. *Родови Оружаних снага Босне и Херцеговине* су: пешадија, артиљерија, артиљеријско-ракетне јединице противваздушне одбране, оклопно-механизоване јединице, авијација, инжињерија, веза, атомско-биолошко-хемијска одбрана, електронско извиђање и противелектронска борба, ваздушно осматрање и јављање и војнообавештајни род. Родови су организовани по систему пукова. У ОС БиХ постоје три пешадијска пука који чине организације одговорне за војно наслеђе и идентитет јединица и народа из којих потичу (Армије Републике Босне и Херцеговине, Хрватског вијећа одбране и Војске Републике Српске). Пукови и команде пукова немају оперативна ни административна овлашћења

Службе Оружаних снага Босне и Херцеговине су: техничка служба, ваздухопловно-техничка служба, служба војне полиције, саобраћајна служба, интендантска служба, санитетска служба, ветеринарска служба, грађевинска служба, финансијска служба, правна служба, геодетска служба, информатичка служба, музичка и верска служба.²¹

Структуру Оружаних снага Босне и Херцеговине сачињавају:

А. Заједнички штаб ОС БиХ са седиштем у Сарајеву,

Б. Оперативна команда ОС БиХ са седиштем у Сарајеву, коју чине:

а) три пешадијске бригаде:

- 4. пешадијска бригада – Чапљина
- 5. пешадијска бригада – Тузла
- 6. пешадијска бригада – Бања Лука

• пешадијски батаљони: Бања Лука, Бихаћ, Бијељина, Билећа, Чапљина, Кисељак, Ливно, Орашје, Приједор, Тузла, Устиколина, Зеница.

• артиљеријски батаљони: Добој, Мостар, Жепче.

б) Бригада ваздушних снага и противваздушне одбране са седиштем у Бања Луци и батаљонима: противваздушне одбране у Сарајеву, ваздушног осматрања и јављања у Бања Луци и ваздухопловну подршку у Бања Луци и Сарајеву.

в) Бригада тактичке подршке са седиштем у Сарајеву и батаљонима размештеним:

- батаљон везе, на Палама;
- инжињеријски батаљон, у Дервенти;
- војнообавештајни батаљон, у Сарајеву;

²¹ Закон о служби у Оружаним снагама Босне и Херцеговине, „Службени гласник БиХ“, бр. 88/05.

- деминерски батаљон, у Травнику;
- батаљон војне полиције, у Сарајеву, и
- батаљон везе, на Палама.

В. Команда за подршку ОС БиХ са седиштем у Бања Луци и организацијским јединицама размештеним:

- Команда за управљање персоналом, у Бања Луци;
- Команда за обуку и доктрину, у Травнику;
- Команда логистике, у Добоју, и
- Батаљони логистичке подршке у Сарајеву, Бања Луци, Тузли и Чапљини.

Оружане снаге Босне и Херцеговине имају активну и резервну компоненту, а састоје се од професионалних војних лица, припадника резервног састава, цивилних лица и кадета. Професионална војна лица су: војници, подофицири, официри и генерали. Максимална дужина трајања службе војних лица у Оружаним снагама БиХ, према Закону о служби у ОС БиХ, јесте: за официре – 30 година, али најдуже до 55. године живота; за подофицире – 30 година, али најдуже до 50. године живота и за војнике – 15 година, али најдуже до 35. године живота. Цивилна лица на служби у Оружаним снагама су запослени на које се примјењују одредбе Закона о раду у институцијама Босне и Херцеговине.²² Лица у резервном саставу су: резервни војници, резервни подофицири, резервни официри и резервни генерали. Припадници резервног састава за време вршења војне службе имају иста права и обавезе као и професионална војна лица, уколико Законом о одбрани и Законом о служби у оружаним снагама није другачије прописано. Кадети имају права и обавезе који су прописани Законом о служби у оружаним снагама и прописима које доноси министар одбране.

Оружане снаге Босне и Херцеговине имају око 10.000 професионалних војних лица, око 5.000 лица у резервном стању, као и око 1.000 цивилних делатника.

Бригада је основна формацијска организациона јединица Оружаних снага Босне и Херцеговине. Команде бригада састоје се од припадника више пукова. Бригаде се састоје од батаљона из више од једног пешадијског пука. Оружане снаге Босне и Херцеговине имају стандардну структуру бригада, састављену од три пешадијска батаљона и одговарајућих делова за подршку, што представља основу свих снага НАТО-а. Бригаде су одговорне једном ланцу командовања. Оперативна команда је први виши ниво команде изнад бригада. Заједнички штаб је следећи виши војни ниво команде на основу упутстава Министарства одбране БиХ и, на крају, највиши стратигјски командни ниво чини Председништво Босне и Херцеговине, као главнокомандујући Оружаних снага Босне и Херцеговине.

²² Закон о раду у институцијама Босне и Херцеговине, „Службени гласник Босне и Херцеговине“, број 26/04.

Да би се обезбедила флексибилност која се тражи од бригада за различите улоге и задатке, батаљони су модуларног типа и стандардизовани су у највећој могућој мери. Природа модерних војних операција, посебно учешће у операцијама колективне безбедности, захтева високомодуларне снаге. На пример, од неког батаљона из БиХ може се тражити да буде интегрисан у мултинационалну бригаду, односно батаљони из других држава могу служити у оквиру бригаде из БиХ, а структура бригаде остаје најбољи начин за постизање тог циља. Бригадама су додељени унутрашњи ресурси у оквиру сваког од њихових батаљона како би се испунили циљеви обуке и мисије. Ти ресурси су једнако распоређени међу свим бригадама и батаљонима. Израда и коришћење стандардних табела организације и опреме које прецизирају природу и количину материјала потребних за одржавање сваког батаљона јесу кључни механизми у обезбеђивању уравнотежених, модуларних снага. Тај концепт се примењује на све родове и службе у Оружаним снагама БиХ.

Због недостатка финансијских средстава у буџету ОС БиХ немају адекватно наоружање и војну опрему. Количина наоружања и војне опреме делимично задовољава потребе структуре добијене реформом система одбране, али је по својим тактичко-техничким карактеристикама застарело. Основни критеријум за одабир наоружања којим ће се опремити ОС БиХ био је постојеће стање средстава и њихова техничка исправност. Није било реално да се паралелно са процесима реформе одбране, што је изискивало и ангажман значајних финансијских средстава, уђе и у процес модернизације. Нека од основних врста наоружања и система наоружања за које се МО БиХ определило су: јуришна пушка М16А1; пушкомитраљез М60; пушка снајперска М76; ручни бацач протуоклопни ОСА М79; минобацач М57 60 мм; хаубица Д-30Ј 122 мм; вишецевни лансер ракета – самоходни АПРА 40 122 мм; тенк М60 А3; оклопни транспортер М113 А1 и хеликоптер УХ-1Х и Ми8/Ми17МТВ.²³

Модернизација снага и компатибилност са НАТО-ом су дугорочни циљеви и биће уграђени у сваки развојни пројект ОС БиХ. Средњорочним оквиrom расхода институција БиХ за период 2009–2011. године предвиђено је повећање финансијских средстава за потребе сектора одбране. И даље, највећим делом буџетска средства одбране у том планском периоду биће утрошена на измирење персоналних трошкова припадника институција одбране и текуће издатке. За потребе улагања у програме посебне намене, развојне пројекте и пројекте стандардизације и модернизације наоружања и војне опреме ОС БиХ у 2009. години издвојено је свега око 40 милиона КМ.

Постојећа структура и састав Оружаних снага одговарају тренутним могућностима и потребама Босне и Херцеговине, али без политичке воље и сарадње сва три конститутивна народа немогуће је постићи оно што је примарни циљ сваке војске – сигурност и поверење грађана у оружане снаге властите државе.

²³ Министарство одбране и Оружане снаге БиХ – билтен, оп. cit., стр. 36.

Закључак

Реформом система одбране у послератној Босни и Херцеговини укинут је регрутни систем, створено јединствено Министарство одбране на државном нивоу и успостављена професионална војска прилагођена потребама БиХ, регионалне безбедности и условима за интеграцију у међународне војне структуре. Тај потез је кључни корак на путу интеграције БиХ у евроатлантске структуре, а процесима реформи одбране у сарадњи локалних лидера и институција постигнут је историјски консензус који је интересе државе поставио изнад ентитетских политичких интереса. Умерено и прогресивно политичко вођство БиХ, гласови разума и професионализам превладали су над конфликтним историјским наслеђем. Нове оружане снаге БиХ постале су темељ државне безбедности, али унутрашње јединство три босанскохерцеговачка народа, као најважнији услов опстанка Босне и Херцеговине, ипак се не може ни реформисати ни наметнути.

Литература:

1. Н. Даниловић, *Савремени системи безбедности* – скрипта, Слобомир П Универзитет, Бијељина, 2007.
2. Р. Маслеша, *Теорије и системи сигурности*, Магистрат, Сарајево, 2001.
3. О. Жуец, *Рат и друштво*, Огледи из социологије војске и рата, Загреб, 1998.
4. В. Пандуревић, *Социологија војске*, Универзитет у Српском Сарајеву, Српско Сарајево, 1999.
5. С. П. Хантингтон, *Војник и држава*, Прометеј, Београд, 2004.
6. М. Хаџић, *Хроничан мањак безбедности – случај Југославије*, Институт друштвених наука, Београд, 2001.
7. *Устав Босне и Херцеговине*, Сарајево, ОНР, Office of the High Representative.
8. *Закон о одбрани Босне и Херцеговине*, „Службени гласник БиХ“, бр. 4/04.
9. *Закон о одбрани Босне и Херцеговине*, „Службени гласник БиХ“, бр. 88/05.
10. *Закон о служби у Оружаним снагама Босне и Херцеговине*, „Службени гласник БиХ“, бр. 88/05.
11. *Закон о учешћу припадника оружаних снага БиХ, полицијских службеника, државних службеника и осталих запосленика у операцијама подршке миру и другим активностима у иностранству*, „Службени гласник БиХ“, бр. 14/05.
12. *Закон о раду у институцијама Босне и Херцеговине*, „Службени гласник Босне и Херцеговине“, број 26/04.
13. *Бијела књига одбране Босне и Херцеговине*, Министарство одбране БиХ, Сарајево, 2005.
14. *Министарство одбране и Оружане снаге БиХ – билтен*, Министарство одбране БиХ, Сарајево, 2008.
15. *Одлука Предсједништва БиХ о величини, структури и локацијама Оружаних снага БиХ*, број: 01–011–1110–6/06 од 05. 07. 2006.

ЗДРУЖЕНЕ НАМЕНСКЕ СНАГЕ ЗА
ИСТОК И ЗАЈЕДНИЧКЕ ВОЈНЕ БАЗЕ
У РУМУНИЈИ И БУГАРСКОЈ**Dorinel Moldovan, Plamen Pantev u Motthew Rhodes*

Здружене наменске снаге за Исток (*Joint Task Force East – JTFE*) представљају велику прекретницу у америчком војном присуству у Централној и Југоисточној Европи. За Сједињене Државе она представља пример шире трансформације одбрамбених могућности и односа. За Румунију и Бугарску она представља интеграцију у евроатлантски Запад. Владе све три земље поздравиле су нову сарадњу као стратегијски, па чак и историјски веома значајну. Међутим, показало се да је превођење у стварност првобитних нада и визије у погледу *JTFE* спорије и много теже него што се очекивало.

Овај текст је превод изворног текста који је публикован августа 2009. у *Occasional Paper Series No 21*, у Европском центру за студије безбедности Џорџ К. Маршал.

Кључне речи: Кључне речи: САД, Румунија, Бугарска, здружене наменске снаге, НАТО.

Увод

Здружене наменске снаге за Исток (*Joint Task Force East – JTFE*), оквир за заједничко коришћење одабраних војних база у Румунији и Бугарској, представљају велику прекретницу у америчком војном присуству у Централној и Југоисточној Европи. Након претходних ограниченијих случајева размештања у том региону, америчке снаге су сада спремне за дугорочни размештај у обе земље у складу са обновљивим, десетогодишњим споразумима потписаним крајем 2005, односно почетком 2006. године. Ти договори потенцијално служе као репрезентативни модели за сличне иницијативе у другим земљама.

* Овај текст је публикован је под називом „Joint Task Force East and Shared Military Basing In Romania and Bulgaria“ у часопису *The Marshall Center Occasional Paper Series*, No. 21 (August 2009), а са енглеског језика превела га је Душанка Пивљанин.

Владе све три земље поздравили су нову сарадњу као стратегијски, па чак и историјски веома значајну. За Сједињене Државе она представља пример шире трансформације одбрамбених могућности и односа. За Румунију и Бугарску она представља интеграцију у евроатлантски Запад.

Међутим, показало се да је превођење у стварност првобитних нада и визије у погледу *JTFE* спорије и много теже него што се очекивало. И даље постоје унутрашњи и спољни изазови. Суочени са извесним губитком замаха, коначан успех и трајност иницијативе почивају на одржавању реалних очекивања, прилагођавању променљивој безбедносној реалности, унапређењу координације унутар институција власти, те интегрисању америчког присуства у мултилатералне оквире.

Америка куца на врата

После Другог светског рата Сједињене Државе су развиле распрострањену мрежу иностраних војних база. Након четири деценије завршетак хладног рата је у великој мери утицао на смањење америчких снага у прекоморским земљама. Као део свеукупног повлачења војске број америчких војника стационираних у оквиру граница других НАТО савезника у Европи опао је за две трећине, са преко 300.000 осамдесетих година 20. века на око 110.000 до 2000. године. Сразмерно томе затворен је и одређени број објеката.

Истовремено, ново стратешко окружење у свом садржају је имало претходно незамисливу комбинацију притисака и могућности за ангажовање на некада комунистичком Истоку. Од почетка деведесетих година 20. века војска Сједињених Држава укључила се у разноврсне програме обуке, школовања и опремања оружаних снага некадашњих противника. Заједничке вежбе довеле су америчке војнике у директан контакт са колегама из земаља домаћина. У оквиру НАТО-вог програма Партнерство за мир одржане су многе међународне манифестације. У оквиру једне билатералне иницијативе „у духу Партнерства за мир“ партнерске земље учествовале су са Америчком државном националном гардом у неколико вежби и размена.

Нешто ређе, америчке снаге су, такође, привремено користиле регионалне базе за своје оперативне потребе. Неколико таквих случајева било је у оквиру мисија НАТО у бившој Југославији и око ње. На пример, од 1995. до 2004. године Сједињене Државе су користиле ваздухопловну базу Тасар у јужној Мађарској као „транзитни аеродром“ за снабдевање мировних снага *SFOR* и *IFOR* у Босни и Херцеговини.¹ Камп „Способна стража“ (*Able*

¹ Видети: Maj. James McDonnell, "Lessons Learned from the Taszar Staging Base", *Army Logistician*, March/April 2002.

Sentry) у Македонији имао је сличну намену у низу разних мисија НАТО-а и УН током истог периода. После 1999. године америчка војска је изградила нови већи објект, базу Бондстил (*Bondsteel*), као команду својих снага при *KFOR*-у на Косову.

У новије време америчке снаге су регионалне објекте користиле, такође, за подршку операцијама у Авганистану и Ираку. Бугарска је отворила свој аеродром у Бургасу за амерички авион за попуну горивом у ваздушном простору током похода против талибанског режима у Авганистану крајем 2001. године. Почетком 2003. године Мађарска је дозволила Сједињеним Државама да обучавају неколико десетина ирачких изгнанника у бази Тасар. Када је турска влада накнадно одбила да се њена територија користи за операције у Ираку, Бугарска је пристала да поново отвори аеродром у Бургасу и оближњи камп Сарафово (који је већ коришћен за базирање мањих америчких наменских снага за организовање транспорта према Македонији и Косову) као базу за попуну горивом, а Румунија је америчким снагама дозволила да користе њену црноморску луку Констанцу и оближњу ваздухопловну базу „Михаил Когалницеану“, као логистичке центре за америчке снаге које су се кретале ка Блиском истоку.

Ти регионални размештаји наставили су се упоредо са даљом евалуацијом глобалног америчког базирања. Тадашњи гувернер Тексаса Џорџ В. Буш (*George W. Bush*) позвао је на фундаменталну реформу војске, као и „хитно преиспитивање размештаја у прекоморским земљама“, што је било централна ставка његове председничке кампање 2000. године.² Још пре догађаја од 11. септембра, у *Четворогодишњем прегледу одбране* из августа 2001. године, процењено је да је четвртина постојећих прекоморских база непотребна, а министар одбране Доналд Рамсфелд (*Rumsfeld*) задужио је председавајућег Здруженог генералштаба да до марта 2003. године спроведе детаљно преиспитивање база у страним земљама.³

Глобални рат против тероризма и посебна „политичка и логистичка ограничења“ за упућивање америчких снага у Ирак из других земаља НАТО-а додатно су повећали интересовање за дугорочно базирање у централној и југоисточној Европи.⁴ Генерал Џејмс Џоунс (*James Jones*), припадник Маринског корпуса САД, нови човек на челу Команде америчких снага у Европи (*EUCOM*), као и

² Видети: „Период последица“ (*A Period of Consequences*), говор у војној академији *Citadel* 23. септембра 1999; http://www.cita.del.edu/pao/addresses/pres_bush.html.

³ Zdzislaw Lachowski, „Foreign Military Bases in Eurasia,” *SIPRI Policy Paper* No. 18, June 2007, pp. 6–7.

⁴ Todd Fields, „Eastward Bound: The Strategy and Politics of Repositioning U.S. Military Bases in Europe,” *Journal of Public and International Affairs*, Spring 2004, pp. 82–83. Уз политички отпор у Белгији, Француској и Немачкој, то је обухватало и одбијање Аустрије да дозволи приступ железницом, одбијање Аустрије и Швајцарске да одобре права на прелете, већ поменуто одбијање Турске да дозволи коришћење своје територије, те одгађање Италије да да дозволу за размештање снага из ваздухопловне базе Авиано.

Оперативне команде савезничких снага НАТО, рекао је новинарима да *EUCCOM* мора да се помери даље од своје статичне „теорије стационирања из 20. века“ како би повећала агилност и флексибилност „да се ангажује у више области [...] ка истоку и ка југу“.⁵ Наредног месеца, у сведочењу пред Конгресом, Џоунс је додао да растуће асиметричне претње, све веће рестрикције у домену обуке у јако урбанизованој западној Европи, као и континуирано проширивање НАТО-а захтевају „нове парадигме стационирања“:

„Наше нове базе требало би да имају трансформационо присуство, да буду геостратешки смештене у области где присуство доноси највећи повраћај улагања, да могу да се смањују и проширују у зависности од потреба, као и да [...] искористе нашу све већу способност да своје снаге стационирамо у ротирајућим сменама“.⁶

Џоунсове идеје подударале су се са идејама секретара Рамсфелда и других цивилних лидера у Пентагону. У наредних годину и по дана предлози за реорганизацију базирања у Европи даље су развијани као део Пентагоновог ширег *Прегледа глобалног стања одбране*. Секретар Рамсфелд је тај процес назвао „прилагођавање за 21. век“.⁷ Председник Буш навео је основне закључке тог прегледа у свом говору ветеранима страних ратова средином августа 2004. године. Детаљније информације дате су у припремним брифинзима, као и писаним извештајима и сведочењу пред Конгресом наредног месеца.

Тврдећи да размештаји у Европи, а нарочито у источној Азији, још сувише подсећају на застарело наслеђе хладног рата, администрација је указала на даља смањења нивоа трупa на оба војишта. Снаге у Европи могле су се смањити за више од пола. Истовремено, „диверсификација“ објеката имала би за циљ да се развију много једноставнији и мањи „оперативни положаји на територији страних земаља“ (*foreign operating sites – FOS*) и „кооперативне безбедносне локације“ (*cooperative security locations – CSL*). Неформално названи „листови локвања“ (*“lily pads”*), односно „плутајуће авиобазе“, такви положаји би омогућили ротационо смењивање контингентa снага и периодични приступ за потребе обуке, истовремено обезбеђујући одмах „прошириве“ објекте са претходно распоређеном опремом. Ти типови објеката помогли би да се изграде јача партнерства и капацитети земље домаћина, а истовремено би Сједињеним Државама обезбедили јефтине, флексибилне платформе за реаговање на будуће кризе.⁸

⁵ USEUCOM Defense Information Group Press Briefing, March 3, 2003.

⁶ Транскрипт уводног излагања генерала Џоунса пред поткомисијом за војну изградњу, Комитет Сената за одобравање финансијских средстава, 29. април 2003.

⁷ Citirano u: Vance Serchuk and Thomas Donnelly, "Toward a Global Cavalry: Overseas Rebased and Defense Transformation," American Enterprise Institute *National Security Outlook*, June 20, 2003.

⁸ "Strengthening U.S. Global Defense Posture," Report to Congress, U.S. Department of Defense, September 2004.

Румунија и Бугарска су се одмах појавиле као главни кандидати за „FOS“. Обе су биле проверени, добровољни домаћини америчким снагама. Поред тога, њихов стратешки положај у области Балкана и Црног мора, у непосредној близини ширег Блиског истока, чинио их је погодним положајима са којих се могу решавати најважнија питања безбедности после догађаја од 11. септембра, као што су међународни тероризам, ширење нуклеарног оружја, транснационални организовани криминал, слабе државе и „замрзнути сукоби“, као и енергетска безбедност.⁹ Као локације за обуку нудиле су мање ограничења, као и више могућности за укључивање снага из других земаља из оквира Програма Партнерство за мир у вежбе даље према истоку. Коначно, у поређењу са другим земљама, које су можда биле једнако вољне и/или лоциране чак и ближе потенцијалним жариштима, Румунија и Бугарска су већ прошле кроз процес Акционог плана за чланство и (од новембра 2002. године) добиле званичан позив у НАТО. Поред тога, биле су лакше доступне и политички стабилније, а сматрало се да је мање вероватно да би пореметиле глобалну стратешку равнотежу или на други начин искомпликовале односе са Русијом. Спровођење договора у вези са базирањем и са Румунијом и са Бугарском носило је додатну повољност неке врсте осигурања уколико би нека веома антиамерички расположена влада дошла на власт у било којој од тих земаља.

У Сједињеним Државама су ти предлози за међународне базе привукли ограничену пажњу изван уског круга специјалиста. Један истакнути критичар упозорио је да би „опседнутост Пентагона“ померањем база даље на исток у Европи могла да утиче на пад морала трупа и на остајање у војсци, а не би донело наговештене уштеде и побољшања на плану мобилности,¹⁰ док је други жалио због најновијег проширења америчког „царства база“.¹¹ Међутим, чешће се чула квалификована подршка општег принципа престројавања снага, под условом да опрезна дипломатија спречи неспоразуме или даљу затегнутост у односима са државама као што је Немачка из које ће америчке трупе отићи.¹²

То питање избило је на кратко у први план у националној изборној политици у августу 2004. године после говора председника Буша ветерани-

⁹ У вези са овим последњим, генерал Том Хобинс, командант америчких ваздухопловних снага у Европи, истакао је значај положаја Румуније и Бугарске „на Црном мору, преко којег сваког дана пролази 25 процената потреба Европе у енергији“. (*Interdependence: Key to Our Common Success*, *Air and Space Power Journal*, Fall 2006).

¹⁰ Lawrence Korb, „The Pentagon's Eastern Obsession“, *New York Times*, July 30, 2003.

¹¹ Chalmers Johnson, *The Sorrows of Empire: Militarism, Secrecy, and the End of the Republic*, (New York : Metropolitan Books, 2004).

¹² Видети, на пример: Kurt Campbell and Celeste Johnson Ward, „New Battle Stations?“ *Foreign Affairs* September/ October 2003, and Michael O'Hanlon, „America's Welcome Military Rethink“, *Financial Times*, June 24, 2004.

ма иностраних ратова. У изјави у име опозиционе Демократске партије, претходник генерала Џоунса, пензионисани генерал Весли Кларк (*Wesley Clark*), окарактерисао је планове администрације као „лоше конципиране“ и „политички мотивисане“.¹³ Демократски председнички кандидат, сенатор Џон Кери (*John Kerry*), такође је окарактерисао смене снага као „несмотрене и скупе“. Међутим, коментатори су указали да су суштинске разлике кандидата биле више ствар нијанси, те да је рат у Ираку „исисао сав ваздух“ из интензивније дебате о другим питањима базирања.¹⁴ У сваком случају, тог новембра председник Буш је поново изабран за други четворогодишњи мандат.

Подршка, прихватање или равнодушност су, такође, преовладали у Конгресу, где је Републиканска партија председника Буша држала већину у оба дома. На седницама одбора Представничког дома и Сената о тим плановима од званичника администрације тражене су детаљније информације и истакнуте неке већ поменуте критике. Међутим, најзначајнији допринос Конгреса било је његово претходно успостављање независне Комисије за прекоморско базирање, састављене од пензионисаних виших официра за преиспитивање препорука Пентагона.

У прелиминарном и завршном извештају те групе, издатом у мају, односно у августу 2005. године, дата је квалификована потврда основне подршке плановима администрације упоредо са неким конкретним резервацијама. Уз понављање позива да се врше пажљиве консултације са партнерским земљама, Комисија је детаљније разрадила практичну потребу за постепеном реализацијом пребазирања, позвала на веће међуресорно ангажовање и учешће Конгреса, те изразила „опрез у вези са ослањањем на нове савезнике“, нарочито оне у централној Азији, чије су слабе демократске квалификације чиниле будуће прихватање америчког присуства непредвидивим.¹⁵ Тражила је и да се још једна цела бригада (приближно 3.500 војника) држи у Европи, намењена за размештање у нове базе у источној Европи.¹⁶

¹³ Gary Younge and Jamie Wilson, "US to Pull Troops from Asia and Europe," *Guardian* August 17, 2004.

¹⁴ James Sterngold, "Kerry, Bush on Same Page Militarily; Minor Differences Pale in Comparison to Their Similarities," *San Francisco Chronicle*, August 23, 2004.

¹⁵ Извештај Комисије за преглед структуре војних објеката Сједињених Држава у прекоморским земљама, 15. август 2005. Последњу тачку подвукао је и Александер Кули (*Alexander Cooley*), који је указао на Бугарску и Румунију као позитивније супротности. ("Base Politics," *Foreign Affairs* (November/December 2005).

¹⁶ Полемика је уследила убрзо после објављивања мајске верзије извештаја, која је, како је приговорило Министарство одбране, неоправдано садржавала поверљиви материјал. Видети: Allen, Mike. "Report Critical of Rumsfeld is Pulled After DoD Protest," *Washington Post*, May 16, 2005.

Пријем у Румунији и Бугарској

Почетком деведесетих година 20. века није изгледало вероватно да би Румунија или Бугарска могле да буду домаћини америчким снагама. Међутим, развој америчких планова био је у сенци расправа које су вођене у тим земљама. Обе земље су у периоду хладног рата биле у саставу Варшавског пакта као круте комунистичке диктатуре. Док је Румунија развила репутацију неопредељености у области спољне политике, Бугарској је њена стриктна верност Москви донела надимак „шеснаесте совјетске републике“. Већа везаност Бугарске за Русију одражавала се у дубокој сличности језика и вере, као и у захвалности за ослобођење од отоманске турске власти. Међутим, за разлику од масовног присуства совјетских трупа у земљама сателитима из „северног круга“, после педесетих година 20. века, ни на територији Румуније, ни на територији Бугарске, није било већих јединица ни база Црвене армије.¹⁷

После 1989. године процеси „транзиције“ у тим земљама одвијали су се и даље споро и неравномерно. Априла 1991. године први посткомунистички председник Румуније Јон Илијеску потписао је билатерални уговор са Совјетским Савезом, који је требало ефикасно да спречи будуће чланство у НАТО-у.¹⁸ Упркос том почетном потезу Румунија је била прва земља која је приступила Партнерству за мир у јануару 1994. године, а све веће политичке партије изразиле су подршку уласку у НАТО. Председник и влада десног центра, изабрани крајем 1996. године, били су разочарани што нису укључени међу оне земље којима су упућени позиви за пуноправно чланство какав су добиле Пољска, Чешка Република и Мађарска од НАТО-а на састанку на врху у Мадриду јула 1997. Ипак су, после самита, председник Емил КонстантINESКУ и амерички председник Бил Клинтон покренули иницијативу за билатерално стратегијско партнерство ради појачавања сарадње по питањима безбедности и војне реформе, као и економских односа и спровођења закона.¹⁹

Оклевање Бугарске око избора стратегијског правца мало се одужило. Она није прихватила позив руског председника Бориса Јељцина да приступи новој Заједници независних држава у децембру 1991. Међутим, тек 1996, „после три рунде разговора“ са званичницима НАТО-а, социјалистичка влада Бугарске „закључила је да не жели да уђе у чланство НАТО-а“. Тек после промене владе у фебруару 1997. године Бугарска је званично објавила „тежњу“ да се придружи алијанси.²⁰

¹⁷ Видети: J.F. Brown, *Eastern Europe And Communist Rule* (Durham: Duke University Press, 1988), pp. 33–38.

¹⁸ Видети: Vladimir Socor, "The Romanian-Soviet Friendship Treaty and its Regional Implications," *Report on Eastern Europe* (May 3, 1991).

¹⁹ Критички поглед на напредак Румуније на тим пољима до тог момента видети у: Larry Watts, "The Crisis in Romanian Civil-Military Relations," *Problems of Post-Communism* 48:4, pp. 14–27.

²⁰ Jeffrey Simon, "Bulgaria and NATO: 7 Lost Years," *Strategic Forum* No. 142, May 1998.

Такви политичко-дипломатски кораци подстакли су учешће у активности-ма као што су Партнерство за мир и „дух Партнерства за мир“ о којима је већ било речи, а интеракција румунских и бугарских оружаних снага са Американцима постојано се проширивала од средине деведесетих година 20. века. До друге половине те деценије свака од тих земаља учествовала је сваке године у више копнених, ваздухопловних и/или поморских вежби са америчким и НАТО партнерима. Неке вежбе одржане су у базама које су касније уврштене у програме заједничког коришћења.²¹ У том контексту први пут је незванично покренута идеја о страним војним базама.

У том погледу, криза око Косова послужила је као нека врста филозофског прага. Упркос великих симпатија народа за Србију, лидери Румуније и Бугарске јасно су сврстали вредности и безбедносне интересе својих земаља у ред са вредностима и интересима Северноатлантске алијансе. За време бомбардовања у оквиру Операције савезничке снаге у пролеће 1999. године, обе земље дозволиле су да авиони НАТО-а користе њихов ваздушни простор, док су то исто одбиле руским авионима који су хтели да Србији испоруче помоћ у средствима снабдевања. Румунија је допустила војницима НАТО-а да поставе радар на аеродрому у Крајови ради лакше контроле летова над том земљом.²² Бугарска је мирно реаговала када је неколико ракета НАТО-а промашило циљеве и пало на њену територију. Обе земље су, такође, пружиле помоћ албанским избеглицама са Косова на шта су биле подстакнуте тиме што су, за узврат, укључене у процес новог Акционог плана НАТО за ступање у чланство (*Membership Action Plan*), који је најављен у априлу на самиту алијансе у Вашингтону.

Терористички напади на Америку 11. септембра 2001. године представљали су још једну прекретницу за тешње везе са Сједињеним Државама, чак и ван оквира НАТО-а. Првобитне сумње око тога да ли да се одреде за једну страну у нечему што је постало познато као глобални рат против тероризма (*Global War on Terror – GWOT*) брзо су уступиле место новом осећању обавезе да делују као одани чланови антитерористичке коалиције коју су предводиле Сједињене Државе. Бугарска логистичка и инфраструктурна подршка снагама САД за време похода против Талибана у Авганистану у јесен 2001. године показала је потенцијал геополитичке и геостратегијске позиције коју су те земље имале у тој борби. То је било праћено и знатним ру-

²¹ На пример, вежба „Cooperative Key“ у оквиру ПЗМ, са ротирањем снага, одржана је у румунској ваздухопловној бази Михаил Колганичеану у јесен 2000. године и бугарској ваздухопловној бази Граф Игнатиево у јесен 2001. и јесен 2003. године.

²² Lt. Col. Donald Falls, „NATO Enlargement: Is Romania Ready to Join the Alliance?“ MIT Security Studies Program Paper 00-3, May 2000, p. 23, fn. 93. Фолс такође помиње извештаје да је посебан амерички и британски тим деловао током тог периода ван Темишвара. Британски новинар Роберт Фиск известио је о тврдњама Срба да НАТО изводи додатне операције код Ђустендила у Бугарској („How Fake Guns and Painting the Road Fooled NATO,” *Independent*, June 21, 1999).

мунским и бугарским снагама упућеним у Авганистан у састав НАТО међународних снага за безбедносну помоћ *ISAF* (*International Security Assistance Force*). Касније ће обе земље потписати писмо десеторице из Вилнуса, као и на други начин давати дипломатску подршку америчким аргументима за интервенцију у Ираку. Као што је већ поменуто, њихова војна подршка обухватала је уступање аеродрома и лука у Бургасу и Констанци на коришћење снагама САД, а касније ће укључити и упућивање јединица величине батаљона у састав снага за стабилизацију.

Сходно томе, када су генерал Џоунс и други амерички званичници почели јавно да промовишу прегруписивање снага, највиши званичници из обе земље реаговали су са ентузијазмом. Лубомир Тодоров, портпарол Министарства спољних послова Бугарске, изразио је „спремност“ његове земље за „америчке базе“.²³ Румунски председник Јон Илијеску, који се противио подршци НАТО-у за време Операције савезничке снаге, сада је јавно хвалио врлине објекта „са пет звездица“ у земљи, које би даље користили Американци. Премијер Адријан Настасе такође је уверавао Сједињене Државе да ће Румунија „позитивно одговорити“ на захтеве за даље операције у Констанци.²⁴ У очекивању нових безбедносних захтева и обавеза Румунија је, такође, извршила измене и допуне свог основног закона (устава) *Constitutia*, како би умањила препреке да стране војне трупе прелазе, обучавају се или размештају у земљи.

Обе владе замислиле су успостављање билатералних (заједничких) војних база на својој територији као унапређивање преклапајућих интереса са националног, регионалног и глобалног становишта. Успостављајући везе на тим нивоима, предложени споразуми за базирање понудили су и додатне гаранције за основне интересе тих земаља у новом безбедносном окружењу, карактеристичном по акрониму „*VOCA*“ (*volatility, uncertainty, complexity, and ambiguity* – нестабилност, неизвесност, комплексност и нејасност). На филозофском плану ти споразуми темељили су се на прихватању тих земаља да је њихова национална безбедност суштински повезана са безбедношћу њихових суседа, па чак и света као целине. Адекватна заштита од постојећих и потенцијалних будућих опасности може се постићи само путем проактивне сарадње и увезивања у мрежу.

Мотивације те две земље разликовале су се у детаљима и релативном тежишту. Генерално, међутим, подршка обе земље почивала је на следећим, узајамно појачавајућим моментима: прво, трајније америчко војно присуство још јаче би потврдило интеграцију тих земаља у евроатлантску заједницу. То је, према томе, представљало природан наставак и логичан следећи корак у развоју њихове спољне, безбедносне и одбрамбене политике из претходних

²³ Traynor, Ian. "Payback Time for America's Allies as GIs Set Up Camp in the New Europe", *Guardian*, March 4, 2003.

²⁴ Thomas Fuller, "Romania Dangles Use of Sea Base to Woo U.S.", *International Herald Tribune*, June 18, 2003.

17 до 18 година. Наравно, заједничке базе би најдиректније унапредиле билатералне односе са Сједињеним Државама. Објективна позиција Америке, као униполарне силе, која је истовремено снажно посвећена демократским вредностима и развоју, даје јој високо место у хијерархији приоритетних савезника и за Румунију и за Бугарску. Сматрало се да су ангажовање Америке на стабилизацији Балкана током тешког и опасног периода након распада Југославије деведесетих година 20. века, као и њена пресудна подршка процесу ширења НАТО-а, обезбедили неопходне услове за успешну транзицију тих земаља од тоталитаризма и централног планирања ка демократији и тржишној привреди. После напада 11. септембра Сједињене Државе преузеле су водећу улогу у глобалној акцији против тероризма.

Ојачан стратегијски савез са Сједињеним Државама је, према томе, представљао драгоценост коју је требало неговати. У очима водећих политичара такав однос значио би потврду својственог геостратегијског значаја њихове земље. Са практичније тачке гледишта, без обзира на погрешне процене око ирачког оружја за масовно уништавање пре рата, то би обезбедило приваљиван приступ обавештајним подацима из најнапреднијих и најпоузданијих извора, што би било од круцијалног значаја за гарантовање националне безбедности, укључујући и спречавање терористичких акција против циљева у земљи. Америчке војне снаге и средства у заједнички коришћеним објектима представљали би додатне ресурсе за превенцију или превазилажење хуманитарних катастрофа на територији земаља домаћина. Међутим, да би осигурале такве бенефиције било је потребно да се те земље покажу као озбиљни и поуздани савезници способни да за узврат понуде вредне ствари.

Осећај Румуније и Бугарске за солидарност и одговорност као будућих чланица Организације северноатлантског пакта послужио је као још један, блиско повезан фактор за споразуме о базирању. Уз још пет других земаља, обе земље су добиле званичне позиве на самиту алијансе у Прагу новембра 2002. године. Након процеса ратификације, њихово приступање постало је правоснажно крајем марта 2004. године. Заједничко базирање са америчким снагама помогло би да се те земље учине, како продуктивним контрибуторима, тако и позитивним факторима промене у оквиру НАТО-а. Поуке о томе како радити са међународним партнерима и другим институцијама из сектора националне безбедности биле би пренесене на њихове односе у оквиру НАТО-а. Биле би боље припремљене за будуће хуманитарне, мировне, постконфликтне стабилизационе и друге типове операција у периоду када је деловање далеко ван традиционалних области дејства постало витално за Алијансу. Штавише, сарадњу у области заједничког базирања представљало би конкретну практичну примену концепције Алијансе о јачању безбедности земаља чланица путем даљег јачања и ширења стабилности кроз ангажовање.

Пројектовање такве стабилности у непосредно суседство тих земаља, немирне регионе Балкана и Црног мора, најдиректније би служило њиховим интересима. И Румунија и Бугарска трпеле су на економском плану због насиља и ембарга у бившој Југославији током деведесетих година 20. века. Постоји и даље забринутост због нерешене ситуације на Косову као и „замрзнутих сукоба“ у Молдавији и на Кавказу. Присуство и активности руских војних снага у тим областима били су још један разлог за забринутост. Полемике у вези са руским допремањем нафте и гаса Европи, као и планирана градња нафтовода *АМВО* и Бургас-Александрополис преко Бугарске и нафтовода Констанца-Трст преко Румуније, још су појачале све већи значај енергетске безбедности у црноморском басену. Други изазови и претње, као што су организовани криминал, уништавање животне средине, пандемије, те неконтролисана миграција, представљали су додатне изворе неизвесности.

Као земље које ће ускоро постати граничне државе Европске уније и НАТО-а, Румунија и Бугарска посматрале су могућност да привуку већу пажњу и обликују колективне реакције тих институција према региону као кључне улоге које би могле да имају. Договори око базирања са Сједињеним Државама, које су (више него други партнери) делиле њихову забринутост, посебно за питања Црног мора, повећали би њихову важност и подршку да тако ураде.

На крају, америчко присуство кроз базирање обећавало је да ће потпомоћи капацитете и ресурсе тих земаља. За почетак, успешна примена споразума повећала би ефективност војски земаља домаћина у извршавању целокупног опсега потребних задатака и мисија. Како је то изразио генерал-мајор Мирчеа Саву, начелник Оперативне управе у Министарству одбране Румуније, надградња инфраструктуре коју финансирају Сједињене Државе, као и повећана интеракција у обуци и управљању базама са најнапреднијом војском на свету, представљали су прилику без преседана за побољшање не само „интероперабилности“ са међународним партнерима, него и квалитета „објеката [...] технике, тактике и процедура“ које користе националне снаге.²⁵ Заједничке базе би, такође, обезбедиле приступ напредним америчким технологијама.

Са становишта привреде базе су обећавале да ће подстаћи локални раст и развој. Неки становници око Бургаса бринули су се да би америчко коришћење тамошње ваздухопловне базе 2003. године могло негативно да утиче на летњи туризам на Црном мору, али је подршка локалних заједница у подручју где је требало да буду одређене базе иначе била нарочито снажна. Заиста је у свакој од тих земаља настало право такмичење међу градоначелницима и општинама, који су се надметали да буду домаћини заједничким објектима.

²⁵ Разговор секретара одбране Сједињених Држава Доналда Рамсфелда са новинарима на десетогодишњем скупу министара одбране за Југоисточну Европу, 6. децембар 2005.

Иако то не би биле „главне оперативне базе“ великих размера са много хиљада припадника војске, цивилних лица и чланова породица на некој одређеној локацији, нови „истурени оперативни положаји“ нудили су изгледе за повратак виталности и значаја околним заједницама након много година занемаривања и деградирања њихових база из доба хладног рата. Повећана помоћ из државног буџета, предстојеће инвестиције војске Сједињених Држава у цивилни саобраћај и путне комуникације, као и војну инфраструктуру, уговори и подумовори за услужне делатности, те лична потрошња америчких војника, утицали би на отварање радних места и на други начин побољшали социјалну ситуацију у регионима око заједнички коришћених објеката. Чак и уколико би због релативно скромног обима америчког присуства директна економска добит била ограничена, утицај би био вишеструко повећан индиректним стимулисањем билатералне трговине, приватних улагања америчких и међународних компанија, као и културних и туристичких односа.

Претходно наведени моменти представљали су оквирни консензус између влада, већих парламентарних партија и невладиних експерата у обе земље. У Румунији, то је обухватало Социјалдемократску партију председника Јона Илијескуа и председника владе Адријана Настасеа, која је поново била на власти од краја 2000. до 2004. То је, такође, укључивало и Савез за правду и истину председника Трајана Басескуа (који је познат по предлогу за формирање „осовине Букурешт-Лондон-Вашингтон“ у безбедносној политици) и председника владе Калина Таричеануа, који су изабрани крајем 2004. године. Мања етничка мађарска Демократска унија Мађара, део владајуће коалиције током читавог тог периода, такође је подржавала договоре око базирања.

У Бугарској је подршка дошла од Националног покрета Симеон II председника владе Симеона Саксекобурготског, који је био последњи монарх те земље и још као дете владао четрдесетих година 20. века, а био на положају председника владе од 2001. до 2005. године, као и од Социјалистичке партије председника Георги Парванова и председника владе Сергеја Станишева, који су предводили коалициону владу у коју је био укључен и Покрет за цара Симеона II, као и етнички турски Покрет за права и слободе, од лета 2005. године. Такозвана „плава“ опозиција, ослабљени либерални Уједињени демократски фронт, такође је подржавала те споразуме.

Без обзира на тај приближан консензус елите, питање базирања изазвало је знатно већу политичку контроверзу у предвиђеним земљама домаћинима него у Сједињеним Државама. Поред поменутих локалних нада да ће имати економске користи, на почетку расправе, подршка јавности била је слаба, поготово у Бугарској. Дошло је до демонстрација малих размера у главним градовима и у близини локација за базе. У обе земље лидери Социјалистичких партија претходно су се успротивили подршци коју су њихове владе давале политици безбедности Сједињених Држава (око Косова у Ру-

мунији и око Ирака у Бугарској), а елементи из левих крила сваке партије и даље су то радили по питању база. Међутим, најгласнији организовани отпор потицао је из крајње десничарске, радикалне националистичке Атака партије у Бугарској и њој сродне Партије за Велику Румунију.

Основни противаргумент био је да ће давање гостопримства америчким снагама пре угрозити него побољшати безбедност земље домаћина, односно да ће то земљу учинити приоритетним циљем за међународне терористе и друге који сеprotиве глобалној улози Америке. Штавише, прихватање „америчких база“ значило би губитак суверенитета и слепо покораване новом „великом брату“. Посебну бригу представљао је недостатак законске јурisdикције и дисциплинске контроле над размештеним америчким трупaма. Те брига појачавало је и сазнање о претерано благој казни коју је амерички војни суд одредио за стражара амбасаде, припадника америчких marinaца, који је учествовао у саобраћајном уdesу у којем је погинуо популарни румунски рок певач Тео Петер у децембру 2004. године. Каснији извештаји медија, организације *Human Rights Watch* и Савета Европе, који су указивали да је америчка Централна обавештајна агенција (CIA) имала тајне затворе у румунској ваздухопловној бази „Михаил Когалницеау“ и на другим местима у региону, још више су појачали такве бојазни, као и спекулације о предупредујућим америчким нападима на Иран или друге земље трећег света.

Такође, давање гостопримства америчким снагама утицало би на поремећај односа са другим регионалним силама. Руски званичници, укључујући и бившег министра иностраних послова Јевгенија Примакова, тврдили су да ће нови аранжмани угрозити интересе Русије и „у потпуности прекршити“ обећања Сједињених Држава и НАТО-а из деведесетих година 20. века да неће распоређивати сталне снаге у бившу совјетску сферу након уједињења Немачке и ширења НАТО-а.²⁶ Министар одбране Сергеј Иванов је додао да „ширење војних објеката ка границама Русије доводи у питање будућност уговора о конвенционалним оружаним снагама у Европи (CFE)“.²⁷ Руски дипломати у обе земље такође су говорили против те иницијативе. Улога Русије као главног добављача нафте и природног гаса и за Румунију и за Бугарску утицала је на повећање забринутости због негативне реакције.

Сматрало се, такође, да су и односи са Европском унијом у опасности. Румунија и Бугарска већ су биле предмет унакрсног притиска од Сједињених Држава и водећих чланица ЕУ, као, на пример, Француске и Немачке, по питањима као што су Међународни кривични суд и војна акција у Ираку.²⁸ Предлози за базе дошли су у моменту када су дипломатске ране од овог последњег питања још биле свеже, а неуспели референдуми у Фран-

²⁶ RFE/RL Newsline, December 23, 2005.

²⁷ John Shimkus, "Changes in U.S. Forward Deployment and its Effects on Europe," NATO Parliamentary Assembly Committee Report 169 DSCTC 06 E, 2006.

²⁸ Видети: Ronald Linden, "Twin Peaks: Romania and Bulgaria Between the EU and the United States," *Problems of Post-Communism*, September/October 2004.

цуској и Холандији о уставу ЕУ делом су приписани „замору од ширења“. Даље акције које ће, по речима француског аналитичара међународних односа Доминика Муазија (*Dominique Moisi*), показати да би појам секретара Рамсфелда о америчком лојализму „Нова Европа је стварна“²⁹ могао угрожити подршку економској помоћи и изгледе за пријем у чланство ЕУ.

Преговори

Као што је истакнуто, незваничне дискусије између америчких званичника и њихових румунских и бугарских колега које се тичу дугорочног базирања почеле су још деведесетих година 20. века. Ниво и учесталост тих разговора повећани су након америчких најава 2003. и 2004. године да имају намеру да трансформишу своју европску и глобалну војну готовост. Поред редовних разговора између чланова особља амбасада и контаката земаља домаћина у три главна града, неколико виших званичника обављало је наменска путовања у вези са аранжманима за базирање. На пример, у децембру 2003. године амерички подсекретари за политику из Стејт Департмента и Министарства одбране, Марк Гросман (*Marc Grossman*) и Даглас Феит (*Douglas Feith*), уврстили су и Румунију и Бугарску у своје обиласке региона. Посета генерала Џоунса, команданта *EUCOM*-а, тим земљама у јануару 2005. ради разгледања потенцијалних локација за базе представљала је још једну прекретницу, као и посете Вашингтону бугарског министра одбране Николаја Свиначева и румунског председника Басескуа, министра спољних послова Михаи-Разван Унгуреану и министра одбране Теодора Атанасиуа у фебруару и марту 2005.

Пошто су таквим посетама постављени темељи дошао је прави моменат за званичне разговоре. Процес је требало да се састоји од низа споразума на неколико хијерархијских нивоа. На врху би били споразуми о сарадњи у области одбране (*Defense Cooperation Agreements – DCAs*) који су поставили основне сврхе и параметре заједничког коришћења база. О њима би преговарали међуресорни тимови на челу са Министарством спољних послова, које су предводили амбасадори Роберт Лофтис, виши саветник у америчком Стејт Департменту за безбедносне преговоре и споразуме, Теодор Баконски (*Baconschi*), државни секретар за глобалне послове у Министарству спољних послова Румуније, односно Љубомир Иванов, амбасадор Бугарске у НАТО.

Америчка државна секретарка Кондолиза Рајс (*Condoleezza Rice*) потписала је те основне оквирне споразуме са румунским министром спољних по-

²⁹ “Romania, U.S. Sign Military Base Agreement,” Deutsche Welle (DW-World), December 2005.

слова Унгуреануом у Букурешту децембра 2005. године и са бугарским министром спољних послова Ивајлом Калфином у Софији априла 2006. године. Према главним одредбама тих докумената америчкој војсци је одобрено да у свакој од тих држава једновремено распореди 2.500 војника, са могућношћу да две такве групе могу да се преклопе са бројем људи од укупно 5.000 у року од највише 90 дана; затим, прецизно су одређени војни објекти у којима могу да буду извршени ти размештаји (ваздухопловна база Михаил Когалницеану и полигони за обуку Чинку, Смардан и Бабадаг у Румунији, те ваздухопловне базе Безмер и Граф Игнатиево, као и полигон за обуку Ново Село и његов пратећи логистички центар Ајтос у Бугарској); постављен је почетни временски оквир од десет година за те споразуме са аутоматским обнављањем и отказним роком од годину дана. У складу са координираним кампањама за информисање јавности које су пратиле разговоре, у документима је наглашено да укључене локације неће постати „америчке базе“, него ће пре бити „договорени објекти и области“ који су и даље под командом земље домаћина и којима ће америчке снаге имати приступ регулисан прописима. Уследила је ратификација у парламенту, с тим што је једнодомна Народна скупштина Бугарске предухитрила румунске колеге и одобрила споразум своје земље у мају 2006. Румунско Веће посланика и Сенат потврдили су у фебруару, односно јуну 2006. године, услове који регулишу активности америчких снага унутар државе, али је до захтеваног гласања на заједничкој седници да се одобри улазак тих снага дошло тек у мају 2007.

Здружене наменске снаге за Исток – договорени објекти

У мерама имплементације које су уследиле прецизније је наведено како ће основни принципи *DCAs* бити преведени у праксу (и даље у техничким споразумима) у више различитих функционалних области. У складу са одређивањем министарстава одбране као „извршних носилаца посла“ у *DCAs*, она су и преузела водећу улогу у тој фази. Румунија је до краја октобра 2007. године закључила 16 од 19 мера имплементације са Сједињеним Државама, па још две до почетка 2008. године. У новембру 2007. амерички амбасадор у Бугарској, Џон Бејрл (*John Beyrle*), наговестио је, такође, да ће се разговори земаља завршити почетком нове године.³⁰ И, заиста, пакет „Велики прасак“ од 11 споразума био је потписан наредног фебруара. Првобитно предвиђена додатна област за претходно позиционирање опреме остала је неотворена, али су одговарајући документи поставили суштински темељ за операције *JTFE* у обе земље.

Протежући се на период од три године та фаза преговора показала се нешто дужом него што је првобитно очекивано. Први од разлога били су опсег и комплексност питања која су била предмет преговора. Један морбидан, али свакодневни пример био је поступак са телима у случају смрти за време размештаја. Дуготрајнији разговори били су потребни о процедурама за примену изузећа од пореза на додатну вредност за распоређене снаге и материјал. Политички најосетљивија била су претходно наведена питања јурисдикције над припадницима америчких снага у случају евентуалног недозвољеног понашања и америчка слобода коришћења објеката и снага које су тамо распоређене за подршку екстерним операцијама. У компромисном текстуалном решењу дато је овлашћење земљама домаћинима да се, у погледу прве ставке, позову на право да случајеве криминала врате под своју националну јурисдикцију, а у погледу друге ставке, Сједињене Државе су се обавезале да консултују своје партнере. Међутим, у вези с тим и другим питањима амерички званичници изразили су незадовољство што су питања за која су сматрали да су већ начелно решена у *DCAs* поново отворена, што су иницирали румунски и бугарски преговарачи током наредних преговора о мерама имплементације.

Још неколико фактора утицало је на повећање тих изазова за једну или обе земље домаћине. Румунија је претходно истакла нека основна питања у свом споразуму са НАТО о статусу снага 2002. године, док је за Бугарску недостатак таквог претходног споразума значио да има још више питања (која су преостала) за решавање у њиховом *DCA*. Језичке баријере такође су играле улогу, јер један број најбољих техничких експерата за Румунију и Бугарску није говорио довољно течно енглески језик, па су преговарачи понекад подносили нацрте докумената о кључним питањима на свом језику, при чему није било довољно времена за преводјење. Коначно, за све споразуме морало

³⁰ „Remarks by Ambassador John Beyrle“, Public Information Forum, Bourgas, November 16, 2007.

је да се потврди да су у складу са *acquis communautaire* Европске уније, којој ће се, упркос претходним упозорењима критичара, Румунија и Бугарска као пуноправне чланице придружити у јануару 2007. године.

Унутрашња бирократска координација тих земаља донела је додатне компликације. Са америчке стране, Комисија за базирање у прекоморским земљама критиковала је недостатак јаче улоге Стејт департмента на почетку. После извесне интерне дебате Кабинет секретара одбране у Пентагону одредио је Европску команду да представља Сједињене Државе у изради мера имплементације. Међутим, званичници који су били укључени у процес навели су да није увек јасно ко је тамо надлежан за процес или које су односне улоге између ње и америчких копнених снага у Европи (*U.S Army Europe – USAEUR*) и америчких ваздухопловних снага у Европи (*U.S. Air Force Europe – USAFE*) које су биле задужене за преговоре о техничким споразумима на следећем хијерархијском нивоу.

С обзиром на њихово мање искуство у таквим питањима, као и већи утицај на њихове земље као домаћине, изазови су, ипак, били већи за Румунију и Бугарску. Ширина питања подразумевала је да заступане стране укључују не само министарства спољних послова и одбране, него и министарства права, финансија, унутрашњих послова, заштите животне средине, рада, државне безбедности и трговине. Нека министарства су, наводно, оклевала да дају полазне информације (*input*) када су им се први пут обратиле колеге из министарства спољних послова или министарства одбране, а касније су ставили примедбе на првобитно договорене услове по истим тачкама. Недостатак претходног унутрашњег консензуса понекад је доводио до тога да се процеси у односима међу министарствима одвијају пред Американцима за време самих преговора. Команданти локалних база такође су били незадовољни нивоом информација и могућношћу за инпуте који су добијали из својих главних градова. Формирање коначних координационих група у пролеће 2007. године само је делимично ублажило такве проблеме.

У међувремену, домаћа политика је, такође, утицала на преговоре. Иако је, као што је већ речено, политичка елита како у Бугарској тако и у Румунији у великој мери подржавала те споразуме, преокрет и борба међу њима ипак су имали утицаја. Што је најзначајније, парламентарни избори у Бугарској у јуну 2005. довели су до паузе у напредовању разговора о базирању, јер су се лидери фокусирали на кампање и формирање нове власти. Резултати су, такође, у први план избацили победнике социјалисте, као нове партнере у преговорима, и водећу силу у идеолошки разноврсној „коалицији дуге“ у чијем саставу су били и Национални покрет за Симеона II и етнички Турски покрет за права и слободе из претходне владе. Свака од тих партија имала је донекле другачије приоритете и бриге којима се требало позабавити. Такав преокрет на највишем нивоу понекад је доводио и до кадровских промена и губитка институционалног знања наниже у професионалној бирократији, као и по-

требу за оним званичницима од каријере који су остајали да едукују нове претпостављене и колеге о кључним актуелним питањима.

У исто време, односи између председника Басескуа и премијера Таричеануа који су се константно погоршавали индиректно су бацали сенку на финализацију мера имплементације и наде о стратешком партнерству Сједињених Држава и Румуније уопште. Препирке између та два лидера довеле су до врхунца у јуну 2006, када је Таричеану изненада затражио повлачење 800 румунских војника из Ирака до краја те године. Басеску се одмах супротставио тој идеји и блокирао њено усвајање у Врховном савету одбране Румуније. Наредних месеци та два човека наставила су да се боре за надлежност над положајима у кабинету везаним за безбедност, због чега је до пролећа 2007. године дошло до хаотичног смењивања три министра одбране и два министра спољних послова. Коначно, у априлу 2007. Таричеану је склопио партнерство са парламентарном опозицијом да окриви Басеску за наводну злоупотребу тајне полиције, привремено га суспендујући са положаја. Басеску је оптужио своје ривале да хоће да зауставе његове иницијативе против корупције и истраге комунистичке прошлости и лако је на референдуму, шест недеља касније, извојевао поновно враћање на положај. Амерички званичници прихватили су та дешавања као унутрашње ствари, али уопште узевши, то је изазвало сумње у политичку зрелост и поузданост Румуније као партнера.

Имплементација

Паралелно са финализацијом мера имплементације постигнут је важан напредак у побољшању положаја *JTFE* на терену. На пример, Сједињене Државе већ су доделиле око 120 милиона долара за инфраструктурне пројекте. Људи који ће чинити језгро сталног америчког састава од око 100 припадника настанили су се у кампу базе наменских снага на аеродрому „Михаил Когалницеану“. Међутим, у међувремену се појавио мањак расположивих америчких војника као једина највећа препрека реализовању предвиђене размере операција у објектима *JTFE*. Као што је наведено, *DCAs* су дозвољавали комбиновани горњи лимит од 5.000 америчких војника у обе земље у одређеном моменту. Стварни плански параметри за 2007. годину предвиђали су да се размести снаге величине бригаде од 3.500 војника у сукцесивним сменама од по шест месеци.

Актуелне обавезе Сједињених Држава у Авганистану, а поготово у Ираку, јасни приоритети Пентагона у процесу генерисања глобалних снага, већ су учиниле проблематичним ротације снага величине бригаде. Најављени „талас“ додатних 30.000 војника за Ирак у пролеће 2007. године чинио је тај те-

жак задатак немогућим. У марту и мају 2007. године наследник генерала Џонса на положају команданта *EUCOM* и НАТО, генерал Банц Крадок (*Bantz Craddock*), сведочио је пред комисијама за оружане снаге Представничког дома и Сената да је због слања трупа на ратне положаје остао без потребних снага за вежбе и другу безбедносну сарадњу у његовој зони. У складу са анализом Комисије за базирање у прекоморским земљама из 2005, предложио је да још три или четири бригаде буду остављене у Европи ради испуњења тих задатака. Излазећи у сусрет томе, касније те године секретар одбране Роберт Гејтс одобрио је одлагање планираног повратка две бригаде копнених снага из Немачке у Сједињене Државе до 2012. године.³¹

У међувремену, планери *EUCOM* успели су да скупе мешовите снаге величине батаљона од око 900 војника за серију вежби „Доказ принципа“ (*Proof of Principle*) у те две земље, које су извођене од августа до октобра 2007. Сличан број војника сачињавао је прве званичне контингенте размештене од јуна до октобра 2008, концентрисане по отприлике два месеца у свакој од те две земље. Очекује се да одговарајући пакети сада буду норма за главне смене бар током неколико наредних година.³² Настављени су, такође, други размештаји мањих размера и краткорочније вежбе. Морнаричке грађевинске јединице *Seabee*, базиране на аеродрому „Михаил Когалницеану“ поправљају стамбене објекте и школе у Румунији. Ловачки млазни авиони *F-15* америчког ратног ваздухопловства распоређени су у ваздухопловну базу „Граф Игнатиево“ као испомоћ за контролу ваздушног простора за време Самита НАТО у априлу 2008. године у Букурешту. У обе земље амерички војни медицински тимови пружају стоматолошке и офталмолошке услуге локалним становницима у близини објеката.

Процена и препоруке

Почетна фаза развијања Здружених наменских снага за Исток (*JTFE*) нужно утиче на то да су актуелне процене само привремене. С једне стране, само њихово постојање представља велики успех, са потенцијалом да послужи кључним интересима земаља учесница у наредним деценијама. С друге стране, њихови почетни кораци истовремено нису испунили првобитна очекивања оних који су их подржавали и постали су спорни фактор у погоршаним евроатлантским односима са Русијом. За реализацију позитивног потенцијала *JTFE* потребно је наћи компромис са тим двоструким неповољним аспектима.

³¹ Shanker, Thom, „Gates Halts Cut in Army Force in Europe“, *New York Times*, November 21, 2007.

³² Coon, Charlie, „Military Scales Back Romania Rotation Plans“, *Stars and Stripes* (Europe), February 21, 2008, p. 3.

Очекивања

Америчка страна је, због продужених операција стабилизације великих размера у Авганистану и Ираку, извршила поновну евалуацију специфичне врсте трансформације за коју су *JTFE* првобитно биле замишљене. Пентагонова ажурирана *Стратегија националне одбране* од јуна 2008. године опет истиче посвећеност преоријентисању на готовост за глобалну одбрану, али, такође, подиже значај противпобуњеничких дејстава и других врста „нерегуларног ратовања“ до нивоа једнаког значају конвенционалних мисија. Ту се, опет, као приоритет појављује релативна вредност великог броја војника копнених снага који знају језик и разумеју културу „људске средине“ у којој дејствују. Најновија технологија, глобална мобилност и прецизно оружје и даље су важни, али секретар Гејтс је претерано фокусирање на њих назвао термином „значи, следећи рат“ (*next-war-it-is*).³³ Са тог становишта евентуално коришћење положаја какви су, на пример, у Бугарској и Румунији, као места оперативног базирања у виду „плутајућих авиобаза“ („листова локвања“), губи на значају.

Ти објекти, ипак, остају као положаји за обуку. Међутим, упркос ентузијазму виших команданата ангажованих око њиховог избора, накнадне процене показују да мала величина, диспозиција и оскудна инфраструктура неколико тих положаја ограничавају и њихову корист у том погледу. Још један недостатак представља и неодговарајућа компатибилност између америчких снага и снага земље домаћина у погледу процеса и норми одлучивања. Штавише, актуелни темпо коришћења ограничава стварну додатну вредност рационализованих процеса за организовање вежби и изградњу односа изван онога што се већ радило кроз постојеће процедуре. У међувремену ревидиране су и шире визије Румуније и Бугарске као модела „нових европских“ савезника. Имиц тих земаља у Вашингтону као слободољубивих младих демократија квари већ поменута унутрашња политичка борба, стална питања у вези са њиховим тајним полицијским досијеима из комунистичког периода, као и њихов разочаравајући напредак у борби против организованог криминала и корупције, документован у извештајима Европске комисије. Са војног аспекта, сарадњу ометају и основне разлика у процесима одлучивања и развоју основне стратегије.

У спољној политици допринос тих земаља борби против тероризма и операцијама у Ираку делимично се компензује окретањем другим значајним питањима. Бугарски председник Парванов истакао је да блиске економске везе са Русијом постоје упоредо са војном сарадњом са Сједињеним Држа-

³³ За концизну анализу како се „Гејтсова трансформација“ разликује од Рамсфелдове верзије видети: Donnelly, Thomas, „A Transformer in Disguise,“ *Weekly Standard*, June 23, 2008.

вама као „део националног интереса (земље)“.³⁴ На почетку манифестације „Година Русије“, у јануару 2008, он и други бугарски лидери потписали су споразуме са колегама из одговарајућих ресора, на челу са тадашњим председником Владимиром Путином, о учешћу у гасоводу Јужни ток под покровитељством Русије (који је конкурент пројекту Набуко који подржава ЕУ и фаворизују Сједињене Државе). Основали су и заједничку компанију за реализацију посебног споразума о нафтоводу Бургас-Александрополис, потписаног претходне године, те прихватили да Руси финансирају и граде нову нуклеарну електрану.³⁵ Амерички експерти упозорили су да такви договори повећавају постојећу велику зависност од руских производа снабдевања, као и нетранспарентну пословну праксу у региону.³⁶

У међувремену, америчка настојања да добију широку подршку за декларацију о независности Косова наишли су на јак отпор у Румунији. Председник Басеску осудио је потез Косова као „нелегалан“, а на заједничком заседању парламента резултат гласања био је 357 наспрам 27 против признавања. С друге стране, одгађања и мања размера и ограничено трајање размештаја америчких снага такође су изненадили земље домаћине. Фебруара 2008. године пуковник Константин Моиса из Министарства одбране Румуније употребио је термин „сувише рано“ за процену да ли је смањење обима размештаја „разочаравајуће или не“.³⁷ Међутим, други ангажовани у реализацији споразума приметили су директније да су се лидери партнерских земаља „довели у политички ризик“ да подрже те споразуме и да би требало да докажу да је то била рационална одлука.

С економског становишта повећано улагање у надградњу инфраструктуре објеката за базирање и околних саобраћајних система сигурно је добро дошло. Такође, у месецима најинтензивнијих вежби веома је повећана потражња за локалном робом и услугама. Упркос томе, много почетних уговора отишло је иностраним фирмама, а очекиване прилике за трајније уговоре о снабдевању и услугама ван база углавном се нису оствариле. Неке ревносније локалне фирме, које су инвестирале у проширење својих објеката, могле би да се суоче са знатним губицима.

На политичком плану, одражавајући критике о властитом квалитету као савезницима, званичници земаља домаћина жалили су се да су контроверзне ак-

³⁴ Hope, Kerry. "Interview: Careful Balancing at the Top," *Financial Times*, October 12, 2007.

³⁵ Видети: Smith, Mark. "Russian Energy Interests in the Balkans," *Conflict Studies Research Center*, UK Defense Academy, Balkans Series 08/07, March 2008, [http://www.da.mod.uk/colleges/arag/document-listings/balkan/08\(07\)MAS.pdf](http://www.da.mod.uk/colleges/arag/document-listings/balkan/08(07)MAS.pdf).

³⁶ Видети: Smith, Keith. "Corruption, Not Dependency is the Risk to Western Europe from Russian Energy Trade," *Center for Strategic and International Studies* report, July 2008; http://www.csis.org/index.php?option=com_csis_pubs&task=view&id=4564.

³⁷ Coon, Charlie. "Military Scales Back Romania Rotation Plans," *Stars and Stripes* (European Edition), February 21, 2008.

ције америчке спољне политике умањиле њихову могућност да својој јавности представе сарадњу на *JTFE* као део ширег оквира подршке демократским вредностима. Наде да служе као привилеговани савезници дошле су, такође, у колизију са уоченим падом америчке пажње након потписивања споразума. Један званичник жалио се да је постало тешко наћи било кога у Вашингтону „изнад нивоа потпуковника“ ко је стварно заинтересован за те земље. Неки Румуни су се нарочито осетили игнорисаним када председник Буш у свој програм није уврстио и посету тој земљи при проласку кроз регион у лето 2007. године.

Реакције споља

Што се тиче индиректних ефеката, неке од негативних последица *JTFE* којих су се прибојавали сада изгледају преувеличане. Терористичке претње Румунији или Бугарској нису се видљиво повећале. Приступање тих земаља Европској унији у јануару 2007. доказало је неоснованост упозорења да ће их ненаклони „стари Европљани“ одбацити. *JTFE* је можда још и оправдао слабу подршку јавности за чланство у НАТО-у у деловима западног Балкана и Украјини. Локални опоненти указују на то као на доказ да су стране базе услов за чланство у алијанси. Ипак, тако нешто није спречило, на пример, Хрватску да прихвати позив за приступање унији на самиту у Букурешту.

Реаговање Русије представља озбиљнији проблем. Као што је већ поминуто, *JTFE* нису блокирале проширивање економских веза са Бугарском. Међутим, неуобичајено високе цене које плаћају за увоз енергената Румуни приписују руском незадовољству због тих договора. У исто време, руски лидери појачали су своје почетне критике. Уз проширивање НАТО-а и предложене америчке положаје ракетне одбране у Пољској и Чешкој Републици, *JTFE* се редовно налазе међу мерама које се окривљују за подривање партнерства и поверења са Западом. Владимир Путин је јавно критиковао „америчке базе на такозваној флексибилној линији фронта“ у свом неочекивано конфронтирајућем говору на конференцији о безбедности у Минхену фебруара 2007.³⁸ Министар спољних послова Сергеј Лавров касније је тврдио да „америчке базе у Румунији и Бугарској [...] само компликују контролу наоружања у Европи“, оправдавајући повлачење Русије из учешћа у Уговору о конвенционалним снагама у Европи крајем те године.³⁹

Такво расположење наставило се и у 2008. години. У свом обраћању, које је преносила телевизија у фебруару, Путин је опет истакао *JTFE* као пример „опробавања снаге као претње“ од стране Сједињених Држава и НАТО

³⁸ Говор на 43. конференцији о безбедности у Минхену, 10. фебруар 2007; <http://www.securityconference.de/konferenzen/rede.php?sprache=en&id=179>.

³⁹ *RFE/RL Newslines*, December 10, 2007.

у источној Европи, што је довело Русију „у ситуацију у којој морамо да реагујемо“.⁴⁰ Врхунац мера, као што су, на пример, повећани издаци за одбрану, упади руских бомбардера у ваздушни простор и продаја оружја земљама као што су Иран и Венецуела, била је војна интервенција у Грузији у августу месецу. Путинов наследник на положају председника, Дмитриј Медведев, одбацио је критике због тог потеза, тврдећи да није Русија та која „шири границе војним присуством“ него НАТО тиме што „формира нове базе“.⁴¹

У погледу таквих изјава има неколико запажања. Прво, тврдње Русије да *JTFE* представљају кршење мултилатералних споразума изгледају претеране. Скромна величина ангажованих америчких снага, њихов ротациони карактер и веће смањење националних снага Румуније и Бугарске него што је потребно у складу са са горњим лимитом територијалних снага за те земље по Уговору *CFE*.⁴² Озбиљан пример могао би бити да ти аранжмани нису у духу Оснивачког акта о узајамним односима, сарадњи и безбедности између НАТО и Русије (*NATO-Russia Founding Act*) из 1997. године. Међутим, они су у складу са одредбом тог документа о „додатном сталном стационирању знатних борбених снага“ у новим земљама чланицама НАТО-а (подвукли аутори).⁴³ Друго, руске примедбе можда су мотивисане исто толико политичким опортунизмом колико и истинском забринутости. На пример, повлачење из уговора *CFE* омогућило је руским лидерима да одржавају виши ниво снага на Кавказу и Молдавији и за јавност која то одобрава демонстрирају одлучност у спољним пословима.⁴⁴ Чак и уколико је незадовољство са *JTFE* искрено, оно изгледа да је знатно мање него незадовољство због ширења НАТО-а, противракетне одбране или других питања са којима је повезано.

Ипак, уколико *JTFE* не буду могле да превазиђу властите унутрашње недостатке, ризикују да заврше као „бесмислена иритирајућа ствар“.⁴⁵ Без знатног унапређивања стратегијских веза и могућности својих земаља, оне ће само потрошити политички и дипломатски капитал и истовремено поја-

⁴⁰ Путин је наставио: „Затворили смо наше базе у Куби и Вијетнаму. Шта смо добили? Нове америчке базе у Румунији, Бугарској. Нови трећи регион ракетне одбране у Пољској.“ („Russia's Putin Lashes out at West's Arms Race,” Reuters, February 8, 2008.)

⁴¹ Barry, Ellen. “Russia President Dismisses Georgia's Leader as a ‘Political Corpse,’” *New York Times*, September 3, 2008.

⁴² Видети: Andres, Janet. “CFE: Will it Remain a ‘Cornerstone of European Security?’” *American Diplomacy*, September 25, 2007.

⁴³ Видети коментар бившег америчког амбасадора у НАТО-у Роберта Хантера у: Anderson, Jon, “Russia Pact may be Sticking Point in Shift,” *Stars and Stripes*, June 16, 2003.

⁴⁴ Видети: Socor, Vladimir. “Moscow Confronts the West Over CFE Treaty at OSCE,” *Jamestown Eurasia Daily Monitor*, May 25, 2007. http://www.jamestown.org/edm/article.php?article_id=2372188.

⁴⁵ Frensis Fukujama (Frances Fukuyama) primenio је тај термин на положаје америчке ракетне одбране у Европи; “Russia and a New Democratic Realism,” *Financial Times*, September 2, 2008.

чати друге препреке за сарадњу са Русијом по питањима која се крећу од нуклеарног програма Ирана, преко статуса Косова до односа са другим бившим совјетским републикама.

Пут напред

До сада су за *JTFE* донесене основне одлуке. Следећи корак ка значајнијој будућности за *JTFE* јесте препознавање потребе да се прилагоде преовлађујућој реалној ситуацији. Нека међусобно изазвана разочарења могу се кориговати самосвесним прилагођавањима понашања. Међутим, друга почетна очекивања или никада нису била реална или су их накнадно прегазили догађаји. Уместо да се жале или препиру око тога ко је крив за измене, све стране би требало да схвате да је најбоље да озбиљне међусобне обавезе у које су ушле прилагоде новим околностима.

Руска интервенција у Грузији, као најдраматичнији развој догађаја, повећала је пажњу у црноморском региону. (У мањој мери за Запад исти утицај имали су и даље оспоравана државност Косова и грчко-македонски спор око имена). Није било потребно да то доведе до изненадног „приказивања силе“ путем америчког размештања најјачих дозвољених *JTFE* за шта, ионако, и даље нема довољно снага. Међутим, то потврђује начело за коришћење постојећих напора да се календарски простор између летњих највећих ротирајућих смена попуни комбинацијом мањих курсева обуке. Чак и скромно проширена, али редовнија и предвидљивија размештања снага, уз позиве грузијским, украјинским, па и, евентуално, руским снагама да учествују у обуци, у овом моменту најбоље би истакла корисност *JTFE*.

За наредни средњорочни до дугорочни период, те ротационе смене могле би се продужити и чак повећати прихватањем препорука генерала Крадока и Комисије за прекоморско базирање да се у Европи држи више снага. Поред тога што је одлагање повратка две бригаде продужено до после 2012. године бар још једна бригада могла би бити стационирана на том континенту. Комбинацијом предвиђеног смањења снага у Ираку и одобреног повећања броја припадника КоВ САД и Маринског корпуса требало би да то буде могуће. У међувремену, Сједињене Државе требало би да са великим опрезом ближе размотре још локација на другим местима у региону, које би се такмичиле за расположиве снаге.

На крају, учесници би требало да траже начине да продубе интеграцију и синергију међу компонентама *JTFE*. Могло би се почети са јачом интеграцијом родова националних оружаних видова, што понекад изгледа да заостаје чак и за свеукупном међуресорном сарадњом. Како је у једној критици речено, због велике самосталности у активностима *USAEUR* и *USAFE*, *JTFE* су постале „ни здружене ни наменске снаге“.

Процес би се могао наставити проширивањем ван преовлађујућих централизованих билатералних договора између Сједињених Држава и сваке од земаља домаћина. У првом моменту то би укључило већу трилатерализацију. Могло би се, такође, ослонити на шире мултилатералне оквири као што су Скуп министара одбране југоисточне Европе (*Southeast European Defense Ministerial – SEDM*)⁴⁶ или чак НАТО као целину. Настојања у том правцу истовремено би и истакла дугогодишњи интерес Сједињених Држава у промовисању локалног власништва и регионалне сарадње као сидра стабилности, јачала јединственији одговор на дестабилизујуће развоје ситуације у ширем подручју, те смањила гледање на Америку као на „великог брата“ који хоће да доминира.

Упркос изазовима са којима се сусрећу, *JTFE* још обећавају као јединствена манифестација нових безбедносних односа у Европи. За схватање тог потенцијала биће потребно да свака од земаља које су учествовале у њиховом формирању изврши трезвену поновну процену и додатно се посвети том пројекту.

⁴⁶ *SEDM* чини дванаест земаља чланица (Албанија, Босна и Херцеговина, Бугарска, Хрватска, Грчка, Италија, Македонија, Румунија, Турска, Словенија, Украјина и Сједињене Државе) и четири посматрача (Грузија, Молдавија, Црна Гора и Србија).

ИНТЕГРАТИВНИ ПРОЦЕСИ У РЕГИОНУ ЈУГОИСТИЧНЕ АЗИЈЕ

Зоран Килибарда

Универзитет у Београду, Факултет безбедности

У чланку се разматрају домети, ограничења и перспективе међудржавне сарадње и повезивања на простору југоисточне Азије, са посебним освртом на циљеве и начин функционисања заједнице *ASEAN* и њен допринос стабилизовању стања у региону. Анализом резултата које су земље *ASEAN*-а постигле у амортизовању унутрашњих дезинтегративних процеса, обуздавању сопствених геополитичких аспирација и изналажењу уравнотеженог одговора на противуречне интересе великих сила, долази се до закључка да се, и у условима евидентних ограничења, стрпљивим усаглашавањем ставова на регионалном нивоу, без мешања у унутрашње послове других и без наметања решења споља, може остваривати значајан напредак у садржајима међудржавне сарадње и интензитету интегративних процеса.

Кључне речи: *ASEAN*, сарадња, повезивање, интегративни процес.

Увод

Природа међузависности и квалитет односа међу државама одређеног региона зависи првенствено од тога у каквом су односу њихови интереси; да ли су компатибилни, помирљиви или противуречни, и какав је приступ остваривању тих интереса. Сепаратно инсистирање на остваривању сопствених интереса на рачун интереса других неминовно производи неповерење и тензије и води у конфронтације. Поклапање интереса сугерише сарадњу као краћи и економичнији пут до заједничког циља и ствара амбијент у којем се удруживање опажа као умножавање могућности вредно жртвовања одређених партикуларних интереса.

Постојање различитих интереса свакако отежава успостављање кооперативних односа, али га не чини немогућим. Главна препрека сарадњи нису

противуречни интереси већ одсуство мере у формулисању циљева који из њих произилазе и дефицит спремности за проналажење компромисних решења. Дobar пример за то јесте чињеница да су некадашњи традиционални непријатељи Немачка и Француска били иницијатори економске сарадње земаља западне Европе која је, под њиховим лидерством, еволуирала у пројекат безбедносног, економског и политичког заједништва – Европску унију као највиши остварени ниво регионалне интеграције.

Поред Европске уније, која несумњиво представља највиши достигнути ниво регионалне сарадње и интеграција, сарадња земаља југоисточне Азије у оквиру заједнице ASEAN (*Association of Southeast Asian Nations* – ASEAN) пример је константног (макар и спорог) напредовања ка том циљу. Тај регион, карактеристичан по енормном „богатству различитости“ и притиснут тешким историјским наслеђем, дуго је важио за потенцијално „буре барута“ налик балканском. Ипак, он је у 21. век ушао са недвосмислено исказаном амбицијом да, уважавајући, али не копирајући искуства других, гради себи примерену безбедносну и економску заједницу. Такво опредељење и специфичне прилике на терену генерисале су специфичне форме регионалне сарадње и повезивања.

Особености региона југоисточне Азије

У низу околности које на непосредан или посредан начин детерминишу општи концепт и правце развоја регионалне сарадње и повезивања земаља југоисточне Азије, значајно место свакако имају: 1) ексклузиван географски положај; 2) колонијална прошлост региона; 3) етно-религијска хетерогеност и различитост политичких система; 4) рецидиви хладноратовских подела и 4) преплитање интереса и утицаја великих сила.

Ексклузивност географског положаја проистиче из чињенице да се земље југоисточне Азије налазе на оном делу простору који је у несумњиво утицајним геополитичким теоријама (Спајкменова теорија римленда) идентификован као место на којем се сучељавају вековна настојања тзв. сила копна и сила мора за остваривање доминантне позиције у планетарним размерама. Ако је, како теорија предвиђа, а недавна историја потврђује (или бар не оспорава), тачно да је остварена превласт на том простору кључ за овладавање евроазијским масивом, а тиме и за владање светом, онда је разумљиво да је регион југоисточне Азије био и остао предмет посебног интересовања свих великих сила, посебно оних које имају аспирацију да се изборе за статус глобалног хегемона, односно оних које себе сматрају позваним да се тим аспирацијама супротставе. Друга одлика ексклузивности географског положаја југоисточне Азије јесте да се налази на

главном поморском путу који преко Индијског океана спаја Блиски исток и источну обалу Африке са земљама азијско-пацифичког региона и који, осим економског значаја, израженог пре свега вредношћу робе која се њиме транспортује, има изузетан геостратешки значај. Мореузом Малака (између Сингапура, Малезије и Индонезије) који је најкритичнија тачка на том поморском путу, свакога дана у Сингапур стигне више од 400 бродова. У просеку, свака три минута поред Сингапура пролази један брод, док се у његовим лукама у сваком тренутку налази више од 1.000 бродова. Количина нафте која се транспортује кроз мореуз Малака три пута је већа од оне која пролази Суецким каналом и 15 пута већа од оне која пролази кроз Панамски канал. Овим путем пролази највећи део нафте коју Кина и Јапан увозе са Блиског истока, тако да од безбедности тог пролаза у великој мери зависи енергетска безбедност тих земаља (Desker, 2005, стр. 16–22).

Колонијална прошлост југоисточне Азије такође је један од битних чинилаца безбедносног стања у региону. На том простору вековима су се смењивали страни господари. Сви они који су задржали значајнији део моћи стечене у време великих колонијалних освајања дочекали су крај Другог светског рата са неким поседом у том региону. Отишли су тек када су на то били приморани – када је наступило време опште деколонизације. Тада су све данашње државе југоисточне Азије, осим Тајланда који је дуго био нека врста тампон државе између британског и француског колонијалног царства, коначно стекле независност: најпре Филипини од САД (1946), затим Бурма од Велике Британије (1948), Индонезија од Холандије (1949), Камбоџа од Француске (1953), Вијетнам и Лаос од Француске (1954), Малезија од Велике Британије (1963), Сингапур од Велике Британије (1963), Папуа Нова Гвинеја од Аустралије (1975), Источни Тимор од Португалије (1975),¹ Брунеј од Велике Британије (1984).

Етно-религијска хетерогеност југоисточне Азије огледа се у постојању мноштва етничких група и значајном присуству свих главних религија, као бројних традиционалних веровања.

Структура становништва у погледу религиозне припадности је следећа:² *Брунеј*: муслимани 63 одсто; будисти 14; хришћани 8; *Вијетнам*: будисти 55,3; римокатолици 7; *Индонезија*: муслимани 86,9; хришћани 9,6; *Камбоџа*: будисти

¹ По одласку Португалаца Источни Тимор окупирала је Индонезија која је на њему имала власт све до 1999. када је становништву омогућено да се изјасни да ли је за останак у саставу Индонезије или за самосталност. Опредељење за самосталност довело је до повлачења Индонезије, али су након тога уследили немири, који су се претворили у оружане сукобе. Интервенцијом међународних снага успостављен је мир и створени су услови за конституисање власти, након чега је Источни Тимор 2002. године коначно стекао пуну независност и постао чланица ОУН.

² Наведене бројке означавају процентуалну заступљеност у популацији одређене земље. Допуну до 100% чине припадници већег броја других религија за малим уделом у укупном становништву земље. (Извор: *Лексикон држава света*, Политика, Народна књига, Београд, 2006).

95; *Лаос*: будисти 57,8; традиционална веровања 33,6; атеисти 4,8; *Малезија*: муслимани 52,9; будисти 17,3; кинеска народна веровања 11,6; *Мјанмар*: будисти 89; хришћани 4; муслимани 4; *Папуа Нова Гвинеја*: протестанти 56; римокатолици 22; традиционална веровања 22; *Сингапур*: будисти 28,3; хришћани 18,7; атеисти 17,5; муслимани 16; таоисти 13,4; хиндуси 4,9; *Тајланд*: будисти 94,4; муслимани 4; *Филипини*: римокатолици 84,1; муслимани 4,3; протестанти 3,9 одсто.

Најбројније етничке групе у земљама југоисточне Азије су:³ *Брунеј*: Малајци 64 одсто; Кинези 20; *Вијетнам*: Вијетнамци 87,3; Кинези 1,8; Тајланђани 1,7; Кмери 1,4; *Индонезија*: Јаванци 45; Сунди 14; Мадурци 7,5; *Камбоџа*: Кмери 90; Вијетнамци 5; Кинези 1,5; *Лаос*: Лаошани 67,1; Палаунг-Ва 11,9; Таи 7,9; *Малезија*: Малајци и староседелачки народи 61,4; Кинези 30; *Мјанмар*: Бурманци 68; Шан 9; Карен 7; *Папуа*: Папуанци 84; Меланезани 15; *Сингапур*: Кинези 76,4; Малајци 14,9; *Тајланд*: Тајланђани 75; Кинези 14; *Филипини*: Филипинци 50; Индонезани и Полинежани 30 одсто.

„Богатство различитости“ југоисточне Азије употпуњују и различити политички системи земаља тог региона. У њима су препознатљиви (у различитим варијантама) скоро сви облици организовања власти: аутократски и демократски; републикански и монархистички; унитарни и федерални; једнопартијски и вишепартијски. У Мјанмару је, на пример, већ скоро пет деценија на власти војна хунта (на власт дошла државним ударом 1962. године), где су шеф државе и премијер генерали, и скоро сви чланови кабинета војна лица; где су тек 2010. године (први пут у последњих 20 година) одржани какви-такви вишестраначки избори на националном нивоу. На другој страни, у Индонезији и Филипинима на сцени је председнички вишепартијски систем власти, са председником републике који је истовремено и шеф државе и председник владе. Индонезија је типична унитарна држава у којој је власт концентрисана у националној влади, где је шеф државе главнокомандујући оружаним снагама и истовремено одговоран за унутрашње послове и спољну политику земље. Вијетнам и Лаос су републике са ауторитарним једнопартијским системом власти. У Вијетнаму је на власти Комунистичка партија Вијетнама, а у Лаосу Револуционарна партија народа Лаоса (*Lao People's Revolutionary Party*) чији чланови чине огромну већину састава народних скупштина тих земаља, уз незнатан, углавном симболичан број посланика изабраних са листе тзв. независних кандидата.⁴ Тајланд, Малезија, Камбоџа и Брунеј су монархије, са специфичностима које одсликавају ути-

³ Наведене бројке означавају процентуалну заступљеност. Допуну до 100% чине припадници већег броја других етничких група са малим уделом у укупном становништву земље (Извор: *Лексикон држава света*, Политика, Народна књига, Београд, 2006.).

⁴ На пример, од укупно 115 чланова Народне скупштине Лаоса који су изабрани 2006. године сама два су независни кандидати. Сви остали су чланови владајуће партије Револуционарне партије народа Лаоса (The Government of Laos. The Political System of One of the Last Communist Countries (<http://www.suite101.com/content/the-government-of-laos-a58902>)).

цај традиције, колонијалне прошлости и етно-религијске особености. Док су Тајлан, Малезија и Камбоџа парламентарне уставне монархије, Брунеј је типичан пример апсолутистичке монархије какве су веома ретке у савременом свету. Посебност малезијског краљевства у односу на већину монархија (и садашњих и некадашњих) је то што краљевски престо није наследан. Краљ Индонезије, који је истовремено и исламски поглавар у Индонезији, бира се (на период од пет година) између девет султана који се налазе на челу федералних држава (султаната).⁵ За разлику од Малезије, Брунеј има изузетно дугу традицију наслеђивања владарског престола. Садашњи султан који је ступио на трон 1968. године (са 22 године) двадесетдевети је по реду наследник монархије која датира још од 14. века.⁶ За шароликоост политичких система земаља југоисточне Азије заслужан је на посебан начин и Сингапур. У тој земљи још од стицања независности (1965. године) доминантну улогу има Партија народне акције (*People's Action Party*).⁷ Међутим, оно што је специфичност Сингапура, што је скоро незамисливо у државама у којима примат на политичкој сцени има једна партија, јесте изузетно низак ниво корумпираности власти. То је резултат посебне филозофије владања, односно посебне политичке културе, коју карактеришу: компетитивна ауторитарност, предузимљивост, рационалност и законитост, која подразумева да се моћ стиче пословношћу, вештином, постигнућем и лојалношћу нацији, а не политичким манипулација. Из таквог односа према политици, који у суштини представља однос према раду, проистекао је вишегодишњи константан привредни раст и политичка стабилност земље који су постали значајан чинилац регионалне сарадње и повезивања.

Када се говори о *рецидивима хладноратовских подела и конфронтација* као чиниоцу актуелног безбедносног амбијента на простору југоисточне Азије има се, пре свега, у виду грађански рат у Вијетнаму (1959–1975) на идеолошкој основи, са високим степеном умешаности страног фактора. Након завршетка Вијетнамског рата догодила су се још два сукоба, овога пута између суверених држава. То су Вијетнамско-камбоџански (1978) и Вијетнамско-кинески (1979). Иако неупоредиво краћег трајања од вијетнамског рата и са блажим последицама, они су оставили траг у односима између тих држава за чије брисање је било неопходно (и још увек је потребно) ин-

⁵ (Остале четири државе на чијем челу нису султани већ гувернери не учествују у избору краља Political System of Malaysia, <http://www.123independenceday.com/malaysia/political-system.html>).

⁶ Као апсолутни владар земље, султан Брунеја је и шеф државе, и премијер и министар одбране и министар финансија, док му је млађи брат министар иностраних послова. Формално постоје две политичке партије, али оне практично не делују. Парламент се није састао још од 1962. године (Political System of Brunei, <http://www.bookrags.com/research/bruneipolitical-system-ema-01/>)

⁷ На изборима 2006. године она је освојила чак 82 од укупно 84 места у националном парламенту (Introduction to Singapore's Political System, <http://www.guidemesingapore.com/relocation/introduction/singapores-political-system>)

вестирати значајну количину добре воље и дипломатске умешности. Директна последица хладноратовских подела на регион југоисточне Азије била је формирање *SEATO* (*The Southeast Asia Treaty Organization – SEATO*) чије су чланице за све време његовог постојања (од 1954. до 1977) били Филипини и Тајланд. Из тог периода потичу посебне везе тих земаља са водећим чланицама НАТО и *SEATO* какве се ни у ком случају нису могле успоставити са земљама које су у то време биле на другој страни фронта.

Различите позиције земаља југоисточне Азије у време хладноратовских конфронтација (припадност различитим интересним сферама, споља наметнуте и/или подржаване поделе и сукоби, уговорне обавезе противуречне интересима суседних земаља и сл.) у великој мери су лимитирале оквири и домете међудржавне сарадње на регионалном и трансрегионалном нивоу. Тако је и *ASEAN*, прва организација земаља тог региона, формиран 1967. године, окупила само оне државе које су у то време биле изван непосредног утицаја тзв. комунистичког блока. Наиме, земље оснивачи *ASEAN*-а су: Индонезија, Малезија, Сингапур, Тајланд и Филипини. Прво проширење догодило се тек након 18 година (1984) када је у организацију примљен Брунеј – држава која је управо те године стекла независност. Прикључење осталих држава одвијало се у неколико корака – по мери унапређивања билатералних односа (редуковања тензија) између држава нечланица, као и њихових односа са државама чланицама. Тако је Вијетнам примљен у чланство 1995. године, Бурма и Лаос 1997, а Камбоџа 1999. године. Једине две земље југоисточне Азије које су остале изван *ASEAN*-а су Папуа Нова Гвинеја која има статус посматрача и Источни Тимор који је стекао независност тек 2002. године.

Преплитање интереса и утицаја великих сила. На простору југоисточне Азије тренутно је најизраженији утицај САД и Кине. Сједињене Државе дошле су на тај простор као колонијални освајач крајем 19. века, тако што су са Филипина потиснуле дотадашњег колонијалног господара Шпанију. Током Другог светског рата непосредну контролу над већим делом региона имао је Јапан. Упоредо са његовим потискивањем са тог простора враћали су се стари колонијални господари – свако на свој посед. Тако су и Американци обновили своју власт на Филипинима. Осим тога, они су, протерујући Јапанце из Тајланда, обезбедили значајне позиције у тој земљи која је као сарадник поражене стране у рату била предодређена да буде на услузи победнику. На тај начин практично је изнуђена проамеричка политика у те две земље која је потврђена њиховим учлањењем у *SEATO*, који је основан 1954. године као међународна организација за колективну одбрану. Његове формалне институције са седиштем у Тајланду формиране су 1955. године. Чланице *SEATO* биле су: Аустралија, Велика Британија, Нови Зеланд, Пакистан, САД, Тајланд и Филипини. Основни циљ те организације био је да ограничи утицај комунистичког блока на простору југоисточне Азије. Члан-

ством у *SEATO* Тајланд и Филипини су се афирмисали као прозападне земље наспрам земаља некадашње француске Индокине (Лаос, Камбоџа, Северни Вијетнам) које су у то време биле под значајним утицајем Кине и Совјетског Савеза, односно фигурирале као њихова интересна сфера. Пакт је формално престао да постоји 1977. године, чему је, вероватно, у великој мери допринео евидентан пораз америчке политике у Вијетнаму.⁸

Упркос таквом крају непосредног војног присуства и ангажовања САД у региону југоисточне Азије њихов значајан утицај на том простору никада није доведен у питање и управо је најизраженији у земљама бившим чланицама *SEATO* (Филипини и Тајланд). Друго подручје примата америчког утицаја над утицајем осталих великих сила заинтересованих за тај простор чине Индонезија, Малезија и Сингапур (уз Филипине и Тајланд земље оснивачи *ASEAN*-а). Наравно, то је само један део позадине значајног утицаја САД на геополитичка дешавања на простору југоисточне Азије. Друга, једнако присутна, ако не и доминантна компонента у основи тог утицаја, јесу економске везе. Наиме, у трговинској размени земаља *ASEAN*-а САД заузима водеће место. Иза ње су Кина и Јапан. За њихов убрзан економски развој управо су у великој мери заслужне инвестиције које стижу из Америке. Партнер са таквом репутацијом је добродошао, под условом да се партнерство у сфери економије не мора плаћати неприхватљивим уступцима у некој другој сфери. То, свакако, важи и за односе југоисточне Азије са другим водећим партнерима, посебно са Кином, са којом је у претходној деценији остварен задивљујући напредак у економској сарадњи.

Прекретница у односима са Кином у правцу јачања економских веза била је финансијска криза 1997. године, током које је она наставила да инвестира у регион без условљавања, и промовисала се као конструктиван и одговоран играча. Ту своју тзв. *шармантну офанзиву* на југоисточну Азију Кина је наставила и након опоравка земаља региона, што је њиховим односима дало додатни замах, пре свега у сфери економских односа. Трговинска размена са земљама југоисточне Азије порасла је са 6 милијарди долара у 1991. години на 130 милијарди у 2006. (Storey, 2007). Током 2001. године Кина је лансирала идеју о стварању зоне слободне трговине са земљама југоисточне Азије, коју је *ASEAN* коначно прихватио.

С обзиром на горка искуства из недавне прошлости за земље југоисточне Азије од изузетног је значаја да не постану превише зависне ни од једног центра моћи (економске, војне и политичке). То се, без сумње, односи и на Кину, без обзира на то што се она својом политиком унапређења економских односа без политичких условљавања легитимисала као захвалан парт-

⁸ Пре формалног престанка деловања Пакта из њега су се претходно повукли Пакистан (1973) и Француска (1974).

нер на простору крцатом свеколиким различитостима, оптерећеном наслеђем колонијалне прошлости и презасићеном теретом горких искустава хладноратовских подела и конфронтација.⁹ У праву су, свакако, они који подсећају да су земље југоисточне Азије сувише мукотрпно стекле независност да би имале оправдање да је доведу у питање својом непромишљеном политиком мотивисаном првенствено краткорочним интересима и оријентисаном према тренутном распореду снага на међународној и регионалној сцени. Уважавање тог искуственог сазнања јесте, без сумње, битан предуслов за успостављање атмосфере међусобног поверења и сарадње.

Територијални спорови и сепаратистичке тежње као ограничавајући фактори регионалне сарадње и повезивања

Нарушавање стабилности неког региона, па самим тим и ометање или заустављање интегративних процеса у њему, увек је резултат удруженог деловања (непосредног и/или посредног) већег броја разнородних чинилаца. Због тога су и манифестације дестабилизовања (врста „потреса“ и домет дестабилишућег таласа) разноврсни, почев од редуковања дијалога и суспендовања споразума, преко ненасилних конфронтација, до оружаних унутардржавних и међудржавних сукоба. Посебан облик нарушавања стабилности, са потенцијално широким спектром манифестација и скоро редовним накнадним (често мултипликованим) дестабилишућим ефектима, представља угрожавање територијалног интегритета земаља. У том контексту, када је реч о актуелним и потенцијалним дезинтегративним импулсима у региону југоисточне Азије, посебну пажњу заслужују територијални спорови и сепаратистичке тежње.

Познато је да су спорови око суверенитета над неким простором, по правилу, исцрпљујући и да имају тенденцију ескалирања. То, само по себи, чини логичним заинтересованост „великих играча“ са стране за посредовање или учествовање у решавању проблема те врсте. Нажалост, њихове „добре услуге“ често завршавају причом о „путу за пакао поплочаном dobrим намерама“.

⁹ Посебно развијене везе са Кином има Бурма. Захваљујући томе, Кина је ветом у Савету безбедности спречиле усвајање резолуције којом би се Бурма осудила због кршења људских права. То питање посебно је актуелизовано поводом хапшења опозиционог лидера *Aung San Suu Kyi*, добитнице Нобелове награде. Ипак, ни Бурма не запоставља везе са другим земљама у областима где јој је Кина тренутно најзначајнији партнер, као што је, на пример, снабдевање наоружањем и војном опремом. У том послу у знатној мери се ослања и на Индију и на Русију. Запостављање диверзификације снабдевања оружјем многе земље је временом доводило у незавидну позицију у случајевима када су им леђа окренули „поуздани пријатељи“, што је ризик који Бурма очигледно жели да избегне.

Територијални спорови, иначе, нису реткост нити спецификум југоисточне Азије. Наиме, веома је мали број земаља у свету око чијих граница постоји општа сагласност – које немају никаква територијална потраживања од суседних држава и од којих нико не потражује неки део територије. Број актуелних спорних територија већи је од укупног броја држава, тако да, у просеку, свака држава има више него један спор.¹⁰ То важи и за земље југоисточне Азије. Од укупно 12 држава тог региона, само Лаос и Сингапур немају проблеме те врсте (бар не званично, односно не у мери да битно оптерећују њихове односе са суседима). Насупрот њима, Малезија има територијалне спорове са шест држава, Вијетнам са пет, Филипини са четири, Индонезија и Брунеј са три, Бурма (Мјанмар), Камбоџа и Тајланд са две и Источни Тимор и Папуа Нова Гвинеја са по једном државом (табела 1).

Табела 1. Територијални спорови између држава југоисточне Азије

Држава	Државе с којима је наведена држава у спору
Брунеј	Вијетнам, Малезија, Филипини
Бурма	Тајланд, Бангладеш
Вијетнам	Камбоџа, Кина, Филипини, Малезија, Брунеј
Индонезија	Малезија, Кина, Источни Тимор
Источни Тимор	Индонезија
Камбоџа	Вијетнам, Тајланд,
Лаос	
Малезија	Индонезија, Сингапур, Брунеј, Филипини, Кина, Вијетнам,
Папуа Н. Гвинеја	Соломонска острва
Сингапур	
Тајланд	Бурма, Камбоџа
Филипини	Малезија, Вијетнам, Брунеј, Кина

С обзиром на то да су, осим Лаоса, све државе југоисточне Азије острвске или приобалне, већина територијалних спорова односи се на границе на мору. Спорне територије на копну које, углавном, нису велике површине потражују се, пре свега, по основу „историјског права“, односно уз образложење да су оне од изузетног значаја за очување националног идентитета и достојанства земље. Примера ради, Камбоџа и Тајланд споре се око малог дела територије на којем се налази познати храм Преах Вихар. Та терито-

¹⁰ List of territorial disputes, <http://en.wikipedia.org/wiki/Disputed-territories>

рија је одлуком Међународног суда правде из 1962. године припала Камбоџи, што Тајланд није прихватио као праведно решење. Односи између две земље озбиљно су се погоршали јула 2008. године, када је чак дошло до гомилања трупа на граници.¹¹

Посебан безбедносни ризик на простору југоисточне Азије представљају спорови око територија у Јужном кинеском мору. Реч је о великом броју веома малих острва груписаних у архипелаг познат под називом Спратли (*Spratly*). Њихова укупна површина не прелази пет квадратних километара, али је површина мора на којој се она налазе читавих 400.000 квадратних километара.¹² Тако мала острва немају велику економску вредност, али је питање суверенитета над њима значајно због утврђивања међународних граница, а у оквиру тога и дефинисања територијалних вода и ексклузивних економских зона држава у чијем би се поседу нашла. Спорно је чак око 170 острва. Право на њих или на одређени број острва полажу: Вијетнам, Филипини, Малезија, Брунеј, Малезија, Кина и Тајван (*Storey*, 2007). На пораст интересовања за суверенитет над тим острвима утиче и то што има индиција да се на њима, односно на морском дну око њих, налазе знатна налазишта нафте и гаса.

Озбиљност проблема које причињавају територијални спорови, чак и када је реч о територијама изузетно мале површине, проистиче отуда што је уступање било ког дела територије државе увек тешка политичка одлука, јер се она, по правилу, доживљава и интерпретира (неретко крајње тенденциозно) као неодговорно политичко понашање, као доказ некомпетентности актуелног руководства, као трговина суверенитетом којом се доводи у питање дигнитет нације и сл. Владајућа политичка гарнитура која исказује спремност на уступке те врсте увек се излаже ризику да буде оптужена за дефетистичко понашање, па и за издају националних интереса. Због тога, и спорови око наизглед безначајних територија могу да произведу озбиљну кризу у односима између држава.

Изражене *сепаратистичке тежње*, као значајан дестабилишући фактор, присутне су у више земаља југоисточне Азије. У Индонезији постоје снажни сепаратистички покрети у провинцијама Ачеи (*Aceh*) и Западна Папуа (*West Papua/West New Guinea*). Сукоби и спорења провинције Ачеи (део острва Суматра) са владом у Џакарти датирају још од почетка педесетих година прошлог века.¹³ То подручје богато је налазиштима нафте и природ-

¹¹ Односи су се заоштрили у октобру након пропалих преговора о повлачењу 80 тајландских војника из спорне области. Дуж граничног појаса распоређено је више од хиљаду војника. Грађанима Тајланда препоручено је из Банкока да напусте територију Камбоџе (Сукоб на граници Тајланда и Камбоџе, *Политика*, 16. октобар 2008).

¹² Острва су практично ненасељена. Само на око 45 острва распоређен је релативно мали број војника из заинтересованих земаља (*Spratly Islands*, http://en.wikipedia.org/wiki/Spratly_Islands).

¹³ *Indonesia's Future Prospects: Separatism, Decentralisation and the Survival of the Unitary State*, http://www.aph.gov.au/library/publish/cib/1999_2000cib17.htm

ног гаса. Расподела прихода од продаје енергената један је од актуелних разлога спорења провинције са централном владом. Насељена је претежно муслиманским становништвом. Присталице екстремног покрета (*Darul Islam*) прогласиле су још 1953. године Исламску државу Ачеи. Преговори са владом у Џакарти по питању сепаратистичких захтева, осим повремених договора о прекиду ватре нису дуго довели до мирног решења. Сукоби су добили на интензитету седамдесетих година када је Покрет за слободу Ачеја (*Free Aceh Movement*) прогласио (1976. године) независност државе Ачеи. Од 1989. до 1998. године Ачеи је био под војном управом која је додатно искомпликовала односе. Поред масовних демонстрација и штрајкова праћених захтевом за одржавање референдума о независности, групе муслиманских екстремиста немилосрдно су се обрачунавале са присталицама секуларне власти. На мети њихових напада билу су и припадници хришћанске мањине. Тридесетогодишњи сукоби за отцепљење провинције Ачеи окончани су 2005. године постизањем споразума између сепаратиста и владе у Џакарти тако што је покрајина добила висок степен аутономије.¹⁴ Наравно, тиме нису испуњена очекивања заговорника сецесије, што ту покрајину чини потенцијалним жариштем нових оружаних сукоба.

Сепаратистичке тежње у Папуи трају још од периода престанка холандске колонијалне власти и формирања независне државе Индонезије. Почетком шездесетих година, када је Индонезија (1963. године) успоставила ефективну контролу над тим подручјем, наоружани побуњеници – противници централне власти формирали су Покрет за слободу Папуе (*Free Papua Movement*) који је 1971. године прогласио независност те територије (*Provisional Republic of West Papua New Guinea*).¹⁵ Упоредо са герилским акцијама Покрет већ више од три деценије покушава да издејствује међународну дипломатску подршку. У вези с тим, влада у Џакарти процењује да је сепаратизам Западне Папуе озбиљнија претња територијалном интегритету земље него сепаратизам Ачеја, јер се претпоставља да би Западна Папуа, с обзиром на већинско хришћанско становништво (60% протестаната), могла лакше да придобије наклоност Запада и, попут Источног Тимора, издејствује независност.¹⁶

¹⁴ У изналажењу тог решења посредовао је бивши фински председник Марти Ахтисари.

¹⁵ *Indonesia's Future Prospects: Separatism, Decentralisation and the Survival of the Unitary State*, http://www.aph.gov.au/library/publish/cib/1999_2000cib17.htm

¹⁶ Суочена са проблемом сепаратизма Индонезија је једна од ретких земаља која је почетком 2007. године експлицитно изнела став да ће, као тада несталан члан Савета безбедности, гласати против независности Косова. Према писању *Џакарта поста* које преноси Политика, Генерални директор за Северну и Јужну Америку и Европу у индонезанском министарству иностраних послова изјавио је да Индонезија поштује територијални интегритет сваке земље коју признаје међународна заједница. Један други званичник је истакао да Индонезија неће подржати резолуцију којом би се омогућило отцепљење Косова од Србије „не само због тога што Србија снажно подржава територијални интегритет Индонезије, већ и зато што подршка независности Косова може да разори интегритет саме Индонезије, нарочито на Папуи“ (Индонезија против независности Косова, *Политика*, 2. март 2007. године).

Са проблемом сепаратизма суочава се и Тајланд у провинцијама са већинским муслиманским становништвом. Тврди се да су две највеће претње безбедности земље: нарко мафија и побуна муслимана у јужним провинцијама.¹⁷ Регион Патаније годинама се сматра „територијом изван закона“. Шездесетих и седамдесетих година доминантан облик насиља представљале су оружане акције побуњеника (сепаратиста) чији је циљ био стварање независне државе Патаније. Методе њихових напада биле су првенствено војне и полицијске снаге. Данас, међутим, милитантне групе младих исламиста убијају своје комшије – цивиле, продавце, сиромашне сељаке, па чак и будистичке монахе.¹⁸

Сепаратистички покрет на Филипинима присутан је у јужним деловима земље – на острвима Минданао (*Mindano*) и Бесајлен (*Basilen*).¹⁹ До педесетих година муслимани су чинили већинско становништво у јужним областима које су ретко насељене. Након миграција хришћанског становништва из северних и централних делова земље у јужне крајеве (због повољних услова за уносни посао), муслимани староседеоци су временом постали мањина. Осим тога, дошле су до изражаја социјалне разлике између дошљака – предузетника и староседелаца – фармера, у корист дошљака, што је један од генератора сукоба и сепаратистичких тежњи муслиманског живља.²⁰

Има индикација да се на острву Минданао сакривају терористи који су у Индонезији оптужени као саучесници у терористичком нападу на острву Бали. У оквиру настојања да се амортизују тензије изазване сепаратистичким амбицијама, влада је до сада неколико пута склапала споразуме о прекиду непријатељстава и успостављању аутономије, али то није заживело у пракси, поред осталог и због опструкције хришћанских представника из области Минданао у филипинском парламенту. Борбе су интензивирале од 1999. го-

¹⁷ *Islamism in Thailand, The Separatism of Southern Provinces*, <http://www.gantara.de/webcom/show-article.php>

¹⁸ То се догађа упркос чињеници да у подручјима у близини границе са Малезијом око 20.000 припадника војске и полиције покушава да успостави мир. Њихов посао компликује околност да су људи у страху од одмазде (с једне или с друге стране) научени да „ништа не виде, и ништа не чују, и да оно што знају чувају за себе, било да се ради о кријумчарењу дроге, или терористичким акцијама“. Због акција војних и полицијских снага, али и због изражене корумпираности и злоупотребе власти, локално становништво има прилично непријатељски став према влади, што је додатни генератор сукоба и терористичких акција.

¹⁹ Три главне организације које окупљају присталице муслиманског сепаратистичког покрета су: 1) Народни ослободилачки фронт Мороа, донедавно једина сепаратистичка организација с којом је влада већ склапала мировне споразуме (1976. у Триполију, уз посредовање Либије) и с којом је спремна да преговара у свако време; 2) Исламски ослободилачки фронт Мороа (формиран 1984. године) са наглашеном цртом савременог исламског сепаратизма има хиљаде бораца (седиште му је на острву Минданао и ужива велику популарност код сеоског становништва, и 3) најмлађа Абу Сајаф (*Abu Sayyaf*), формирана 1995. године, са централом на острву Бесајлен. Најрадикалнија међу њима је Абу Сајаф која је последњих година постала позната по терористичким акцијама (киднаповања, отмице и убиства хришћана).

²⁰ Интервју са Томасом Мек Кином, аутором књиге: Муслимански владари и побуњеници. Дневне политике и оружани сепаратизам на југу Филипина, (*A source of Asia Society*, http://www.asi-source.org/news/special_reports/philippine.cfm).

дине и Исламски ослободилачки фронт Мороа се 2000. године повукао из преговора. Борбе између владиних и сепаратистичких снага прете да се претворе у прави рат.

Очигледно је да регион југоисточне Азије оптерећују многи проблеми и да се неки њихови корени протежу далеко изван регионалних граница. Питање стабилности постојеће политичко-територијалне поделе региона коју директно угрожавају сепаратизам и територијални спорови типично је геополитичко питање. Однос према том питању препознаје се као геополитичко понашање, чије се последице по правилу никада не ограничавају на простор једне државе. Што је проблем „запуштенији“ и дубље укорееен то је и преливање последица насталих његовим неспретним третирањем изражеије. Разборито геополитичко резоноване и понашање подразумева да се проблеми не потцењују, али и да се не прецењују. Деликатност тог захтева састоји се у томе што потребну „златну средину“ није нимало једноставно одредити. У настојању да се она докучи обично се призивају у помоћ нека генерализована сазнања (искуствена и/или академска) преточена у принципе, начела, сугестије и полазишта. Питање је има ли асоцијација земаља југоисточне Азије упоришта такве врсте?

ASEAN-ов одговор на регионалне безбедносне изазове

Ако нешто може да послужи као заједничка платформа за деловање које има изгледа да допринесе одржавању мира и стабилности у региону, што - је, с обзиром на предисторију актуелног стања, прилично амбициозан циљ, онда је то истрајавање на прокламованим циљевима и принципима ASEAN-а, уз промовисање, односно експлоатисање резултата регионалне и транс-регионалне сарадње остварених на основу тих циљева и принципа.

Шта су земље чланице ASEAN-а обзнаниле као сврху свог ангажовања у тој асоцијацији?

Према оснивачкој декларацији из 1967. године два главна циља ASEAN-а су: 1) убрзавање економског раста, државног напретка и културног развоја земаља чланица и 2) промовисање мира и стабилности у региону путем у-важанавања правде и владавине права у односима између држава у складу са принципима Повеље УН.

Очигледно је да су наведеним циљевима ASEAN-а назначени и принципи његовог деловања који су експлицитно дефинисани у Уговору о пријатељству и сарадњи у југоисточној Азији који је склопљен 1976. године. Према том документу, којим су предвиђени критеријуми и процедура пријема нових чланова, основни принципи функционисања асоцијације су: 1) узајамно поштовање независности,

суверенитета, територијалног интегритета и националног идентитета; 2) право сваке нације да одлучује о својој егзистенцији без мешања споља, притисака и уцена; 3) решавање неспоразума и спорова мирним путем; 4) уздржавање од употребе силе и претње силом; 5) активна сарадња између земаља чланица.

Руководећи се тим принципима, земље чланице ASEAN-а успеле су да усагласе ставове о питањима која су била од изузетног значаја за стабилизовање прилика у региону и за стварање услова за унапређивање сарадње, најпре са земљама будућим чланицама, затим за односе са земљама из блиског окружења и истовремено за трансрегионалну сарадњу. Ти усаглашени ставови преточени су у одговарајуће декларације и уговоре које су својим приступањем асоцијацији прихватиле практично све актуелне земље чланице. Поред оснивачке декларације из 1967. године, у најзначајнија документа те врсте која сведоче о оствареним дometима међудржавне сарадње у оквиру ASEAN-а убрајају се:

- 1) Декларација о зони мира, слободе и независности, 1971);²¹
- 2) Декларација конкорда ASEAN-а, 1976;²²
- 3) Уговор о пријатељству и сарадњи, 1976;²³
- 4) Декларација о Јужном кинеском мору, 1992;²⁴
- 5) Уговор о југоисточној Азији као зони без нуклеарног оружја, 1995;²⁵
- 6) Визија ASEAN-а 2020, 2002;²⁶
- 7) Декларација ASEAN конкорд II, 2003.²⁷

Осим наведених дometа међудржавне сарадње у функцији редуковања тензија наслеђених из прошлости и изграђивања поверења и спремности на узајамну сарадњу у оквиру региона, показатељи узлазне путање у геополитици југоисточне Азије, утемељеној на циљевима и принципима ASEAN-а, јесу и остварења те организације на плану проширења дијалога са земљама из ближег и даљег окружења. Оквири тог трансрегионалног ангажовања су програми, односно иницијативе за сарадњу ASEAN-а са Кином, познати под именом ASEAN+1, и за обједињену сарадњу са Кином, Јапаном и Јужном Корејом (ASEAN+3).

У духу унапређивања сарадње, Кина и ASEAN потписали су 2002. године Декларацију о понашању страна у Јужном кинеском мору (Storey, 2007). Намена тог документа јесте да се замрзне постојећа статус кво ситуација у вези с тим територијалним спором, да се редукују тензије и охрабри сарадња ради изградње поверења. Осим интензивне економске сарадње, за очување добрих односа ASEAN-а са Кином, упркос проблемима које производе територијални спорови

²¹ Zone of Peace, Freedom and Neutrality Declaration, <http://www.aseansec.org/1215.htm>

²² Declaration of ASEAN Concord, <http://www.aseansec.org/1216.htm>

²³ Treaty of Amity and Cooperation in Southeast Asia, <http://www.aseansec.org/1217.htm>

²⁴ ASEAN Declaration on the South China Sea, <http://www.aseansec.org/1196.htm>

²⁵ Treaty on the Southeast Asia Nuclear Weapon-Free Zone, <http://www.aseansec.org/2082.htm>

²⁶ ASEAN Vision 2020, <http://www.aseansec.org/1814.htm>

²⁷ Declaration of ASEAN Concord II, <http://www.aseansec.org/15159.htm>.

око острва у архипелагу Спратли, заслужна је, свакако, подршка коју земље југоисточне Азије дају територијалној целовитости Кине у вези са питањем статуса Тајвана и Тибета. Наиме, све оне су се практично определиле за политику „једне Кине“, када је реч о питању Тајвана, и за право Кине да питање аутономије Тибета решава самостално, као своје унутрашње питање.²⁸

Значајан институционални оквир трансрегионалног деловања асоцијације земаља југоисточне Азије јесте и Регионални форум ASEAN-а који има за циљ „интензивирање конструктивног дијалога и консултација о политичким и безбедносним питањима од заједничког интереса и допринос напорима у правцу изградње поверења превентивне дипломатије у азијско-пацифичком региону“.²⁹ Поред земаља југоисточне Азије, тај форум окупља све земље које излазе на Пацифик, односно преко Азије гравитирају Пацифику (Аустралија, Бангладеш, Канада, Чиле, Јапан, Ј. Кореја, С. Кореја, Монголија, Нови Зеланд, Пакистан, Русија, Сједињене Државе и Европска унија).

Таквим ангажовањем земље ASEAN-а шаљу недвосмислену поруку своје решености да одмереним, непровокативним потезима, по мери постизања опште сагласности (у духу прокламованих принципа), напредују у правцу остваривања основних циљева асоцијације – убрзавање економског раста, државног напретка и културног развоја. Као кључни предуслов за то препознале су очување мира и стабилности у региону и, делујући у том правцу, несумњиво су дале одређен допринос глобалној стабилности.

Перспективе интегративних процеса у југоисточној Азији – три стуба ASEAN-а

Постигнути резултати у погледу економског напретка и сачуван мир у региону, упркос евидентним кризним жариштима, дају за право претпоставци да нису неостварљиве амбиције које је ASEAN исказао у својој Визији 2020. Према том документу, скицираном још 1997. године, а детаљније разрађеном наредним декларацијама (на пример, у Декларацији Конкорд II ASEAN-а из 2003. године), крајњи циљ ASEAN-а је стварање Заједнице земаља југоисточне Азије коју ће чинити три стуба: 1) безбедносна заједница, 2) економска заједница и 3) друштвено-културна заједница.

Напредовање асоцијације ASEAN до нивоа *безбедносне заједнице* подразумева изграђивање заједничке безбедносне политике. Претпоставка за то је-

²⁸ У духу такве политике према Кини одбијени су захтеви за издавање визе тибетанском верском вођи Далај Лами.

²⁹ Одлука о успостављању Регионалног форума ASEAN-а донета је на Двадесет шестом састанку министара иностраних послова земаља ASEAN-а 1993. године. Први (инаугурациони) састанак Форума одржан је наредне године (ASEAN Regional Forum, <http://www.aseansec.org/92.htm>).

сте усаглашавање ставова свих земаља чланица према кључним безбедносним изазовима с којима се регион суочава, као што су: тероризам, екстремизам, организовани криминал, ширење оружја за масовно уништавање, безбедност пловних путева (пиратство), елементарне катастрофе (цунами, пожари...), ширење заразних болести. Ради сопствене безбедности, економског просперитета и политичког кредибилитета, ASEAN има обавезу да оствари висок ниво безбедности пловидбе кроз регион. Безбедност пловних путева на простору југоисточне Азије од изузетног је значаја не само за земље региона преко чијих или у близини чијих територијалних вода они пролазе већ и за велике силе са обе стране Пацифика (Америка, Кина, Јапан, Аустралија, Индија).

То се посебно односи на најосетљивији део пута кроз мореуз Малака који представља главни правац транспорта нафте са простора Блиског истока за Кину, Јапан, Аустралију и Америку.³⁰ Тим путем допрема се, на пример, чак 65 одсто свих енергената потребних Кини (Storey, 2007). Од свих количина нафте које Јапан увози, 90 одсто пролази кроз тај теснац, као и 40 одсто целокупног увоза течног природног гаса (Herberg, 2006). Сарадња земаља југоисточне Азије у борби против пиратства све је успешнија, али је, пре свега, изражена на билатералном и трилатералном нивоу.³¹ Сингапур, Малезија и Индонезија предузимају, на пример, заједничке мере обезбеђења пловидбе у мореузу Малака (заједничко патролирање на мору и праћење ситуације из ваздушног простора).³² Међутим, свако од њих то чини не напуштајући (без претходног договора) сопствене територијалне воде, односно сопствени ваздушни простор. Ограничења те врсте још су израженија када је реч о мултилатералној сарадњи, када је долазак до усаглашених ставова о предузимању заједничких акција знатно отежан. Разлог за то, поред осталог, јесте поштовање основног принципа функционисања ASEAN-а – принципа немешања у унутрашње послове друге земље. Наговештаји релативизације тог принципа већ постоје.

³⁰ Током 2004. године највећи број пиратских напада догодио се управо у водама југоисточне Азије, посебно у мореузу Малака. То је био разлог да 2005. године Међународни биро за поморство прогласи тај мореуз ратном зоном.

³¹ Посебна врста ризика услед пиратских напада јесу могући акциденти на мору – оштећења бродова, пожари, изливање штетних материја и сл. Септембра 1992. године пирати су у Малајском теснацу напали брод Дух Нагасакија (*Nagasaki Spirit*). Удаљили су капетана брода са командног моста, препустили команду аутопилоту и напустили брод са капетаном као таоцем ради изнуђивања откупа. Остављен у пуној брзини брод се сударио са контејнерским бродом Благослов океана (*Ocean Blessing*), при чему је букнуо пожар захвативши оба брода. Пожар на Духу Нагасакија трајао је 6 дана, а на другом броду чак 6 недеља. У пожару су настрадали сви морнари са танкерског брода, док су са Духа Нагасакија преживела само двојица (Pirate Attacks Up Worldwide, Associated Press, October 16, 2007).

³² Смањење броја пиратских напада у подручју мореуза Малака, у време када се бележи пораст броја напада у другим деловима света (Аденски залив, воде око Сомалије...) приписује се управо заједничким мерама које владе Индонезије, Сингапура и Малезије примењују од 2005. године, уз техничку помоћ САД (глисери за патролирање, комуникацијски центар на Јави, радарски систем на обалама Суматре). (Pirate Attacks Up Worldwide, Associated Press, October 16, 2007).

Образложење за то, односно за његово креативно тумачење, управо се доводи у везу са потребом унапређења сарадње у области безбедности. У вези с тим истиче се потреба усаглашавања законских одредби којима би се омогућило ефикасније супротстављање актуелним безбедносним претњама. То се, на пример, односи на: обавезу испоручивања осумњичених за поједина кривична дела; право преласка у територијалне воде суседне државе ради гоњења пирата; могућност успостављања јединствене команде над снагама које би обезбеђивале поморске путеве; формирање заједничких служби осматрања и јављања опасности од елементарних непогода и сл.

За изградњу другог главног стуба заједнице *ASEAN – економску заједницу* већ је договорена динамика „завршних радова“. Скоро у потпуности испуњен је део плана према којем је подручје првих шест чланица *ASEAN*-а требало, до 2003. године, да постане зона слободне трговине. Наиме, до почетка 2005. године царина на скоро 99 одсто производа у међусобној размени тих земаља смањена је на износ до 5 одсто, при чему је за 60 одсто производа царина у потпуности укинута. Просечна царинска стопа, која је у време лансирања идеје о слободној царинској зони *ASEAN*-а (1992. године) износила 12 одсто, до 2007. године смањена је на 2 одсто.³³ Укључивање простора осталих земаља *ASEAN*-а (Вијетнам, Лаос, Бурма, Камбоџа) у ту зону предвиђено је за 2010. годину. Показатељи да се оне крећу у том правцу постоје. Царина на више од 80 одсто производа са њихове инклузивне листе смањена је на ниво од 0 до 5 одсто.³⁴

Изградња трећег стуба заједнице *ASEAN – друштвено-културна заједница* представља завршницу, односно надградњу претходна два, али истовремено и фактор њихове стабилности. Његово утемељење захтева афирмисање скупа друштвених вредности које су прихватљиве за све чланице *ASEAN*-а, што значи да оне морају да буду коплементарне са вредностима које чине основу националних идентитета. С обзиром на различито културно-историјско наслеђе земаља југоисточне Азије, заједнички именитељ њихових вредносних оријентација мора да се тражи у сфери универзалних људских вредности схваћених у духу конкретног друштвеноисторијског тренутка и датог простора. То значи да није необично ако се оне у потпуности не поклапају са неким вредностима тзв. западне демократије. Покушај да се оно што важи као највиши вредносни стандард према критеријумима развијених земаља Запада прописује као обавезујућа норма у неким другим друштвеним амбијентима, по правилу завршава неуспехом, не зато што је „пелцер“ фелеричан већ зато што се калени на неодговарајућу подлогу. Због тога није случајно што земље *ASEAN*-а у међусобним односима истрајавају на принципу немешања који им, иначе, „везује руке“ у неким ситуацијама, али их истовремено штити од „прераног“ отварања осетљивих питања која могу да угрозе јединство ставова у односу на приори-

³³ Association of southeast asian nations, ASEAN Economic Community, <http://www.aseansec.org/64.htm>.

³⁴ Association of southeast asian nations, ASEAN Economic Community, <http://www.aseansec.org/64.htm>.

тетне циљеве – очување мира и економског прогреса. Поштујући тај принцип, ASEAN се није придружио санкцијама Запада према Бурми због кршења људских права, упркос снажним притисцима да то учине. Истина, као својеврстан уступак Западу, или, можда, гест срачунат на умирење сопствене савести, ASEAN је 2006. године убедио Бурму да се одрекне свог права на функцију председавајућег која јој по утврђеном реду припадала (Sheldon, 2007). Тиме је индиректно отворено питање одрживости, принципа немешања, односно питање његове интерпретације у духу задатака пројектованих Визијом 2020. Корак у том правцу учињен је већ на следећем самиту ASEAN-а, у јануару 2007. године, када је усвојен нацрт Повеља ASEAN-а, која, ако је ратификују све чланице, уноси приметне измене у функционисање асоцијације. Повеља, наиме, промовише демократију као заједничку вредност и отвара могућност санкционисања чланица због политичких репресија и кршења људских права (Sheldon, 2007). Упоредо с тим изменама, али и независно од њих, на путу до друштвено-културне заједнице, земље ASEAN-а треба да остваре значајан помак у квалитету живота становништва (здравствена заштита, образовање, искорењивање сиромаштва, ублажавање социо-економских диспаритета...).

Гледано у целини, може се рећи да је на нивоу асоцијације широко прихваћен став о неопходности усаглашеног приступа решавању безбедносних проблема, питања економског развоја и друштвено-економског напретка. Напредовање у том правцу такође је евидентно, као и озбиљна ограничења које га успоравају. Остаје да се види да ли ће рок који је постављен за остваривање тог крајњег циља – безбедносна, економска и друштвено-културна заједница ASEAN-а (2020) бити испоштован. И у једном и у другом случају то ће зависити од земаља чланица, али ни у ком случају само од њих.

Закључак

Ексклузиван географски положај, наглашене етнорелигијске хетерогености, дубоки трагови вишевековне колонијалне прошлости и наслеђе хладноратовских подела учинили су регион југоисточне Азије простором високог конфликтног потенцијала. Земље тог региона суочене су са скоро свим облицима савремених безбедносних претњи, од епидемија нетипичних заразних болести и природних катастрофа до угрожавања територијалног интегритета и тероризма са позиција сепаратизма и верског екстремизма. Њихове односе оптерећују бројни проблеми које су им у наслеђе оставили колонијални господари и које су ривали из периода хладноратовског надметања, сваки на свој начин, користили као „пропусницу“ за приступ региону, да би, штитећи наводно интересе угрожених нација, градили основу за дугорочно остваривање сопствених интереса.

Ипак, регион југоисточне Азије није доживео судбину Балкана с краја 20. века. Велика заслуга за то припада, без сумње, међудржавној сарадњи и повезивању у оквиру *ASEAN*-а. Резултати које су државе чланице те асоцијације постигле у амортизовању унутрашњих дезинтегративних процеса, об-
уздавању сопствених геополитичких аспирација и изналажењу уравнотеже-
ног одговора на противуречне интересе великих сила, доказ су да се, и у
условима евидентних ограничења, стрпљивим усаглашавањем ставова на
регионалном нивоу, без мешања у унутрашње послове других и без наме-
тања решења споља, може остваривати значајан напредак у погледу уна-
пређивања безбедносног стања.

Литература

1. A source of Asia Society, .cfm.
2. ASEAN Regional Forum, <http://www.aseansec.org/92.htm>
3. Asociation of southeast asian nations, ASEAN Economic Comunity, <http://www.aseansec.org/64.htm>.
4. ASEAN Declaration on the South China Sea, <http://www.aseansec.org/1196.htm>
5. ASEAN Vision 2020, <http://www.aseansec.org/1814.htm>
6. Declaration of ASEAN Concord, <http://www.aseansec.org/1216.htm>
7. Declaration of ASEAN Concord II, <http://www.aseansec.org/15159.htm>.
8. Desker, B., Capt. Hook Joins Al-Qaeda in the Mallacca Straits, Hartlend, 2005, No 3, p 16–22.
9. Herberg, E Mikkal, The Geopolitics of Energy and the Malacca Straits, The National Bureau of Asia Research, The Woodrow Wilson Center for International Scholars, Washington, 2006.
10. Indonesia s Future Prospekts: Separatism, Decentralisation and the Survival of the Unitary State, http://www.apf.gov.au/library/publish/cib/1999_2000cib17.htm
11. Islamism in Thailand, The Separatism of Southern Provinces, <http://www.gantara.de/webcom/show-article.php>
12. Лексикон држава света, Политика, Народна књига, Београд, 2006. године
13. Sheldon, Simon, ASEAN and its Security Offspring: Facing new Challenges, <http://www.StrategicStudiesInstitute.army.mil/> (avgust 2007)
14. Storey, Ian, The unitet States and ASEAN-China Relations, <http://www.StrategicStudiesInstitute.army.mil>. October 2007.
15. Treaty of Amity and Cooperation in Southeast Asia, <http://www.aseansec.org/1217.htm>
16. Treaty on the Southeast Asia Nuclear Weapon-Free Zone, <http://www.aseansec.org/2082.htm>
17. Zone of Peace, Freedom and Neutrality Declaration, <http://www.aseansec.org/1215.htm>

БЕЗБЕДНОСНИ АСПЕКТИ УКЉУЧЕЊА
РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
У ЕВРОПСКУ УНИЈУ

Биљана Стојковић*

Министарство одбране Републике Србије

Многи аналитичари у земљи и иностранству, не без разлога, постављају суштинско питање – шта је приоритетни српски национални интерес данас? Да ли је то очување територијалног интегритета земље или улазак у европске интеграције? Судаћи по националним стратегијским документима у области безбедности, очување територијалног интегритета, укључујући и АП Косово и Метохију у оквиру Републике Србије, јесте витални национални интерес, а интеграција Републике Србије у Европску унију важан спољнополитички циљ. Следствено том закључку поставља се суштинско питање – јесу ли српски стратегијски интереси подударни са европским стратегијским интересима? Упоредном анализом стратегијских докумената, усвојених у области безбедности у Републици Србији од 2000. године до данас, могуће је извести закључак о конвергенцији безбедносних интереса и циљева Републике Србије и Европске уније. Међутим, за разлику од осталих земаља у региону, за Републику Србију се отвара и једно посебно питање – може ли та држава остати војно неутрална, ако њени грађани прихвате дух и слово Спољне политике безбедности и одбране Европске уније и Европске стратегије безбедности, па се самим тим и обавезу на спровођење заједничке европске политике безбедности и на учествовање у цивилним и војним аранжманима и снагама Уније?

Полазећи од анализе постојећих стратегијских докумената у области безбедности у Србији и Европској унији аутор се у овом чланку бави тражењем одговора на постављена питања, осврћући се и на остварени ниво сарадње Републике Србије са институцијама Европске уније у области безбедности.

Кључне речи: *безбедност, стратегија, Европа, Унија, Република Србија, одбрана, неутралност, Војска.*

* Ауторка текста ради у Управи за стратегијско планирање Сектора за политику одбране Министарства одбране Републике Србије, а у овом тексту износи лични став.

Увод

Покретање шире друштвене расправе, а поготово научне расправе о проблему безбедносне сарадње између Републике Србије (РС) и Европске уније (ЕУ)¹ може бити од велике користи за даљи развој система безбедности Републике Србије и, у оквиру њега, система одбране Србије. Међутим, на почетку разматрања овог проблема не може се избећи непријатна истина да Србија то питање покреће релативно касно,² пошто су већ усвојена нека веома значајна стратегијска документа из области безбедности, међу којима је и *Стратегија националне безбедности Републике Србије* и *Стратегија одбране Републике Србије*,³ као и више закона и других нормативних аката који се односе на ту област.⁴

Конкретно, од доношења *Стратегије Владе Србије за придружење Србије и Црне Горе ЕУ*,⁵ усвојено је око тридесетак стратегијских докумената Републике Србије која су била руковођена стратешком оријентацијом државног руководства за улазак у Европску унију, међу којима су и четири из области безбедности.⁶ Нема сумње да би много корисније било када би се научна јавност у Републици Србији најпре позабавила тим проблемом, а затим државна управа приступила изради стратегијских докумената у која би била инволвирана наведена научна сазнања. Са становишта развоја де-

¹ Садржај Уговора о Европској унији Европски савет усваја на седници одржаној 10. децембра 1991. године. Међутим, сам Уговор о оснивању ЕУ био је потписан у Мастрихту 7. фебруара 1992. године, а затим су га ратификовале државе чланице до краја 2003. године. У том уговору о ЕУ дефинисана су „три стуба“ на којима и данас почива основна архитектура Уније.

² Округли сто на тему „*Стратегија националне безбедности и Стратегија одбране Републике Србије као чиниоци безбедносног и одбрамбеног аспекта прикључења ЕУ*“ организовао је Институт за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије, крајем марта 2010. године.

³ Те стратегије усвојене су на истој седници Народне скупштине Републике Србије, у новембру 2009. године (Види опширније: *Стратегија националне безбедности Републике Србије* и *Стратегија одбране Републике Србије*, „Службени гласник Р. Србије“, број 88/09).

⁴ Као, на пример, за наставак реформских процеса у области безбедности веома је значајно доношење *Закона о одбрани* („Службени гласник Р. Србије“, бројеви 116/07, 88/09, 104/09); *Закона о Војсци Србије* („Службени гласник Р. Србије“, бројеви 116/07 и 88/09); *Закона о основама уређења служби безбедности Републике Србије* („Службени гласник Р. Србије“, број 116/07); *Закона о Војнобезбедносној и Војно-обавештајној агенцији* („Службени гласник Р. Србије“, број 88/09); *Закона о заштити података о личности* („Службени гласник Р. Србије“, бројеви 97/08 и 104/09); *Закона о тајности података* („Службени гласник Р. Србије“, број 104/09), итд.

⁵ *Стратегије Владе Србије за придружење Србије и Црне Горе ЕУ* усвојена је у Савезној скупштини СРЈ 2005. године (Види опширније на Интернет адреси: www.Vlada.Republike.Srbije/dokumenta-strategije.Nacionalna.strategija.Srbije.za.pridruzenje.SCG.EU.de).

⁶ Поред већ наведених, *Стратегије националне безбедности Р. Србије* и *Стратегије одбране Р. Србије*, усвојена су и следећа стратегијска документа у области безбедности: *Национална стратегија за борбу против организованог криминала*, („Службени гласник Р. Србије“, број 23/2009) и *Национална стратегија за спречавање прања новца и финансирање тероризма* („Службени гласник Р. Србије“, број 89/2008).

мократских институција веома је важно да се у поменутом документу уграде и ставови стручне и шире јавности о проблему будуће политичке, економске и безбедносне интеграције Републике Србије са Европском унијом,⁷ и то као резултати озбиљних научних истраживања на ту тему.

Питање демократског легитимитета доношења стратешких одлука у вези прикључења евроатлантским интеграцијама актуелна су и у другим државама западног Балкана и о томе се, осим у српском парламенту, воде жучне полемике и у другим државама у окружењу.⁸ Суштина тог проблема своди се на питање има ли конститутиван народ, или у случају неких држава – нација, или, како је то регулисао Устав у Републици Србији – грађани, потенцијалних држава чланица право да свој став о прикључењу ЕУ⁹ изразе на референдуму, као што је то до сада готово редовно било случај у развијеним европским државама? Имају ли, дакле, грађани мање развијених земаља ЕУ право да одлучују, укључујући и право да кажу „не“ прикључењу или некој одлуци ЕУ, као што су то учинили држављани Швајцарске и Норвешке?

Други је проблем демократског легитимитета одлука органа ЕУ који се отвара међу садашњим чланицама Уније, а након усвајања *Лисабонског уговора*,¹⁰

⁷ Подсећања ради, стварању ЕУ претходио је полувековни градитељски подвиг, тачније након Хашког конгреса 1948. године, на којем је 20 представника из европских земаља расправљало о успостављању „европске скупштине“, 1949. године у Стразбуру оснива се Савет Европе и започиње рад на Европској конвенцији о људским правима. На иницијативу Француске, „Заједница шесторице“, коју чине: Белгија, Француска, Немачка, Италија, Луксембург и Холандија основала је Европску заједницу за угљ и челик (ЕССЦ) 1951. године, а 1957. формирана је Европска економска заједница (ЕЕЗ) која се касније утопила у Економску заједницу (ЕЗ). Економски односи су одувек имали веома важну улогу у повезивању земаља западне Европе, па је тако створено Европско удружење за слободну трговину (ЕФТА) 1960. године, Европски фонд за регионални развој 1974, Финансијски суд Европе 1975, Европски монетарни систем (ЕМС) 1978. године. Веома је значајно и доношење тзв. Шенгенског споразума којим се укидају државне границе за чланице ЕЗ 1990. године. Првог јануара 1999. донета је одлука да евро постане јединствена валута, са чијом се практичном применом стартаје тек од 2002, а први заједнички европски буџет усваја се у Берлину исте године у оквиру „Агенде 2000“. Са политичког становишта најзначајнији је Уговор о Европској унији из Мاستрихта, 1992. године, као и Декларација о будућности уније, која је усвојена 2001. године. Лисабонски уговор представља ревидиран Устав ЕУ, који дефинише ту наддржавну заједницу земаља као јединствену политичку, економску и безбедносну унију. Са становишта права грађана ЕУ значајно је доношење Стратегије подстицања запослености у ЕУ и Повеље о основним правима, које су усвојене 2000. године.

⁸ На пример, у Хрватској, БиХ, БЈР Македонији.

⁹ Република Србија би, у ствари, требало да се прикључи Европским заједницама Уговором који треба да ратификује Народна скупштина Србије, с једне, и национални парламенти држава чланица ЕУ, с друге стране.

¹⁰ Након успешног проширења ЕУ земљама источне Европе, 2004. године, донет је тзв. Уговор о уставу. На референдуму који је тим поводом спроведен 2005. године у Француској, тај Устав је одбијен са 54,68 % гласова, а у Холандији са 61,7 % гласова. Пошто је реч о два државама које су оснивачи ЕУ, одбијање је требало да представља и неславан крај тог документа. Ипак, 19. октобра 2005. године, на састанку Европског савета у Лисабону светлост дана је угледао Реформски уговор, касније назван Лисабонски уговор, који су грађани Ирске одбацили на референдуму 2008. године, а затим на поновљеном референдуму 2009. прихватили, уз извесне ограде. Остале држа-

како се популарно назива „европски Устав“, а који је деложирао изворни демократски капацитет са грађана, односно њихових матичних држава, на политичке представнике тих грађана или, још уже, на функционере органа ЕУ.

Расправа по наведеним и другим значајним питањима биће актуелна и у временима која нам предстоје, поготово ако су на другој страни таса, „бити или не бити“ чланица ЕУ, сагледавају штетни ефекти од одсуства учешћа у европским интеграцијама. У наведеним околностима веома је битно да Република Србија заузме реалполитички однос према интеграцијама, без претеране идеализације, водећи прагматично рачуна о сопственим националним интересима, али и о бољитку својих грађана.

Проблеми и перспективе безбедносне сарадње са ЕУ

Сарадња Србије са европским заједницама има своју занимљиву и дугу предисторију,¹¹ али генерално гледано она се увек приоритетно односила на економске односе, а затим на законодавну област, с посебним освртом на људска права, па се, стога, намеће утисак да се сарадњи у области безбедности и одбране до сада није поклањала довољна пажња.

Разлози за такво стање су објективне природе и проистичу из чињенице да унутар ЕЗ, све до деведесетих година прошлог века, нису постојали механизми

ве чланице ЕУ по својим националним уставима нису морале да се на националним референдумима изјашњавају о том „уговору“ који нема претенциозан назив устав, мада то фактички јесте. (Види два извора: „Европски форум“, бр 6-7, јун-јул 2005, стр 14 – доступно на интернет адреси: - <http://european-convention.eu.int>) и Центар за цивилно-војне односе, *Увод у безбедносне политике ЕУ*, наставак број 11. под називом: *Будућност безбедносне архитектуре Европе – Лисабонски уговор* – доступно на интернет адреси: www.ccmr-bg.org / www.bezbednost.org .).

¹¹ Бивша Југославија, тј. СФРЈ, била је прва социјалистичка земља са којом је 2. децембра 1967. године потписана Декларација о сарадњи од стране Европске економске заједнице (ЕЕЗ), претече ЕЗ и Европске уније (ЕУ). Декларација је садржала политичку основу за склапање више трговинских споразума, опште шеме преференцијала, споразума о економској сарадњи и протокола о финансијској сарадњи. Распад СФРЈ имао је за последицу потпуни прекид сарадње са ЕЕЗ све до петоктобарских промена 2000. године, када је улазак у ЕУ постављен као један од три приоритетна спољнополитичка циља СРЈ, а затим и државне заједнице СЦГ. Крајем 2001. године формирана је Канцеларија Савезне владе за придруживање СРЈ у ЕУ, касније преименована у Канцеларију СЦГ за придруживање ЕУ, која је требало да припреми услове за отпочињање преговора о потписивању ССП – *Споразума о стабилизацији и придруживању (Stabilisation and Association Agreement)*. У јуну 2005. године потписан је ССП на основу члана 310. Уговора о ЕЗ, што значи да се споразум склапа са Европским заједницама и њиховим државама чланицама. Међутим, примена тог споразума истог дана је суспендована када је тај документ потписан, због противљења Холандије због, како је речено, „недовољне сарадње Србије са Трибуналом у Хагу“. Почетак примене ССП омогућен је тек позитивном оценом у Извештају главног тужитеља Трибунала у Хагу, Сержа Брамерца, о сарадњи Србије са том институцијом, па визна либерализација за грађане Србије, без Косова и Метохије, почиње да се примењује од децембра 2009. године. Неколико дана касније ступа на снагу и Прелазни трговински споразум ЕУ са Републиком Србијом.

зми заједничке политике безбедности и одбране изван механизма које су нудили УН, ОЕБС и НАТО. Први покушај стварања европске одбрамбене заједнице (ЕОЗ) неславно се завршио 1954. године, јер је НАТО у потпуности преузео на себе одбрану Западне Европе. Тек потписивањем Јединственог европског акта, 1986. године, створена је европска политичка сарадња која се сматра претечом заједничке спољне и безбедносне политике и европске политике безбедности и одбране.¹² Међутим, прекретницу по том питању представља завршетак хладног рата и уједињење две Немачке 1990. године, након чега долази до потписивања Уговора о Европској унији, у Мастрихту 1992. године, у којем је, поред осталог, дефинисана и заједничка спољна и безбедносна политика (ЗСБП) као „други стуб“ на којем почива будућност Уније.¹³

Међутим, од одређења основа ЗСБП до спровођења у пракси предстојао је дуг и компликован процес који су карактерисала бројна размимоилажења чланица ЕЗ по питању кризе у СФРЈ,¹⁴ затим посредовања министарске тројке ЕЗ, па Арбитражне комисије (тзв. Бадинтерове комисије) и организација две велике мировне конференције о Југославији,¹⁵ које су пропале, поред осталог, и због недоследности ЕЗ у спровођењу сопствених одлука. Наиме, крајем 1991. године ЕЗ је поставила одређене услове да би признала независност Хрватске и Словеније, а Ватикан и Немачка их признале и без испуњавања тих услова, што су затим учиниле и остале државе ЕЗ, у јануару 1992. године, а проблем око пола милиона, махом српских избеглица и повратка њихове имовине остао и до данас нерешен. Уз колебљиву, недоследну и непринципијелну европску политику према збивањима на Балкану, трупе мировњака Уједињених нација (УНПРОФОР), мало шта су могле делатно да учине у Хрватској и Босни, а поготово након агресије НАТО у БиХ, када су Европљани препустили Американцима да заврше сукоб у Босни организацијом потписивања Дејтонског споразума 1995. године. Био је то пот-

¹² Лопандић, Душко; Јањевић, Милутин (ур.). *Уговор о Европској унији - од Рима до Мастрихта*, Међународна политика, Правни факултет, Факултет политичких наука, Институт економских наука, Европски покрет у Србији, Београд, 1995, стр. 278.

¹³ Уговором о Европској унији, потписаног у Мастрихту 1992. године, а ратификованог од државачланица до краја следеће године, дефинисани су циљеви економске и монетарне уније (први стуб ЕУ), Заједничке спољне и безбедносне политике (ЗСБП – други стуб) и тесна сарадња земаља Уније у правосуђу и унутрашњим пословима (трећи стуб). Ибид., стр. 193.

¹⁴ Примера ради, Француска се залагала за опстанак СФРЈ у постојећим границама, заједно са Холандијом, Белгијом и Италијом и предлагала интервенцију УН којом би се сукоби обуставили. Велика Британија није била вољна да ангажује своје трупе у склопу те мисије. Немачка у том периоду још увек није могла да самостално ангажује своје трупе изван НАТО снага, а истовремено је пружала подршку захтевима Словеније и Хрватске да се отцепе, итд. (Види опширније: Центар за цивилно-војне односе, *Увод у безбедносне политике ЕУ*, 9. јединица под насловом: *ЕУ као безбедносни актер на Западном Балкану*. Ибид., стр. 4).

¹⁵ Мировне конференције ЕЗ о СФРЈ организоване су у Хагу у више наврата од јула 1991. до августа 1992. године и у Женеви (заједно са УН) од јула 1992. до децембра 1995, али нису дале позитивне резултате, осим повремених примирја које су зарађене стране спорадично поштовале.

пуни неуспех ЗСБП и демант изјаве некадашњег председавајућег ЕЗ Жака Поса, који је након доласка у Југославију, у јуну 1991, помпезно изјавио: „Ово је час Европе. Ово није час Американаца“.

Поставља се, ипак, питање – да ли је и које поуке из југословенске кризе извукла ЕУ? Запажа се, поред осталог, да је исте године када је потписан Дејтонски споразум уследила одлука ЕУ о формирању Еврокорпуса. У априлу 1997. започела је реформа ЕУ и припреме за њено источно проширење, а у мају 1999. ЕУ је покренула Процес стабилизације и придруживања (ПСП) за земље западног Балкана. То су биле године кризе на КиМ, за које је ЕУ сматрала да јој недостају војни капацитети за заустављање сукоба у „сопственом дворишту“, што је убрзало стварање европске политике безбедности и одбране (ЕП-БО). Међутим, тај процес поново није текао без неочекиваних обрта.

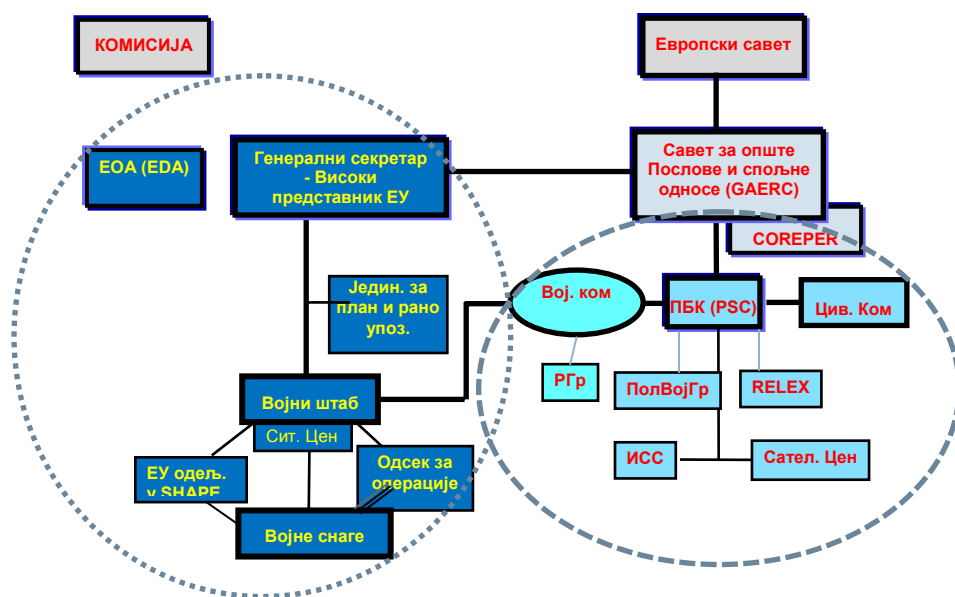
Како би остварила суштински помак у стварању европске безбедности и одбране Унија је, најпре 1999. године, именовала Хавијера Солану за Високог представника ЕУ за Заједничку спољну и безбедносну политику (ЗСБП-CFSP), а он је затим формирао тим задужен за израду стратегије европске безбедности. Тиме је заједничка политика безбедности и одбрана ЕУ, базирана на члану 49. Споразума из Мастрихта из 1992. године, те Копенхагенских критеријума, установљених 1993. године и Споразума из Амстердама из 1997. године, требало да добије и своје стратегијско упориште и конкретизацију. Поменута стратегија ЕУ, као и концепт заједничке политике безбедности и одбране, грађени су стрпљиво и полако, уз пропратне недоумице и застоје који су произишљили из различите реакције држава чланица ЕУ у вези са кризом на простору бивше СФРЈ, али и на друга кризна жаришта у свету, пре свега она на Блиском истоку.

Примера ради, након пропасти мировних преговора у Рамбујеу, у вези са тзв. кризом на Косову и Метохији, НАТО је поново крајем 1998. године преузео иницијативу од ЕУ. Као што је познато, 24. марта 1999. отпочела је оружана агресија на СРЈ. Завршетак бомбардовања Републике Србије скоро се поклапа са актом потписивања Пакта за стабилност југоисточне Европе, у јуну месецу 1999. године, у Келну. Стварање тог пакта резултат је покушаја ЕУ да изгради нови концепт превентивног приступа у решавању криза, али и новог приступа проблему стабилизације региона у окружењу Уније. Наиме, у оквиру Процеса стабилизације и придруживања ЕУ, од земаља које се придружују, поред захтева за демократизацијом и поштовањем људских права, те економске реконструкције, по први пут се захтевала и реформа сектора безбедности. Тачније речено, Унија је преко Пакта за стабилност југоисточне Европе успоставила важан механизам стратегије развоја тог дела Европе и дефинисала свеобухватну политику према југоисточној Европи, чији су главни инструменти:

- нова генерација уговорних односа кроз Споразум о стабилизацији и придруживању;
- техничке помоћи (CARDS);

- аутономни трговински режими;
- политички дијалог.

У таквим околностима припреман је текст прве европске стратегије безбедности, усвојене тек 2003. године у Бриселу, под помало идеалистичким насловом „Безбедна Европа у бољем свету”.¹⁶ У том документу идентификују се глобални изазови и кључне претње по безбедност европског континента и дефинишу стратешки интереси ЕУ.

Структура институција за реализацију Европске политике безбедности и одбране

У исто време, ситуација у Србији била је једнако стратегијско-доктринарно компликована и изазовна. Пошто је Србија, након демократских промена 2000. године, постала члан ОЕБС-а и Савета Европе, најпре је у оквиру Савезне Републике Југославије (СРЈ), а касније државне заједнице Србија и Црна Гора (СЦГ) и, на крају, у самосталној држави Републици Србији, започет процес усклађивања домаћег законодавног, а затим и стратегијског оквира са европским стандардима. Истина, државна заједница СЦГ усвојила је своју стратегију одбране пре доношења стратегије безбедности ЕУ, али процес стратегијског усаглашавања отпочео је у потпуности тек након раздружења државне заједнице Србија и Црна Гора, када су у Републици

¹⁶ A Secure Europe in a Better World - European Security Strategy, 12 December 2003, Brussels. Итернет адреса: <http://www.iue.eu.int/cms3 fo/showpage.asp?id=391&lang=en>.

Србији донета, поред осталог, нова стратегијска документа у области безбедности. Стога је, најпре у Народној скупштини Србије, 2008. године, усвојена *Национална стратегија за спречавање прања новца и финансирање тероризма*,¹⁷ а затим 2009. године *Национална стратегија за борбу против организованог криминала*,¹⁸ док су нешто касније исте године усвојене и *Стратегија националне безбедности Републике Србије* и *Стратегија одбране Републике Србије*.¹⁹ По хијерархији стратегијских докумената јасно је да је најпре ваљало из области безбедности донети Националну стратегију безбедности, па тек онда стратегије појединих области или чак стратегије које се односе на појединачне феномене или проблеме у безбедности. Али, наведена ситуација је очигледан показатељ последица које на политику земље има недостатак „крвне“, националне стратегије (одрживог развоја) Републике Србије која би се односила на све аспекте друштвеног развоја, а не само на одржив економски развој као што је то био случај до сада. У таквој стратегији морали би да буду дефинисани појмови, попут „српске нације“, усаглашени и јавно саопштени појмови попут: заједничке вредности, национални интереси, циљеви друштвеног развоја итд. Тај недостатак је делимично настојала да исправи *Стратегија националне безбедности Републике Србије*,²⁰ али она је била и остала само стратегија која се односи на једну област – област безбедности и то у ситуацији када у Републици Србији чак не постоји опште усвојена, прецизна и научно заснована дефиниција појма „националне безбедности“.²¹

Ако у Републици Србији нема „крвне“ националне стратегије поставља се кључно питање са чиме су онда усклађивана наведена стратегијска документа у области безбедности? Одговор би једнако запањео српску јав-

¹⁷ Исто као у фусноти бр. 6.

¹⁸ Исто као претходно.

¹⁹ Исто као у фусноти бр 3.

²⁰ Исто.

²¹ Примера ради, у критичком осврту др Радослава Гађиновића објављеног у „Националном интересу“ под називом: „*Стратегија националне безбедности стратешки документ државе*“ тај аутор настоји да конструктивно допринесе решењу тог проблема следећим предлогом: „...да би се могло приступити доношењу стратегије националне безбедности, држава мора имати дефинисану националну безбедност. У том смислу, под *националном безбедношћу* можемо подразумевати способност државе да самостално, или у сарадњи са другим државама или организацијама, заштити виталне вредности и интересе друштва од спољних и унутрашњих облика угрожавања и угрожености, и тиме обезбеди опште услове за несметани политички, економски, социјални и културни развој друштва и благостање својих грађана“. Исти аутор у наставку поменутог чланка примећује: „Проблеми дефинисања појма национална безбедност долазе до пуног изражаја када треба идентификовати вредности које могу бити угрожене, и када треба дефинисати виталне државне и националне интересе које треба да штите елементи система националне безбедности“ (Гађиновић, Радослав, *Стратегија националне безбедности стратешки документ државе*, Часопис за национална и државна питања „Национални интерес“, 3/2009, Институт за политичке студије, Београд, стр. 195–201).

ност, као и администрацију у Бриселу – са *Европском стратегијом безбедности – сигурна Европа у бољем свету*, уз сагледавање стратегијских погледа и решења у стратегијским документима водећих сила у свету, регионалних организација безбедности и одбране и стратегија земаља у окружењу, и уз приоритетно уважавање јавно прокламованих спољнополитичких циљева Републике Србије: а) заштита територијалног интегритета и суверенитета Републике Србије; б) улазак у евро-атлантске интеграције (ЕУ и ПЗМ); ц) сарадња са водећим силама у свету ради заштите националних интереса (тзв. четири стратешка спољнополитичка стуба Србије: ЕУ, Русија, САД и Кина). Полазећи од таквих реалполитичких констелација, за потребе овог рада израђена је упоредна анализа садржаја европских и српских стратешких докумената безбедности.

Упоредна анализа садржаја стратешких докумената

Као што је познато, *Европска стратегија безбедности – Безбедна Европа у бољем свету* усвојена је 2003. године, одражавајући реално стање и прилике у којима је настала, јер је у њој наглашена потреба смањења унутрашњих тензија и превазилажења криза које су настале међу чланицама ЕУ у вези са ратом у Ираку, уз наду да ће бити ојачана заједничка визија и успостављена стабилна и кохерентна европска спољна политика. У Европској стратегији безбедности изражено је опредељење већине држава чланица, предвођених Француском и Немачком, ка изградњи стабилног међународног поретка заснованог на поштовању међународних институција, међународног права и на „ефективном мултилатерализму“, односно садржано прећутно напуштање концепта за који су се залагале САД о „ефективном униполаризму“, али и неке чланице ЕУ, попут Велике Британије.

Иако је сама процедура увођења те стратегије у процес усвајања била такорећи „на мала врата“, ²² њен садржај је такав да, како у случају Србије,

²² Познато је да је усвајању садржаја Европске стратегије безбедности (European Security Strategy – ESS) претходила необична процедура, почевши од неформалног састанка министара спољних послова ЕУ, од 2. до 4. маја 2003. године, на грчком острву Кастелоризу, када се расправљало о Нацрту тог документа који су припремили блиски сарадници високог представника за заједничку спољну и безбедносну политику, Хавијера Солане. Супротно пракси у ЕУ, нацрт документа аутори нису проследили Комитету сталних представника држава чланица (COREPER), али ни Политичко-безбедносном комитету (PBC). Институције ЕУ нису водиле расправу ни о садржају документа. Уместо тога, Солана је прву верзију документа представио Европском савету у јуну 2003. године. Дискусија је затим проширена тако што је одржан низ радионица. Коначна верзија представљена је и усвојена на заседању шефова држава и влада у Бриселу 12. децембра 2003. године (Центар за цивилно-војне односе, *Увод у безбедносне политике ЕУ*, наставак број 3, под насловом: *Европска безбедносна стратегија*, исто као у фусноти 10, на стр. 4).

тако и за већину земаља западног Балкана, омогућава стратешку сарадњу не само са ЕУ, него и са другим партнерима у будућности.

Европска стратегија безбедности (ЕСБ) садржи четири поглавља у којима је ЕУ изложила најважније безбедносне претње, представила своје стратешке циљеве, нагласила потребу осавремењивања и кооперативног развоја система наоружања, изложила начин сарадње са партнерима у решавању безбедносних проблема, итд.

У уводу тог стратегијског документа ЕУ се легитимише као значајан фактор у међународним односима, и то: по броју земаља чланица, по укупном броју становника, територији Уније, укупној економској и војној моћи, итд. Европска унија прихвата улогу УН и мирно решавање спорова, али и наглашава да без „поделе одговорности у остваривању међународне безбедности и стабилности неће бити могуће изградити бољи свет, који је све више суочен са многобројним, новонасталим изазовима безбедности“.²³ У том делу наведеног документа ЕУ истакнута је кључна улога САД у остваривању европске безбедности и интеграција током хладног рата, али је Америци данас, кроз деловање НАТО-а, на европском тлу призната само доминантна војна улога у том савезу.

Прво поглавље Европске стратегије безбедности посвећено је утврђивању, најпре, глобалних безбедносних изазова и претњи, као што су: ратови, сиромаштво, болести, такмичење држава у овладавању природним ресурсима и зависност од енергената. Када су у питању претње безбедности ЕУ истакнута је процена да опасност од масовног напада не постоји, али је Европа суочена са „мање видљивим и предвидљивим изазовима“ као што су: тероризам, ширење оружја за масовно уништавање, регионални сукоби, тзв. неуспешне државе и организовани криминал.

На основу анализе садржаја другог поглавља Европске стратегије безбедности уочава се да се у њему саопштавају стратешки циљеви ЕУ, процењује нови карактер безбедносних изазова, ризика и претњи и промовишу нови инструменти борбе против тих изазова, ризика и претњи – војни и цивилни. У ЕУ истичу да су: поседовање мултифункционалних инструмената, превентивно деловање и изградња стабилног безбедносног окружења, тј. безбедносног прстена око ЕУ – главни стратешки циљеви. У том делу европског документа износе се досадашњи резултати у супротстављању ЕУ безбедносним изазовима, ризицима и претњама, као, на пример: борба против тероризма у сарадњи са САД (стварање *European Arrest Warrant-a*); спречавање ширења оружја за масовно уништавање у сарадњи са Међународном агенцијом за атомску енергију; акције усмерене на спречавању регионалних сукоба и организованог криминала на Балкану, у Авганистану и у Конгу, у сарадњи са локалним властима и УН.

²³ Исто, као у фусноти 16, у оригиналном документу на стр. 1.

У последњем ставу наведеног поглавља, под насловом „Међународни поредак утемељен на ефективном мултилатерализму“, ЕУ износи становиште да су УН носилац међународних промена, у сарадњи са осталим регионалним организацијама, али се наводи и морална обавеза држава да пружају помоћ оним државама које су остале искључене из међународног система.²⁴

У трећем поглављу Европске стратегије безбедности указује се на потребу осавремењивања рада ЕУ ради „остваривања стратешких циљева и супротстављања претњама“. Посебно је указано на значај сарадње са партнерима и значај тзв. *превентивног деловања* (деловања пре појаве неког проблема) у својој политици безбедности.²⁵ Поред осталог, ради спровођења утврђених циљева и задатака, предвиђена је могућност трансформације војних и цивилних капацитета, ојачавање заједничке дипломатије и размене информација, као и оснивање нових тела, попут *Одбрамбене агенције*. У том делу документа наглашава се потреба усклађености свих компоненти ЕУ, као предуслова за безбедан и просперитетан развој Уније.

У веома кратком закључку европског стратегијског документа поново се апострофира став да активнија и способнија Унија може да оствари снажан утицај на глобалном нивоу, као и да ће се „ЕУ усредсредити на остваривање ефективног мултилатералног система који би водио ка праведнијем, безбеднијем и уједињенијем свету“.²⁶

За разлику од европског документа, уводни део Стратегије националне безбедности Републике Србије разликује се утолико што се на том месту говори о природи тог документа „као најважнијег стратешког документа којим се утврђују основе политике безбедности у заштити националних интереса Републике Србије“, али се не говори о природи саме државе и о њеним опредељењима.²⁷

Међутим, у четвртном поглављу српског документа, које се бави политиком националне безбедности, изражавајући основна опредељења те политике, истиче се приврженост Републике Србије у поштовању обавеза које проистичу из Повеље УН, принципа Универзалне декларације о људским правима и Хелсиншког завршног акта, што се подудара са стратегијским ставовима Уније. Република Србија се, као и Унија, доследно залаже за „поштовање међународног права, јачање улоге ОУН, ОЕБС и ЕУ и за стварање механизма за очување безбедности у свету“, али у српском националном документу се, за разлику од ЕУ, истиче одлучност Србије да заштити свој суверенитет и територијални интегритет.

²⁴ Исто, у оригиналном документу на стр. 7.

²⁵ Исто, стр. 11.

²⁶ Исто.

²⁷ Исто као у фусноти бр. 3.

Такође, Република Србија у својој Стратегији националне безбедности експлицитно наводи да се залаже за „јачање сарадње са ЕУ, Руском Федерацијом, САД, Кином и другим значајним субјектима међународних односа“. Да такав став није само стратегијски, неко и практично-политички, показују и изјаве актуелних српских званичника, од министра спољних послова до председника Републике.

У упоредној анализи докумената уместо је поставити питање – како су српска стратегијска документа из области безбедности, у односу ЕСБ, искажала процену најважнијих безбедносних изазова, ризика и претњи? Најпре, треба истаћи да се Стратегија националне безбедности Републике Србије њиховом идентификацијом бави у оквиру другог поглавља тог документа, са доста опширним образложењем. Уочљива је подударност у процени са европским документом у вези опасности од масовног напада споља, тј. у конкретном случају да се „агресија на Републику Србију“ сматра мало вероватном, али се износи и реална процена карактера тзв. „земље у транзицији“ у којој безбедност може да буде угрожена и *оружаном побуном*. Док Унија у својој стратегији ту претњу сврстава у једну од могућих последица тзв. „неуспелих или пропалих држава“, у Републици Србији се оружана побуна сматра „специфичним обликом оружаног насиља чији је циљ остваривање интереса неуставним и насилним путем“ и истиче да „посебну претњу представља оружана побуна која је заснована на сепаратистичким тежњама с циљем насилне промене међународно признатих граница“. У том делу документа је истакнуто да је највећа претња националним интересима Републике Србије *противправно једнострано проглашена независност Косова и Метохије*,²⁸ а затим следе: *тероризам, сепаратистичке тежње појединих националистичких и верских екстремистичких група, национални и верски екстремизам, организовани криминал, елементарне непогоде и хемијске, биолошке, нуклеарне, техничке и технолошке несреће*,... укључујући и навођење врло разноврсних безбедносних изазова, ризика и претњи, као што су: *инфективне болести код људи и заразне болести код животиња, наркоманија, деловање појединих деструктивних верских секти и култова, негативни ефекти климатских промена*, па све до тзв. *сајбер претњи*.

У вези са поменутих безбедносних изазовима у Републици Србији, у другом стратегијском документу – *Националној стратегији за борбу против корупције*,²⁹ као главни циљ у супротстављању том безбедносном изазову постављено је „смањење корупције и достизање антикорупцијске културе на нивоу

²⁸ По овом питању такође постоји неслагање унутар ЕУ, на једној страни су земље које су признале независност КиМ од Србије, а на другој земље чланице ЕУ које признају легитимно право Србије да заштити свој територијални интегритет. Тај проблем уједно представља највећу стратегијску неподударност Европске стратегије безбедности и Националне стратегије безбедности Р. Србије.

²⁹ *Национална стратегија за борбу против корупције Републике Србије* усвојена на седници Народне скупштине 8. децембра 2005. године. (Види: *Национална стратегија за борбу против корупције Републике Србије*, „Службени гласник Р. Србије“, број 82/2005.)

развијених европских земаља“. Поред тога, у том стратегијском документу је видљиво позивање на конвенције које је Република Србија потписала, попут Конвенције УН против транснационалног организованог криминала, Кривично-правне конвенције Савета Европе о корупцији и Конвенције Савета Европе о прању, тражењу, заплени и конфискацији прихода стечених криминалом.

Затим, у *Националној стратегији реформе правосуђа Републике Србије*,³⁰ уочљива је намера предлагача да реформу у правосуђу Републике Србије усредсреди на остварење четири циља: независности, транспарентности,³¹ одговорности и ефикасности судства и на уградњу европских стандарда. То се нарочито односи на обрачун судства са значајном безбедносном претњом какава је организовани криминал, ради чега је и организован Специјални суд. Али, експлицитна проевропска опредељеност у тој Стратегији посебно је дошла до изражаја не у процени и образложењу безбедносних изазова, ризика и претњи, него у секундарној области, тј. у саопштењу циљева краткорочне, средњорочне и дугорочне реформе система извршења затворских санкција, што, из разумљивих разлога, донекле излази из предмета истраживања овог рада.

Када у упоредној анализи разматрамо циљеве исказане у стратегијским документима, интересантно је да се Стратегија националне безбедности Републике Србије тим проблемом бави у оквиру четвртог поглавља, под насловом „Политика националне безбедности“. Конкретно, у другом ставу тог поглавља износе се циљеви националне политике безбедности, а у четвртом ставу се истиче да је „стратешки приоритет Републике Србије убрзавање процеса придруживања и приступања ЕУ, у ком циљу ће се наставити са спровођењем политичких и економских реформи и са њиховим усклађивањем са европским стандардима“.³²

И у другим стратегијским документима Републике Србије се истиче да је важан циљ безбедносне политике сарадња са ЕУ и другим партнерима у свету. Примера ради, у Стратегији одбране Републике Србије, у оквиру образложења „концепта тоталне одбране“ истиче се значај унапређивања партнерства и, као и код стратегије ЕУ, значај мултилатералне сарадње са другим државама и међународним организацијама и институцијама.³³

³⁰ *Национална стратегија реформе правосуђа Републике Србије* усвојена на седници Народне скупштине 25. маја 2006. године (доступно на Интернет сајту Владе Републике Србије, www.VladaRepublikeSrbije/dokumenta-strategije.Nacionalna-strategija-reforme-pravosudja-Srbije.de).

³¹ Тј. отворености, јавности у раду

³² Исто, у оригиналном документу на стр. 19.

³³ У том документу се дословце каже: „У зависности од врсте и интензитета изазова, ризика и претњи безбедности, Република Србија одбрамбене интересе штити: одвраћањем јединственим и ефикасним системом одбране; изградњом поузданог партнерства и сарадњом у изградњи повољног безбедносног окружења; одлучном одбраном земље сопственим снагама и уз помоћ партнера; учешћем у мултинационалним операцијама ради изградње и очувања мира у региону и свету, као и пружањем подршке цивилним властима у супротстављању унутрашњем оружаном и неоружаном угрожавању безбедности“. (Исто, стр. 13).

Упоредна анализа докумената такође показује да закључак Стратегије националне безбедности Републике Србије садржи ставове комплементарне Европској стратегији безбедности. Примера ради, у њему се, такође, потенцира потреба *превентивног деловања* у спречавању последица савремених безбедносних изазова, ризика и претњи. Поред тога, истиче се потреба прилагођавања савременим променама и захтева се даље координирано и интегрисано ангажовање свих државних органа и других субјеката који се баве пословима безбедности.³⁴ Интересантно је споменути да се и у закључку Стратегије одбране Републике Србије истиче потреба за пуном координацијом, али овај пут елементарна структуре система одбране на националном оквиру, и потенцира залагање за активнију сарадњу на међународном нивоу, „чиме се утиче на јачање капацитета за одбрану и заштиту националних интереса Републике Србије“.³⁵

Другим речима, на основу упоредне анализе докумената намеће се закључак да Европска стратегија безбедности, као свеобухватан стратегијски оквир ЕУ у области безбедности, садржи по већини питања подударне ставове са Стратегијом националне безбедности РС и другим стратегијским документима из области безбедности у Републици Србији. Наравно, постоје и разлике. Сразмерно величини, снази и улози коју ЕУ има, Европска стратегија безбедности наглашава: глобални значај и одговорност Уније, развој ефективног мултилатерализма, превентивно деловање у спречавању криза, изградњу стабилног безбедносног окружења, одржавање транснационалног партнерства и сарадње са САД и, коначно, утврђивање кључних безбедносних претњи ЕУ. С друге стране, српска стратегијска документа истичу значај међународне сарадње и чланства Републике Србије у интеграцијама, али с обзиром на то да је реч о националном нивоу, у први план стављају националне приоритете и интересе. Ипак, „*развој ефективног мултилатерализма*“ и „*превентивног деловања у спречавању криза*“ јесу заједничка европска и српска опредељења, као и доследно поштовање људских права, међународног права и универзалних вредности које проистичу из Повеље УН.

Анализа имплементације европских и српских стратегија у пракси

Приликом анализе имплементације Европске стратегије безбедности у пракси, посебно при разматрању концепције борбених група и главних циљева за 2010. годину, треба имати у виду да је остваривање стратегијског концепта о европском идентитету безбедности и одбране почело знатно пре усвајања поменутих стратегија. Развој стратегијског концепта о европској од-

³⁴ Исто, стр. 35.

³⁵ Исто, стр. 21.

брани треба пратити од формирања поморског дела снага ЕУРОМАРФОР 1992. године, односно од формирања *Еврокорпуса* крајем 1995. године.

Сам концепт европске безбедности и одбране заснива се на *Петерсбуршкој декларацији*, којом је одређена структура кризног менаџмента унутар Западноевропске уније (ЗЕУ). Декларацијом је утврђено да војне снаге ЗЕУ могу да буду употребљене за хуманитарне задатке и спасавање, мировне операције и задатке борбених снага у кризном менаџменту, укључујући и акције за наметање мира. Петерсбуршка декларација представља први покушај да се ЗЕУ трансформише у одбрамбене снаге ЕУ.

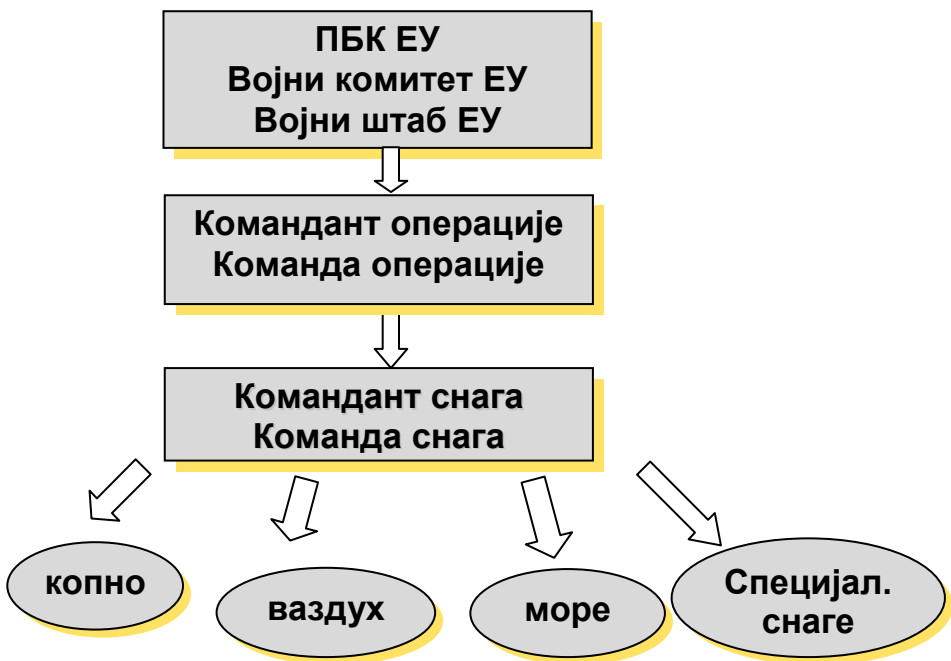
Уговор у Масстрихту је, у члану 17. тог документа, преузео задатке из Петерсбуршке декларације и на тој основи су касније мировне снаге ЗЕУ упућене у мисију у БиХ и операцију на Јадранском мору. С обзиром на то да ЕУ није добила властите одбрамбено-политичке инструменте, ЗЕУ је проглашена саставним делом развоја ЕУ. Тиме је Европска унија добила могућност да захтева од ЗЕУ да изради и спроведе акције ЕУ које се односе на безбедносну политику.

Уговор из Амстердама појачао је везу ЗЕУ са ЕУ. Њиме је потврђено да ће чланице ЕУ усаглашавати ставове по појединим међународним питањима, договарати се и једногласно иступати пред међународном заједницом. Тиме ће остваривати и одговарајући политички утицај на очување мира у свету, унапређење међународне сарадње, јачање демократије и људских права. Заједничка спољна и безбедносна политика намеће обавезу ЕУ да брани опште вредности својих чланица, своје основне интересе, независност и безбедност. На *самиту у Хелсинкију*, одржаном 1999. године, ЕУ је одлучила да развије аутономне капацитете, доноси одлуке, и тамо где НАТО као целина није био ангажован, као и да преузме и извршава самосталне војне операције под вођством ЕУ. То је значило постизање оперативних способности до 2003. године, тако да земље чланице буду у могућности да у року од 60 дана ангажују, на најмање једну годину, одрживе војне снаге величине од 50.000 до 60.000 људи, оспособљене за извршавање задатака из Петерсбуршке декларације. На специјалном заседању у Лисабону, 2000. године, Европски парламент потврдио је своју сагласност са тако дефинисаним оквиром за нове мисије европских снага и захтевима за изградњу и коришћење њихових колективних капацитета. Надаље, *Уговор из Нице*, из 2001. године, проширио је надлежности ЕУ у области безбедности и одбране и предвидео увођење нове организацијске структуре безбедносно-политичких и војних тела ЕУ. Тим уговором ЕУ је од ЗЕУ коначно преузела надлежности у области одбрамбене политике.

Циљеви европских снага су, без сумње, заштита виталних интереса сваке земље од свих врста агресије; пружање доприноса безбедности и колективној одбрани европског региона; учешће у међународним мировним опе-

рацијама и извршавање јавних, општих и цивилних безбедносних задатака у конкретним случајевима. На основу *Споразума Берлин плус*, недостајуће материјалне капацитете у области одбране ЕУ може да премости користећи капацитете НАТО-а, наравно, уз одобрење тог савеза.

На врху хијерархије снага ЕУ јесу *Војни комитет* и *Војни штаб*. Војни комитет чине шефови генералштабова држава чланица, а његова улога је саветодавна, док је Војни штаб задужен за планирање вежби и активности у време криза и чини га до 135 официра. Пошто је коришћење војних капацитета последње средство које треба применити, ЕУ развија и цивилне аспекте менаџмента криза, за које је одређен посебан комитет – *CIVIKOM*.

Ланац командовања у операцијама ЕПБО ЕУ

То би, у најкраћем био приказ најважнијих детаља везаних за имплементацију европске стратегије безбедности у пракси, али и спољне безбедносне и одбрамбене политике ЕУ, као и концепта о заједничкој европској безбедности. Без сумње, наведене појединости везане за теорију и праксу ЕУ су српским стратезима биле добро познате. Као што је већ наведено, њихов садржај је чак узет у разматрање и при изради националних стратегијских докуме-

ната, као и недавно усвојене *Доктрине Војске Србије*,³⁶ а очекује се и да ће *национална стратегија за борбу против тероризма*, чија је израда у току, бити усклађена са усвојеним европским документима о тероризму.

Упркос чињеници да потписани Споразум о стабилизацији и придруживању (ССП) који је Република Србија потписала са Европским заједницама и њиховим државама чланицама,³⁷ начелно не садржи елементе који се одnose на сарадњу у области безбедности и одбране, ипак, и у том документу постоје извесни изузеци. На пример, у области екологије предвиђена је помоћ у вези нуклеарне безбедности (Винча), као и у вези са безбедним руковањем отпадним материјалима и хемикалијама. А из надлежности Министарства унутрашњих послова апострофирана су два веома значајна питања: прекогранична контрола и сарадња у вези контроле криминала у региону.

Наведена стратегијска усмерења имала су за последицу одређивања правца развоја започетих реформских процеса полиције Републике Србије и интензивирање регионалне и међународне полицијске сарадње. Сходно томе, са Румунијом и Бугарском потписани су трилатерални Споразум о унапређењу сарадње у борби против криминала, као и Радни ангажман о успостављању оперативне сарадње са Европском агенцијом за управљање оперативном сарадњом на спољним границама држава чланица ЕУ (FRONTEX).

Међутим, извесно је да ће корпус најзначајнијих безбедносних питања за интеграцију Републике Србије у ЕУ бити тек отворен у наредном периоду. На такав закључак упућује, пре свега, промена политичког курса унутар Републике Србије о чему је већ било речи, а, с друге стране, сасвим евидентно, дугорочно и стратегијско опредељење ка евроинтеграцијама. Стратегијска документа усвојена у Републици Србији посебно наглашавају чињеницу да евроинтеграције, поред осталог, представљају основ за наставак процеса реформе сектора безбедности у Републици Србији. Следствено тој интенцији и важном спољнополитичком циљу Републике Србије – уласку у ЕУ, дошло би и до потпуног усклађивања домаћег законодавства са законодавством ЕУ. Иако су неки од тих закона у Републици Србији већ усвојени и увелико се у пракси примењују, у области безбедности тек предстоји озбиљнији рад у нормативно-правном усаглашавању са ЕУ.

³⁶ *Доктрина Војске Србије* усвојена је 25. фебруара 2010. године.

³⁷ Тачније речено, Република Србија је 7. новембра 2007. године парафирала, а 29. априла 2008. потписала *Споразум о стабилизацији и придруживању са Европским заједницама и њиховим државама чланицама*. Тиме је за Србију отворена зона слободне трговине у наредних 6 година на тржишту земаља ЕУ, али се и наша држава обавезала да у том року усклађује своје законодавство са правним тековинама ЕУ (*acquis communautaire*) како би од придружене чланице постала новопримљена чланица ЕУ. Споразум је објављен у „Службеном гласнику Републике Србије“, бр. 8, из 2008. године.

Примера ради, ради имплементације стратегијских докумената у **нормативно-правној области** до сада је дошло до усвајања следећих закона који се односе на безбедност: *Закона о полицији*,³⁸ *Закона о одбрани*,³⁹ *Закона о Војсци Србије*,⁴⁰ *Закона о основама уређења служби безбедности Републике Србије*,⁴¹ *Закона о Војно-безбедносној и Војнообавештајној агенцији*,⁴² *Закона о употреби Војске Србије и других снага одбране у мултинационалним операцијама ван граница Републике Србије*,⁴³ *Закона о цивилној служби*,⁴⁴ *Закона о војној, радној и материјалној обавези*,⁴⁵ *Закона о заштити података о личности*,⁴⁶ и *Закона о тајности података*,⁴⁷ *Закона о личној карти*,⁴⁸ *Закона о путним исправама*,⁴⁹ *Закона о азилу*,⁵⁰ *Закона о заштити државне границе РС*,⁵¹ *Закона о странцима*,⁵² *Закона о ванредним ситуацијама*,⁵³ *Закона о заштити од пожара*⁵⁴ и др.

Усвајањем наведених закона у Србији, као и сета нових закона, пре свега у области цивилне безбедности чија је израда у току, постепено се стварају услови у тој области за спровођење последње фазе припреме за безбедносну интеграцију у Унију, а која се односи на израду подзаконских аката, тј. уредби и правилника којима се регулишу нормативно-правни аспекти деловања министарстава, државних органа, служби и службених лица, ради достизања неопходних стандарда у примени посебних поступака и мера, успостављањем јасних и прецизних процедура које гарантују заштиту људских права и слобода у области безбедности.

С обзиром на то да је у Стратегији одбране Републике Србије посебно наглашена улога европске безбедносне и одбрамбене политике у реализа-

³⁸ *Закон о полицији*, „Службени гласник Р. Србије“, бр 101/05.

³⁹ *Закон о одбрани*, „Службени гласник Р. Србије“, бројеви 116/07, 88/09, 104/09.

⁴⁰ *Закон о Војсци Србије*, „Службени гласник Р. Србије“, бројеви 116/07 и 88/09.

⁴¹ *Закон о основама уређења служби безбедности Републике Србије*, „Службени гласник Р. Србије“, број 116/07;

⁴² *Закон о Војнобезбедносној и Војнообавештајној агенцији*, „Службени гласник Р. Србије“, број 88/09.

⁴³ *Закон о употреби Војске Србије и других снага одбране у мултинационалним операцијама ван граница Републике Србије*, „Службени гласник Р. Србије“, број 88/09.

⁴⁴ *Закон о цивилној служби*, „Службени гласник Р. Србије“, број 88/09.

⁴⁵ *Закон о војној, радној и материјалној обавези*, „Службени гласник Р. Србије“, број 88/09.

⁴⁶ *Закон о заштити података о личности*, „Службени гласник Р. Србије“, бројеви 97/08 и 104/09.

⁴⁷ *Закон о тајности података*, „Службени гласник Р. Србије“, број 104/09.

⁴⁸ *Закон о личној карти*, „Службени гласник Р. Србије“, број 62/2005.

⁴⁹ *Закон о путним исправама*, „Службени гласник Р. Србије“, бројеви: 90/2007, 116/2008 и 104/2009.

⁵⁰ *Закон о азилу*, „Службени гласник Р. Србије“, број 109/07.

⁵¹ *Закон о заштити државне границе РС*, „Службени гласник Р. Србије“, број 97/08.

⁵² *Закон о странцима*, „Службени гласник Р. Србије“, број 97/08.

⁵³ *Закон о ванредним ситуацијама*, „Службени гласник Р. Србије“, број 111/09.

⁵⁴ *Закон о заштити од пожара*, „Службени гласник Р. Србије“, број 111/09.

цији циљева управљања кризама и стабилизације стања и јасно истакнута подршка политици ЕУ да јача и развија своје способности у области управљања кризама на међународном плану, истакнуто је да Република Србија истовремено континуирано унапређује своје капацитете да, након прикључења ЕУ, пружи пуни допринос цивилним и војним операцијама управљања кризама. С тим у вези, треба истаћи да Министарство одбране и Министарство унутрашњих послова Републике Србије тренутно, уз велике финансијске напоре, развијају одговарајуће оперативне способности и капацитете за обуку војног, полицијског и цивилног особља, посебно са аспекта достизања интероперабилности са осталим националним тимовима у оквиру контингента ЕУ за управљање кризама.⁵⁵

Такође, имајући у виду одлуку Савета за опште послове и спољне односе ЕУ, од 17. маја 2004. године, као и садржај тада одобрених главних циљева за 2010. годину, Република Србија је испољила велику заинтересованост да, као кандидат за приступање Унији, својим војним капацитетима учествује у реализацији тих циљева. С тим у вези, истиче се подударност која постоји у декларисаним циљевима у развоју европских снага за брзо реаговање и развоја одбрамбених снага Републике Србије у погледу:

- потребе за међусобном усклађеношћу ОС Србије и осталих ОС држава чланица ЕУ (*interoperability*);
- брже ангажованости у кризним ситуацијама (*deployability*);
- самоодрживости (*sustainability*).

Такође, процењује се да Република Србија својим научним потенцијалима може активније да учествује у развоју одбрамбених капацитета Уније и у јачању технолошко-индустријске базе европске одбране, као и да се укључи у пројекте унапређења истраживања и технологија у области одбране које су у надлежности Европске одбрамбене агенције.

С обзиром на то да постоји подударност у Европској стратегији безбедности и Стратегији националне безбедности и Стратегији одбране Републике Србије у погледу процене нових, махом невојних изазова, ризика и претњи безбедности, као и на основу политике проширења ЕУ⁵⁶ наредних годи-

⁵⁵ С тим у вези, свакако ће значајно бити већ стечено искуство из учешћа у мировним операцијама и то: припадника МО и ВС у мултинационалним операцијама Уједињених нација у ДР Конго, Либерији, Обали Слоноваче и у Републици Чад, а припадника МУП-а у мировним мисијама УН у Либерији (UNMIL) и на Хаитију (MINUSTAH).

⁵⁶ „Сматра се да је Унија подстицањем развоја нових суседа и ширењем вредности на којима почиња сама европска заједница учврстила мир и стабилност на властитим границама. Европска стратегија безбедности из 2003. године потврђује да је у европском интересу то да државе на европским границама буду добро уређене и да представљају брану потенцијалним претњама које се могу „прелити“ на територију ЕУ, што омогућује Европској унији да их у догледној будућности лакше укључи у своју заједницу“. Цитат преузет из извора Центра за цивилно-војне односе, *Увод у безбедносне политике ЕУ*, 8. наставак под називом: *Политика проширења и безбедност ЕУ* (Исто, стр. 4).

на може се очекивати синхронизовани развој цивилних капацитета безбедности и одбране, како у ЕУ, тако и у Републици Србији ради достизања способности за успостављање и одржавање оптималног стања безбедности у региону Западног Балкана и у ЕУ.

Војна неутралност Републике Србије и ЕУ

За Републику Србију у овом часу се поставља још једно врло значајно питање – може ли она очувати декларисану војну неутралност ако се њени грађани обавезу на прихватање духа и слова Спољне безбедносне и одбрамбене политике ЕУ и Европске стратегије безбедности, па самим тим, обавезу се и на спровођење Заједничке европске политике безбедности и учествовање у цивилним и војним аранжманима, па и у снагама ЕУ? То деликатно питање је, пре свега, политичке природе, јер су се до скоро, могућношћу да Република Србија буде део безбедносне архитектуре ЕУ недо-вољно бавиле научне институције у земљи.

Таква ситуација је радикално промењена након доношења Резолуције о војној неутралности Републике Србије, у Народној скупштини Републике Србије,⁵⁷ када се тежиште српске спољне политике са евроатлантских интеграција пребацује на европске интеграције. Од тог тренутка се и на Стратегију националне безбедности и на Стратегију одбране гледа као на основ за безбедносну и одбрамбену сарадњу са институцијама ЕУ и у поменутим стратегијским документима потенцира трајно опредељење Републике Србије да снажно доприноси јачању, пре свега, регионалне безбедности, стабилности, просперитета и убрзане демократизације региона југоисточне Европе, доследним промовисањем људских права, трајног мира, добросуседских односа и толеранције, као и отвореношћу за свеобухватну и активну сарадњу са свим државама у региону и ЕУ.

С тим у вези, важно је истаћи да се у свим стратегијским документима, а посебно у Стратегији одбране Републике Србије, истиче европска опредељеност те државе: „Стратегија одбране исказује опредељеност Републике Србије да изграђује и јача сопствене капацитете и способности за одбрану, као и да кроз интеграцију у европске и друге међународне безбедносне и одбрамбене структуре заједнички делује са другим државама и доприноси јачању националне, регионалне и глобалне безбедности“. Тај стратегијски

⁵⁷ Усвајање Резолуције о војној неутралности Републике Србије у Народној скупштини Србије 26. децембра 2007. године било је иницирано реалном опасношћу да једнострано проглашење независности од стране привремених, албанских косовских институција дела државне територије Републике Србије, на Косову и Метохији, буде прихваћено од стране чланица НАТО-а, обзиром да је до етничког чишћења Срба са КиМ дошло након НАТО агресије 1999. године.

документ, у делу који се односи на стратегијски концепт одбране, изражава основне ставове Републике Србије о начину ангажовања расположивих ресурса у очувању и заштити њених одбрамбених интереса. Он утврђује, на основу опредељења и циљева политике одбране, као и процене изазова, ризика и претњи безбедности – нову друштвену и међународну улогу одбрамбених потенцијала, који се тренутно развијају према реалним финансијским могућностима. У делу тог стратегијског документа који се бави основним стратегијским поставкама одбране Републике Србије, истиче се да је значајан сегмент концепта наше одбране – унапређивање партнерства и мултилатералне сарадње са другим државама и међународним организацијама и институцијама ради очувања и заштите одбрамбених интереса Републике Србије. Поред осталог, и у том делу Стратегије одбране Републике Србије налазе се упоришта за будућу сарадњу са европским мултинационалним снагама и учешће у заједничким активностима.

„У зависности од врсте и интензитета изазова, ризика и претњи безбедности, Република Србија одбрамбене интересе штити: одвраћањем јединственим и ефикасним системом одбране; изградњом поузданог партнерства и сарадњом у изградњи повољног безбедносног окружења; одлучном одбраном земље сопственим снагама и уз помоћ партнера; учешћем у мултинационалним операцијама ради изградње и очувања мира у региону и свету, као и пружањем подршке цивилним властима у супротстављању унутрашњем оружаном и неоружаном угрожавању безбедности“.⁵⁸

У вези са наведеним ставовима, у нашој јавности се, уочи усвајања ових стратегијских докумената, водила расправа о томе да ли би потчињавање циљевима и интересима наднационалне организације, каква је Европска унија, штетило националним интересима, с обзиром на то да би Република Србија својевољно, уласком у чланство ЕУ, део свог суверенитета деложирала тој организацији. У односу на остале земље у региону, Република Србија морала је да разматра још једно осетљиво питање у вези са очувањем и заштитом свог територијалног интегритета који је у Стратегији националне безбедности и Стратегији одбране дефинисан као један од најбиталијих националних интереса, посебно са становишта актуелне ситуације на Косову и Метохији и политике једног броја чланица ЕУ у погледу признања нелегалне „Републике Косово“.

Као што је, углавном, познато државно руководство Републике Србије је, уочи усвајања Стратегије националне безбедности, разрешило ту актуелну дилему јасним опредељењем да чланство у ЕУ не може бити условљено одрицањем Републике Србије од једног дела њене територије – АП Косово и Метохија. Истовремено, Република Србија је пред Међународним судом правде повела процес за заштиту својих суверених права на територијални интегритет и државни суверенитет на КиМ. Спољнополитички комитет ЕУ прихватио је наведене ставове и ар-

⁵⁸ Исто, стр. 13.

гументе српског руководства и истакао да је једина препрека ка пуноправном чланству наше земље у ЕУ – пуна сарадња Републике Србије са Међународним трибуналом за ратне злочине у бившој Југославији са седиштем у Хагу. Најновија збивања у седишту ЕУ показују да је Република Србија на путу превазилажења и последње препреке за њен улазак у пуноправно чланство у ЕУ.

Закључак

На основу анализе стратегијских докумената ЕУ и Републике Србије јасно исказаних безбедносних и одбрамбених циљева, како на европском, тако и на националном нивоу, јасно произилази закључак да нема стратегијске препреке за остваривање интензивније безбедносне сарадње Србије са ЕУ. Препреке се могу очекивати само у политичкој сфери, и то обострано: у Србији услед нетранспарентно исказаних и образложених националних интереса за интеграцију у ЕУ; а у Унији услед недоследне и непринципијелне политике неких чланица ЕУ у вези са проблемом територијалне целовитости Републике Србије, тј. признања сувереног права Републике Србије над једним њеним делом на Косову и Метохији.

С обзиром на то да су сва стратегијска документа у Републици Србији, израђена и усвојена након 2000. године, полазила од важног спољнополитичког циља Републике Србије, тј. уласка у чланство ЕУ, почевши од Националне стратегије Републике Србије за приступање ЕУ, па до Стратегије националне безбедности и Стратегије одбране, итд. „европско партнерство за Србију је приоритет њеног развоја и стратешко опредељење државе“. На тај начин, на потенцијално чланство у Европској унији, у Републици Србији се гледа као на стварање претпоставки за властити развој и стабилност, јачање безбедности и личне сигурности сваког грађанина. С друге стране, нема сумње да се са становишта Спољне безбедносне и одбрамбене политике ЕУ и Европске стратегије безбедности, на проширење Уније интеграцијом Републике Србије и неких других држава западног Балкана у Унију јачају њени одбрамбени капацитети и општа безбедност и стабилност у региону. Специфичност геополитичког положаја Републике Србије, као централне земље југоисточне Европе, њена бурна историја и значај у оба светска рата, па и у данашње време, потврђују да је Европа без Републике Србије некомплетна, а Република Србија ван ЕУ без свог потпуног европског идентитета. Стога, опредељење ка интеграцији Републике Србије у Европску унију је обострани стратешки интерес, без обзира на искушења која савремени политички процеси и безбедносни изазови, ризици и претње у Европи, а посебно у делу југоисточне Европе, сваким даном изнова тестирају јачину и чврстину тих обостраних опредељења.

Литература

1. *A Secure Europe in a Better World – European Security Strategy*, December 12. 2003, Brussels, <http://www.iue.eu.int/cms3/fo/showpage.asp?id=391&lang=en>.
2. Будимир, Бранко; Међак, Владимир, *Водич кроз придруживање Србије Европској унији*, ISAC fond, Centar za međunarodne i bezbednosne poslove (International and Security Affairs Centre), уз подршку Републике Чешке, Београд, 2008.
3. Центар за цивилно-војне односе, *Увод у безбедносне политике ЕУ, дванаест тематских под заједничким називом: „Политика проширења и безбедност ЕУ“*, интернет адреса: <http://www.ccmr-bg.org/> www.beybednost.org, Београд, 15. април 2010.
4. Delević, Milica: *Regional Cooperation in Western Balkans*, Chaliot Paper 104, July 2007, Paris: Institute for Security Studies, European Union
5. European Commission, *The European Union's external relations*, Directorate-General for Press and Communication Publications B-1049, Brussel, Manuscript finalised in July 2004. <http://www/EUonlineat.europa.eu.int/comm/publications.de>.
6. Гађиновић, Радослав, *Стратегија националне безбедности стратешки документ државе*, Часопис за национална и државна питања „Национални интерес“, број 3/2009., Институт за политичке студије, Београд, 2009.
7. Лопандић, Душко; Јањевић Милутин (ур.), *Уговор о Европској унији – од Рима до Мастрихта*, Међународна политика, Правни факултет, Факултет политичких наука, Институт економских наука, Европски покрет у Србији, Београд, 1995.
8. Лопандић, Душко, *Уговори Европске уније*, Канцеларија СЦГ за придруживање ЕУ, Европски покрет у Србији, Београд, 2004.
9. *Национална стратегија Србије за приступање СЦГ ЕУ*, Интернет адреса: <http://www.VladaRepublikeSrbije/dokumenta-strategije>. Nacionalna strategija Srbije za pristupanje SCG EU. de, Београд, 2005.
10. *Национална стратегија реформе правосудја Републике Србије* Интернет адреса: <http://www.VladaRepublikeSrbije/dokumenta-strategije>. Nacionalna strategija reforme pravosudja Srbije. de., Београд, 25. мај 2006.
11. *Национална стратегија за борбу против организованог криминала*, „Службени гласник Р. Србије“, број 23/2009, Београд, 2009.
12. *Национална стратегија за борбу против корупције Републике Србије*, „Службени гласник Р. Србије“, број 82/2005, Београд, 8. децембра 2005. године.
13. Орлић, Дејан, *Операционализација безбедносне политике Европске уније*, Међународни проблеми, број 4, Београд, 2006.
14. *Report on the Implementation of the European Security Strategy – Providing Security in a Changing World*, S407/08, Brussels, December 11. 2008.

15. *Споразум о стабилизацији и придруживању Републике Србије са Европским заједницама и њиховим државама чланицама*, „Службени гласник Р. Србије“, број 83/08, Београд, 2008.

16. Стојановић, Соња, *Реформа полиције у контексту ЕУ интеграција*, Интернет адреса: <http://www.csmg-bg.org>, 19. април 2010.

17. *Стратегија националне безбедности Републике Србије*, „Службени гласник Р. Србије“, број 88/09, Београд, новембар 2009.

18. *Стратегија одбране Републике Србије*, „Службени гласник Р. Србије“, број 88/09, Београд, новембар 2009.

19. *Закон о одбрани*, „Службени гласник Р. Србије“, бројеви: 116/07, 88/09 и 104/09, Београд, 2009.

20. *Закон о полицији*, „Службени гласник Р. Србије“, бр. 101/05.

21. *Закон о Војсци Србије*, „Службени гласник Р. Србије“, бројеви: 116/07 и 88/09, Београд, 2009.

21. *Закон о основама уређења служби безбедности Републике Србије*, види „Службени гласник Р. Србије“, број 116/07, Београд, 2007.

22. *Закон о Војнобезбедносној и Војнообавештајној агенцији*, „Службени гласник Р. Србије“, број 88/09, Београд, 2009.

23. *Закон о употреби Војске Србије и других снага одбране у мултинационалним операцијама ван граница Републике Србије*, „Службени гласник Р. Србије“, број 88/09, Београд, 2009.

24. *Закон о цивилној служби*, „Службени гласник Р. Србије“, број 88/09, Београд, 2009.

25. *Закон о војној, радној и материјалној обавези*, „Службени гласник Р. Србије“, број 88/09, Београд, 2009.

26. *Закон о заштити података о личности*, „Службени гласник Р. Србије“, бројеви: 97/08 и 104/09 Београд, 2009.

27. *Закон о тајности података*, „Службени гласник Р. Србије“, број 104/09, Београд, 2009.

28. *Закон о личној карти*, „Службени гласник Р. Србије“, број 62/2005.

29. *Закон о путним исправама*, „Службени гласник Р. Србије“, бројеви: 90/2007; 116/2008 и 104/2009.

30. *Закон о азилу*, „Службени гласник Р. Србије“, број 109/07.

31. *Закон о заштити државне границе РС*, „Службени гласник Р. Србије“, број 97/08.

32. *Закон о странцима*, „Службени гласник Р. Србије“, број 97/08.

33. *Закон о ванредним ситуацијама*, „Службени гласник Р. Србије“, број 111/09.

34. *Закон о заштити од пожара*, „Службени гласник Р. Србије“, број 111/09.

ПРИЛОГ НАЦИОНАЛНОЈ СТРАТЕГИЈИ ЗАШТИТЕ КИБЕР-ПРОСТОРА

Слободан Р. Петровић*

Удружење судских вештака за информационе технологије, Београд

Ефекти и импликације информационе револуције указују, с једне стране, на њен огроман потенцијал исказан приликама и могућностима доступним савременом човеку, а, с друге стране, на сву озбиљност и сложеност њених импликација због којих информационо друштво постаје зависније од те технологије и осетљивије на разне врсте поремећаја, са потенцијалним последицама у распону од тривијалних до катастрофалних. Управо те чињенице намећу императивну потребу предузимања адекватних заштитних мера и акција, не само на микроплану и у локалу већ, пре свега, на националном нивоу, са тенденцијом да се оне, због глобалне природе проблема, уклопе у мере и акције међународне заједнице. У том контексту у раду се указује на неопходност доношења националне стратегије заштите кибер-простора и сугеришу и образлажу неки од елемената те стратегије.

Кључне речи: *кибер-простор, информациона технологија, информациона инфраструктура, претње, стратегија, заштит.*

Увод

Савремени развој технологија обогатио је речник бројним новонасталим терминима међу којима су и „национална информациона инфраструктура“ и „информациона супераутострада“. Међутим, мада су ти термини недавно постали део речника, друштва су увек имала своје инфраструктуре. Од поште која је преношена бродовима и Пони Експресом, преко телеграфа, телефона и бежично, човек је развијао начине и технологије који су му омогућавали комуникацију са другима који су били мање или више

* Проф. др Слободан Р. Петровић је председник Скупштине удружења, slobo.petrovic@nadlanu.com.

удаљени од њега. Оно шта је тако драматично другачије код данашњих информационих инфраструктура јесте *моћ* и *досег*. Дигитална технологија, оптички пренос података и информација и континуирано бујање могућности микрочипова у обради података изродили су ширење комуникационе мреже широм света. Тај технолошки напредак нуди безбројне могућности у бу-квално свим пољима људске делатности. Инвестирање значајних средстава у развој и имплементацију не само информационих, већ и других мрежних инфраструктура – физичких мрежа, као што су мреже за енергију и транспортни системи, и виртуелних мрежа, као што је интернет, допринели су да савремена друштвена заједница и модеран начин живота све више постају зависни од изграђене мрежне инфраструктуре, а самим тим и рањивији, односно осетљивији на разне врсте поремећаја.¹

С тим у вези позната је чињеница да терористи, атакујући на један или више делова физичке инфраструктуре, могу разорити целе системе и изазвати значајне проблеме за нацију. Међутим, много мање је познато да терористички напади на виртуелну мрежну инфраструктуру могу изазвати исте, ако не и озбиљније националне проблеме. Због тога је неопходно побољшати заштиту појединачних делова и интерконектованих система који чине критичну инфраструктуру. Заштита критичне инфраструктуре и кључних добара неће их само учинити безбеднијим од терористичких атака, већ ће, такође, редуцирати и њихову осетљивост на природне катастрофе, организовани криминал, хакере и разнородне шпијунске активности противника.

Релативно кратак и не превише детаљан приказ ефеката и импликација информационе револуције, изложен у ауторовом претходном раду,² довољно јасно указује, с једне стране, на њен огроман потенцијал исказан приликама и могућностима доступним савременом човеку, а, с друге стране, на сву озбиљност и сложеност њених импликација које више него јасно најављују да информационо друштво у све већој мери постаје зависније од те технологије и осетљивије на разне врсте поремећаја, са потенцијалним последицама у лепези од тривијалних до катастрофалних. Управо из те чињенице произилази императивна потреба предузимања адекватних заштитних мера и акција, не само на микроплану и у локалу, већ, пре свега, на нацио-

¹ Anderson K, *Computers and the Information Revolution*, Updated 2002 Probe Ministries, <http://www.leaderu.com/orgs/probe/docs/computer.html>; Петровић Р. С., *О информационој револуцији у контексту злоупотребе информационе технологије*, Саветовање Злоупотреба информационих технологија (ЗИТЕН), Зборник радова (CD-ROM), Тара, 31. мај – 03. јун 2004; *The National Strategy to Secure Cyberspace*, The White House Washington, february 2003, http://www.whitehouse.gov/pcipb/cyberspace_strategy.pdf; Copeland E. T, *The Information Revolution and National Security*, August 2000, <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdf/files/pub225.pdf>

² Петровић Р. Слободан, *О неопходности националне стратегије заштите кибер-простора*, Наука, безбедност, полиција (NTB), Београд, vol. XI, no. 2, 2006, стр. 3–28. http://www.kpa.edu.rs/data/akademija/nbp/nbp_2006_2.pdf

налном нивоу, са тенденцијом да се оне, због глобалне природе проблема, уклопе у мере и акције међународне заједнице.

Критична инфраструктура обухвата велики број сектора. Зато, заштитом добара, система и функција виталних за националну безбедност, државну управу, економију и национални морал, треба уклонити могућност да се на носе трајне и/или велике штете нацији. Дакле, „здрово“ функционисање кибер-простора је суштинско за економију и за националну безбедност, посебно што бројни догађаји осветљавају постојање високе осетљивости кибер-простора и чињеницу да злонамерни актери континуирано покушавају да ту осетљивост максимално експлоатишу.

Слика стања

Да бисмо могли да оценимо и што прецизније лоцирамо наше место и улогу у кибер-простору, послужићемо се статистичким показатељима који се односе на коришћење интернета,³ а који су, у данашње време, кључни индикатори достигнутог технолошког развоја.

Табела 1 – Стање у земљама у окружењу

Земља	Популација (процена за 2008)	Корисници интернета	Захваћено популације у %	Увећање корисника у % (2000–2008)
Словенија	2.007.711	1.300.000	64,8	333,3
Бугарска	7.262.675	4.000.000	55,1	830,2
Румунија	22.246.862	12.000.000	53,9	1.400,0
Хрватска	4.491.543	1.995.400	44,4	897,7
Мађарска	9.930.915	4.200.000	42,3	487,4
Црна Гора	678.177	280.000	41,3	
Македонија	2.061.315	685.000	33,2	2.183,3
БиХ	4.590.310	1.055.000	23,0	14.971,4
Србија	10.159.046	1.500.000	14,8	275,0
Албанија	3.619.778	471.200	13,0	18.748,0

Судећи по табели, у којој су подаци рангирани у затамњеној колони, очигледно је да се у односу на републике бивше заједничке државе и државе у непосредном окружењу не можемо похвалити. Једино смо по броју становника на другом месту – иза Румуније. Иначе, по проценту популације која користи интернет (14,8%) на самом смо дну. Иза нас је само Албанија (13,0%), али је она за период 2000–2008. имала стопу пораста од фантастичних 18.748,0%, а наша је износила само 275,0%.

³ Internet World Stats, <http://www.internetworldstats.com/stats4.htm>

Табела 2 – Стање у земљама кандидатима за пријем у ЕУ

Земља кандидат за пријем у ЕУ	Популација (процена за 2008)	Корисници интернета	Захваћено популације у %	Увећање корисника у % (2000–2008)
Хрватска	4.491.543	1.995.400	44,4	897,7
Турска	71.892.807	26.500.000	36,9	1.225,0
Македонија	2.061.315	685.000	33,2	2.183,3
УКУПНО	78.445.665	29.180.400	37,2	1.208,5

У односу на стање у земљама кандидатима за пријем у Европску унију такође смо са 14,8% инфериорни и у појединачном поређењу и у односу на њихов просек (37,2%).

Табела 3 – Стање у земљама Европске уније

Земље Европске уније	Популација (процена за 2008)	Корисници интернета	Захваћено популације у %	Увећање корисника у % (2000–2008)
Холандија	16.645.313	15.000.000	90,1	284,6
Шведска	9.045.389	7.000.000	77,4	72,9
Португалија	10.676.910	7.782.760	72,9	211,3
Луксембург	486.006	345.000	71,0	245,0
Финска	5.244.749	3.600.000	68,6	86,8
Данска	5.484.723	3.762.500	68,6	92,9
Велика Британија	60.943.912	41.817.847	68,6	171,5
Словенија	2.007.711	1.300.000	64,8	333,3
Немачка	82.369.548	52.533.914	63,8	118,9
Шпанија	40.491.051	25.623.329	63,3	375,6
Естонија	1.307.605	780.000	59,7	112,8
Италија	58.145.321	34.708.144	59,7	162,9
Француска	62.177.676	36.153.327	58,1	325,3
Аустрија	8.205.533	4.650.000	56,7	121,4
Бугарска	7.262.675	4.000.000	55,1	830,2
Румунија	22.246.862	12.000.000	53,9	1.400,0
Белгија	10.403.951	5.490.000	52,8	174,5
Чешка Република	10.220.911	5.100.000	49,9	410,0
Ирска	4.156.119	2.060.000	49,6	162,8
Кипар	792.604	380.000	47,9	216,7
Литва	2.245.423	1.070.800	47,7	613,9
Словачка	5.455.407	2.350.000	43,1	261,5
Мађарска	9.930.915	4.200.000	42,3	487,4
Пољска	38.500.696	16.000.000	41,6	471,4
Малта	403.532	158.200	39,2	295,0
Литванија	3.565.205	1.333.200	37,4	492,5
Грчка	10.772.816	3.800.000	35,3	280,0
Европска унија	489.188.563	292.999.021	57,0	326,3

У поређењу са земљама Европске уније код којих је, са бројем становника 489.188.563 (процена за 2008) и бројем корисника интернета 292.999.021 (подаци ажурирани 30. јуна 2008), просечан проценат корисника интернета 57,0%, ситуација је још неповољнија, јер је наш проценат корисника интернета (14,8%) скоро четвороструко нижи од просека у Европској унији.

Слично је и у односу на светску популацију (број становника 6.676.120.288, број корисника интернета 1.463.632.361, или 21,9%, што је такође изнад нашег процента (14,8%).

Табела 4 – Стање у земљама са највишим процентом корисника

#	10 водећих земаља	Популација (процена за 2008.)	Корисници интернета	Захваћено популације у %
1.	Гренланд	56.326	52.000	92,3
2.	Холандија	16.645.313	15.000.000	90,1
3.	Норвешка	4.644.457	4.074.100	87,7
4.	Аниква и Барбуда	69.842	60.000	85,9
5.	Исланд	304.367	258.000	84,8
6.	Канада	33.212.696	28.000.000	84,3
7.	Нови Зеланд	4.173.460	3.360.000	80,5
8.	Аустралија	20.600.856	16.355.427	79,4
9.	Шведска	9.045.389	7.000.000	77,4
10.	Фокландска острва	2.483	1.900	76,5

Поређење са 10 водећих земаља света, код којих се проценат корисника интернета у односу на популацију креће између 92,3% (Гренланд, који је на првом месту) и 76,5% (Фокландска острва, која су на десетом месту), за сада не би имало смисла.

Табела 5 – Стање у европским земљама са најнижим процентом корисника

#	Последњих пет у Европи	Популација (процена за 2008)	Интернет корисници	Захваћено популације у %	Увећање корисника у % (2000–2008)
1.	Украјина	45.994.287	10.000.000	21,7	4.900,0
2.	Ватикан	549	93	16,9	0,0
3.	Молдавија	4.324.450	700.000	16,2	2.700,0
4.	Србија	10.159.046	1.500.000	14,8	275,0
5.	Албанија	3.619.778	471.200	13,0	18.748,0

Међу пет земаља које су на дну европске листе по проценту популације која користи интернет налази се и Србија. Иза ње је само Албанија. Нажалост, Србија је, изузимајући Ватикан, имала најмањи проценат увећања ко-

рисника за период 2000–2008. (свега 275%), док је Албанија, која је последња на листи, имала увећање 18.748%, а Молдавија и Украјина, које су испред Србије, имале су 2.700%, односно 4.900% респективно. Изложени подаци указују да ће, у случају да се наведени тренд настави, Србија дуге време остати на претпоследњем месту. Иза ње ће вероватно бити само Ватикан, који је вероватно достигао свој максимум.

Ако се узме у обзир да су информациона технологија и њен најснажнији инструмент – интернет – главни покретачи друштвеног развоја данашњице, онда су наведени подаци толико алармантни и иритирајући да би ретко кога у Србији могли да оставе равнодушним. Таква, не баш сјајна позиција, која је првенствено последица свих оних немилих и нежељених појава и догађаја који су нас пратили у недавној прошлости, али и низа наших унутрашњих слабости и проблема, не даје нам за право да будемо пасивни, напротив. Утолико пре, јер су обиман развој наше националне информационе инфраструктуре и растућа примена информационе технологије сасвим извесни и незауостављиви процеси. С тим у вези, не смемо превидети чињеницу да ће шира примена информационе технологије и нас учинити осетљивијим и рањивијим, што нам, уколико ништа у том смислу не предузмемо, итекако може загорчати будућност. Зато се већ сада морамо припремити да на адекватан и целовит начин редуцирамо осетљивост националног кибер-простора на све потенцијалне претње које могу озбиљније угрожити критичну инфраструктуру и кључне ресурсе, а које ће се временом само умножавати и појачавати.

При томе треба знати да је заштита националног кибер-простора *екстремно тежак стратешки изазов, који захтева пуно стручности и знања, материјалних и финансијских ресурса, кооперацију и координацију великог броја чинилаца и фокусирање на напоре целе заједнице да се обезбеди да такви поремећаји кибер-простора буду ретки, минималног трајања, парцијални и да изазивају најмању могућу штету по националне интересе и интересе грађана. Приступни принцип је крајње једноставан: уложити више данас да би нас сутра много мање коштало!*

Заштита кибер-простора

Није потребно посебно наглашавати да се национални интереси не могу бранити само лепим жељама и добрим намерама, већ адекватном акцијом. Зато, одговорни за безбедност и заштиту земље и нације морају знати и разумети важност и тежину чињенице да смо укључивањем у интернет креирали наш виртуелни кибер-простор, који је по значају адекватан ваздушном простору и нашим речним и копненим границама. У њему се већ извршавају функције чији се број и разнородност непрекидно увећавају и од

којих су многе виталне са становишта националних интереса. У исти простор се у дигиталној форми увелико складиште и по информационим аутострадама преносе наша информациона, интелектуална, духовна, материјална и финансијска добра, чији се обим и укупна вредност такође само увећавају. Стога, узимајући у обзир чињеницу да смо земља са веома скромним потенцијалом и ресурсима, било би крајње неразумно и неодговорно да оно што имамо олако препустимо на милост и немилост онима који нису малобројни, а спремни су и способни да то искористе и злоупотребе и на најдиректнији начин угрозе наше националне интересе.

С тим у вези, треба имати у виду да је национална безбедност термин који се првенствено везује за владу, чиме се указује на њену кључну одговорност за стање у тој области. Зато је од суштинског значаја да државно руководство прихвати изазове нове технологије и да на адекватан начин (осмишљено и целовито) одговори на њих. Императивни задатак владе и њених органа задужених за безбедност и заштиту земље и нације био би усвајање основних принципа и на њима засноване политике заштите националног кибер-простора, а остварени резултати ће у највећој мери зависити управо од њихове спремности и способности да иницирају и истрају у реализацији тог значајног, обимног и сложеног задатка.

Отежавајућа околност да влада прецизно дефинише опсег опасности за националну информациону инфраструктуру јесте у чињеници да, као и у већини других земаља, изостаје одговарајућа активност обавештајне заједнице у прикупљању релевантних података и њиховој аналитичкој процени. Постоје бројна објашњења зашто обавештајне и криминалистичке службе нису у стању да колективизирају захтеване податке за процену националних претњи: прво, проблем се не сматра национално значајним, најчешће због непознавања и неразумевања, па с тим у вези и не постоји обавезно извештавање; друго, због бројних специфичности информационе технологије из легалне и организационе перспективе обавештајно колектирање је тешко у виртуелном свету у којем владају електронски импулси и дигитални бројеви. У физичком свету обавештајне и контраобавештајне одговорности базиране су, највећим делом, на извору – пореклу претњи. Стога, генерална подела посла у том домену, широко распрострањена у свету, јесте да је обавештајна заједница (нпр. *CIA* у САД или *БИА* код нас) одговорна за процену спољних претњи, док су криминалистичке службе (као што је *FBI* у САД) одговорне за процену домаћих (унутрашњих) претњи. При томе, постоје правила која лимитирају могућност једне службе да се меша у домен рада друге службе. Тако је, на пример, *CIA* лимитирана у прикупљању домаћих информација. Слично, *FBI* није активан у прикупљању страних информација.⁴

⁴ *Security in cyberspace*, Staff statement, U.S. Senate, Permanent subcommittee on investigations, June 5, 1996, http://www.fas.org/irp/congress/1996_hr/s960605t.htm

Међутим, виртуелни свет је, ипак, свет без граница и стога се не уклапа лако у организацију физичког света, па и та подела домена рада између појединих служби у том (виртуелном) свету не би била одржива. Технологије које примењују хакери дозвољавају им да узимају бројне путање када нападају циљ. На пример, за један напад који потиче из стране земље није необично узети заобилазну руту кроз различите нације и различите рачунарске мреже, и јавне и приватне. Дакле, када је напад откривен може се показати да он потиче из домаћег рачунара иако стварно потиче изван границе земље, што то би у разрешавању таквих случајева, према садашњем стању ствари, водило до сукоба надлежности.

Коначно, и можда најзначајније, то једноставно још није висок приоритет обавештајне заједнице. Све док државно руководство активно и експлицитно не означи информационе претње национално значајним, сигурно је да неће постојати спремност да се врши релоцирање ионако ограничених ресурса ка новим активностима.

Међутим, и без те подршке, која би свакако била врло значајна и која ће и убудуће бити веома потребна због изражене динамике, сложености и озбиљности проблема, влада мора да има истанчан осећај и довољно слуха да препозна потенцијалну жестину тог проблема и да означи његове врло озбиљне импликације на националну безбедност.

Оно што, свакако, не би смело да се деси јесте да у изради и спровођењу наше стратегије заштите кибер-простора буквално копирамо решења развијених земаља, посебно САД. Разлог је једноставан. Амбијенти нам се драстично разликују у свим елементима, укључујући достигнут технолошки ниво, степен остварене аутоматизације, ниво интегрисаности, бројност и стручност информатичких кадрова, бројност и обученост корисника и др. С тим у вези, посебно треба имати у виду да, с обзиром на чињеницу да влада САД у односу на приватни сектор администрира само са минорним делом националне критичне инфраструктуре и користи веома мали део кибер-простора,⁵ основу њихове стратегије за заштиту кибер-простора представља чврсто партнерство јавног и приватног сектора. За разлику од ситуације код нас, њихов приватни сектор је веома развијен економски, технички, финансијски и стручно, располаже значајним делом кибер-простора у којем су смештене бројне критичне информационе инфраструктуре намењене њиховим потребама и у којем је свест о потреби заштите на завидном нивоу. Као најбоље опремљен и структуриран тај сектор је заинтересован и способан да у кооперативном партнерству са друштвеним сектором преузме свој део одговорности за заштиту кибер-простора.

Код нас је приватни сектор још увек неразвијен, без значајне сопствене информационе инфраструктуре, а свест и потреба за озбиљнијом заштитом још нису стекли право грађанства. С друге стране, ни друштвени сектор,

⁵ *The National Strategy to Secure Cyberspace*, op. cit.

због поменутих недаћа које су нас пратиле, није превише одмакао у развоју. Међутим, значајно је указати да су присутни велика жеља и спремност да се изгубљено надокнади. Један од примера који недвосмислено потврђује наведену констатацију јесте и недавно усвојена *Национална стратегија изградње информационог друштва Републике Србије*.

Дакле, иако се на нашим просторима информациона технологија још увек не користи у великој мери и на интегрисан начин, ипак се значајни помаци не могу негирати. При томе највећу обавезу, бар у почетној фази, у предузимању адекватних мера и акција има влада са својим органима, како би обезбедила амбијент који би својом поузданошћу, безбедношћу и функционалношћу подстицајно деловао и на друштвени и на приватни сектор да се обухватније и снажније укључе у изградњу и развој информационих инфраструктура и у још ширу примену информационе технологије, тренутно главног покретача свеукупног друштвеног прогреса и у локалним и у глобалним размерама.

Данас када, због релативно слабо развијене националне информационе инфраструктуре, наша осетљивост није висока, па велике непосредне опасности тренутно и нема, требало би искористити указану шансу и припремити се за времена која долазе.

До сада обављене активности – Кривични законик усвојен 2005. године проширен је новим кривичним делима која се односе на рачунарски криминал, заштиту ауторских права и др. („Службени гласник РС“, број 85/05), Закон о организацији и надлежности државних органа за борбу против високо-технолошког криминала („Службени гласник РС“, број 61/05) и Закон о информационом систему Републике Србије (ИС ДОС) („Службени гласник РС“, број 12/96) могу да послуже као полазна основа за даљу добро осмишљену и свеобухватну акцију заштите кибер-простора.

У свом деловању у овој области, користећи домаћа знања и туђа позитивна искуства и решења, влада би требало да се руководи унапред усвојеним организационим и другим принципима, од којих би свакако требало поменути следеће:⁶

– *носилац активности – влада*: Улога владе у почетној фази заштите кибер-простора била би у *иницирању, усмеравању, подстицању и контроли* достизања прокламованих базичних циљева, док би се у каснијој фази, након што би биле изграђене респектабилне снаге заштите и у друштвеном и у приватном сектору, активност владе постепено преусмеравала ка другим задацима и циљевима. Ту се, пре свега, мисли на *промовисање* боље заштите,

⁶ *National Infrastructure Protection Plan*, US Department of Homeland Security, 2006, www.dhs.gov/nipp; *National strategy for homeland security*, Office of Homeland Security, July 2002, http://www.whitehouse.gov/homeland/book/nat_strat_hls.pdf; *Security in cyberspace*, op. cit; *The National Strategy to Secure Cyberspace*, op. cit.

подстицање на сарадњу и партнерство активних субјеката, *дељење информација* о кибер-претњама и осетљивостима, тако да сви заинтересовани ентитети могу усаглашавати своје стратегије управљања ризиком и планове реализације, *промовисање* креације и сарадње ради уздизања свести о потреби заштите, обучавања кадрова, идентификовања и отклањања слабости – осетљивости, размене информација и израде планова обнове – опоравка;

– *заштита приватности и цивилних слобода*. С обзиром на то да злоупотреба кибер-простора омогућава и олакшава нарушавање приватности и цивилних слобода грађана, дужност владе је да онемогућава такву повреду и злоупотребу. Кибер-заштита и персонална приватност не би требало да буду супротстављени циљеви. Програми заштите кибер-простора морају ојачавати, а не слабити, заштиту приватности и цивилне слободе. Дакле, пажња мора бити посвећена поштовању интереса приватности и другим цивилним слободама. Грађани *глобалног села* морају веровати да ће се са информацијама које нису јавне руковати тачно, поверљиво и поуздано, а бољег гаранта од владе сигурно нема. У том смислу влада би требало да предводи примером имплементирајући снажне политике и праксе приватности у својим органима;

– *регулациона и тржишна присила*. У разрешавању многих, па и овог проблема, могућа су три приступа: мобилизаторски подстицајним мерама, регулативним мерама и тржишном присилом. Државна регулатива не би требало да постане примарни начин заштите кибер-простора. Широко регулативно наређивање на који начин и како сви корисници информационе технологије морају конфигурисати своје информационе системе наметнуло би приступ најнижег заједничког имениоца кибер-заштите, што би могло представљати ограничавајући фактор успешнијим напорима разрешавања проблема. Чак и горе од тога, такав приступ могао би резултирати мањом заштитом него што је потребно, јер би је укључивање нове технологије брзо маргинализовало. Имајући то у виду могло би се констатовати да би било најбоље да сâмо тржиште обезбеди главни подстицај побољшању кибер-заштите и у том правцу би требало усмерити и владине акције;

– *надлежности и одговорности*. У политици која би се спроводила мора бити присутан став о потреби да се јасно назначе надлежности и одговорности свих учесника у реализацији заштите, као и водећи извршиоци за поједине кључне активности. Овде се мисли, пре свега, на надлежности и одговорности државних органа (криминалистичке и тајне службе, правосуђе, ...);

флексибилност. Кибер-претње се мењају рапидно. Сходно томе, усвојена политика би подразумевала неопходност да се наглашава потреба флексибилности у могућностима да се одговори на кибер-напад и управља редукацијом осетљивости. Рапидни развој алата за напад снабдева потенцијалне нападачи стратешком предношћу да брзо адаптирају своје офанзивне тактике циљу уочавањем слабости у умреженим информационим системи-

ма и могућностима нападнутог да одговори. С тим у вези, посебно треба имати у виду чињеницу да заштита кибер-простора не може бити непробојна на планиране и интелигентне нападе. Зато, информациони системи морају бити толико еластични да су у стању да функционишу док су под нападом и морају имати способност враћања у првобитно стање и постизање пуне оперативности након извршеног напада. Дакле, флексибилност треба да омогући онима који се штите да спрече напад, да се након напада брзо опораве и да могу поново да процене приоритете и прегрупишу ресурсе ако је кибер-претња изведена;

– *дугорочно планирање*. Заштита кибер-простора је процес који је у току и одвија се паралелно са појављивањем нове технологије и идентификовањем нових претњи и опасности, односно осетљивости. Због тога би требало обезбедити један иницијални оквир за достизање циљева заштите кибер-простора. Државни органи (влада, министарства и агенције) требало би да развију дугорочне планове заштите кибер-простора и да их прилагођавају за подршку њиховим потребама и улогама. И друге организације јавног и приватног сектора требало би, такође, да буду охрабрене да разматрају дугорочне планове заштите.

Стратегија заштите кибер-простора

Политика владе, заснована на наведеним и другим релевантним принципима, требало би да у разматраном контексту подразумева: *спречавање поремећаја операција информационих система за критичне инфраструктуре, како би се остварила заштита људи, економије, есенцијалних сервиса и националне безбедности земље, уз континуиран напор свих релевантних друштвених чинилаца*.

Успешна реализација упрошћено исказане, али свеобухватне и амбициозне политике на изнетом нивоу општости подразумева потребу да се сагласно усвојеним принципима и на њима дефинисаној политици обликује *национална стратегија заштите кибер-простора*, чији би кључни циљеви, поред осталих, требало да буду:

– спречавање кибер-напада против критичне инфраструктуре и кључних ресурса;

– редуковање националне осетљивости на кибер-нападе;

– минимизирање штете и времена обнове (опоравка) од кибер-напада који се десио.

Дакле, потребна нам је једна снажна стратегија која би означила осетљивост наше информационе инфраструктуре и кључних ресурса и обезбедила оквир за њихову заштиту која је есенцијална за националну безбед-

ност, економску виталност и начин живљења. Јер, ако пропустимо да препознамо потенцијалне претње и не одговоримо са довољно ресурса имаћемо озбиљне консеквенце за националну безбедност како постајемо више умрежени и више зависни од наших информационих инфраструктура.

Технологије које креирају и подржавају кибер-простор развијају се рапидно из научно-истраживачких, односно академских иновација. Због разнородног хардвера и софтвера, који представљају „грађевинске“ елементе од којих је саздан интернет, разноврсних процеса и функција који се одвијају и извршавају унутар информационе инфраструктуре, великог броја учесника (корисника и практичара), великог броја потенцијалних нападача (тренутно више од милијарду и четири стотине милиона),⁷ бројних могућности, метода и техника угрожавања, бројних тачака и рута напада и мноштва разнородних циљева, влада не може сама довољно добро да штити кибер-простор. Зато би решење требало тражити у партнерству владе и њених органа, индустрије и научноистраживачких и академских институција, како би у кибер-простору заједнички деловали. У препознавању тих потреба за партнерством било би неопходно произвести стратегију коју би сви потенцијални учесници могли доживети на такав начин као да они у њеној реализацији имају директну и значајну улогу коју би могли да извршавају.

Стога би процес израде националне стратегије заштите кибер-простора требало да укључи све заинтересоване. То би се, користећи сопствену памет и позитивна искуства и решења других, свакако могло остварити кроз добро организовану и исто тако осмишљену јавну расправу којом би се објединили и активирали постојећа знања и памет. Прилози и коментари добијени на тај начин свакако би допринели да се обликује једна квалитетна стратегија сажимањем њеног фокуса и изоштравањем њених приоритета. Наравно, иако би на тај начин урађена стратегија рефлектовала многе од приложених предлога, сигурно је да сви предлози не би могли бити прихваћени, као и то да се неће сви сложити са сваком компонентом националне стратегије заштите кибер-простора. Многа питања не би могла бити разрађена у детаље, а друга још нису зрела за националну политику.

Међутим, оно што је битно јесте да би стратегија дефинисана на такав начин сигурно представљала резултат интегрисаног напора заштите у јединствен национални програм за достизање прокламованог циља. Самим тим имала би подршку већине, а то је већ једна врста гаранције да ће и њена имплементација имати широку подршку. С тим у вези посебно би требало нагласити да стратегија није непроменљива. Она ће се мењати и прилагођавати променама које настају у кибер-простору изазваним првенствено променама технологије, што ће свакако утицати и на промене претњи и осетљивости наших информационих инфраструктура, али и у зависности

⁷ Internet World Stats, <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>

од ширења наших знања и искустава у области кибер-заштите. Дакле, национални дијалог о заштити кибер-простора требало би да се реализује.

Сагласно томе, национална стратегија заштите кибер-простора пактично би била позив за националну свест и акцију и појединаца и институција широм земље, како би се на националном нивоу повећао обим и квалитет кибер-заштите и имплементирала квалитетна решења за идентификовање и отклањање – ублажавање кибер-осетљивости наших критичних инфраструктура.

Оквир стратегије могао би да буде листа приоритета који захтевају општу добровољну партиципацију. Сваки појединачни програм састојао би се од неколико компоненти, од којих би многи проистекли из препорука и сугестија јавне расправе на нацрт стратегије. У том смислу за реализацију наведених циљева национална стратегија заштите кибер-простора требало би да артикулише критичне приоритете, међу којима би свакако требало да буду и следећи:⁸

- програм просвећивања, обуке и едукације за заштиту националног кибер-простора;
- програм редуковања претњи и осетљивости;
- национална безбедност и међународна сарадња на заштити кибер-простора.

Програм просвећивања, обуке и едукације

Чињеница која се не може превидети или негирати јесте да многе кибер-осетљивости постоје управо због недостатка свести о потреби заштите код знатног дела чланова кибер-заједнице и недостатка безбедносне културе која би промовисала информациону заштиту увелико погоршава осетљивост информационе инфраструктуре. Такве на свести базиране осетљивости презентирају озбиљне ризике за критичне инфраструктуре, чак и ако оне нису стварно њен део. Ситуација код нас, означена нивоом свести о потреби заштите кибер-простора и нивоом безбедносне кибер-културе, указује да би један од првих и најважнијих стратешких задатака свакако био континуирана, свеобухватна и веома снажна активност на подизању на знатно виши ниво свести свих субјеката, а посебно оних који одлучују, о потреби заштите кибер-простора и развијању безбедносне културе, посебно код младих и запослених у државним органима. Тек „критична маса“ те свести може да гарантује да ће већина субјеката добровољно и одговорно, без икаквог убеђивања и присиле, прихватити своје обавезе и задатке у сложеном комплексу заштите кибер-простора. То је трајан, обиман и врло сложен, али и национално веома значајан задатак који се не може обавити

⁸ The National Strategy to Secure Cyberspace, op. cit.

преко ноћи. Зато је врло ризично не реаговати на време. Јер, када се проблем појави – тада је касно.

Илустрације ради, укажимо на распрострањену праксу да се државни чиновници, посебно они вишег ранга, често сликају за новине и телевизију док раде на лаптопу или стоном рачунару, што свакако представља својеврсно признање значају и улози информационе технологије. Међутим, могло би се поставити провокативно питање: да ли је програм њихове обуке коришћења рачунара садржавао бар *основе* упознавања са потенцијалним проблемима и елементарним облицима неопходне заштите, с обзиром на то да су у питању државни ресурси који по природи ствари могу поседовати и информације (документа) различитог нивоа значајности и степена тајности или је то све препуштено њиховом здравом разуму и личној снажљивости? Или, да ли су они који из државних органа све чешће и обимније користе интернет и електронску пошту упознати са могућностима компромитације њихових порука, потенцијалним последицама такве компромитације и да ли су елементарно обучени да се заштите? И, најзад, да ли акција, која је, узгред буди речено, за сваку похвалу и која ће се у блиској будућности вишеструко исплатити, чак и материјално, што је било предмет снажних, али неоправданих критика једног дела јавности, да се свим посланицима Народне скупштине обезбеде преносиви рачунари, у којима ће се сигурно наћи мноштво података различитог нивоа значајности и степена тајности, подразумева не само обуку посланика у коришћењу рачунара, већ и у заштити његовог садржаја?

На основу досадашњег искуства могло би се рећи да је питање заштите постављено као маргиналан проблем, што ће вероватно тако и остати све док се нешто озбиљније не деси, а питање је само када, где, у ком обиму и са каквим последицама. У таквим ситуацијама мора се знати да објашњења типа „нисмо знали“ не могу служити као оправдање, јер рачунар је давно престао да буде само играчка. У међувремену, прерастао је у један веома снажан и користан, али и врло опасан алат.

То што за сада немамо великих афера са компромитацијом поверљивих информација не значи да таквих компромитација није било или да их нема. Право питање би заправо гласило да ли нам је систем заштите, у ситуацији када бројна средства информисања, као и научни и стручни радови непрекидно информишу и упозоравају на осетан пораст разних врста шпијунаже (војне, економске, политичке, ...), довољно добар да такву компромитацију благовремено спречимо, откријемо и неутралишемо. С обзиром на то да је код нас евидентан недостатак јасног ауторитета за заштиту информационих система, одговор би био негативан. Посебно у кибер-простору у којем се дигитална информација са даљина које се мере хиљадама километара и брзинама које се приближавају брзини светлости може преузети, а да и даље остане на свом месту. Ни један противник нас о томе сигурно неће самоиницијативно и добровољно обавештавати. Део негативних последица са којима се суочавамо, или

ћемо се суочавати у економији, политици, итд., објашњаваћемо и правдати вишом силом, несрећним околностима, временским неприликама, нестабилним тржиштем, недобронамерним окружењем и сл., не прихватајући да су нам, можда, у неким случајевима намере и планови унапред били компромитовани. О тим чињеницама одговорни би требало бар добро да размисле!

Национална стратегија заштите кибер-простора би, с тим у вези, требало да идентификује, поред осталог, и следеће активности, односно иницијативе за свест, обуку и едукацију:

- иницирање, поспешивање и промовисање снажног националног програма подизања свести о потреби кибер-заштите и развијања безбедносне културе, како би се комплетна популација нашег дела електронског глобалног села оспособила да штити свој сопствени део кибер-простора;

- развијање адекватних програма за обуку и едукацију, чијом реализацијом би се подржале потребе националне кибер-заштите.

Безбедносна свест и култура. Свест, како је оригинално дефинисана у НИСТ 500–172, „креира осетљивост [запослених] на претње и рањивост рачунарских система и спознају да треба штитити податке, информације и начине њихове обраде“. Фундаментална вредност програма за безбедносну свест јесте да они (програми) сетују платформу за обуку доношењем промена које мењају културу организације. Културна промена је схватање и разумевање да је информациона заштита критична зато што безбедносне грешке имају потенцијално негативне консеквенце за свакога. *Дакле, информациона заштита је посао свих.*⁹

Први и најзначајнији корак у решавању проблема заштите кибер-простора, чији значај није могуће речима довољно нагласити, јесте доношење и усвајање програма изградње безбедносне свести о потребама, могућностима и значају информационе заштите и развијања безбедносне културе. Тај програм требало би да прекрије целу нацију, све појединце који на било који начин учествују или ће учествовати у информационим процесима.

Циљ програма изградње безбедносне свести и развијања безбедносне културе јесте да омогући сагледавање претњи и осетљивости информационог амбијента и потенцијалних негативних последица, да обезбеди опште разумевање проблема заштите информација и да побољша укупну свест о потреби и обавези заштите информационог простора.¹⁰

⁹ *Information Technology Security Training Requirements: A Role- and Performance-Based Model*, NIST Special Publication 800-16, <http://csrc.nist.gov/publications/nistpubs/800-16/800-16.pdf>; Петровић Р. С., *Безбедносна свест, обука и едукација – критичне компоненте заштите кибер-простора*, Злоупотребе информационих технологија (ZITEH), Тара, 31. мај – 03. јун 2006; Wilson M., Hash J., *Building an Information Technology Security Awareness and Training Program*, NIST Special Publication 800-50, October 2003.

¹⁰ *Information Security: Raising Awareness*, Version 1.0, 14 April, 2000, Treasury Board of Canada Secretariat, <http://www.cio-dpi.gc.ca/>; *Information Technology Security Training Requirements*, op. cit.; Петровић Р. С., *Безбедносна свест, обука и едукација – критичне компоненте заштите кибер-простора*, op. cit.;

Безбедносна свест и култура су есенцијални елементи циклуса управљања ризиком и заштитом и захтевају пажњу на свим нивоима. Безбедносна свест и култура управо подразумевају схватање и разумевање ризика. Не може се очекивати да ће се руководиоци, корисници и други који имају приступ информационим ресурсима сложити са политикама којих нису свесни или их не разумеју. Слично томе, ако нису свесни ризика повезаних са њиховим информационим ресурсима, они неће моћи да разумеју потребу за подршком политикама дизајнираним за редуковање ризика.

Значајан изазов управљања ризиком јесте чињеница да се безбедносни ризици у информационом амбијенту мењају веома брзо зато што нове осетљивости и нападачки алати континуирано бивају идентификовани. Као консеквенца те чињенице, статичан процес процене ризика није више довољан, па процес управљања ризиком у новим условима мора бити дизајниран тако да омогућава брзо реаговање. То практично значи да се у процес морају укључити елементи процене и одговора у реалном времену.

Обука и едукација. Елементарне основе информационо-безбедносне писмености (безбедносни термини, концепти, осетљивости, претње, последице) стичу се кроз подизање свести о потреби заштите, а надоградња се реализује кроз обуку, тако да би транзиција од свести ка обуци требало да се одвија осмишљено на планиран и очекиван начин. Реализација програма изградње безбедносне свести о потреби заштите информационог амбијента на знатно виши ниво од тренутног јесте основни предуслов за обуку из области заштите кибер-простора.¹¹

Уколико се жели остварити квалитетан систем заштите значајну пажњу свакако треба посветити обуци корисника из домена политике, процедура и техника заштите, као и управљачких, оперативних и техничких контрола потребних и расположивих за заштиту информационих ресурса. Предуслов и прелазна активност за обуку из информационе заштите требало би да подразумева програм подизања безбедносне свести на највиши могући ниво.

Едукација је јасно идентификована као сепаратни ниво учења намењен професионалцима и специјалистима за заштиту. Обезбеђивање формалне едукације и специфичних критеријума едукационог нивоа за ту групу у надлежности је програма које би требало да реализују академске установе. Сматра се да су едукација, која се разликује од обуке, и искуство повезано са послом, есенцијални за професионалце и специјалисте информационе заштите да би били у стању да одиграју своје улоге на ефикасан начин.¹²

¹¹ Information Technology Security Training Requirements ... , op. cit.; Петровић Р. С., *Безбедносна свест, обука и едукација – критичне компоненте заштите кибер-простора*, op. cit.; Wilson M., Hash J., op. cit.; Information Security: Raising Awareness, op. cit.

¹² Information Technology Security Training Requirements ... , op. cit.; Петровић Р. С., *Безбедносна свест, обука и едукација – критичне компоненте заштите кибер-простора*, op. cit.; Wilson M., Hash J., op. cit..

Свакако, треба указати на охрабрујућу и поштовања вредну активност Министарства просвете да се у свим школама у Србији уведу рачунари. Следећи корак био би да се дефинишу адекватни програмски садржаји у којима би заштита требало да заузима значајно место. Биће то инвестиција која ће се нацији вишеструко исплатити.

Програм редуковања претњи и осетљивости

Државни органи на свим нивоима извршавају есенцијалне сервисе који се ослањају, или ће се врло брзо ослањати, на сваки од сектора критичне инфраструктуре, као што су, примера ради, пољопривреда, транспорт, водоснабдевање, здравствена заштита, ванредне ситуације, телекомуникације, енергија, банкарство и финансије, хемијски и опасни материјали, поштански саобраћај... Из тих разлога произилази недвосмислена потреба поузданости функционисања критичне инфраструктуре и ничим неометаног извршавања есенцијалних сервиса.

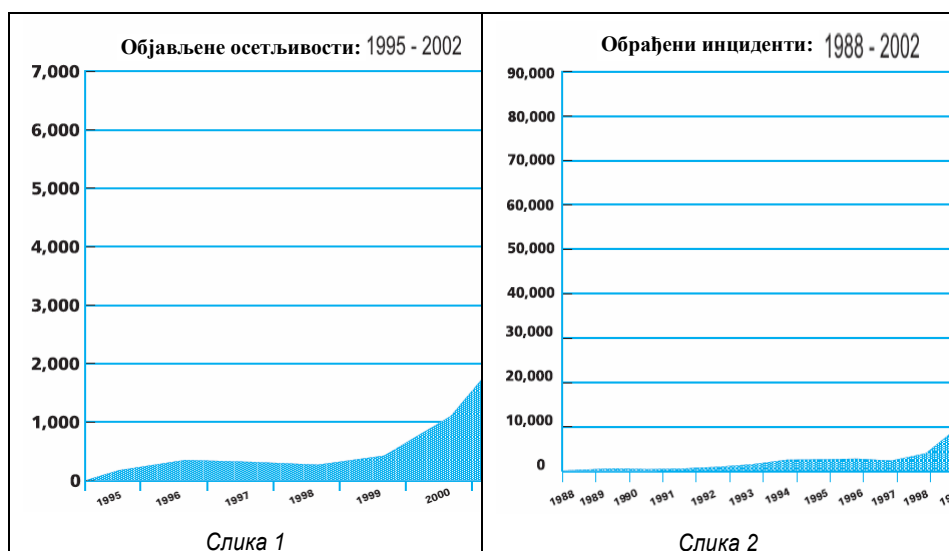
Ту потребу, без обзира на то колико је значајна, није лако задовољити. Основни разлог је у чињеници да критичну инфраструктуру карактерише висок степен осетљивости која знатно отежава задовољење наведене потребе. Та осетљивост резултира из слабости у технологији, нерегуларне имплементације, пропуста технолошких производа, оскудне безбедносне контроле и одсуства ефективног надзора. Досадашња искуства су потврдила да експлоатисањем осетљивости кибер-система, организовани злонамерни напади могу довести у озбиљну опасност безбедност националне критичне инфраструктуре. Осетљивости које могу навестити опасности у кибер-простору, у најкраћем, јављају се у информационим добрима корисника информационе инфраструктуре, њиховим екстерним структурама за подршку, као што су механизми интернета и незаштићени сајтови на интернету.

С друге стране, претње које угрожавају информациону инфраструктуру, генерално посматрано, могу да потичу из четири различита извора, а то су: рачунарски криминал, кибер-тероризам, обавештајно деловање и информационо ратовање.¹³ Носиоци тих претњи у кибер-простору могу узимати различите форме, укључујући појединце, групе, криминалне картеле, терористе, стране обавештајне службе и националне државе. Сви они ће у нападу покушавати да експлоатишу слабости креиране дизајном или имплемента-

¹³ С. Bryan Foltz, *Cyberterrorism, computer crime, and reality*, Information Management & Computer Security, 2004, Volume: 12, Issue: 2, Page: 154 – 166; Петровић Р. С., *КОМПЈУТЕРСКИ КРИМИНАЛ*, Војноиздавачки завод, Београд, 2004, III издање, стр. 393-442; Петровић Р. С., *Кибер-простор – пета димензија ратовања*, Војни информатор, бр. 4, јул-август 2001, стр. 29–50.

цијом софтвера, хардвера, мрежа и протокола да би постигли широк опсег политичких или економских ефеката. На слици 1 графички је приказан пораст објављених осетљивости за период 1995–2002.¹⁴

И најзад, како се ослањање легалних корисника на кибер-простор буде повећавало, тако ће се, такође, увећавати и број инцидената и опсег штете коју злонамерни актери могу остварити. Исто тако, даљи развој технологије и укључивање нових система имаће за последицу настанак и нових до тада непознатих осетљивости. Слика 2 графички приказује пораст обрађених инцидената за период 1988–2002.¹⁵

Слика 1

Слика 2

Због свега тога неопходно је да бар оне најризичније осетљивости буду редуковане и то на систематичан начин. То управо значи да стратегија не би требало да подразумева елиминацију свих осетљивости или спречавање свих претњи, већ да буде заснована на управљању ризиком у оквиру чега би се деловање усмерило на реализацију програма којим би се вршило:

- редуковање претњи и одвраћање злонамерних актера кроз ефикасан програм њихове идентификације и кажњавања;

- идентификовање и елиминисање оних постојећих осетљивости које би могле креирати највећу опасност за критичне системе, ако би биле експлоатисане.

¹⁴ The National Strategy to Secure Cyberspace, op. cit.

¹⁵ The National Strategy to Secure Cyberspace, op. cit.

Сходно томе, национална стратегија заштите кибер-простора требало би да идентификује главне активности и иницијативе за редуковање претњи и повезаних осетљивости, међу којима би своје место свакако требало да нађу и следеће:¹⁶

- оспособљавање државних органа за откривање напада и гоњење нападача у кибер-простору;

- непрекидна процена претњи и осетљивости националних кибер-система.

Већина кибер-напада представља криминал, тероризам, шпијунажу и/или информациону агресију.¹⁷ Као резултат те чињенице кључну улогу у откривању извршилаца, спречавању њиховог деловања и њиховом брзом извођењу пред лице правде морали би да имају државни органи, а пре свих правосудни органи, криминалистичке службе и безбедносне агенције. При томе, неопходно би било остварити продуктивно партнерство између тих органа, које у највећој мери зависи од ефикасне сарадње и међусобне комуникације. Амерички приступ у том случају заслужује пажњу. Да би олакшали и ојачали ту сарадничку структуру они су означили „водећу агенцију“ за сваки од главних сектора економије осетљивих на нападе на инфраструктуру. Тако је, поред осталих, *CIA* постала одговорна за процену спољних претњи америчким мрежама и информационим системима, док су министарство правде и *FBI* задужени да воде истрагу и судски гоне извршиоце кибер-криминала.

С обзиром на то да ће се и технологије и претње константно рапидно мењати задужени органи би морали често процењивати поузданост, рањивост и претње амбијентима националне инфраструктуре и користити одговарајуће мере и акције да их заштите. Зато је потребно делове тих служби оспособити и део њихових активности и обавеза преусмерити ка кибер-простору. То је много лакше констатовати него реализовати. Али, не смемо сметнути са ума да је реч о националном интересу, а он је изнад свих других интереса. Једно од свакако најприхватљивијих решења, према светском искуству, јесте да се у свим тим службама (правосудним, криминалистичким и безбедносним) формирају посебне јединице којима би превасходни задатак био заштита националног кибер-простора и спречавање његове злоупотребе. Јединице би чинили професионалци којима би морали да се обезбеде услови за непрекидно истраживање и стручно усавршавање, као и сви потребни ресурси неопходни за њихово непрекидно и несметано функционисање.

¹⁶ Петровић Р. С., *КОМПЈУТЕРСКИ КРИМИНАЛ*, op. cit. стр. 443–450; *The National Strategy to Secure Cyberspace*, op. cit.

¹⁷ Петровић Р. С., *Кибер-простор – пета димензија ратовања*, op. cit, стр. 29-50; Петровић Р. С., *Неки аспекти националне безбедности у информационом добу*, Наука, Техника, Безбедност, (НТБ), Рад по позиву, UDC: 681.324; 65.012.8, година XI, број 1, септембар 2001, стр. 7–27.

Чињеница је да су те службе тренутно у великој мери лимитиране својим раније дефинисаним мисијама, што свакако представља велику сметњу за њихово пуно укључивање у једну тако значајну националну акцију. Ако се томе дода још и извесност да ће то укључивање од неких, због свих специфичности које карактеришу информациону технологију, захтевати обимну промену традиционалних образаца рада и рефокусирање активности и ресурса (значајна преквалификација оних који прикупљају податке – колектори и оних који обрађују прикупљене податке – аналитичари) на ову значајну област, онда се може очекивати да то укључивање неће ићи ни брзо ни лако. Јер, познато је да су државни органи по својој бирократској природи врло инертни и не баш склони великим и брзим променама. Код многих је на снази златно правило: *Само да се не таласа*. Међутим, морамо бити свесни да информациона технологија драстично и драматично мења начине рада и живљења буквално свих (а то значи и пуно „таласања“), што намеће императивну обавезу онима који желе да опстану у новим условима да морају да им се прилагоде. Зато укључивање појединих органа у значајну националну акцију заштите кибер-простора, која је иначе трајног карактера, не би смело да се доводи у питање. Они који то буду чинили морају бити свесни сопствене одговорности, јер таквим ставом врло озбиљно доводе у питање једну значајну компоненту националне безбедности.

Илустрације ради, поменимо да су од Другог светског рата основна брига контра-обавештајне заједнице биле хладноратовске претње од шпијуна и издајника који су фотографисали класификована документа или крали поверљиве информације. Агенти су трагали за физичким уређајима за прислушкивање који су постављани по кућама и канцеларијама. Без сумње, физичка заштита била је значајна брига заједнице и имала је приоритет. У поређењу тадашње са садашњом ситуацијом у кибер-простору може се констатовати постојање одређене сличности, али и великих разлика. И сада, као и тада, краду се класификована документа и поверљиве информације. Разлика је само у обиму и брзини реализације, уз садашњи висок степен анонимности и уз могућност да се све то ради даљински са било ког места. Раније се знало од кога претње долазе и којим путем нападач може да приспе, па су се мере заштите често предузимале и на самој граници. Нажалост, информациона технологија је у кибер-простору у потпуности укинула физичке границе и многи напади, уколико се уоче, остају мистерија све док се до детаља не испитају, а тада је најчешће и сувише касно.

И криминалистичке службе из сличних разлога нису биле у могућности да обезбеде поуздану процену претњи и адекватно одговоре на напад.

Међутим, без обзира на све то, једно је сигурно: последњих година претње у кибер-простору су се увећале и изнад најпесимистичкијих очекивања, због чега је потреба да службе безбедности дају процену претњи заиста велика. Немогуће је спроводити садржајно управљање сложеним ризиком без поузданих података о потенцијалним претњама и нивоу и обиму могућег

угрожавања. Како субјекти који се штите да одреде ниво ресурса потребних за реализацију заштите кибер-простора без познавања димензија претњи и потенцијалних последица? Технологија упада у рачунарске мреже се рапидно мења. Уколико се не зна које методе и технике нападачи тренутно користе, како да се обезбеде и имплементирају контрамере? Коначно, зато што се многе од претњи повезују са компромитацијом осетљивих података и информација, тешко је, изостављањем значајних процена претњи, одредити каква је штета учињена. Јер, нација у амбијенту кибер-простора, поред осталог, може *губити информациону и економску предност а да се то и не зна*.¹⁸ То је чињеница над којом морамо да се замислимо.

Управо због тога, а имајући у виду сложеност и значај процене претњи националним интересима у кибер-простору и заштити тог простора, влада би морала да у оквиру националне стратегије заштите кибер-простора дефинише улогу и одговорност државних ентитета, а посебно правосудних органа, криминалистичких и безбедносних служби. На тај начин њихово деловање у кибер-простору постало би легитимна мисија – мисија која израста и постаје увећано значајна.

Након усвајања стратегије министарства и агенције би имале задатак превођења препорука стратегије у акцију. На тај начин, са високим степеном вероватноће могло би се сматрати да ће нација бити у стању да спречи, одврати и значајно редукује кибер-нападе који би евентуално могли угрозити националне интересе.

Национална безбедност и међународна сарадња у заштити кибер-простора

Кибер-простор обједињава све државе света у једно јединствено електронско глобално село у којем не постоје физичке границе, гранична полиција, царина, ... У том обједињеном виртуелном простору злонамерним актерима је омогућено да делују на системе удаљене хиљадама километара и брзинама које су непојмљиве обичном човеку. Далекометност, брзина и врло висок степен анонимности кибер-напада чини распознавање у реалном времену злонамерних активности чији су носиоци криминалци, терористи, стране обавештајне службе или националне државе – агресори заиста врло тешким.¹⁹ Те чињенице намећу обавезу да се дефинишу критичне мреже и да се изврше припреме које би омогућиле да се у сваком од тих случајева одговори на напад. Нација мора бити у стању да заштити и одбрани своје критичне системе и мреже – независно одакле и од кога напад потиче.

¹⁸ Security in cyberspace, op. cit.

¹⁹ Петровић Р. С., *О информационој револуцији у контексту злоупотребе информационих технологија*, Злоупотреба информационих технологија (ZITEH), Зборник радова (CD-ROM), јун 2004; The National Strategy to Secure Cyberspace, op. cit.; Copeland E. T., *The Information Revolution and National Security*, op. cit.

Криминалистичка служба и безбедносне агенције морале би организовати снажну контраобавештајну заштиту да спрече кибер-базиране терористичке нападе, обавештајно прикупљање информација на основу којих би се могли угрожавати национални интереси или информациону агресију непријатељски настројених држава. Тај напор мора укључити дубље разумевање могућности и намера противника да користи кибер-простор као начин за шпијунажу и информациону агресију.

Америчке званичне процене још давне 1996. године указивале су да више од 120 земаља развија могућности офанзивног информационог ратовања.²⁰ Агенција за националну безбедност (NSA) оценила је тада да потенцијални противници широм света развијају масовни фонд знања и овладавају методама и техникама напада који укључују софистициране рачунарске вирусе и аутоматизоване нападачке рутине који омогућавају противнику да лансира неутврдљиве нападе са било ког места у свету према било коме у свету, бирајући путање из мноштва расположивих. Сигурно је да се до данас ситуација у том смислу само заоштрила. Имајући при томе у виду и чињеницу да ће рањивост информационих структура у том погледу само да се увећава и према текућој стопи контрамере неће никада ићи у корак са технологијом, јасно је колико је разматрани проблем значајан, озбиљан и врло актуелан.

Због свега тога укључивање служби безбедности морало би увећати националну могућност за брзо откривање извора опасних напада или акција како би се омогућио благовремен и ефикасан одговор. То ће захтевати снажну координацију и кооперацију између служби које ће бити укључене у кибер-базиране нападе, посебно што је за ту врсту напада често тешко одредити да ли је у питању страни или домаћи извор напада.

С обзиром на то да је заштита кибер-простора проблем глобалног карактера који не дотиче само нас, већ све земље света, наша је обавеза, пре свега због сопствених интереса, да се укључимо у напоре међународне заједнице у заштити глобалног кибер-простора, а самим тим и оног дела који припада нама. Ради тога морали би да усавршимо наше могућности и да делујемо у складу са захтевима међународне кооперације ради дељења информација, редуковања осетљивости и одвраћања злонамерних нападача.

Национални центар за заштиту

Базирано на мултидимензионалној природи кибер-претњи које су усмерене ка информационој инфраструктури, туђа искуства и наше процене указују на потребу успостављања једног ентитета који би могао спроводити и управљати оперативним реакцијама на кибер-нападе. Тај ентитет, са називом *Национални*

²⁰ Security in cyberspace, op. cit.

центар (орган, тело, комисија), укључивао би представнике криминалистичке, обавештајне и војне заједнице, као и спону са приватним сектором. Са конкретним *обавезама* и *овлашћењима* центар би на националном нивоу управљао заштитом кибер-простора и инцидентима који би могли имати утицаја на националне интересе и био би носилац свих кључних активности на плану заштите кибер-простора. Директно би био везан за владу са обавезом редовног периодичног извештавања владе о стању у тој области. На тај начин обезбедила би се *планирана, контролисана и синхронизована* реализација постављених циљева. Предуслови за успешан рад тог центра били би стручни кадрови, неопходни ресурси и 24-часовне оперативне могућности у реалном времену.

Национални центар за заштиту кибер-простора био би одговоран за многе иницијативе наведене у стратегији. То би, свакако, требало да укључи:

- развој садржајног националног плана за заштиту кључних ресурса и критичне инфраструктуре сагласан потребама и могућностима;

- предвиђање управљања кризама у одговору на нападе на критичне информационе инфраструктуре и кључне ресурсе;

- обезбеђивање тактичке и стратешке анализе процењених кибер-напада и осетљивости;

- побољшавање управљања националним инцидентима;

- обезбеђивање техничке помоћи приватном сектору и државним ентитетима с обзиром на потребу планова обнове-опоравка због отказа критичних информационих система;

- координирање са безбедносним агенцијама да би се обезбедиле специфичне упозоравајуће информације и савети о одговарајућим заштитним мерама и контрамерама држави, локалним и невладиним организацијама укључујући приватни, академски и јавни сектор;

- иницирање, извршавање и финансирање истраживања и развоја, што би требало да води до нових научних сазнања и технологија у подршци националној безбедности.

Сагласно тим задацима и одговорностима национални центар имао би и *координирајућу* и *контролну* функцију и представљао би средишњу тачку кибер-заштите из које би кључне мере и акције могле да досегну до свих државних, локалних и невладиних организација, укључујући приватни и јавни сектор и академску средину. Оно што у разматраном контексту нарочито треба нагласити јесте потреба да све процене и анализе које буде радио национални центар имају и своју неklasификовану верзију, како би могла бити стављена на располагање невладиним ентитетима, што би им у знатној мери олакшало напоре у заштити кибер-простора.

И, најзад, због обавеза које имамо према међународној заједници, чији смо и сами део, тај национални центар имао би задатак да остварује непосредну међународну сарадњу у тој области и то по свим аспектима који су битни за успешно супротстављање угрожавању глобалног, па самим тим и националног кибер-простора.

Закључак

Мада је раст примене информационе технологије драматичан, већина експерата се слаже да је то само почетак њеног настављања и зависности о њој.²¹ Може се показати да нема лимита на потенцијалну експанзију мрежа и корисника. Све то осетно увећава рањивост критичне инфраструктуре и институција које она подржава, па самим тим и цела друштвена заједница постаје знатно осетљивија на све врсте поремећаја.²²

Међутим, ником није циљ да се због опасности одриче повољних могућности, већ да те могућности максимално, али осмишљено и контролисано, експлоатише ради сопствене добробити. Управо због тога технолошке иновације ће наметати императивну потребу адаптирања новим условима, правилима, могућностима и препрекама. При томе се мора бити свестан да промене нуде прилику, али да носе и врло велики ризик.

Тај ризик претпоставља да би кибер-напади доводили у опасност интелектуална, материјална и финансијска добра, пословне операције, инфраструктурне сервисе, поверење потрошача, јавни морал грађана и много тога другог. Поремећаји који би настали због изазваних проблема са националном информационом инфраструктуром за последицу би могли, поред осталог, имати потребу да се функционисање државних органа, али и других значајних ентитета, бар у неким сегментима, врати на стари – превазиђен систем рада. То би код грађана сигурно изазвало висок степен неразумевања, неспокојства, па и незадовољства, а то свака одговорна власт жели да избегне.

Зато, заштита критичне националне инфраструктуре и кључних ресурса, иако је изузетно сложен и тежак проблем за решавање, не само због обима инфраструктуре, претњи различите природе и мноштва извора претњи, већ и зато што јавност генерално мало разуме њихове импликације, мора имати врло висок национални приоритет.

При томе не би требало да понављамо грешку других. У многим развијеним земљама запада у протеклом времену приватни сектор, укључујући комерцијални и финансијски свет, није био вољан да објављује своје сопствене осетљивости због бојазни да инспиришу несигурност клијената. Као резултат појавили су се енормни губици који су избегли пажњи криминалистичке полиције и обавештајних заједница.²³ Слично је било и код државних институција, али је разлог био другачији. Они једноставно нису имали оба-

²¹ Петровић Р. С., *КОМПЈУТЕРСКИ КРИМИНАЛ*, оп. cit, стр. 443-444; Security in cyberspace, op. cit.

²² Hundley O. R., Anderson H. R., Bikson K. T., Neu C. R.: *The Global Course of the Information Revolution*, RAND, 2003, <http://www.rand.org/publications/MR/MR1680/>; Copeland E. T., *The Information Revolution and National Security*, op. cit.

²³ Security in cyberspace, op. cit.

везу да пријављују упаде у информационе системе, а већина њих није ни имала искуства, стручности и алата да детектује упаде или покушаје упада.

Тренутно, свака нација има законе и друге механизме да обезбеди одговор на велике инциденте. Ти одговори углавном подразумевају истрагу, хапшење и кажњавање. Редукција претњи, међутим, укључује много више од кажњавања. Прикупљање, анализирање и дисеминација прикупљених практичних информација често може ублажити штету изазвану злонамерним активностима у кибер-простору и значајно помоћи подстицању заштите националне инфраструктуре. Да би те активности биле ефикасне на националном нивоу неопходно је вршити анализе, издавати упозорења и координирати напоре реаговања – одзива.

Како је једна од најзначајнијих празнина у информационој заштити недостатак извештавања о покушајима или успешним упадима у системе од националног интереса, мандатно извештавање о таквим догађајима подстицајно би деловало на ширење безбедносне културе и свести о потреби заштите кибер-простора. Због тога се препоручује да се влада обавезе да ће извештавати о упадима и покушајима упада у све њене системе и системе који су јој важни.

Такође, правосуђе и криминалистичка служба у оквиру својих активности на заштити кибер-простора морали би да информације прикупљене у истрагама конкретних случајева адекватно анализирају и деле са другим невладиним ентитетима како би промовисали побољшање управљања ризиком у критичним инфраструктурним секторима. Информације прикупљене у истрази могу представљати поуке из којих се много тога може научити.

Проблема ће свакако бити и у придобијању државних службеника за нови систем рада који ће се одвијати у за њих сасвим новом амбијенту. Наиме, наши државни службеници навикли су на заштиту у физичком свету у којем се класификовани подаци одржавају на заштићеним локацијама са физичким баријерама (врата, зидови, стража, разне врсте детектора, интерна телевизија, ...), које служе као обезбеђење губљења података. Штавише, особе које имају приступ у зграду немају приступ до извесних (рестриктивних) простора, докумената, заштићених картотека. Само поверљиве особе имају приступ до ових зона и информација. Смештањем података на рачунаре умрежене у кибер-простору та врста заштите јесте потребна, али не и довољна. Чак, у неким сегментима, поједини облици физичко-техничке заштите постали су примитивни у новим условима. Умрежавање рачунарских система креирало је нове осетљивости давањем широког мрежног приступа рестриктивним подацима. И, како каже један обавештајни официр:²⁴ „свако на мрежи, од чиновника до момка на другој страни зграде може прегледати критичне информације, а да нико о томе не зна ништа“.

²⁴ Security in cyberspace, op. cit.

Због свега тога предстоји врло озбиљан и дуготрајан рад са државним службеницима у смислу развијања информационе безбедносне културе и подизања свести о потреби заштите информационог амбијента, као и обуке и едукације у реализацији адекватног система заштите.

Најзад, одговорност за заштиту у државним органима морала би бити персонализована. Питање је колико наших државних органа, који су у мањој или већој мери већ изградили информациони систем, има систематизована и попуњена радна места за заштиту информационих система или је тај задатак додатна обавеза неком од извршилаца других послова. Дакле, јасно је да се последично занемарује непобитна чињеница да је заштита и превише озбиљан, сложен и значајан проблем да би се могао успешно решавати парцијално, с времена на време и узгред.

На крају, може се констатовати да ће се наша земља све мање бранити на граничним прелазима, а све више у кибер-простору који се и код нас неумитно шири. Управо због тога држава **МОРА** да се припреми да предузимањем свих расположивих мера и акција успешно одговори на све изазове, осујећујући сваки покушај угрожавања националног кибер-простора без обзира на то одакле и од кога потиче.

Литература

1. Anderson K, *Computers and the Information Revolution*, Updated 2002 Probe Ministries, <http://www.leaderu.com/orgs/probe/docs/computer.html>
2. Bologna S., Luijff E., Setola R., *R&D activities in Europe on critical information infrastructure protection*, Copyright © 2008 Inderscience Enterprises Ltd.. Int. J. System of Systems Engineering, Vol. 1, Nos. 1/2, 2008, 257–270.
3. C. Bryan Foltz, *Cyberterrorism, computer crime, and reality*, Information Management & Computer Security, 2004, Volume: 12, Issue: 2, Page: 154–166, <http://www.emeraldinsight.com/10.1108/09685220410530799>
4. *Common Risks Impeding the Adequate Protection of Government Information*, The Identity Theft Task Force, July 2007, <http://csrc.nist.gov/pcig/document/Common-Risks-Impeding-Adequate-Protection-Govt-Info.pdf>
5. Copeland E. T, *The Information Revolution and National Security*, Strategic Studies Institute of the US Army War College, August 2000, <http://www.strategic-studiesinstitute.army.mil/pdffiles/pub225.pdf>
6. *Critical Infrastructure Protection – Challenges in Addressing Cybersecurity*, United States Government Accountability Office (GAO), 2005, <http://www.global-security.org/security/library/report/gao/d05827t.pdf>
7. *G8 Principles for Protecting Critical Information Infrastructures*, Adopted by the G8 Justice & Interior Ministers, May 2003, http://www.usdoj.gov/criminal/cybercrime/g82004/G8_CIIP_Principles.pdf

8. Gheorghe V. A., Masera M., Weijnen P. C M., *Critical Infrastructures at Risk – Securing the European Electric Power System*, Published by Springer, The Netherlands, 2006, pp 153.
9. Gorge M., *Cyberterrorism: hype or reality?*, Computer Fraud & Security, February 2007, pp 9–12.
10. Hundley O. R., Anderson H. R., Bikson K. T., Neu C. R.: *The Global Course of the Information Revolution*, RAND, 2003, <http://www.rand.org/publications/MR/MR1680/>
11. *Information Security: Raising Awareness*, Version 1.0, 14 April, 2000, Treasury Board of Canada Secretariat, <http://www.cio-dpi.gc.ca/>
12. *Information Technology Security Training Requirements: A Role- and Performance-Based Model*, NIST Special Publication 800–16, <http://csrc.nist.gov/publications/nistpubs/800–16/800–16.pdf>.
13. *Internet Advertising Maintains Growth in 2005*, ClickZ News, April 20, 2006, <http://www.clickz.com/news/print.php/3600536>
14. *Internet Growth Statistics - Global Village History*, <http://www.internet-worldstats.com/emarketing.htm>
15. *Internet World Stats*, <http://www.internetworldstats.com/europa1.htm>
16. Jones A., *Cyber Terrorism: Fact or fiction*, Computer Fraud & Security, June 2005, pp 4–7.
17. Macaulay T., *Critical Infrastructure : understanding its component parts, vulnerabilities, operating risks, and interdependencies*, CRC Press – Taylor & Francis Group, 2008, pp 337.
18. *Marshall McLuhan Foresees The Global Village*, http://www.livinginternet.com/ii_mcluhan.htm
19. Metz S, *Armed Conflict in the 21st Century: The Information Revolution and Post-Modern Warfare*, Strategic Studies Institute of the US Army War College, March 2000, <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pubs/display.cfm?PubID=226>
20. *National Infrastructure Protection Plan*, US Department of Homeland Security, 2006, www.dhs.gov/nipp
21. *National strategy for homeland security*, Office of Homeland Security, July 2002, http://www.whitehouse.gov/homeland/book/nat_strat_hls.pdf
22. Nelson K. N., „*Applying the Principles of War in Information Operations*“, <http://www-cgsc.army.mil/milrev/English/SepNov98/nelson.htm>
23. Papa M., Sheno S., *Critical Infrastructure Protection II*, International Federation for Information Processing, Springer Series in Computer Science, 2008, pp 275.
24. Personick D. S., Patterson A. C., *Critical Information Infrastructure Protection and the Law: An Overview of Key Issues*, Committee on Critical Information Infrastructure Protection and the Law, National Research Council, 2003, pp 104.

25. Peters T., *What Is It Worth to Understand Culture?* Times - July 2007, <http://archives.subscribermail.com/msg/2ce280e4ebcd4f9c9c2f87e96237120b.htm>
26. Петровић Р. С., *Безбедносна свест, обука и едукација – критичне компоненте заштите кибер-простора*, Саветовање Злоупотребе информационих технологија (ЗИТЕН), Зборник радова (CD-ROM), ISBN 86–909511–0-5, COBISS SR-ID 135535372, Тара, 31. мај – 03. јуни 2006.
27. Петровић Р. С., *Кибер-простор – извориште нових претњи националној безбедности*, Међународни научно-стручни скуп Информациона безбедност 2009, Београд, фебруара 2009.
28. Петровић Р. С., *Кибер простор – пета димензија ратовања*, Војни информатор, бр. 4, јул-август 2001, стр. 29–50.
29. Петровић Р. С., *Кибертероризам*, Војно дело, год. LIII, бр. 2/2001, стр. 100–122.
30. Петровић Р. С., *КОМПЈУТЕРСКИ КРИМИНАЛ*, Војноиздавачки завод, Београд, 2004, 564 ст. III издање
31. Петровић Р. С., *Национална безбедност у раљама информационе технологије*, Инфо м, Факултет организационих наука, Београд, год 8, св. 30, 2009.
32. Петровић Р. С., *Неки аспекти националне безбедности у информационом добу*, Наука, Техника, Безбедност, (НТБ), Рад по позиву, UDC: 681.324; 65.012.8, Година XI, Број 1, Септембар 2001, стр. 7–27.
33. Петровић Р. С., *О информационој револуцији у контексту злоупотребе информационе технологије*, Саветовање Злоупотребе информационих технологија (ЗИТЕН), Зборник радова (CD-ROM), Тара, 31. мај – 03. јуни 2004.
34. Петровић Р. С., *О неопходности националне стратегије заштите кибер-простора*, Наука Техника Безбедност (НТБ), Београд, вол. XI, но. 2, 2006, стр. 3–28.
35. *Security in cyberspace*, Staff statement, U. S. Senate, Permanent subcommittee on investigations, june 5, 1996, http://www.fas.org/irp/congress/1996_hr/s960605t.htm
36. Strackbein R, *Explore the Future*, 2001, <http://www.strackbein.com/html/articles.html>
37. Strackbein R, *Survive the Transition: Industrial Age to Information Age*, 2001, <http://www.strackbein.com/html/articles.html>
38. *The National Strategy to Secure Cyberspace*, The White House Washington, february 2003, http://www.whitehouse.gov/pcipb/cyberspace_strategy.pdf
39. White P. J, Deutch J, *Building capability from the technical revolution that has happened*, Strategic Studies Institute of the US Army War College, Report of the Belfer Center Conference on National Security Transformation. June 2004, <http://www.carlisle.army.mil/ssi>
40. Wilson M., Hash J., *Building an Information Technology Security Awareness and Training Program*, NIST Special Publication 800–50, October 2003.

БЕЗБЕДНОСТ И/ИЛИ БЕЗБЕДНОСНА ПРЕВЕНТИВА¹

Миле Ракић

Институт за политичке студије, Београд

У новије време теоријска, а свакако и емпиријска сазнања недвосмислено указују на потребу за новом имплементацијом и унапређењем безбедносне превентиве у систему безбедности, те уопште међу науке које у фокусу свога изучавања имају безбедност. Место и улога безбедносне превентиве државе је константна и специфична, а све чешће и одлучујућа за њен континуиран развој и опстанак. Због тога конституисање безбедносне превентиве, као научне дисциплине, пре свега, представља изузетно важан и сложен проблем којем се и код нас императивно мора дати адекватно место, значај и улога. И поред мишљења и оцена о задовољавајућем стању и развоју безбедности не може се децидно закључити да је процес развоја безбедности заокружен као целина. Мада комплексна и у теорији и у пракси, безбедност данас не може пратити, у потребној мери, све могуће облике, врсте и обиме угрожавања, што намеће потребу за развојем безбедносне превентиве, њене теорије и праксе.

Кључне речи: *превентива, безбедност, политика, држава, угрожавање, демократија.*

Увод

Појам безбедност данас се често користи у свим областима човековог живота, али и живота и развоја сваке модерне државе. Од безбедности се најчешће очекује предвидљивост по питању могућности детектовања и елиминисања свих извора и облика њеног угрожавања. Чињеница да угрожавање безбедности увек иде за корак испред могућности њеном су-

¹ Рад је настао у оквиру научног пројекта „Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији“ (149057Д), који је финансирало Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

протстављању недвосмислено упућује на чињеницу да се безбедносној превентиви и код нас мора дати адекватно место, значај и улога ради развоја система наше безбедности.

Безбедносна превентива у савременим државама већ се одавно проучава веома интензивно. Данас се то чини са различитих аспеката – војних, политичких, економских, социјалних, правних, са аспекта цивилне заштите, криминалистике и криминологије, медицине, итд. Овакав однос према безбедности, а нарочито безбедносној превентиви (с обзиром на догађаје који су у протеклом периоду утицали или још увек утичу на стање безбедности држава и безбедност друштва) у великој мери и са великим степеном сигурности могао се и предвидети.

Очигледно је да је на међународној сцени дошло до снажне потребе за интеграцијом, односно читава међународна заједница налази се у периоду интеграције држава, региона, итд. по разним основама и са разним интересима и циљевима. Тај процес међусобног интегрисања није заобишао, односно несумњиво је испољио утицај и на област безбедности.

Управо безбедност, ако се посматра у најширем смислу појмовног значења, данас представља област у којој се додирују спољна и унутрашња политика, као области проучавања и као практична делатност. У претходном периоду безбедност се делила на унутрашњу и спољну безбедност. Међутим, тако организована безбедност није могла допринети данас већ неизбежним интеграцијама међу државама. Посебно индикативна чињеница јесте да се донедавно ти интеграциони процеси нису могли ни предвидети. Они који су се бавили проучавањем унутрашње (националне) безбедности морали су, ипак, узети у обзир околности да цео систем унутрашње безбедности и све вредности повезане с њим, а које он штити, може бити угрожен и изван тог система. „Спољни систем безбедности“ схватан је, најчешће, као систем који може само да угрози унутрашњи систем безбедности, тј. безбедност државе и, као такав, увек је био респектабилан и ваљало га је имати на уму. Али, реалност је очигледно демантовала такве ставове. У ствари, стабилност и развој безбедности данас сасвим другачије изгледа по многим питањима, а нарочито по питању безбедносне сарадње међу државама, а нарочито по питању потребе изучавања и организовања безбедносне превентиве.

Међутим, достигнути степен развоја безбедности није довољан и коначан. Нарочито је индикативна чињеница да могућност угрожавања безбедности, као уосталом и безбедносни парадокси, иду знатно испред могућности савремених система безбедности. Другим речима, комплексна безбедност, која је при томе и веома скупа, не може пратити и парирати у потребној мери свим могућим облицима, врстама и обиму угрожавања, што је наметнуло потребу за посебним и убрзаним развојем посебног сегмента безбедности – безбедносне превентиве.

Перцепција безбедносне превентиве

Досадашњи теоријски ставови и становишта о безбедности државе и начину њеног угрожавања тежишно се класификују са аспекта могућности угрожавања њених виталних вредности од оружаних и неоружаних облика, односно агресијом, а у последње време и угрожавања услед природних непогода. Под агресијом се подразумева: „Употреба оружане силе једне државе против суверенитета, територијалне целокупности или политичке независности друге државе, односно ма на који други начин који није у сагласности са Повељом Уједињених нација како то проистиче из ове дефиниције“.² Безбедносна превентива је због тога, у садржајном и функционалном смислу, примарно била усмерена према угрожавању ратом. Данас је више него очигледно да је безбедност државе, а нарочито код нас, много комплекснија и захтева реконцептуализацију и редизајнирање у организовању и функционисању безбедности државе. Зато је неопходно унапређивање саме безбедносне превентиве и изналажење њеног адекватног места и улоге за безбедан развој државе.

Безбедносна превентива, историјски посматрано, представља релативно нову појаву, са значењем које све више добија примарно, али и приоритетно место и улогу по питању теорије и праксе савремене националне безбедности и безбедности међународне заједнице уопште. Поуздано се може закључити да су се до сада много већи напори улагали у тумачења и објашњења угрожавања безбедности него у могућности превенције.

Својевремено је превенција била делимично регулисана законом и делимично успешна. Истина, имала је своја идејна, политичка, самоуправна оптерећења и заблуде, што данас несумњиво захтева темељну и критичку анализу.

Савремена безбедност државе, да би имала своју улогу, императивно мора бити усклађена са државним интересима, циљевима и државном политиком. Разлоге за такав однос према безбедности државе, а нарочито према безбедносној превентиви, треба тражити, пре свега, у њеној структуралној комплексности, теоријској и емпиријској неразвијености, па неретко и контрадикторности, уосталом као и њеног недовољног разумевања. Суштински проблем безбедносне превенције је у томе што она данас нема законску дефиницију, па у пракси постоји могућност њеног заобилажења. Али, безбедносна превентива данас се развија готово невероватном брзином, а оно што је посебно индикативно јесте чињеница да се од недавно безбедносна превентива изучава и на високим школама и факултетима. Осим тога, чињеница је да интеракција праксе са теоретским сазнањима о утицају различитих фактора на стање безбедности пружа могућност стручног, рационалног и најцелисходнијег усмеравања, развоја и евалуације примарних, секундарних и терцијалних програма интервенције.

² Резолуција УН чл. 1. од 14. децембра 1974.

Развој безбедносне превентиве

Безбедносној превентиви се, од њене апликације до данас, увек придавао велики значај. Познато је да су још 1603. године у Великој Британији, као превентива за борбу против куге, богати добијали 20 грама праха од носорога, алкохол, опијум, а за исте потребе сиромашнима су биле предвиђене разне амајлије, молитве, итд. Ипак, ништа није помогло ни једнима ни другима. Куће и целе породице су затваране. Горњи дом у Парламенту расправљао је о куги и донео одлуку да се ни један члан Горњег дома не сме затворити, чак ни у ситуацији да се утврди да болује од куге. Друго, да се ниједна болница не сме направити у близини кућа чланова Горњег дома у Оксфорду. Суседи су затварали једни друге. Самоконтрола и самодисциплина људи је била огромна, али је куга свакодневно односила између 7 и 10 хиљада људских живота.

Данас када би умрло само 10% популације у Лондону од неке болести настао би хаос не само у Великој Британији. Тако је појава птичијег грипа изазвала забринутост становништва и држава у којима се та болест још није била појавила.

Безбедносна превентива, и поред објективне могућности настанка ратних сукоба, данас мора бити усмерена ка знатно ширем спектру облика и врста њеног угрожавања. У којем ће се правцу усмерити, више или мање, одувек је зависило од безбедносних интереса, безбедносне политике и циљева државе, као и саме теоријске и емпиријске изграђености и улоге безбедносне превентиве, тј. значаја који јој се придаје и могућности њеног реализовања. Такву њену каузалност у развоју, без сумње, треба очекивати и у будућности.

Чињеница је да у свету, али и код нас, све више сазрева свест о потреби стварања безбедног друштва у дужем периоду. Изградња унутрашње и спољне безбедности стога нема алтернативу, а при томе до изражаја нарочито долази потреба за још бржим стварањем и организовањем безбедносне превентиве на свим нивоима и у свим сегментима развоја и живота друштва. Циљ и резултат безбедности, па отуда и безбедносне превентиве, односи се на егзистенцију државе и друштва. Одавно је познато да држава која изгуби суверенитет престаје да буде држава, а друштво кад изгуби идентитет престаје да постоји.

Развој безбедносне превентиве сасвим сигурно је почео од првих схватања да се нека опасност може избећи и превазићи и пре настанка њеног угрожавајућег дејства. Кроз та настојања избегавања опасности, безбедносна превентива се, у ствари, и развијала у квалитативном и квантитативном погледу. У ствари, безбедносна превентива је константно била присутна и готово по правилу иманентна:

– достигнутом степену одлучивања о развоју државе, па и безбедносном развоју државе и то кроз развој, у почетку одбрамбене политике, а касније и конкретним развојем безбедносне политике;

– достигнутој степену економског развоја, а пре свега војног, те, сходно томе, и потребама и могућностима континуираног обезбеђења развоја државе и друштва све до нашег времена;

– могућностима, а на извесан начин и потребама утицаја на развој и безбедности целокупног човечанства услед потребе за енергентима чија је лоцираност објективно неравномерно распоређена;

– степену развоја субјеката и институција безбедности унутар држава;

– развоју међународних безбедносних субјеката, институција, и

– међународним законским одредбама.

Може се закључити да је безбедносна превентива била и да се још увек налази у перманентном развоју. Њен развој је био подложен различитим утицајима. Највећи утицај на њу остваривала је како унутрашња државна политика, тако и међународна политика. Али, знатан утицај на безбедносну превентиву остварила је и економија, екологија, војни фактор, развој демократских и других савремених односа у држави, итд.

Безбедносна превентива је неретко израстала, капила се и остваривала кроз изразито присутне облике и врсте угрожавања – ратове. Међутим, о овим утицајима се може говорити са аспекта константне нужности због разлога који се односи на ширину спектра потенцијалног угрожавања (и не само потенцијалног), који свакако не обухвата само рат. При томе се мора имати на уму да угрожавање безбедности државе представља неодређен појам, а упркос томе систем безбедности мора дати комплексне одговоре на питања зашто, од кога, од чега и са чиме треба штитити основне вредности државе и друштва.

Безбедносну превентиву могуће је сврстати у друштвену научну дисциплину. Међутим, немогуће је њено егзактно сврставање у одређену групу из комплекса друштвених наука. Чини се да је најприхватљивије мишљење, које ову „дисциплину“ сврстава у групу наука о државноправној и политичкој надградњи друштва. Од других друштвено-емпиријских наука разликује се по свом предмету. Данас, значај и улога безбедносне превентиве може се посматрати са друштвеног, теоријског и педагошког аспекта.

Теоријска неодређеност безбедносне превентиве

Данас постоји релативно велики број дефиниција безбедности, али се неке међу њима међусобно чак и дијаметрално разликују.³ Безбедност је стање у коме државе сматрају да нема опасности од војног напада, политичког притиска или економске присиле, тако да могу слободно да се развијају и напредују.⁴

³ Данас наилазимо на око 20 дефиниција безбедности које имају пре свега теоријску вредност, а 56 дефиниција тражи додатна појашњења или чак њихово потпуно занемаривање.

⁴ ОУН 1985.

Али, безбедност се може дефинисати и као: „стање у коме је осигуран уравнотежен физички, духовни, душевни и материјални опстанак појединца и друштвене заједнице у односу према другим појединцима, друштвеној заједници и природи“. Тако схваћена безбедност иманентан је структурни елемент друштва који обухвата и стање, односно одређену особину стања, а исто тако и делатност, односно систем. Безбедност се, дакле, односи на друштво – државу у целини, тј. националну, односно унутрашњу и спољну безбедност, а исто тако и на међународну заједницу, а у том случају говори се о међународној, односно светској безбедности.⁵

Безбедносна превентива је већ одавно добила своје неприкосновено место и улогу у безбедности друштва. Данас имамо њене бројне теоријске класификације. Тако имамо примарну, секундарну и терцијалну превенцију и њој паритетну социјалну (општу, посебну и индивидуалну), затим се може говорити о генералној и специјалној превенцији, криминалистичкој превенцији и превентивној криминалистици које се данас највише примењују, а свакако је могуће разликовати и појмове безбедносна превентива и превентивна безбедност. Данас, више него икада пре, постоји потреба за њеном наглашеном теоријском и емпиријском разрадом и моделирањем. Међутим, безбедносна превентива код нас, за сада, нема развијену своју теорију, па (уосталом као и безбедност) нема ни своју егзактну дефиницију, због чега се често мора користити аналогија како би се дошло до њеног одређења.

Превенција (латински – *provisio*⁶) означава одредницу и термин претећи, претицати одређену појаву. Аналогijом се може закључити да означава – предупредивање, спречавање, претходну заштиту, унапред избегавање нежељенога. У ширем значењу тог појма јасно су се издиференцирала два основна садржаја:

– први подразумева интервенцију као примарну форму превенције. Суштински означава интервенцију према одређеним појавама са унапред прописаним примењивим средствима, начином примене, итд.;

– други садржај се везује за префикс „пре“ који у суштини означава превремену реакцију, тј. реакцију пре него се манифестује било која нежељена појава која може угрозити безбедност.

Из појмовног одређења превенције јасно се може закључити да превенција садржи укупност планских, осмишљених и организационо предузетих мера којима се настоји потпуно или делимично уклонити, или бар смањити непосредан или посредан настанак и утицај нежељених дела и појава. Безбедносна превентива представља сложену друштвено-историјску појаву и друштвену делатност, која се манифестује у разним аспектима: правним, организационим, политичким, социолошким, еколошким, итд.

⁵ Анто Гризолд: Расподија националне варности, ФДВ, Љубљана, 1992.

⁶ *Provisio* (cautious) *onis* / *ad praecavendum/ad providendum atque praecavendum/apertus*, a, um / Превентиван.

С обзиром на то да је научно изучавање безбедносне превентиве новијег датума, бар када се говори о теорији безбедносне превентиве, она представља историјско-друштвену појаву, па ју је због тога тешко појмовно одредити једним мисаоним актом, а да он задовољи и све методолошке захтеве, односно да се прецизно одреди њена димензија и све компоненте.

У суштини, безбедносну превентиву бисмо могли одредити као део безбедности чији је циљ теоријско и емпиријско проналажење, проучавање и усавршавање мера безбедности, средстава, метода и поступака ради спречавања угрожавања безбедности у најширем смислу тог појма.

Мере предузимају појединци у области своје делатности и надлежности и друштвени субјекти, ради отклањања услова, могућности и претпоставки који уопште могу угрозити безбедност. Безбедносна превентива у свом раду треба да користи све аналитичко-статистичке и друге оперативне податке, средства и информације, а уз примену научних, техничких и других метода предлаже најефикасније (најрационалније) субјекте, средства, начине и методе за спровођење правовремених мера и активности.

Дакле, функционисање безбедносне превентиве мора започети, тј. започиње и траје пре настанка угрожавања безбедности. Али, то не значи да њено функционисање престаје почетком угрожавања. Напротив, безбедносна превентива своју незамењиву улогу има и за време угрожавања, као и по престанку угрожавања безбедности, али јој је примарна улога намењена у периоду пре настанка угрожавања безбедности.

Актуелна проблематика безбедносне превентиве

Проблем безбедносне превентиве огледа се у чињеници да ни она, као у осталом ни безбедност, нема законску дефиницију, па је тиме у пракси отворена могућност њеног пренебрегавања из различитих, а најчешће неразумљивих разлога, као и њеног различитог тумачења и односа према њој.

Ипак, чини се да проблематика безбедносне превентиве данас знатним делом лежи изван граница саме превентиве. Један од основних проблема представља чињеница да наша држава данас нема јасно дефинисане националне интересе и државне циљеве по многим питањима, па и по питању безбедности и безбедносне политике, који би требало да буду формулисани и јасно назначени у основним правним документима. Угрожавање безбедности може бити много разноврсније од оружаног угрожавања, а достигнути ниво научног и технолошког процеса очигледно не успева да у потпуности заштити становништво државе од утицаја природних сила. Све чешћи су и случајеви да, с једне стране, наука и технологија данас могу бити инструменти угрожавања, а с друге стране мете (разлог) угрожавања безбедности.

Са аспекта безбедности општи и трајни циљ представља заштита државних виталних вредности од свих извора и носилаца угрожавања. Али, с обзиром на то да је појам угрожавања код нас веома неодређен, а и сами облици угрожавања су променљиве и динамичне категорије, али и специфичне за сваког конкретног носиоца угрожавања и државу као предмет угрожавања, примарно је неопходно постојање националне безбедносне политике, па отуда и политике превентивног деловања у области безбедности. Међутим, суштинско питање односа безбедносне превентиве и безбедности и јесте у томе какве су могућности превенције у односу на угрожавање, односно постојање опасности по безбедност, а која у суштини могу бити апстрактна и конкретна.

Познато је да безбедносна политика код нас ни данас није на завидном нивоу, а не би се погрешило ни када би се закључило да код нас она готово и не постоји. Због тога је и политика безбедносне превентиве готово идентична стању политике националне безбедности. Али, чињеница је да се безбедност државе у најширем смислу те речи остварује управо помоћу превентивног деловања којим је, пре свега, потребно правовремено открити, анализирати и препоручити најадекватније безбедносне мере и активности, као и њихове носиоце, чиме би се примарно спречило настајање узрока безбедносног угрожавања.

Чињеница је да је данас, у извесној мери, актуелна демократизација безбедности (отуда се могу очекивати и безбедносне превентиве), односно њено преношење на цивилни сектор, што се у значајној мери поистовећује са цивилном безбедношћу. Тај сегмент безбедности је, дакле, већ научно верификован као наставна јединица на појединим факултетима. Постојање тог сегмента безбедности подразумева активирање примарне, односно социјалне превенције, која у свом планирању и програмирању претпоставља ангажовање бројних субјеката државе и друштва у веома широком оквиру.

Међутим, на безбедносну превентиву одлучујући утицај има и економија, тј. економско стање у држави, односно тзв. економска страна безбедности. Нажалост, и у том случају може се констатовати да је стање и по том питању слично стању са безбедносном политиком и политиком превентиве националне безбедности. Одавно је теоретичарима безбедности познато да је једини трајни чинилац одвраћања од угрожавања безбедности, како споља тако и изнутра, управо унутрашња економска и, у најширем смислу, друштвена стабилност земље. Аспирације и могућности угрожавања националне безбедности државе најчешће се интензивирају у условима економске и политичке нестабилности у држави.

Услед непостојања развијене безбедносне превентиве немогуће је предвидети сва могућа догађања по питању безбедности државе. Економска улагања и политичко промишљање о стварању концепта безбедносне превентиве је много ефикасније и исплативије од последица које могу настати услед угрожавања безбедности.

Данас су од посебног значаја за развој и функционисање безбедносне превентиве тзв. изазови у социјалном и демократском развоју, а који се спречавају, пре свега, кроз заштиту и унапређење људских и грађанских права, одређивање интереса и неговање грађанског друштва, итд., што је објективно веома тешко остварити и одржати и у земљама много развијенијим од наше земље. Осим тога, када је реч о глобализацији, чињеница је да она реална страна глобализације недвосмислено указује на то да се већ у идејном зачетку, а нарочито у објективној стварности, јасно уочавају све веће разлике у начину живота нација, а то би, нема сумње, требало да буде бар приближно уједначено. О другим разликама и контрадикторностима у којима се развија и функционише безбедносна превентива, а које остављају суштинске утицаје не само на безбедносну превентиву већ и на безбедност земље схваћену у најширем значењу тог појма, више је него довољно валидних аргумената. То, свакако, захтева веома стручан и, пре свега, опрезан наступ безбедносне превентиве у процесу изградње савремене безбедности и његовог система.

Безбедносна превентива сама по себи није довољна ако поред ње није изграђена и развијена концепција, доктрина и стратегија националне безбедности. Међутим, без обзира на то што се безбедност код нас често посматра као област која има много недостатака (мањкавости), а пре свега због недостатка рационално сачињеног стратешког концепта безбедносне политике, а нарочито безбедносне превентиве, ипак је могуће констатовати да она функционише. Посредством начела уставности, као и многобројних закона, субјекти безбедности су у могућности, али и у обавези да адекватно, тако стеченом легалитету делотворно спроводе и извршавају утврђене мере и активности, како би безбедност државе и њених грађана била стабилна. Осим тога, и поред изнете (дела) проблематике безбедности код нас, може се закључити да се у извесној мери остварује и успешна сарадња са другим земљама по питању безбедности. То уједно представља полазну претпоставку и за успешност и сврсисходност безбедносне превентиве, тим пре што се превентивне мере субјеката безбедности не могу концентрисати на обраду само теоретски показаних корелација или на парцијалне величине о којима се обично мало зна да ли су оне садржајно и хијерархијски повезане или се могу временски и локално оријентисати на специфичности самог система.

Овакав, рекло би се, једино исправан приступ организовању и функционисању система безбедности, а посебно развој безбедносне превентиве и њен допринос развоју система безбедности могућ је јер све науке и научне дисциплине прате нова сазнања из чега је и могуће развијати и усавршаваати и теорију безбедности и њену праксу, иманентну реалним потребама безбедности земље, а посебно када је реч о безбедносној превентиви.

Потребе и могућности безбедносне превентиве данас

Економска, политичка, социјална и друга стабилност државе основни су невојни чиниоци одвраћања од угрожавања националне безбедности. Кризни поремећаји стална су претња друштву, јер увек могу да кулминирају. Због тога је за нашу државу најзначајније превазилажење бројних неравнотежа управо у економској и политичкој сфери, као и изградња адекватног и модерног система безбедности.

Чињеница је да стабилна друштва, а пре свега стабилна у политичком и економском смислу, представљају друштва са стабилном безбедношћу. Евентуална превентива против погоршања безбедносне ситуације могла би се тражити кроз изградњу безбедности државе у њеном најширем значењу. Тако изграђена, а пре свега функционална безбедност мора уливати поверење домаћем становништву, а несумњиво би представљала и респектабилан фактор одвраћања од потенцијалног, али и реалног угрожавања безбедности државе, било споља или изнутра. У том смислу безбедност треба да буде организована у духу савремених теоријских и емпиријских сазнања и потреба до којих се дошло не само код нас већ и у свету.

Досадашња искуства указују на преку потребу изградње безбедносне превентиве, као једног од најзначајнијих сегмената безбедности и код нас.

У смислу изградње и развијања безбедносне превентиве неопходно би било усмерити се на правни, научни и организациони аспект изградње на свим нивоима организовања у држави, што се сажето може изразити кроз следеће задатке:

- дефинисати националне интересе,
- дефинисати политику безбедности,
- организовати стручну и свеобухватну безбедносну превентиву као посебну безбедносну целину (центар) на државном нивоу,
- организовати и јачати безбедносну превентиву у свим, а нарочито у најзначајнијим сферама државе и друштва (тзв. парцијална безбедносна превентива),
- правно одредити појмове који се тичу безбедности (угрожавање безбедности, прецизно одредити појмове безбедност, сигурност, итд.),
- остварити трајну политичку и економску стабилност друштва,
- усмерити се на улазак у Европску унију и њен систем безбедности,
- јачати све компоненте националне безбедности на свим нивоима,
- јачати безбедносну превентиву као посебну целину безбедности,
- законски одредити потребан број и профил кадрова за обављање послова безбедносне превентиве,

- одредити послове безбедносне превентиве и њихов обим,
- одредити врсту послова безбедносне превентиве по нивоима,
- одредити економски оквир безбедносне превентиве, итд.

Битан услов функционисања безбедносне превентиве представљао би и чин оснивања њеног централног органа на државном нивоу и потцентара на нивоу локалне самоуправе. Свакако би требало тежити да сваки становник државе буде укључен у безбедносну превентиву и безбедност кроз бар минималну едукацију за самопомоћ и узајамну помоћ. Увођење нпр. етике безбедности као наставног предмета у средњим и основним школама највероватније не би дало очекиване резултате по питању безбедности, односно заштите ученика и студената за разлику од предмета „цивилна заштита“ или „здравствено образовање“, образовање ради очувања и заштите животне средине. Нису вршена истраживања колико је особа настрадало од заосталих убојних средстава након агресије на СРЈ, због непостојања елементарног знања о тим средствима и мерама заштите од њих, а чињеница је да је због тога настрадало недопустиво много особа. Не тако давно у нашим образовним институцијама су се слушали и полагали испити из наставних предмета кроз које су се стицала основна знања из области безбедности. Ти предмети су укинати на свим нивоима образовања непосредно пред агресију на СРЈ 1999. године.

Објективно је тешко и за знатно развијеније државе обезбедити све потребне услове за стабилну безбедност. Али, чињеница је да у време рецесије, продубљивања јаза између богатих и сиромашних, постојања старих и настајања нових ратних жаришта, постојања међународног тероризма, пораста организованог криминалитета, могућности настанка акцидената у индустрији високог ризика, пролиферацији нуклеарног, биолошког и хемијског оружја и средстава из војног арсенала, значај и улога безбедности постају све актуелнији и комплекснији, а самим тим и превенција националне безбедности чврсто утемељује своју примарну улогу у борби против угрожавања безбедности данас.

Закључак

Суштинско питање сваке државе јесте како да на одговарајући начин штити и непрекидно развија и јача све своје виталне и друштвене вредности. Постизање тог циља у највећој мери је повезано, а не ретко, и у директној зависности од стања безбедности у држави и изван ње.

Безбедност сваке државе може бити угрожена различитим облицима, врстама и интензитетом угрожавања, односно различитим ефектима. Али, може се десити да је немогуће супротставити се одређеном угрожавању у

довољној мери ако се супротстављању не приступи правилно и на време. Такође, постоје и одређене ситуације услед којих у држави или изван ње готово по правилу долази до повећања вероватноће угрожавања безбедности. У таквим случајевима безбедносна превентива има незамењиву улогу. Упркос томе, код нас безбедносна превентива није конституисана као наука, нити као део наука из корпуса наука о безбедности, али ни као превентивни део система безбедности.

На садашњем степену развоја и улоге безбедносне превентиве, као фактора безбедности, егзистира, пре свега, стална потреба за оснивањем опште националне безбедносне превентиве као научне дисциплине и науке. При томе је евидентно да постоји велика проблематика која се тиче саме безбедности и која се одражава и на безбедносну превентиву.

Оно што је данас, али и за будућност, значајно за безбедносну превентиву јесте чињеница да њен развој заостаје у односу на објективне потребе и могућности. Безбедносна превентива данас представља извор креативне делатности и захтева ангажовање најквалитетнијег стручног кадра.

Многа политичка решења до сада су показивала, или још увек показују, своју слабост, у различитим областима живота државе и њеног становништва, а та слабост се неминовно преноси и на области безбедности. Очигледно је да ослањати се приоритетно само на краткорочну и ограничену (једнократну) делатност није довољно, а најчешће је и прескупо. Унапред се морају предвиђати и стварати услови за стабилну националну безбедност. Ако није организована или бар осмишљена безбедносна превентивна делатност, тада се унапред може указивати на чињеницу да се држава налази пред непотпуном, неадекватном и некомплетно изграђеном (мањкавом, нерационалном и незаокруженом) безбедношћу, за коју се претпоставља да није у стању адекватно одговорити потенцијалним, али и објективним савременим изазовима и претњама, тј. безбедносним парадоксима и изазовима. Такав недостатак код нас ипак није непремостив, а не треба га сматрати ни трагичним, а решења треба тражити, пре свега, у државној политици. Недостатак безбедносне превентиве ничим се не може оправдати у држави која сматра да јесте или тежи да буде савремена држава и која води бригу о свом становништву. Оно што се са сигурношћу може констатovati за безбедносну превентиву представља чињеница о немогућности свеукупног и егзактног мерења њеног значаја, као и њеног позитивног утицаја на стање и функционисање целокупног система безбедности. У том смислу не само што је рационално увођење наставног предмета из те области, већ ако се безбедносна превентива схвати у најширем смислу и као потреба у различитим наукама, али и за различите области праксе, онда је потребно да буде перманентно развијана управо у тим областима праксе и као уже специфична (субспецијализована) научна дисциплина.

Безбедносна превентива и њен настанак, објашњење њене суштине, односно сва њена сложеност, не може се у потпуности одвајати (изоловати) као самостална. Њен основни смисао и сврха огледа се у друштвеном интересу и потреби и то у разним сферама функционисања нације, државе и друштва, и њихових међусобних односа.

Ма како имала истоветан општи циљ и задатак, безбедносна превентива у теорији и пракси друштвеног развоја и његовог функционисања ипак се довољно разликује од једне до друге науке, научне дисциплине, али и међу областима друштвеног живота. Њен практични значај, као научне дисциплине, огледа се, пре свега, кроз егзактније, савременију и потпунију превенцију узрока и последица настанка друштвених појава које угрожавају безбедност појединца, државе или друштва. То императивно захтева да се безбедносна превентива допуњује новим релевантним сазнањима, а пре свега из области наука које се баве безбедносном проблематиком, али и других сродних наука и научних дисциплина.

Литература

1. Анжић, А., Улога сигурносних служби у савременим парламентарним системима, Надзор, Љубљана, 1996.
2. Бабовић, Б., Људска права и полиција у Југославији, Прометеј, Београд, 1999.
3. Башић, Н., Сигурносне студије у транзицији, Бихаћ, 2003.
4. Бек, У., Ризично друштво, Београд, 2001.
5. Бодрожич, Ђ., Србија и Црна Гора, ИПС, Политичка ревија бр. 1, Београд, 2001.
6. Grizold, A., Rasprodja nacionalne varnosti, FDV, Ljubljana, 1992.
7. Група аутора, Нови светски поредак и политика одбране СРЈ, научни скуп, Управа за стратегијске студије и политику одбране, Београд, 1993.
8. Ђорђевић, Р., Економисањем до ефикасне одбране, ВИЗ, Београд, 2000.
9. Ђорђевић, Б., Историја српске ратне вештине, ВИЗ, Београд 2000.
10. Ђурић, Ж., Модернизација и друштвене промене, ИПС, Београд, 2004.
11. Хацић, М., Реформа сектора безбедности – зборник радова, Београд, 2003.
12. Јовашевић, Д., Лексикон кривичног права, Београд, 1998.
13. Кегли, В. Ч. и Виткоф, Р. Ј., Светска политика – тренд и транзиција, Београд, 2004.
14. Кутлешић, В., Организација власти – упоредна студија бивших социјалистичких држава Европе, Београд, 2002.

15. Price, A., The Fout, Stroke Cycle in security Studies, „International Affairs 74”, no 4, October, 1998.
16. Петровић, Н., Економски чиниоци политике одбране, Војно дело бр. 6, Београд, 2001.
17. Марковић, Д., Демократизација својинских односа у функцији развоја демократског политичког система, ИПС, Политичка Ревиија бр 2, Београд, 2005.
18. Маџар, Љ., Развојно језгро и суштина конкурентности, Београд, 2004,
19. Матић, П., Узроци политичке кризе у Србији, ИПС, Политичка ревија бр. 1, Београд, 2005.
20. Маслеша, Р., Теорије и системи сигурности, Сарајево, 2001.
21. Милошевић, З., Модернизација и национализам, Шабац, 2006.
22. Мићовић, В., Глобализација и нови светски поредак, Београд, 2001.
23. Ракић, М. и Вејновић, Д., Систем безбједности и друштвено окружење, Бања Лука, 2006.
24. Ракић, М., Безбедносна превентива, ИПС, Београд, 2006.
25. Ракић, М., Државна политика и модели безбедносне организације, ИПС, Политичка ревија бр 1, Београд, 2005.
26. Ракић, М., Неки од модела безбедносне политике, ИПС, Политичка ревија бр. 2, Београд, 2005.
27. Ракић, М., Неки од нетрадиционалних модела угрожавања безбедности и развоја државе и друштва, ИПС, Београд, 2005.
28. Ракић, М., Неки од егзистирајућих проблема у односима политике безбедности у ванредним ситуацијама, ИПС, Београд 2005.
29. Ракић, М. и Остојић, М., Управљање ваздушним простором као фактор безбедности, Шабац, 2003.
30. Стиглиц, Е. Ј., Протуречности глобализације, СБМ-х, Београд, 2004.
31. Суботић, Д., Управљање људским ресурсима у политици, ИПС, Политичка ревија бр. 2, Београд, 2005.
32. Устав СРЈ 1990.
33. Фатић, А., Нови међународни односи, Београд, 1999.

УДК: 327.84(075.8)(049.32);
327.56(075.8)(049.32);
351.86(075.8)(049.32);
351.74/75(075.8)(049.32)

О ЈЕДНОМ УЏБЕНИКУ НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Предраг Илић

Универзитет Синергија у Бјељини, Правни факултет

У раду је предочен критички осврт на уџбеник *Национална безбедност* проф. др Андреје Савића. Мада се аутору одаје признање због храбрости да изда први такав уџбеник у нашој земљи, износи се и читав низ примедби. Оне се односе, пре свега, на композицију и садржај уџбеника, његов стил и језик, као и на бројне материјалне, граматичке и друге грешке и пропусте. С тим у вези, може се закључити да је овај уџбеник донео више штете него користи његовим корисницима, па би требало размотрити оправданост његовог даљег коришћења.

Кључне речи: *уџбеник, национална безбедност, композиција, садржај, стил, материјалне грешке, граматичко-правописна коректност.*

Пре три године појавио се, у издању Криминалистичко-полицијске академије (КПА) из Београда, уџбеник јединственог наслова у српској безбедној литератури и науци до тада. Реч је о првом уџбенику под насловом *Национална безбедност*, из пера др Андреје Савића, доскорашњег редовног професора КПА и актуелног професора и директора београдске Академије за безбедност и дипломатију.¹ Уџбеник има 336 страна. Публикован је у тиражу од 350 примерака, у брошираној форми (ISBN 978–86–7020–120–0).

Иако је уџбеник, већ због самог наслова, а још више због свог садржаја, одмах привукао моју пажњу, до сада нисам износио своје мишљење, очекујући да ће то учинити неко од формално позванијих аутора – пре свега неко са Катедре за безбедност КПА, која је дала зелено светло за објављивање тог уџбеника, или неко из све бројнијих високошколских установа у нашој земљи, на којима се изучава национална безбедност (Факултет безбедности, Факултет политичких наука, Академија за дипломатију и безбедност и бројни правни факултети, како државни, тако и приватни). Како, међутим, до сада није

¹ Савић Андреја: *Национална безбедност*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2007.

било ни једног осврта на ту, свакако, интересантну књигу, сматрам да је то потребно учинити, макар и са извесним закашњењем. Чињеница да је КПА само две године касније објавила уџбеник другог аутора под истим насловом може се тумачити као фактичка критика Савићевог уџбеника.²

Сматрам да појава и коришћење ове књиге не само да заслужује, већ и захтева пажњу и наше научне и стручне јавности због неколико разлога. Први је да је то прва књига под овим насловом код нас, други је план и композиција, као и сам садржај овог уџбеника, трећи је у вези са бројним нејасноћама којима обилује, четврти су пропусти и материјалне грешке које су дошле до изражаја, итд.

1. Сваки **првенац** у било којој области друштвеног стваралаштва, а нарочито у науци, заслужује осврт и оцену, тј. одређивање других аутора према њему. То је потребно, како са становишта развоја науке која је у питању, тако и са становишта аутора таквог дела. Ако се ради о квалитетном научном делу (а високошколски уџбеник би требало, у суштини, увек да буде једно такво дело), оно мора да представља бар корак напред у развоју науке којој припада, па то не би смело да остане незапажено од других посленика те науке. Ако се, пак, ради о промашају, ни то не би требало да остане без осврта, опет у интересу развоја науке која је у питању.

Када је у питању уџбеник *Национална безбедност* др Андреје Савића, већ је речено да је то први уџбеник под тим насловом на простору наше земље, па та чињеница, сама по себи, заслужује да буде наглашена и поздрављена. Иако, истине ради, треба рећи да тај уџбеник не представља пионирски подухват у правом смислу те речи, јер и по концепцији и по главнини свог садржаја много подсећа на један ранији уџбеник истог аутора („Увод у државну безбедност“, 1994. и 2000), др Савић, свакако, заслужује признање за његово објављивање у време када је код нас још увек у повоју и наука о безбедности уопште и наука о националној безбедности. Већ само преименовање материје државне безбедности у националну и дефинисање националне безбедности, а затим и концепт и садржај уџбеника под тим насловом, не могу а да не буду од значаја за нашу науку о националној безбедности. Ако ништа друго, то је морало да подстакне расправе међу посленицима те науке о наведеним питањима, што, заиста, није мала ствар за њен развој.

2. Важнији разлог за овај осврт представља **план и композиција овог уџбеника**, с једне стране, и његов **садржај**, с друге. Пре него што бих изнео свој став о овим врло битним елементима овог уџбеника читаоце би требало укратко информисати о плану и композицији за које се аутор одлучио.

Ако се изузму уобичајени делови сваког уџбеника – предговор, одабрана литература и садржај – уџбеник *Национална безбедност* поменутог аутора има увод и три главе. У уводу, под насловом „Теоријски приступ научно-наставној дисциплини“ (стр. 1–11), аутор се бави појмовним и методолошким

² Мијалковић В. Саша: *Национална безбедност*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2009.

приступом наставно-научној дисциплини *Национална безбедност*, њеним предметом и методама проучавања и местом у систему наука. Уз то, он се одређује и према политичкој и уставно-правној концепцији безбедности и према политичком криминалитету као предмету проучавања.

Прва глава носи наслов „Теоријски оквири националне безбедности“ (стр. 13–73) и има шест поглавља: 1. Дефинисање безбедности (проблемски приступ); 2. Дефинисање система безбедности (проблемски приступ); 3. Теоријска схватања националне безбедности; 4. Однос националне и појединачне безбедности; 5. Однос националне и међународне безбедности и 6. Однос националне и приватне безбедности.

Друга глава има наслов „Обавештајна служба – основна категорија изучавања“ (стр. 75–168) и осам поглавља: 1. Теоријски приступ обавештајној служби; 2. Место и улога обавештајне службе у политичком систему; 3. Историјат обавештајне службе; 4. Врсте обавештајних служби; 5. Организациона структура обавештајне службе; 6. Методологија рада обавештајне службе; 7. Обавештајне активности методом прикупљања података из отворених извора, и 8. Остали обавештајни методи.

Наслов треће и највеће главе (стр. 169–328) јесте „Савремени национални обавештајно-безбедносни системи“. Она је подељена на кратак увод и три велике целине. Прва је посвећена националним обавештајно-безбедносним системима држава које улазе у тзв. Групу 8 (САД, Велика Британија, Немачка, Француска, Италија и Русија). У оквиру друге су обрађени национални обавештајни системи суседних земаља (Мађарске, Румуније, Бугарске и Албаније), док су у трећој постјугословенски национални обавештајно-безбедносни системи (Србије, Црне Горе, Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине и Македоније).

Не оспоравајући аутору овог уџбеника пуно право на сопствени концепт и композицију поменутог уџбеника сматрам да му се поводом њих мора поставити неколико значајних питања. Прво се односи већ на његову одлуку да у уџбенику под насловом *Национална безбедност* две од три главе буду посвећене обавештајним службама и националним обавештајно-безбедносним системима и да те две главе заузму чак 3/4 целог уџбеника.

Ако се, донекле, и може разумети ауторова закупљеност обавештајним службама и њихово уздизање на пиједестал основне категорије изучавања ове наставне дисциплине, неминовно се поставља питање – да ли има још неких категорија и области које изучава та дисциплина? Ако их има, а ја сам уверен да их има, зашто се нису нашле у садржају уџбеника под тим насловом? А ако их нема (како, изгледа, сматра аутор), чиме се, онда, може правдати наслов овог уџбеника? Зар његовом садржају не би били примеренији наслови: „Обавештајне службе и обавештајно-безбедносни системи“, или: „Национална безбедност и савремени обавештајно-безбедносни системи“?

Или, само: „Савремени обавештајно-безбедносни системи“? Сводећи обимну и врло сложену материју националне безбедности скоро искључиво на обавештајне службе и њихове системе, аутор је своје студенте и друге неупућене читаоце, у суштини, дезинформисао и довео у заблуду о укупном садржају те материје. Они су, ни криви ни дужни, остали ускраћени чак и за елементарна сазнања о већини других, исто тако важних категорија и области националне безбедности. Тај пропуст је утолико чуднији јер је познато да аутор уџбеника није само теоретичар безбедности. (Он је, наиме, био дугогодишњи радник Службе државне безбедности Републике Србије и њен последњи начелник, а затим и први директор Безбедносно-информативне агенције).

Будући да се зна да је један од најважнијих услова за квалитетан уџбеник репрезентативност садржаја, односно пружање основних појмова и знања из области за коју се пише, онда се за овај уџбеник може констатовати да ни изблиза не задовољава тај услов. (Када бисмо проблематику националне безбедности покушали да представимо, ликовно, као кућу, могло би да се каже да кућа коју нам је предочио др Савић нема ни темеље, ни зидове, ни кров. Једино што је на њој солидно, па, чак, и пресолидно представљено јесу прозори, кроз које становници те куће гледају своје окружење и кроз које окружење може да загледа у кућу и њене житеље). Какве последице то може да произведе код оних студената који су до сада о националној безбедности учили из овог уџбеника и код оних који ће убудуће то чинити није тешко закључити.

3. Трећи разлог за осврт на овај уџбеник у вези је са **питањем јасноће и разумљивости** садржаја изложеног у њему, јер се те карактеристике с правом сматрају изузетно битним за квалитет сваког уџбеника. Од аутора уџбеника се, наиме, очекује да све релевантне чињенице изложи на најбољи начин, а о свим проблемима, чак и оним најсложенијим, пише јасно и разумљиво.

Студенти и остали корисници овог уџбеника, немају, нажалост, много среће ни по овом питању. Ако се изузме трећа глава (којој, иначе, није место у овом уџбенику), остали његови делови препуни су компликованих и конфузних, а често и нелогичних и контрадикторних тврдњи и формулација. Пошто би цитирање свих примера за ову констатацију заузело превише простора у овом осврту, у наставку се наводе само они карактеристични.

Први је везан за покушај аутора да дефинише кључни појам – националну безбедност. Ево како тај покушај изгледа: „Полазећи од свега што је до сада изнето, сматрамо да би се национална безбедност могла дефинисати као *унутрашња и спољна безбедност у односу на безбедносне изазове, ризике и претње, с једне стране и активности специјализованих институција и система националне безбедности у остваривању државне самобитности и заштите виталних националних интереса, уз поштовање владавине права, с друге стране.*“ (подв. у ориг. – П. И.).³ Како ће ову лоше

³ Савић, А., нав. д., стр. 59.

срочену, лоше изведену и, у суштини, кружну дефиницију („национална безбедност (је) ... унутрашња и спољна безбедност...“) схватити студенти и шта ће из ње научити о националној безбедности велико је питање.

Сличне дефиниције и формулације могу се наћи у скоро целој првој глави овог уџбеника, што се може видети на следећим примерима:

– „Нespoјивост и екстремна супротстављеност циљева, понашања и средстава носилаца угрожавања и **истих** (подв. П. И.) елемената безбедности указује нам на то да је могуће (у пракси) успоставити само одређено **стање толерантности** (sic!) између безбедности и небезбедности (...).“⁴

– „**Најчешће** тумачење појма безбедности полази од претпоставке да се под тим термином подразумева одређено **стање, организација, функција или систем или пак све то** (sic!) **заједно**. (...) Безбедност у енциклопедијском смислу **најчешће** подразумева сагледавање свих општих аспеката елемената који чине њен дефинициони оквир (...). (...) При одређивању појма безбедности, полази се, **углавном**, од става да је безбедност основни атрибут сваке државе и да је везан за њену заштитну функцију“.⁵

– „Могуће је и схватање безбедности као **границе процеса промена у политичком систему у складу са идеолошком пројекцијом**, (sic!) која даје вредностима идеологије облик вредности-норме, а самим тим безбедност постаје **супстрат** основних друштвених норми“.⁶

– „На тај начин превазиђено је гледање да се заштитна функција државе остварује само преко субјеката безбедности (полиције и војске ...), чиме је извршено издвајање функције безбедности **као самосталне функције** и њене **идентификације** (sic!) са заштитном функцијом у целини (...) (...) Из овако одређених појмова, може се извести закључак да се функција безбедности и заштитна функција **не разматрају као посебне и различите самосталне категорије**“ (стр. 17).

– „Већина других **нивоа-јединица** анализе фокусира се на различите **нивое** и референтне објекте (национална, међународна, регионална, глобална, појединачна, друштвена и друге безбедности), које се, **са становишта теоријских основа различитих гледишта** (sic!), углавном уклапају у ове јединице анализе“ (стр. 36).

– „У науци се раздвајају појмови безбедност државе (...) и безбедности друштва (...). Међутим, једно без другог не може, јер држава (...) кад изгуби суверенитет престаје да буде држава, а **друштво** када изгуби идентитет престаје да постоји као **суверена категорија** (sic!)“ (стр. 39).

– „У теорији постоје **тешкоће значењског садржаја појмова националне безбедности и државне безбедности**. (sic!) (...) (...) Пошто се у глобализа-

⁴ Исто, стр. 15.

⁵ Исто.

⁶ Исто, стр. 16.

цији умањује улога државе, постоје трендови да се, са ужег тумачења националне безбедности као државне безбедности, **прошири** (sic!) на надржавне (sic!) и подржавне (sic!) актере и факторе. Наш приступ уважава **проширено** значење концепта националне безбедности и система националне безбедности, **али** ће се (sic!) кретати у оквиру државне безбедности (...) (стр. 39/40).

– „**Вестфалски модел** (...) представља **основни концепт** неких великих теоријских приступа међународним односима, укључујући нео-реализам и нео-либерални институционализам за које он представља **емпиријску правилност**. У нео-реализму, онтолошки дате вредности у међународном систему представљају **Вестфалске државе** (...) (...) Исто тако, Вестфалски модел представља **аналитичку претпоставку** нео-либералног институционализма. **Претпоставља се** (sic!) да су овде чиниоци Вестфалске државе **уједињени рационални аутономни ентитети** који теже да максимално повећају своју сврсисходност (...). (...) **Вестфалски модел** (...) (...) Схвата се **пре као правилност у понашању**, заснована на заједничким схватањима, **него као аналитичка претпоставка** (sic!) (...) (...) Компромитовање **Вестфалског мира** (sic!) се, сада, у условима глобализације, врши **око неколико модалитета** (конвенција, уговора, присила и наметања) (...)“ (стр. 40–42).

– „Трећи правац осуђује **поредак у смислу достигнућа људске еманципације** (sic!), а четврти правац истраживања на тему глобализације истражује **да ли**, и у ком смислу, **глобализацију** можемо сматрати **вичном** (sic!) у стварању поретка, као процеса без **коначне државе** (sic!) или као различитом политичком **облику** (sic!) глобализованог света (...)“ (стр. 47).

– „Колективна безбедност је заснована на три главна стања – **те** (sic!) државе се морају одрећи употребе војне силе да преправе *status quo*; да **они** (sic!) морају **појаснити њихов поглед националног интереса да учествују у интересу међународне заједнице** (sic!); и да државе морају превазићи своје страхове и научити да верују **једни** (sic!) другима“ (стр. 49).

– „Одређење националне безбедности би требало, свакако, да укључи **одсуство** или бар такву природу **претње** по опстанак и независност нације-државе, који омогућују да се сопственим и, евентуално, савезничким и другим средствима (...) оне отклоне и, с тим у вези, **отклони одсуство** (sic!) **страха, односно осећање спокојства**“ (стр. 54).

– „Само уколико **спољни** и домаћи **фактори у оквиру држава** (sic!) **претпостављају** (sic!) да постоје „**национални интереси**“ (подразумева услове који се желе од стране свих земаља, посматраних као једно лице), постоји довољан разлог да се они сматрају као „**светски интереси**“ (стр. 54).

Нејасноћа има и у многим краћим и, наизглед, једноставнијим реченицама:

– „Изразита **планетарна угроженост** човечанства најчешћи је **разлог** што наука није дошла до општеприхваћене дефиниције појма безбедности“ (стр. 18).

– „У контексту националне безбедности значајна је и улога коју грађани могу да имају као „пета колона“, подржавајући интересе неке друге државе. **Та попустљивост државе** (sic!) замагљује границу између појединачне и националне безбедности (...)“ (стр. 63).

– „Појединачна безбедност је под позитивним и негативним утицајима државе, а **основе за дискриминацију између** појединачне и међународне безбедности **представљају** сталну **противречност**“ (стр. 64).

– „Теоретичари из школе мишљења о глобалном друштву (...) прихватају (...) да је крај хладног рата био **окарактерисан** (sic!) не само повећањем глобалне свести и **стварања опсега** (sic!) **глобалних социјалних кретања** (...)“ (стр. 65).

– „Такви конфликти представљају критични проблем **за међународну заједницу** без обзира **да ли се мешају** (sic!) у унутрашње послове суверених држава (...)“ (стр. 65).

– „Исто тако, глобализација се сагледава и у вези са окружењем у којем се државе налазе. Она се представља као **право за степен повезаности међу државама**, (sic!) (...)“ (стр. 69).

– „Немачки теоретичар Еразмус (...) шири поље егзистенције тајне и на ниво односа **унутар саме државе** јер и „пријатељи“ и **пријатељске земље** (sic!) могу имати тајни које крију једна од друге (...)“ (стр. 83).

– „**Појам противника** подразумева да обавештајне службе делују према **непријатељу**. Противник може бити спољни и унутрашњи. (...) – *Спољни противник* (подв. у ориг. – прим. П. И.) може бити **пријатељ, потенцијални непријатељ и непријатељ**“ (стр. 87).

– „Знатно **пре појаве држава** настала је потреба за тајном (...). **Појавом држава јавља се елемент тајности** (sic!) и конспиративности.“ (стр. 96).

– „Ратови (...) се нису могли успешно водити без познавања противника (...). У том контексту доминантна је употреба **еуфемизма** (sic!) шпијунажа и тајне службе.“ (стр. 96).

– „Временски фактор код грађанина као тактичког циља је релативан, од **најкраћег** (sic!) до више година, што зависи од више фактора“ (стр. 95).

– „У **спољним и унутрашњим условима** (...) (sic!) обавештајне службе се у другој половини 18. и почетком 19. века диференцирају на **спољне и унутрашње**“ (стр. 104).

Поводом ових и многих других сличних формулација у овом уџбенику вреди се подсетити речи др Мидхата Шамића о значају јасног излагања у научним делима: „**Писац не пише за себе, и према томе не смије да пише тако да само он зна шта мисли и шта хоће да каже**, а читалац може да разбија главу како би то одгонетнуо. Писац треба увијек да има пред очима читаоца, за кога у ствари и пише; **све своје знање о предмету (...) он треба читаоцу да саопшти на тај начин да овај одмах схвати његову зами- сао**, чак и у случају да о предмету врло мало зна, или да ништа не зна“.⁷

⁷ Šamić Midhat, *Kako nastaje naučno djelo*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1972, str. 109.

Интересантно је, иначе, да се после 100. странице овог уџбеника нагло смањује број конфузних и нејасних реченица и формулација, али се у тај преостали део уџбеника нећу упуштати, због већ поменутог става да њему и нема места у уџбенику под насловом *Национална безбедност*.

4. Четврти разлог за осврт на овај уџбеник јесте чињеница да у њему има много **материјалних грешака и пропуста**, које, такође, доводе у заблуду његове читаоце. Највеће материјалне грешке начињене су у 3. поглављу друге главе овог уџбеника, под насловом „Историјат обавештајних служби“ (стр. 95–106). Иако ни овакво поглавље не би требало да се налази у овом уџбенику, и иако се у њему више говори о историјату обавештајних активности, него о историјату обавештајних служби, оно се не може заобићи у овом осврту, због великог броја озбиљних огрешења аутора о елементарну и лако проверљиву историјску истину. У њему има и нетачно наведених имена и нетачних биографских података о многим познатим историјским личностима, као и нетачних података о значајним историјским догађајима и процесима.

Тако се, рецимо, за најстарији **писани извор** о постојању обавештајних активности каже да он „датира из периода **4.000 година пре нове ере**“ (стр. 98), иако је познато да из тог периода још увек нису пронађени писани извори. За Џингис Кана се наводи име **Гемуџин** (стр. 101), иако треба да стоји Темуџин, или Темучин. Папа Гргур IX, или Григорије IX, назива се **Глигоријем** (стр. 101). Чувени шпански инквизитор, кардинал Томас де Торкемада је „прекрштен“ у **Томаса де Торквеа** (стр. 101). Његово деловање и кулминацију инквизиције аутор везује за почетак 16. века, иако је Торквемада умро при крају претходног века. **Увођење** саме **инквизиције**, односно инквизиторских судова аутор датира у 1233, уместо у 1231. годину. За **Византију** се каже да је настала 385, уместо 395 (стр. 100). За чувеног **Луја XIV** (познатог под надимком „краљ Сунце“) пише да је живео од 1214. до 1270. (стр. 102), иако се он родио тек 1638. **Успостављање дипломатских мисија** између „европских властодржаца“ је наводно „међународноправно регулисано 1648. на Вестфалском конгресу“ (стр. 103), итд.

Није тешко сложити се у закључку да оволики број чињеничних грешака тешко компромитује не само овај уџбеник, већ и његовог аутора, који је, ипак, доктор друштвених наука и професор (на више српских и страних) универзитета.

5. Пети разлог за овај осврт представљају неке **крупне грешке у цитирању** коришћене литературе **и у употреби фуснота**. Из мноштва примера овде се најпре наводе они са странице 99.

Поткрепљујући тврдњу да је Мојсије још у 12. веку п. н. е. (аутор пише само „п. н. е.“, иако се то може читати и као „пре“ и као „после“ нове ере) користио шпијуне у прибављању информација о непријатељу, аутор „извлачи“ фусноту бр. 40, која просто врви тешким грешкама и некоректностима. Он се у њој, најпре, позива на један текст из књиге „Шпијуни“ Ричарда Плата, у којој се уопште не говори о Мојсију, већ о његовом наследнику Исусу Навину. Ме-

шајући парафразирање и цитирање, аутор се поводи за преводиоцем ове књиге, па Мојсијевог наследника назива Јошуом, уместо Исусом Навином, што већина српских и православних читалаца сигурно неће добро разумети.

У другом пасусу исте фусноте аутор помиње Мојсија на начин који за службује да се цитира интегрално: „У Старом завету се, такође **спомињу 12 шпијуна преко којих је Господ наложио Мојсију да их пошаље у земљу Какан** (подв. П. И.) речима: 'Разгледајте добро земљу каква је, какав је народ који је насељава, је ли јак или слаб, да ли их има мало или много, јесу ли добри или зли, какви су им градови у којима живе, јесу ли утврђени, да ли становништво станује под шаторима или утврђењима, да ли им је земљиште плодно или не, да утврдите колико расположивог дрвета имају, проучите их и донесите плодове'“.

Уз катастрофално парафразирање почетка приче о Мојсију и његовим шпијунима и уз чињеницу да **уопште није навео извор којим се послужио приликом цитирања наведене инструкције**, аутор је у овом делу исте фусноте начинио још три крупне грешке. Он се, најпре, није послужио цитатом „Старог завета“ и „Библије“ из прве руке, како би било исправно, будући да су доступни многобројни преводи тих књига на српски (и до скоро српскохрватски) језик. Поводећи се, овог пута, за својим ненаведеним извором, он, затим, цитирану инструкцију 12-торици шпијуна приписује Господу, а не Мојсију, што демантују сва доступна издања Старог завета и Библије и библијска историја и теологија. На крају, он пише о некаквој земљи „Какан“, не повезујући је уопште са земљом Ханан, коју је поменуо само две странице раније, у цитату за који је, иначе, навео извор.⁸ Да је овом питању посветио само мало озбиљнију пажњу, могао је све ове грешке да избегне, консултујући бар „Илустровану Библију за младе“, у издању ваљевског „Гласа Цркве“ или сличне публикације популарног типа.⁹

Наведени примери неправилног и некоректног цитирања и писања фуснота само су кап у мору сличних грешака којима, нажалост, обилује уџбеник др Савића. Најбројније су оне које се тичу употребе документарних, односно библиографских фуснота. Ту има пуно неуједначености и недослед-

⁸ Исто, стр. 97.

⁹ У поменутој „Илустрованој Библији за младе“ могао је да о овој причи из 13. главе „Четврте књиге Мојсијеве“ прочита следећи текст:

„Рече Господ Мојсију:

‘Пошаљи све главаре племенске да уходе земљу Хананску, коју ћу дати народу израиљском!’

Мојсије посла дванаесторицу главара у извидницу у Хананску земљу и рече им:

‘Идите и видите каква је земља, је ли добра или рђава? Видите какав је народ тамо, је ли јак или слаб, да ли је малобројан или многобројан? Каква су насеља у којима живи; да ли станују под шаторима или у тврдим градовима? Какво је тло, плодно или кршевито? Има ли на њему дрвећа, или нема? Будите одважни и донесите нам плодова те земље’“ . („Илустрована Библија за младе“, Глас Цркве, Ваљево, 1994, стр. 158).

ности у навођењу наслова цитиране или коришћене литературе (поједини наслови су дати под наводницама, а други без њих; поједини су подвучени, а други нису). Има много и „превођења“ латиничних наслова и целих библиографских јединица на ћирилицу, као и мешања та два писма у истим јединицама. Има, затим, неадекватне употребе латинске скраћенице „ор. cit.“ итд. Конкретне примере скоро да и не вреди помињати због њихове бројности, односно додатног оптерећивања овог осврта.

Уместо да правилном писању документарних и експликативних напомена посвети адекватну пажњу и да, на тај начин, поучи своје студенте и будуће докторанте како се тај, занатски, део писања научних радова изводи, аутор овог уџбеника је то урадио не само непажљиво и несавесно, него и крајње нестручно.

6. Уз све што је до сада речено, посебан разлог за писање овог осврта јесу **стилске одлике и граматичка и правописна (не)коректност** овог уџбеника. Као што се из многих цитата који су већ наведени из њега може видети, и језик и стил изражавања аутора овог уџбеника прилично су далеко од уобичајених стандарда за високошколске уџбенике у том погледу. Томе треба додати и чињеницу да има и подоста баналних граматичких и правописних грешака, које, пре свега, иду на душу његовог лектора. Међу тим грешкама преовлађује зачуђујуће лоша употреба падежа, односно њихова промена, попут оне из једне реченице о Александру Македонском, на стр. 100.: „Своје умеће у вођењу рата (...) треба да захвали и свом учитељу Аристотелу, **што** је историја описала у **многим** његовим освајачким подухватима. (sic!)“. Ту су, затим, неадекватна употреба страних речи и израза, грешке у употреби интерпункцијских знакова и у структури и односу реченица и пасуса, што се, такође, може уочити већ из примера под тачком 3. овог осврта. Наводим још само неколико необичних случајева недовршених реченица:

– „Исти појам (тј. појам „*intelligence*“ – прим. П. И.) означава, **са једне стране**, процес снабдевања политичких одлучилаца знањем које се тиче садашњих прилика, трендова, способности и интенција страних земаља и група унутар њих, јер су информације, у свету који се одликује постојањем великог броја суверених држава, 'основни елементи националне моћи'“ (стр. 77). (**Друга страна** се не помиње ни у реченици која следи – П. И.).

– „Њена улога (тј. улога обавештајне службе – прим. П. И.) представља највећу непознаница у разумевању процеса политичког одлучивања уопште, тако да су анализе и процене о међусобном односу обавештајне активности и политике изузетно сложене и **изискивају** (sic!) **темељито**“ (стр. 90).

– „Или, они који су били једном купљени, подложни су **алтернативним**.“ (Овом реченицом завршава се, иначе, и последњи пасус и читаво једно поглавље – прим. П. И.) (стр. 154).

~ • ~

Шта рећи о овом уџбенику после свега што је наведено?

Прво. Уз све поштовање за храброст др Савића да приступи изради овог уџбеника, овај његов покушај јасно показује да за улазак у један тако озбиљан подухват храброст не може да буде ни довољан услов ни гарант његовог квалитета. Зато је, очигледно, потребно много више од тога: најпре, одлично, скоро свеобухватно познавање материје која се обрађује, затим солидан, тј. јасан стил и начин изражавања, брижљива припрема потребне грађе и још брижљивије писање и редиговање и, на крају, добра сарадња аутора са рецензентима, уредницима, лекторима и коректорима.

Друго. Заиста је, у најмању руку, чудно да аутор бројних уџбеника из области безбедности кога неки сматрају најпознатијим теоретичаром националне безбедности не само у Србији, већ и у њеном ширем окружењу, може да начини толико пропуста у тексту. Питање одговорности за то се, наравно, мора проширити и на рецензенте овог уџбеника, њеног уредника и лектора и коректора.

Треће. Због свих наведених недостатака сасвим је сигурно да је употреба овог уџбеника у изучавању проблематике националне безбедности већ до сада имала више негативних него позитивних ефеката, па би оне високошколске установе на којима се тај уџбеник и даље користи требало озбиљно да размисле о оправданости његове даље употребе.

Четврто. Мада овај уџбеник није погодан за изучавање материје која се односи на националну безбедност, то не значи да нема вредност. Његова друга и трећа глава би се, уз извесне измене и солиднију припрему, могле искористити као релативно добра основа за уџбенике из области обавештајних служби и савремених обавештајно-безбедносних система.

Пето. Овај уџбеник, ма какав био, могао би да буде добар повод за организовање једног или више научних и стручних скупова који би се бавили кључним питањима и проблемима националне безбедности у нашој земљи. Тиме би његов допринос развоју ове наставно-научне области, свакако, био много већи него што је до сада био.

ПРИСТУП МЕТОДОЛОГИЈИ ИНТЕГРАЛНОГ УПРАВЉАЊА РИЗИКОМ У ОРГАНИЗАЦИЈИ

Зоран Кековић

Универзитет у Београду, Факултет безбедности

Горан Глишић и Ненад Комазец

Министарство одбране Републике Србије, Војна академија

У динамичном окружењу свака организација би морала да обезбеди процес управљања ризицима, који ће бити у стању да непрестано детектује промене и одговара на њих. Методологија процене ризика описана у овом раду је општег карактера и стога може бити примењена на широк спектар активности, одлука и операција било којих јавних, приватних или друштвених предузећа, асоцијација, група или појединаца. Ипак, њена примена подразумева одређене предуслове којима се овај рад такође бави.

Кључне речи: *ризик, организациони циљеви, иштићене вредности, методологија процене, управљање ризицима.*

Увод

Независно од врсте и величине, организације се суочавају са ризицима који могу утицати на остваривање њихових циљева. Ти циљеви могу се односити на разне организацијске активности, од стратешких иницијатива до операција, процеса и пројеката, и могу се огледати у друштвеним, заштитним, безбедносним и исходима који се односе на окружење, затим у виду комерцијалних, финансијских и економских мера, друштвених, културних, политичких, као и утицајима на репутацију.

Све активности организације укључују ризике којима се мора управљати. Процес управљања ризицима доприноси одлучивању тиме што узима у обзир неизвесност и могућност појаве будућих, намераваних или ненамераваних, догађаја и околности и њихових утицаја на прихваћене циљеве.

Суштинска фаза управљања ризицима је процена ризика. У оквиру систематизације радних места у разним пословним јединицама и организацијама формиран су тимови за процену ризика, а оперативном особљу је у опису радног места, као један од радних задатака, наведено и поштовање начела управљања ризицима. Руководиоцима је као обавеза прописано праћење спровођења, као и вођење релевантних евиденција и прикупљање података од значаја за управљање ризицима. На тај начин управљање ризицима постаје саставни део организационе културе, са визијом да постане доминантан метод у пословању.

Основни предуслови

При процени ризика организација мора да обави процес идентификације, анализе и оцене свих разумно предвидивих ризика, као што су: општи пословни, ризици на раду и у радној околини, правни ризици, ризици од криминалног деловања, од деловања нелојалне конкуренције, од деловања осталих трећих лица, од пожара и елементарних непогода, као и од неусаглашености организације корисника са стандардима менаџмента квалитетом организације.

Основни оперативни приоритети у изради и примени методологије за процену ризика су *нормативно регулисање* те материје, као и *информатичка подршка*.

Нормативно регулисање подразумева следеће поступке у изради и примени методологије за процену ризика:

- одредити параметре за оцену нивоа ризика и односне акције;
- прописати све обрасце у области процене ризика, начин попуњавања и примене;
- прописати начин комуникације између организационих јединица одговорних за послове процене ризика – узимајући у обзир правила сигурности, безбедности и заштите података;
- систематизовати радна места која ће се бавити проценом и управљањем ризиком као јединим задатком са довољним бројем извршилаца;
- прописати поступак процене и управљања ризиком у промету роба и услуга, с обзиром на информатичка ограничења и потребу сарадње са другим субјектима;
- приступити дефинисању критеријума за повлашћене учеснике у поступку, како би им се одредио одговарајући статус и третирање у анализи ризика. Омогућити организацијама које послују у складу за законом брзо кретање роба и услуга у складу са принципима слободне трговине, а ресурсе усмерити ка стварним ризицима.

Испуњавањем тих предуслова моћи ће да се изради спроводиво оперативно Упутство о садржају и начину рада на пословима процене и управљања ризиком у области заштите лица, имовине и пословања привредних и других субјеката.

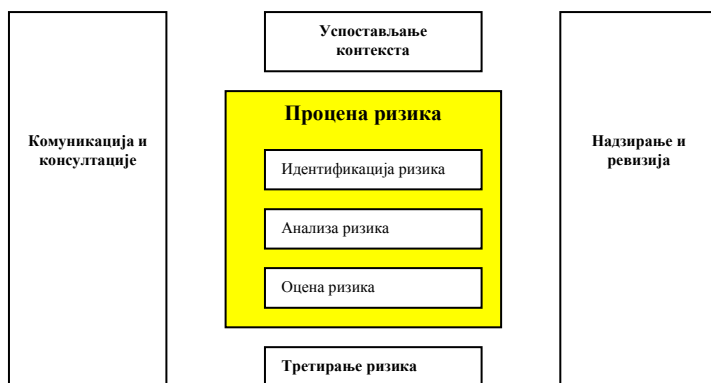
Имајући у виду досадашња искуства са временом потребним за израду и имплементацију процеса процене ризика и неопходност увођења што квалитетнијих алата за процену ризика, у складу са новим ризицима, приступа се доради/допуни постојећих алата процене ризика, уз поштовање оперативних приоритета:

- активирање порука/налога процене ризика преко свих критеријума (већи број карактера – могућност уноса квалитетније поруке и налога за поступање);
- нови критеријум/допуна старих критеријума у складу са општим приоритетима безбедности;
- мерљивост резултата по врсти, броју, фискалном ефекту и сл.;
- аналитички алати у информативном систему;
- процена ризика у евиденцији идентификованих активности;
- утврђивање начина попуњавања записника о ризицима (исказ о ризицима);
- процена ризика при потврди услуге;
- обједињавање свих база података у јединствену базу података.

Од немерљивог значаја су претходно прикупљени подаци о свему што би могло помоћи при одређивању критеријума, као и њихова систематизација у употребљиву базу података. У том смислу користе се сазнања и подаци свих пословних јединица, али и разни јавно публиковани подаци, као и подаци других државних органа и организација, као што су нпр. МУП, БИА, Војска, Пореска управа, Народна банка, Агенција за привредне регистре и други.

Процес процене ризика

Процена ризика је свеукупан процес идентификовања, анализе и оцене ризика.¹

Слика 1 – Процес управљања ризицима¹

¹ ISO TC 223/SC: Управљање ризицима – Упутство о принципима и имплементацији управљања ризицима.

Идентификовање ризика

Идентификовање ризика подразумева процес проналажења, прописивања и карактерисања елемената ризика који су релевантни за циљеве управљања ризицима, односно процене ризика. Организација би требало да идентификује изворе ризика, догађаје или низ околности, као и њихове потенцијалне последице. Циљ тог корака је састављање *свеобухватне листе ризика* заснованих на оним догађајима и околностима које могу помоћи, спречити, умањити или успорити остваривање циљева. Свеобухватна идентификација и регистрација ризика је од суштинске важности, јер се ризик који у том стадијуму није идентификован искључује из даље анализе. Идентификација би требало да укључи све ризике без обзира на то да ли су под контролом организације или нису, односно и спољне и унутрашње.

У идентификовању ризика веома су битне релевантне и ажуриране информације, што се односи и на одговарајуће претходне информације о ризику, уколико је могуће доћи до информација такве врсте. Људи који имају одговарајуће знање такође би требало да буду укључени у идентификовање ризика. Након идентификовања онога шта би могло да се деси неопходно је узети у разматрање и узроке и сценарије који показују до каквих последица може доћи. Сви важнији узроци требало би да буду узети у разматрање.

При идентификовању ризика такође је важно узети у разматрање и ризике који су у вези са неискоришћеним приликама.

Анализа ризика

Анализа ризика односи се на разумевање ризика. Она пружа улазну информацију о оцени ризика и одлукама да ли ризици треба да се решавају и које су то одговарајуће (најприхватљивије) стратегије у третирању ризика. Обухвата разматрање узрока и извора ризика, њихових позитивних и негативних последица, као и вероватноћу појављивања тих последица. Такође, могу се идентификовати и фактори који утичу на појаву последица и вероватноћу њиховог појављивања. Ризик се анализира тако што се одређују последице и вероватноћа њиховог настанка, као и остале особине ризика. Догађај или низ околности могу имати вишеструке последице и утицати на већи број циљева. Такође, треба размотрити постојећу контролу ризика и њену ефикасност.

Начин на који су вероватноћа настанка ризика и његове последице изражени и начин на који се они комбинују ради оцењивања степена ризика варираће у зависности од типа ризика и сврхе у које ће се излазна информација о процени ризика користити. Сви они морају бити у складу са критеријумом ризика. Такође, важно је размотрити међузависност различитих ризика и њихових извора.

Сигурност у оцене ризика и њихова осетљивост на предуслове и претпоставке треба да буду размотрени у анализи и да ефективно буду пренети доносиоцима одлука и осталим заинтересованима уколико се то захтева. Фактори, попут размимоилажења у мишљењима експерата или ограничења моделима, треба да буду јасно предочени, а можда чак и наглашени.

Анализи ризика треба се прићи са различитим степеном детаљности, који зависи од ризика, сврхе анализе и информација, података и извора који су доступни. Анализа се може поделити на квалитативну, полуквантитативну и квантитативну или њихову комбинацију, у зависности од околности. У пракси, квалитативна анализа се често примењује прва ради долажења до опште индикације степена ризика и откривања највећих ризика. Где год је то могуће и одговарајуће, требало би да се изврши и одређенија, квантитативна анализа ризика као следећи корак.

Последице се могу одредити израдом модела исхода неког догађаја или низа догађаја, или екстраполацијом из експерименталних проучавања или из доступних података. Последице се могу изразити у виду одређених и неодређених утицаја. У неким случајевима неопходно је располагати са више од једне нумеричке или описне вредности како би се прецизирале последице за различита времена, места, групе или ситуације.

Оцена ризика

Циљ оцене ризика је помоћ у доношењу одлука на основу резултата анализе ризика о томе којим се ризицима треба бавити и о приоритетима третирања ризика.

Оцена ризика обухвата поређење степена ризика који су пронађени у току процеса анализе и критеријума за ризике који су утврђени у току разматрања читавог контекста. Циљеви организације и опсег околности до којих може доћи такође треба да буду разматрани. У ситуацијама где треба да се направи избор између опција, он ће зависити од контекста организације. Одлуке треба да узму у обзир шири контекст ризика и укључе разматрање толеранције ризика које су пронашле друге организације, а од којих организација има користи. Одлуке, такође, треба да узму у обзир законска ограничења.

Уколико степен ризика не задовољи критеријум за ризике – тим ризиком се треба бавити (ризик би требало да буде разматран – третиран).

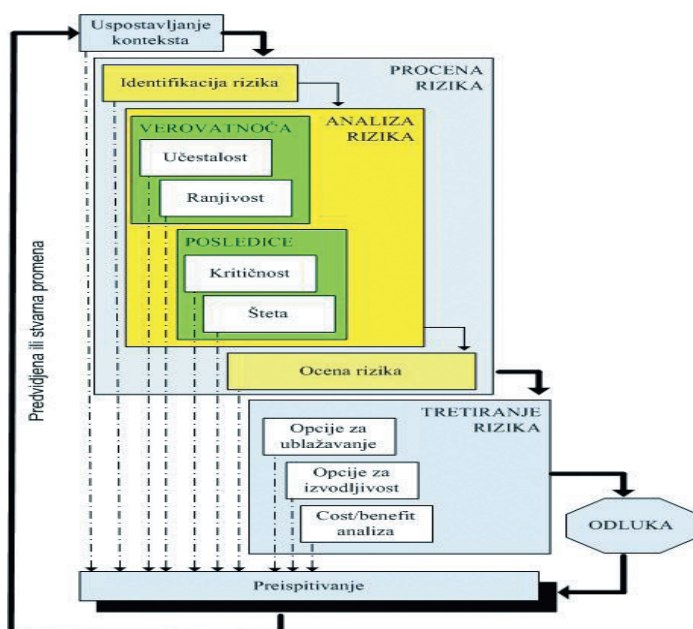
У неким условима оцена ризика може довести до одлуке о наставку даље анализе. Оцена ризика може, такође, водити и ка одлуци о томе да се ризик даље не ублажава ни на који други начин осим реализацијом постојеће контроле ризика. Та одлука зависиће од утицаја склоности организације ка ризику и постављених критеријума за ризике (које је она утврдила).

Методологија процене ризика

Да би било успешно и одрживо, управљање ризицима би требало да буде интегрисано у организацију и подржано од менаџмента. Концепт за управљање ризицима помаже организацијама да ефикасно управљају ризицима кроз примену процеса управљања ризицима на разним нивоима и у оквиру специфичних подручја организације. Такав концепт треба да омогући да се информације о ризику, настале у оквиру тог процеса, адекватно процесуирају и користе у доношењу одлука на релевентним нивоима организације.

Активном и свеобухватном проценом ризика менаџмент организације треба да:

- артикулише и одобри политику управљања ризицима;
- обавести све заинтересоване стране о предностима управљања ризицима;
- дефинише индикаторе перформанси (успеха) управљања ризицима који одговарају организационим перформансама;
- осигура подударност циљева управљања ризицима са циљевима и стратегијом организације;
- обезбеди законитост и сагласност са правним актима;
- обезбеди расподелу потребних ресурса за потребе управљања ризицима.

Слика 2 – Графички приказ методологије процене ризика

Ради дефинисања критеријума за процену ризика (поглавље 4), методологија процене ризика треба да обухвати следеће:

- Како ће бити дефинисана вероватноћа.
- Како ће бити утврђен ниво ризика.
- Природа и типови последица које се могу појавити и како ће се мерити.
- Ниво на ком ризик постаје подношљив / толеранција ризика.
- Временски оквир вероватноће и/или последице.
- Који ниво ризика захтева третирање.
- Да ли комбинација више ризика треба да се узме у обзир.

То је могуће постићи познавањем организације и њених односа са спољашњим и унутрашњим субјектима.

Штићене вредности организације су:

– номиналне (људи, средства, објекти, инсталације, постројења, информације...) и

– неноминалне (углед, имиџ, морал...).

Ризик од дешавања негативног догађаја, односно од реализације претњи у одређеној организацији, дефинишу одређени фактори. По месту и правцу деловања могу да се поделе на спољне и унутрашње.

Спољни фактори представљају активност различитих субјеката, догађаја или појава, а физички се не налазе у кругу или просторијама организације.

Спољни фактори могу бити:

- макролокација,
- микролокација,
- конкуренција.

Унутрашњи фактори представљају активност различитих субјеката, догађаја или појава, а физички се налазе у кругу или просторијама организације.

Унутрашњи фактори могу бити:

- историја негативних догађаја,
- усклађеност организације са прописима,
- величина организације,
- начин организовања,
- едукованост запослених,
- количина вредности у објекту – организацији,
- дневни број странака,
- постојеће обезбеђење.

Безбедност организације може бити нарушена деловањем претњи споља и изнутра. Претње споља могу бити:

1) Природне непогоде:

- а. земљотреси,
- б. поплаве,
- в. олује,
- г. пожари.

2) Напади:

- а. тероризам,
- б. паљевине,
- в. диверзије,
- г. крађе,
- д. преваре,
- ђ. разбојништва,
- е. индустријска шпијунажа,
- ж. рачунарски криминал.

3) Деловање конкуренције

Претње изнутра могу бити:

- а. криминалне радње запослених (саботаже, крађе, утаје, преваре, и сл.),
- б. рачунарски криминал,
- в. штрајкови,
- г. технолошке непогоде (пожар, експлозије, изливање отровних супстанци...).

Претње могу бити и комбиноване, а могућност реализације појединих претњи може да се прикаже нивоом ризика.

Ниво ризика је у директној зависности од учесталости понављања догађаја, рањивости система, односно постојећег стања заштите у систему и последица које се догађају по систем ако ризик прерасте у негативан догађај.

Процена ризика обухвата:

- израчунавање вероватноће реализације претње и
- последицу негативног догађаја.

Ниво ризика израчунава се по следећем обрасцу:

$$NR = V \times P$$

$$V = U \# R$$

$$P = \check{S} \# K$$

где је :

NR – израчунати (одређени) ниво ризика,

V – вероватноћа да одређени ризик резултира негативним догађајем,

P – последице или ефекат који негативан догађај оставља на вредности организације,

U – учесталост или фреквенција дешавања (појављивања),

R – рањивост или осетљивост организације на могућност реализације претњи и претварања у негативан догађај,

Š – штета, вредност (величина) оштећења штићене вредности на којој је негативни догађај изазвао последице,

К – критичност, вредност или важност штићене вредности за организацију на којој је негативан догађај изазвао последице.

Учесталост се односи на понављање одређене претње у неком периоду. Може се степеновати на следећи начин: 1 – врло ретко, 2 – повремено, 3 – често, 4 – претежно и 5 – веома често.

На пример: *организација – компанија за трговину нафтним дериватима. У протеклом периоду била је пет пута нападнута. Учесталост је 2 – повремено.*

Рањивост представља постојеће стање заштите организације, односно осетљивост организације на претње. Може се степеновати на следећи начин: 1 – врло велика, 2 – велика, 3 – средња, 4 – мала и 5 – врло мала.

На пример: *организација – компанија за трговину нафтним дериватима. Има само физичко обезбеђење. Рањивост 2 – велика.*

Вероватноћа представља комбинацију учесталости дешавања одређене претње и рањивости организације по датој претњи. Може се степеновати на следећи начин:

1 – ретко, 2 – мало вероватно, 3 – умерено вероватно, 4 – вероватно и 5 – скоро сигурно.

На пример: *организација – компанија за трговину нафтним дериватима. У протеклом периоду била је три пута нападнута. Има само физичко обезбеђење. Учесталост је 2 – повремено, рањивост 2 – велика, а вероватноћа 3 – умерено вероватно.*

Табела 1 – Матрица вероватноће

Рањивост Учесталост		Врло велика	Велика	Средња	Мала	Врло мала
		1	2	3	4	5
Врло ретко	1	3	2	1	1	1
Повремено	2	4	3	2	2	1
Често	3	5	4	3	2	2
Претежно	4	5	4	3	3	3
Стално	5	5	5	4	3	3

Штета је мера оштећења вредности и може резултирати у различитим степенима. Штета се може степеновати са: 1 – врло мала; 2 – мала; 3 – средња; 4 – велика и 5 – врло велика.

На пример: *организација – складиште. Извршен је физички напад при којем је настала штета од 1.000 динара, јер је поломљено стакло на кућици чувара. Штета је 1 – врло мала.*

Критичност је мера вредности, односно важности штићене вредности за организацију. Може се степеновати према следећем: 1 – врло велика; 2 – велика; 3 – средња; 4 – мала и 5 – врло мала.

На пример: *организација – складиште. Извршен је физички напад. Нападнута је и оштећена кућица чувара. Критичност је 5 – врло мала.*

Последице представљају ефекат негативног догађаја по вредности организације, а манифестују се кроз величину губитка (штету) у односу на критичност (важност) штићене вредности. Последице се могу степеновати на следећи начин: 1 – врло лака; 2 – лака; 3 – средње тешка; 4 – тешка и 5 – изразито тешка.

На пример: *организација – складиште. Извршен је физички напад. Нападом је настао губитак од 1.000 динара, јер је поломљено стакло на кућици чувара. Нападнута је и оштећена кућица чувара. Штета је 1 – врло мала, критичност је 5 – врло мала, а последица је 1 – врло мала.*

Табела 2 – Матрица последица

КРИТИЧНОСТ ШТЕТА		Врло велика	Велика	Средња	Мала	Врло мала
		1	2	3	4	5
Врло мала	1	3	2	1	1	1
Мала	2	4	3	2	2	1
Средња	3	5	4	3	2	2
Велика	4	5	4	3	3	3
Врло велика	5	5	5	4	3	3

Према нивоу ризика сви процењени ризици могу се сврстати у следеће категорије:

1. Врло мали ризик, занемарљив (NR = 1 и 2).
2. Мали ризик (NR = 3, 4 и 5).
3. Умерено велики ризик (NR = 6, 8 и 9).
4. Велики ризик (NR = 10, 12, 15 и 16).
5. Изразито велики ризик (NR = 20 и 25).

Табела 3 – Матрица ризика

ПОСЛЕДИЦЕ ВЕРОВАТНОЋА		Врло лаке	Лака	Средње тешка	Тешка	Изразито тешка
		1	2	3	4	5
Ретко	1	1	2	3	4	5
Мало вероватно	2	2	4	6	8	10
Умерено вероватно	3	3	6	9	12	15
Вероватно	4	4	8	12	16	20
Скоро сигурно	5	5	10	15	20	25

Процењени ризици се према датој категоризацији могу сврстати у:

- 1) ПРИХВАТЉИВЕ (NR = 1, 2, 3, 4 и 5) и
- 2) НЕПРИХВАТЉИВЕ (NR = 6, 8, 9, 10, 12, 15, 16, 20 и 25).

По завршетку процеса процене ризика приступа се процесу третирања ризика. Избор одговарајуће опције за третирање ризика обухвата балансирање трошкова и напора у примени опције и користи која се може из тога извући.

Велики број опција за третирање ризика може бити разматран и примењен појединачно или у комбинацији. Организација може имати користи од усвајања комбинације опција за третирање ризика.

Одлуке треба да узму у обзир ретке, али озбиљне ризике који могу оправдати акције третирања ризика које нису оправдане (дозвољене) по строго економским правилима.

Ради ефективног третирања ризика, а на основу извршене процене, потребно је дефинисати:

- опције за ублажавање ризика,
- опције за изводљивост примењених стратегија и
- анализу односа цене и користи.

Опције за ублажавање

На основу степена прихватљивости ризика потребно је одредити стратегије којима се врши третирање ризика. Могу се применити следеће стратегије:

1. Избегавање ризика тако што се неће почети или наставити са активношћу која може довести до појаве ризика.
2. Тражење могућности за почетак или наставак активности која може довести до мањег ризика или га одржати.
3. Утицај на вероватноћу.
4. Утицај на последице.
5. Подела ризика са још једном или више страна.
6. Задржавање ризика, свесним избором или несвесно.

Опције за изводљивост

Свака опција за третирање ризика треба да буде узета у обзир по етапама процене ризика. Анализа сваке опције мора узети у обзир и цену измене процедура или производа у складу са мерама за третирање ризика.

На пример: *постоји реална опасност од крађа у продавницама мало-продаје. Могућа стратегија којом се елиминише ризик је затварање продавница и онемогућавање уласка лопова. Предложена стратегија није добра зато што затварањем продавница онемогућавамо улазак редовних муштерија и тиме угрожавамо посао.*

Дакле, потребно је пронаћи такву стратегију која ће омогућити нормално функционисање, а уједно спречити или свести на минимум могућност крађа.

Анализа цена/корист:

Анализа цена/корист је последњи корак у провођењу процене ризика с обзиром на предузете стратегије за третирање ризика. Потребно је утврдити колика је стварна цена имплементације предложених опција за третирање ризика и одредити величину финансијских и других трошкова који настају применом предложених мера.

На пример: *Нема смисла потрошити 100.000 динара на сигурносну опрему за спречавање крађе робе вредне 1.000 динара, нарочито ако се ризик од крађе може пренети на осигуравајућу кућу.*

Критеријуми за процену ризика

У табели 4 приказани су критеријуми за категорисање ризика, путем прорачунавања ризика из вредности вероватноће наступања догађаја и вредности могућих опасних последица догађаја.

Табела 4 – Критеријуми за категорисање ризика

КРИТЕРИЈУМ ЗА ПРОРАЧУН РИЗИКА					
Вероватноћа		Последица		Ризик	
Учесталост	Вредност	Озбиљност	Вредност	Категорија	Оцена
Ретко	0,1	Материјална штета која не прелази износ од <i>сто хиљада динара</i> или изазивање опасности за здравље људи или за имовину малог обима.	1	Оптимални – ризик прихватљив, редовно пратити стање	0–2
Мало вероватно	0,3	Материјална штета која прелази износ од <i>сто хиљада динара</i> или изазивање опасности за здравље или тело људи или за имовину мањег обима.	2	Средњи – ризик смањити на разумну меру.	3–4
Умерено вероватно	0,5	Материјална штета која прелази износ од <i>четристо педесет хиљада динара</i> или изазивање опасности за живот или тело људи или за имовину средњег обима или нарушавање пословног угледа или кредитне способности или одавање пословне тајне.	3	Висок – пре даљег рада мора се смањити ризик.	>4
Вероватно	0,8	Материјална штета која прелази <i>милион и петсто хиљада динара</i> или изазивање опасности за живот или тело људи или за имовину већег обима или одавање пословне тајне из користољубља.	4	Степен ризика добија се множењем бројчаних вредности вероватноће наступања опасности и последице, за сваку ставку из Листе ризика организације.	
Скоро извесно	1,0	Материјална штета која прелази износ од <i>пет милиона динара</i> или изазивање опасности за живот или тело људи или за имовину већег обима или одавање пословне тајне из користољубља или у погледу нарочито поверљивих података.	5		

Критеријуми за прорачун ризика

НИВО РИЗИКА							В*П
ВЕРОВАТНОЋА			ПОСЛЕДИЦЕ				
Учесталост	Рањивост	ТАБЕЛА 1			ТАБЕЛА 2		ТАБЕЛА 3
1)	врло ретко – нема утицаја	врло велика – уопште нема заштите	У#Р	Штета	Критичност	Ш#К	
2)	повремено – до 25%	велика – само физичка	ретко	врло мала – до 1.000 динара, стрес код људи	врло велика – потпуни прекид функционисања организације	врло лака	врло мали ризик, занемарљив
3)	често – до 50%	средња – само техничка	мало вероватно	мала – од 1.001 до 10000 динара, лаке повреде код људи	велика – пољубљано функционисање организације	лака	мали ризик
4)	претежно – до 75%	мала – физичка и техничка	умерено вероватно	средња – од 10.001 до 100000 динара теже повреде код људи	средња – могуће функционисање уз повећане напоре и допунска средства	средње тешка	умерено велики ризик
5)	веома често – преко 75%	врло мала – све врсте обезбеђења	вероватно	велика – од 100001 до 1.000000 динара, тешке и вишеструке повреде код људи	мала – могуће заустављање процеса рада	тешка	велики ризик
			скоро сигурно	врло велика – преко милион динара, људски губици	врло мала – решавање у ходу, редовним активностима	изразито тешка	изразито велики ризик

Интегрално управљање ризиком

Од када је фокус процене ризика померен од ризика који потичу из једног извора (нпр. испуштање токсичних материја из индустријског постројења са великим локалним последицама) ка мултиплим изворима ризика (као што је испуштање карбон-диоксида са глобалним последицама по животну средину) порастао је значај интердисциплинарног приступа. Конвенционални приступ управљања ризицима који је, углавном, везан за дисциплинарну подвојеност замењен је холистичким и интегрисаним приступом. Елиминисање једног извора опасности може генерисати другу опасност. Даглас наводи пример азбеста, као средства превенције од пожара, чији је проналазак праћен великим публицитетом (Доуглас, М (1985) *Risk acceptability According to the Social Sciences*, New York: RusselSage Foundation). Много година касније откривена су штетна дејства азбестних влакана као извора плућних болести.

Л. Дринен и А. Меконил уочавају да, колико год да су прецизне процене ризика, не може се занемарити чињеница да су прихватљивост и толерантност на појединачне опасности у крајњем одређени људским фактором. С друге стране, индустријски и друштвени развој значе да се ризици константно мењају. Поменути примери имају велики утицај на развој методологије процене ризика. Наступањем интерних и екстерних догађаја контекст и знање се мењају, приступа се мониторингу и ревизији, неки ризици се појачавају и избијају на површину, док се други умањују. Организација би морала да обезбеди процес управљања ризицима, који ће бити у стању да континуирано детектује и одговара на промене.

Као резултат претходног увиђања потребно је све ризике представити на интегралној мапи ризика, што је изванредан алат који омогућава већу прегледност и систематичност ризика и хазарда, и нарочито бољу комуникацију са другим линијама и нивоима менаџмента. Што је још важније, мапе ризика омогућавају да се лакше уочавају везе између ризика и хазарда, па тиме и интердисциплинарни увид у царство ризика, са нагласком на континуираном развоју метода процена ризика.

Закључак

Све активности организације укључују ризике којима се мора управљати. Процес управљања ризицима доприноси одлучивању тиме што узима у обзир неизвесност и могућност појаве будућих догађаја и околности и њихових утицаја на прихваћене циљеве. Иако је пракса управљања ризицима развијана током времена и у домену различитих сектора, да би задовољила различите потребе, њен општи оквир, састављен од основних елемената, може допринети ефективном и кохерентном управљању ризицима у организацији.

Приступ управљању ризицима, описан у овом раду, може бити употребљен у оквиру широког спектра различитих контекста, као што су пројекти, функције, имовина, производ или активност. Избор одговарајућег приступа управљању ризицима подржаће и ојачати везе између одређених производа, активности или функција и општих циљева организације. То значи да је предуслов управљања ризицима разумевање и познавање неке организације, њених процеса, циљева, културе и контекста у којем она делује.

Ни најбоља методологија процене ризика не доноси сама по себи резултате. Управљање ризиком мора бити прихваћено као део рутинских послова организације и обавеза сваког појединца и пословне функције. То је оно што овај посао разликује од, на пример, управљања људским ресурсима, финансија, маркетинга и сл., где је прецизиран делокруг рада.

Литература

1. Douglas, M.: *Risk acceptability According to the Social Sciences*, New York: Russel Sage Foundation, 1985.
2. Drennan, L., McConnell, A.: *Risk and Crisis Management in the Public Sector*, Routledge, London and New York, 2007.
3. ISO TC 223/SC: Управљање ризицима – Упутство о управљању и имплементацији управљања ризицима.
4. ASIS INTERNATIONAL: General security risk assessment guideline.

ОРГАНИЗАЦИОНА КУЛТУРА

Ранко Лојић

Министарство одбране Републике Србије, Војна академија

Све организације, укључујући и војне, имају један невидљиви квалитет, одређени карактер и начин на који функционишу. Тај карактер организације и начин функционисања може да буде снажнији од било које особе или формалног система. Да би се схватила „душа“ једне организације потребно је, мимо писаних правила и структуре, разоткрити скривени свет организационе културе. Организациона култура сматра се једним од кључних сегмената организационе успешности. Њен утицај на понашање људског фактора у процесу рада веома је значајан. Организациона култура усмерава и одређује свакодневно понашање и активности људи у организацији.

Транспарентно су приказани појам, елементи и класификација организационе културе, те однос организационе културе и супкултура. Поред тога, анализирани су начини стварања, одржавања и промене организационе културе.

Кључне речи: организациона култура, утицај, елементи.

Увод

Култура је социјална категорија која постоји само у оквирима социјалних група, као што су нације, професије, социјални слојеви, организације и сл. Појам културе обједињује низ елемената од којих се посебно издвајају: традиција, обичаји, вредносни систем, навике, веровања, ставови, схватања, норме понашања и други. Захваљујући тим елементима може се говорити о различитим народима, етничким заједницама, друштвима, цивилизацијама и слично. И организације, као мање групе људи, имају своју културу, по којој се препознају и међусобно разликују. Организациона култура настаје у процесу социјалне интеракције чланова организације. Резултат међусобних интеракција и комуникација запослених у организацији су заједничке вредности, веровања и норме понашања њених чланова. Организа-

циона култура настаје заједничким искуством чланова организације, које они стичу решавањем свакодневних проблема. Данас се све чешће говори о организационој култури, а све више теоретичара указује на то да је једина ствар која је заједничка свим успешним организацијама управо карактеристична организациона култура.

Појам, димензије и утицај организационе културе

Организациона култура постаје актуелна за истраживаче крајем тридесетих година 20. века, са појавом теорије групне динамике. Творац теорије групне динамике је К. Левин (*Kurt Lewin*), који је афирмисао нове истраживачке поступке у изучавању група, групне атмосфере, лидерства, групног одлучивања, обликовања понашања чланова групе, итд. На резултатима теорије групне динамике развијен је концепт и дефинисан појам организационе културе. Дефинисањем појма организационе културе бавио се већи број теоретичара. Захваљујући томе створено је мноштво дефиниција, које се међусобно разликују по форми, али не и по садржају. Под *организационом културом*, углавном, подразумева се систем претпоставки, веровања, вредности и норми понашања које су чланови једне организације развили и усвојили кроз заједничко искуство, који су манифестовани кроз симболе и који усмеравају њихово мишљење и понашање.¹ Она је релативно трајан и специфичан састав темељних вредности, уверења, заједничких спознаја, норми и обичаја који одређује организационо понашање, мишљење и усмерава све активности појединаца и група које их сачињавају.

Као синоним организационе културе често се користи појам организационе климе, која представља само сегмент организационе културе. *Организациона клима* обично се повезује са преовлађујућом атмосфером која окружује организацију, нивоом морала и јачином осећаја припадности, бриге и добре воље међу члановима.² То је концепт који описује субјективни квалитет радне околине која утиче на понашање запослених унутар ње, односно, низ својстава која се могу перципирати о одређеној организацији и/или њеним деловима, а која настају из начина на који се организација и/или њени делови односе према својим члановима и околини.³ Ове, као и низ других дефиниција организационе климе, истичу: њен субјективни аспект, везаност за чланове организације, њену перцептивну природу, од-

¹ Н. Јанићијевић, Организационо понашање, Датастатус, Београд, 2008, стр. 301.

² П. Сикавица, Ф. Бахтијаревић-Шиббер, Н. Полошки Вокић, Темелји менаџмента, Школска књига, Загреб, 2008, стр. 418.

³ J. J. Gibson, J. M. Ivancevich, J. H. Donnelly, Organizations: Structure, Processes, Behavior, Dallas, 1983, p. 338.

носно индивидуалну перцепцију и доживљај као основу формирања ставова, уверења и мотивације запослених. Организациона клима објашњава како се организација и запослени у њој повезују и међусобно делују. Она је саставни део организационе културе, њена рефлексја на индивидуалном нивоу. То је оно што о организацији осећају запослени.

Организациона култура је својство организације којем појединци треба да се прилагођавају, као и радним поступцима. Свака организација има своју сопствену културу и највећи број организација не покушава свесно да креира одређену културу, већ се култура организације, углавном, креира несвесно и базирана је на вредностима топ менаџмента. Са растом и развојем организације одређени културни садржаји и успостављени модели понашања постају традиција која се преноси са генерације на генерацију. Културна традиција организације препознаје се по систему културних вредности, нормама понашања, стандардима, језику и технологији, а филозофија организације по легитимним циљевима, вредносним ставовима, убеђењима, идејама и идеалима. Филозофију организације обликују ауторитативни и најистакнутији лидери.

Владајуће норме понашања опредељују начин комуницирања унутар организације и начин комуницирања са екстерном средином. Стандарди се примењују у току обављања послова и радних задатака, тако да сваки запослени у организацији зна шта се од њега тражи и очекује, како треба да обавља послове, које и какве стандарде треба да задовољи и слично. Организација се препознаје и по језику и технологији који се користе у пословној комуникацији, радним и технолошким процесима и слично.

Успостављени модел пословне филозофије постаје прихваћени начин мишљења, комуницирања и понашања. Пословна филозофија постаје заштитни знак организације, узор и модел који се негује и преноси с генерације на генерацију, са старијих на млађе, с највишег степена руковођења на ниже степене руковођења, са руководиоца на потчињене и слично. Из културне продукције организације може се много научити о њеном развојном путу, успонима и падовима, усвојеним системима вредности, веровањима, начину пословања, нормама понашања и интерним и екстерним комуникацијама. Смисао концепта организационе културе састоји се у томе да свака организација обликује своје системе вредности, веровања и норме, који ће бити довољно привлачни и прихватљиви за запослене у организацији. Прихватањем доминантног система вредности и дефинисаних правила понашања запослени се потпуније интегришу у организацију и снажније везују за њене развојне и друге циљеве.

Карактеристике организационе културе су:

- ствара се и негује;

- стиче се (стечене културне вредности, прихваћене норме понашања и усвојени стандарди преносе се са старијих на млађе);
- дељива је (култура се дели и меша између појединаца у организацији);
- симболичка је (заснива се на људској карактеристици презентовања једне ствари уз помоћ других);
- преносива је (преносом са старијих на млађе, с генерације на генерацију, она постаје културна традиција организације);
- прилагодљива је (култура се лако може прилагођавати потребама средине и захтевима времена).

Запослени схватају организациону културу на основу онога што виде, чују и доживе унутар организације. Постоји седам *димензија* које задиру у суштину организационе културе. Те димензије приказане су на слици 1.

Слика 1 – Димензије организационе културе (извор: S. P. Robins, M. Coutler, *Менаџмент, Датастатус*, Београд, 2005, стр. 52).

На основу тих седам димензија добија се сложена слика организационе културе:

- усмереност ка детаљима (подразумева се степен до којег се од запослених очекује да буду прецизни, аналитични и детаљни);
- крајња оријентација (степен до којег се руководиоци баве резултатима и исходима посла, а не начином на који су резултати постигнути);
- људска оријентација (степен до којег одлуке руководства имају у виду утицај на људство у организацији);

- тимска оријентација (степен до којег је рад организован око тимова а не појединачно);
- агресивност (степен агресивности и такмичарског духа запослених и њихова некооперативност);
- стабилност (степен до којег организационе одлуке и поступци подржавају одржавање статуса кво);
- иновативност и преузимање ризика (степен до којег су запослени подстакнути да буду иновативни и преузимају ризик).

У већини организација једна од културних димензија често је наглашена од других, и суштински обликује карактеристике организације и начин рада његових чланова. Организациона култура знатно утиче на индивидуално понашање чланова, али и на њихову радну успешност и задовољство послом и организацијом. Културне вредности могу активирати и мотивисати запослене и усмеравати њихово понашање и активност према заједничким циљевима и стратегијским приоритетима.

Све успешне организације имају снажну културу, коју чине одређене вредности и веровања. Организациона култура на много начина *утиче на успешност организације*, од којих су најзначајнији: 1) утицај на доношење стратешких одлука, 2) утицај на промене прилагођавања окружењу, 3) утицај на координацију у организацији, 4) утицај на механизам контроле понашања запослених, 5) утицај на смањење конфликта у организацији, и 6) утицај на мотивацију.⁴

1) *Организациона култура утиче на доношење стратешких одлука.* Исправност стратешких одлука у највећој мери зависи од полазних претпоставки које доносиоцима тих одлука намеће организациона култура. У току доношења стратешких одлука врховно руководство увек, макар и несвесно, полази од неких премиса, претпоставки или вредности. Утицај на доношење стратешких одлука је израженији уколико је организациона култура јача и јединственија.

2) *Организациона култура утиче на промене прилагођавања окружењу.* Успешне организације имају културу која протежира флексибилност, отвореност и стално прилагођавање променама у окружењу. Организациона култура, уколико је снажна, може да блокира промене или да онемогући руководиоце организације да уоче потребу за променама. У случајевима јаке организационе културе руководиоци организације ослањају се на превазиђене културне претпоставке и веровања, што доводи до тога да превиде промене код конкуренције.

3) *Организациона култура утиче на координацију у организацији.* Снажна и јединствена организациона култура знатно олакшава и убрзава процес координације, с обзиром на то да постоји конзистентан, стабилан и је-

⁴ Н. Јанићијевић, оп. цит, стр. 301.

динствен систем претпоставки и веровања, којих се у свакодневном раду и понашању придржава већина запослених. На тај начин организациона култура у великој мери може да замени планове, писане процедуре и слично.

4) *Организациона култура утиче на механизам контроле понашања запослених.* Када већина запослених прихвати одређене културне вредности, веровања и норме понашања и те вредности и норме усвоји као своја лична правила, контрола њиховог понашања биће веома једноставна. Културом се постиже не само контрола понашања, већ и мишљења и осећања запослених. Када је организациона култура јака, контрола понашања појединца долази из њега самог и није потребна спољна контрола. Често је организациона култура снажнији механизам контроле понашања запослених него формални прописи или непосредни руководиоци.

5) *Организациона култура утиче на смањење конфликта у организацији.* Када доносиоци одлука доносе одлуке у условима различитих претпоставки, вредности и ставова неминовно долази до конфликта. Снажна култура отклања ту могућност зато што оквири од којих запослени полазе у разумевању света око себе у том случају нису различити.

6) *Организациона култура утиче на мотивацију.* Организација која има снажну културу подстиче поистовећивање чланова организације са њом. Поистовећивањем са својом организацијом запослени задовољавају своје потребе за припадањем.

Елементи организационе културе

Постоји више подела елемената организационе културе, а најчешћа је на когнитивну и симболичку компоненту организационе културе. Когнитивни елементи културе налазе се у свести људи и не могу се директно открити, за разлику од симболичких елемената који су видљиви у свакодневном животу организације.

Когнитивни елементи организационе културе

Најзначајнији когнитивни елементи организационе културе су: 1) претпоставке, 2) вредности, 3) веровања, 4) ставови, и 5) норме понашања.⁵

1) *Основне претпоставке* су подсвесног карактера, веома их је тешко открити и мењати и имају снажан утицај на перцепцију и мишљење људи. Оне представљају најдубљу компоненту когнитивног садржаја културе, систематизујући и уопштавајући основна људска сазнања и искуство људи о томе како свет око њих функционише. Људи нису свесни претпоставки по-

⁵ E. Schein, *Organizational Culture and Leadership*, San Francisco, 2004, p. 29.

моћу којих разумевају стварност. Понашање људи боље објашњава правило „Видим оно у шта верујем“, за разлику од позивистичког правила које каже: „Верујем у оно што видим“.

2) *Веровање* је когнитивни елемент организационе културе који говори о томе како свет функционише и које узрочно-последичне везе постоје између ствари и појава у стварном свету. Тај ниво обухвата колективна веровања и осећања у вези с тим које ствари су добре, нормалне и рационалне. Када се одређена вредност у пракси функционисања организације устали и докаже као успешна потискује се у подсвест и трансформише у веровање. Оно што је у почетку било ефикасно решење за један случај, временом постаје правило како треба реаговати у свим сличним случајевима. Људи аутоматски реагују и на тај начин смањују време и енергију који су потребни за разумевање окружења.

3) *Вредности* говоре људима чему треба да теже и како треба да се понашају. Оне представљају одређену врсту идеала којем појединац, организација или друштво треба да теже и који треба да усмерава читаво њихово понашање и све њихове акције. Сваки појединачни поступак или одлука сигурно неће бити у складу са културним вредностима. Дефинисане културне вредности зато ће омогућити запосленима да бирају оне одлуке или поступке које ће их водити ка жељеном стању. Организациона култура садржи две врсте вредности: крајње вредности и инструменталне вредности. Крајње вредности односе се на жељени циљ који организација жели постићи. Инструменталне вредности су жељени начин понашања који организација жели од својих чланова (као, на пример: марљивост, штедљивост, креативност, поштовање правила и ауторитета, тимски рад и сл.). Те вредности морају да буду у функцији крајњих вредности и помоћи организацији да их постигне.

4) *Ставови* су релативно стабилан систем веровања о неком објекту или ситуацији који предодређује појединца да се понаша на одређени начин према том објекту или тој ситуацији. На поступке и одлуке запослених утичу и други битни фактори, тако да поступци и одлуке не морају увек бити у складу са њиховим ставовима.

5) *Норме понашања* продукују устале обрасце или моделе понашања који се развијају у стандардизованим ситуацијама. Норме или правила понашања су различити у различитим организацијама. То су неписана правила понашања, „правила игре“ или неформална (незванична) упутства у вези с тим како се треба понашати у организацији. Оне упућују на то какво се понашање очекује и вреднује у организацији, а какво кажњава. Норме говоре запосленима шта би требало да раде и говоре, у шта да верују, чак и шта да облаче. Оне никада нису писано изражене, јер да јесу представљале би процедуру организације. Остали чланови организације преносе их усмено или понашањем и могу их наметнути особи која се не понаша у складу са њима.

Симболички елементи организационе културе

Површински ниво организационе културе састоји се од симбола. Симболе чине сви материјални и нематеријални објекти и појаве који су настали као продукт заједничких претпоставки, вредности и веровања чланова организације.⁶ Све што видимо и све што се дешава у једној организацији практично је одраз њене организационе културе и носи печат претпоставки, вредности и веровања које деле руководство и запослени у њој. Симболи могу да буду: 1) семантички, 2) бихевиористички, и 3) материјални.

1) *Семантички симболи* у култури су: језик, жаргон, митови, приче, метафоре и слично. Језик је најзначајнији симбол културе у којој се развија и којој изражава знања и искуство припадника културе. Он није само производ културе већ и активно утиче на културу обликујући је. У организацијама се развија језик којим чланови те организације изражавају она знања и веровања до којих су дошли заједничким животом и радом у организацији.

У свакој култури саставни део језика су и метафоре. Метафора је примена речи или фраза на објекат или концепт који их иначе не означавају како би се сугерисала компарација са неким другим концептом или објектом. Оне представљају не једно, већ читав скуп међусобно повезаних значења.

Значајан семантички симбол организационе културе представљају и приче. У свакој организацији круже приче које носе неку поруку која је обично неко важно веровање, вредност или претпоставка која се жели установити или учврстити у организацији. Оне круже зато да би се одређене поруке потврдиле, али и пренеле онима који за њих још не знају или их до тада нису прихватили.

Митови су измишљена или непотврђена веровања и понекад их је врло тешко разликовати од прича. Они се не могу проверити и за њихово постојање није ни битна тачност. Митови имају исту вредност као и приче у које се верује без сумњи и провера.

2) *Бихевиористички симболи* обухватају различите обрасце, modele и устаљене начине понашања чланова организације, међу којима су најзначајнији организациони ритуали и церемоније. Ритуали су програмиране активности и поступци који имају за циљ не само да изазову одређене ефекте, већ и да изразе и пренесу одређене културне вредности и веровања. Ритуал може да буде додела одређених награда за десет, двадесет или тридесет година радног стажа у организацији, уз пригодан говор руководиоца, обраћање представника награђених, коктел, итд. На тај начин велича се вредност лојалности организацији и ствара осећај сигурности њених чланова.

3) *Материјални симболи* су највидљивији део организационе културе и обухватају све материјалне објекте који, осим одређене употребне вредно-

⁶ E. Schein, оп. цит, стр. 35.

сти и своје природне сврхе, имају за циљ да одразе одређена веровања и вредности које чланови организације деле. Ти симболи, такође, манифестују одређена веровања, претпоставке и вредности и преносе их на све чланове организације, као и на спољне посматраче. Материјални симболи су веома бројни и разноврсни и обухватају све што видимо у организацији и што може да одражава културу те организације, као на пример: спољни и унутрашњи изглед зграде, логотип, начин облачења, итд. Материјални објекти који конзистентно и отворено носе одређену поруку могу веома снажно да утичу на понашање чланова организације.

Класификација организационе културе

Велики број аутора покушао је да класификује организациону културу. У литератури се најчешће користи класификација култура коју је дао Харисон, а коју је касније модификовао Хенди.⁷ Према тој класификацији постоје четири врсте културе које се могу, у већој или мањој мери, наћи у организацијама, и то: 1) култура моћи, 2) култура улога, 3) култура задатка, и 4) култура подршке. Чарлс Хенди је, у складу са њиховим карактеристикама, свакој од њих доделио одговарајући симбол и грчко божанство (Зевс, Аполон, Атина и Дионис).

1) *Култура моћи* може се представити као паукова мрежа са моћним пауком. То је култура бога моћи – Зевса. На челу организације налази се свезнајући и свемогући лидер (Зевс) који брине о свим њеним члановима, а они га узврат без поговора слушају. У питању је аутократско вођење у којем је извор моћи контрола ресурса или харизма лидера. Основна карактеристика културе моћи јесте њена оријентација ка лидеру од кога зависе сви они који се у њој налазе. Култура моћи није бирократска и у њој не постоји поштовање формалних правила и процедура, већ се заснива на личном надзору лидера. За контролу свега што се дешава у организацији лидер се ослања на своје људе које је изабрао кроз селекцију персонала. Селектовањем персонала на кључне позиције доводе се појединци који су у стању да претпоставе шта би шеф урадио. Персонал који је, кроз селекцију, постављен на одређене позиције бори се да се приближи лидеру, да привуче његову пажњу и да на основу тога стекну бољу позицију моћи у организацији. За оне који су спремни да користе различите стратегије и тактике да би задобили моћ култура моћи је веома погодна.

Предност културе моћи јесте брзина њеног реаговања и прилагођавања променама у окружењу, будући да у тој култури све зависи од лидера. Недостатак те културе је у томе што је она врло ризична, јер зависи само од једног

⁷ R. Schuler, N. Rogovsky, Understanding Compensation Practice Variations Across Firms, *Journal of International Business Studies*, 29, 1998, p. 163.

човека и његових способности. Све процене и све одлуке доноси лидер самостално. У култури моћи влада ауторитаризам, способни запослени одлазе у друге организације, па остају само послушни, мање способни и несамостални. Када лидер напусти организацију настаје проблем налажења адекватног наследника. У таквим случајевима најчешће се доводи наследник ван организације. Та култура углавном се налази у малим организацијама, али нестаје са растом организације, јер је мрежу тешко одржавати када је велика.

2) *Култура улога* је култура бога реда и правила – Аполона. У тој култури рад је контролисан процедурама и правилима. За разлику од културе моћи, која је увек обојена личношћу лидера, култура улога је деперсонализована. Често се означава и као бирократска, јер у њој постоје јасно дефинисане процедуре понашања, ауторитети и описи улога. Моћ произилази из хијерархијске позиције, а у малој мери зависи од експертног знања. Култура улога највише одговара људима који траже сигурност на послу, који избегавају промене и ризик и воле предвидљивост. Велика је затвореност те организације, а промене су веома споре и често доносе само страх.

Предност те организације је у њеној предвидивости и стабилности, а недостатак је нефлексибилност, инерција, затвореност и споро реаговање. Она не привлачи динамичне, предузетне људе, који зато и напуштају такве организације. Култура улога најчешће се може наћи у великим организацијама, нарочито у јавним службама.

3) *Култура задатка* је култура богиње ратника – Атине. Та култура наглашава таленат и младост, константно тимско решавање проблема и консултовање. Утицај је заснован више на експертској моћи него на позицији или личној моћи. Култура задатка почива на претпоставци да организација постоји да би решавала задатке. Нагласак је на резултатима и томе да се посао обави. Људи се не цене према хијерархијској позицији, већ према њиховим способностима да допринесу обављању задатка. Та култура највише одговара људима који су мотивисани постигнућем, односно послом, самим по себи.

Предност те организације је флексибилност, иницијативност, креативност, предузетништво и оријентација на успех и резултат. Недостатак те организације огледа се у великој зависности од људи и њихових квалитета. Култура задатка је најподеснија за релативно мале и специјализоване организације.

4) *Култура подршке* је култура бога вина и уживања – Диониса. Она почиње на претпоставци да организација постоји зато да би својим члановима омогућила да остваре своје индивидуалне циљеве и интересе. Индивидуални циљеве доминирају над организационим, па је тешко претпоставити да би нека организација могла да опстане са таквом културом. Она је ретко карактеристична за целу организацију, али се јавља у њеним мањим деловима. Организације са културом подршке карактерише креативност и мали број правила и процедура. Високо се цени индивидуална слобода и пружа се же-

сток отпор сваком покушају да се организационим правилима угрози лична слобода. Идеал организације је индивидуална аутономија. Култура подршке најчешће се среће на факултетима и у истраживачким установама.

Однос организационе културе и супкултура

Свака организација има доминантну културу и супкултуре. Доминантна култура односи се на целу организацију и садржи претпоставке, вредности и веровања које деле сви чланови организације у већем или мањем обиму. За разлику од доминантне културе, супкултура се односи на једну мању групу запослених у организацији, са специфичним претпоставкама, вредностима и веровањима.

Супкултуре у организацијама деле се према три основна правца: 1) хоризонтално, 2) вертикално, и 3) дијагонално.⁸

1) *Хоризонтални правац* супкултуре често се преклапа са диференцирањем пословних функција у организацији. Пословне функције, као што су комерција, финансије, истраживање и тако даље, имају различите циљеве, различиту технологију рада, различите профиле и нивое образовања, различите перспективе, па и различите проблеме. На основу тих разлика формирају се и различите супкултуре пословних функција, што представља снажан извор проблема за координацију у оквиру организације. Свака пословна функција жели да оствари свој парцијални циљ, често и на штету циљева организације као целине.

2) *Вертикални правац* разликује супкултуре по организационим нивоима. Тако постоје супкултуре руководиоца, радника, топ менаџмента и нижих организационих делова. Често се вредности и веровања знатно разликују између организационих нивоа, као, на пример, између руководиоца и осталих запослених. Разлици у вредностима и веровањима доприноси разлика у образовању, друштвеном положају, животном стандарду, разлика у схватању и разлика у свакодневним проблемима са којима се сусрећу једни и други. То може да буде извор конфликта између руководиоца и осталих запослених.

3) *Дијагонални правац* супкултуре разликује се према социјалном пореклу и статусу, професији и образовању, хобију, итд. Супкултуре у организацији често се развијају на основу наведених разлика, што доводи до формирања група запослених који су усвојили различите вредности и веровања.

У организацијама може да постоји још читав низ начина диференцирања супкултура, као на пример: супкултуре старијих и млађих, производних радника и администрације, запослених који живе у граду и оних који живе на селу, итд.

⁸ Н. Јанићијевић, оп. цит, стр. 316.

Посматрајући однос супкултуре према доминантној култури, разликују се три врсте супкултура: 1) подржавајућа супкултура, 2) ортогонална супкултура, и 3) контракултура.⁹

1) *Подржавајућа супкултура* садржи све вредности и веровања која садржи и доминантна култура у организацији. Разлика је у томе што су вредности и веровања припадника супкултуре снажнија, једноставнија и чистија, и што њени припадници обично на себе преузимају улогу заштитника традиционалне вредности организационе културе. Они воде рачуна да не дође до нарушавања организационе културе услед доласка нових чланова у организацију или услед одређених промена које се дешавају у организацији.

2) *Ортогонална супкултура* садржи вредности и веровања која су независна од оних која садржи доминантна култура. Припадници ортогоналних супкултура прихватају вредности и веровања доминантне културе, али развијају и додатне вредности и веровања. Додатне вредности и веровања проистичу из њихових специфичних интересовања која нису у вези са доминантном културом.

3) *Контракултура* представља потпуно супротне вредности и веровања од оних који чине доминантну културу. Припадници контракултуре су најчешће покретачи и носиоци промена доминантне организационе културе. За организације које се налазе у кризи најчешће треба мењати и културу, па је неопходно присуство контракултуре која ће оживети ту организацију, након чега ће контракултура постати доминантна култура. Много лакше је мењати културу једне организације уколико већ постоји контракултура са алтернативним системом вредности и веровања.

Управљање организационом културом интегрални је део менаџмента организације. Активности лидерства подразумевају и активности управљања организационом културом: њено стварање и обликовање, учвршћивање и овладавање и мењање и прилагођавање. Управљање организационом културом укључује три активности: стварање, одржавање и промену организационе културе.

Стварање организационе културе

Организациона култура настаје у процесу групног (колективног) решавања проблема са којим се суочавају чланови једне групе или организације.¹⁰ Проблеми са којима се суочава свака организација су: екстерна адаптација и интерна интеграција. Решавање проблема *екстерне адаптације* састоји се у проналажењу места и улоге организације у својој средини. *Интерна*

⁹ D. Frost, *Organizational Culture*, London, 1995, p. 45.

¹⁰ E. Schein, *Organizational Culture and Leadership*, San Francisco, 2004, p. 46.

интеграција бави се проналажењем правила и принципа који ће осигурати хармоничне међуљудске односе и одржати ефективне радне односе између чланова организације. Проблеме екстерне адаптације и интерне интеграције организације решавају методом покушаја и грешака. У почетном периоду свог развоја, и када имају мало искустава у решавању одређених проблема, организације примењују различита решења и утврђују које је то право. Решења која се покажу успешним примењују се увек када организација дође у сличну ситуацију у којој је први пут примењено успешно решење. Успешна решења проблема екстерне адаптације и интерне интеграције стално се понављају и постају правило којег запослени почињу да се придржавају. То правило понашања постепено улази у подсвест и постаје водич понашања запослених.

Решења која се примењују у решавању проблема екстерне адаптације и интерне интеграције заснивају се на неким реалним претпоставкама о природи реалности у којој је проблем настао. Избор решења проблема значи избор одређених претпоставки и веровања о природи реалности. Понављањем тих решења проблема претпоставке и веровања постају подсвесни и запослени их прихватају као апсолутну истину у коју се не сумња. Стварањем и систематизацијом већег броја претпоставки, веровања и вредности која настају понављањем успешних решења проблема екстерне адаптације и интерне интеграције, настаје организациона култура. За изградњу организационе културе неопходно је колективно искуство запослених у решавању проблема са којима се организација суочава током времена. Само ако су запослени једне организације дуго изложени заједничким проблемима које су принуђени да заједнички решавају организациона култура може да настане.

Руководиоци организације имају веома значајну улогу у стварању организационе културе, па је потребно да знају следеће:¹¹

- културу стварају лидери организације;
- запослени се идентификују са лидерима, начином на који се понашају и посматрају их као моделе улога;
- култура се формира око критичних догађаја, из којих се учи која понашања су пожељна, а која не;
- култура се развија из потребе да се одрже ефективни радни односи између чланова организације;
- култура је под утицајем окружења које је најчешће променљиво и динамично.

Организациона култура рефлектује комплексну мешавину претпоставки, вредности и идеја њених вођа и учења и искуства чланова организације.

¹¹ М. Јовановић, М. Живковић, Т. Цветковски, Организационо понашање, Мегатренд универзитет, Београд, 2007, стр. 303.

Колективно учење ће искристалисати успешна решења, чијом генерализацијом и потискивањем у подсвест долази до њиховог претварања у културне компоненте. На организациону културу утиче структура људи које организација запошљава, али и шира друштвена околина.

Одржавање организационе културе

Обрасци понашања запослених мењају се у складу са променљивим околностима у организацији и широј друштвеној околини. Појављују се различити симболи успеха, као и ритуали у форми годишњих награда, регрутовање нових запослених, премештање и отпуштање запослених. Све те промене потребно је ускладити са постојећом организационом културом, али предузети и низ активности да би се постојећа култура одржала. Основни методи за одржавање организационе културе приказани су на слици 2.

Слика 2 – Методe за одржавање организационе културе (извор: D. Hellriegel, J. Slocum, R. Woodman, *Organizational Behavior*, South-Western College Publishing, Cincinnati, Ohio, 1998, p. 32).

Најзначајније методе које одржавају и подстичу постојећу организациону културу су следеће:

1) *Догађаји на које руководиоци и тимови обраћају пажњу.* Они представљају један од најснажнијих метода одржавања организационе културе. Ти догађаји су обележени и коментарисани и шаљу сигнале запосленима о томе шта је значајно и шта се од њих очекује.

2) *Реакција руководиоца на инциденте и кризе.* Велики утицај на културу има управљање кризом када се она појави. Поступање руководиоца у кризним ситуацијама може или да појача постојећу културу или да изнедри нове вредности које ће на одређени начин променити културу.

3) *Моделирање управљачких и тимских улога, учење и тренирање.* Руководиоци својим понашањем стварају своје улоге које резултирају организационом културом коју преносе на запослене. Значајне елементе културе руководиоци могу да уграде у програме обуке и дневне тренинге.

4) *Критеријуми за додељивање награда и статуса.* Организација може да утиче на своју културу и кроз додељивање награда, казни и статуса. Награде и казне додељене након одређених понашања запослених преносе запосленима приоритете и вредности руководиоца и организације. Одређене аспекте културе организација одражава и истицањем статуса својих запослених. Неефективним коришћењем награда и статусних симбола организација пропушта велику прилику да утиче на своју културу.

5) *Критеријуми за регрутовање, селекцију, унапређење и отпуштање из организације.* Процес регрутовања, а затим и селектовање одговарајућих људских ресурса, један је од основних начина да се одржи култура организације. Додељивање специфичног посла, повећање плате, унапређења, премештање из организације, отпуштање или рано пензионисање демонстрирају и могу да одрже или промене постојећу културу.

6) *Обичаји, церемоније и приче организације.* Одређене управљачке активности или активности осталих запослених, као што су обичаји и церемоније, могу постати ритуали који се интерпретирају као део организационе културе. Приче и легенде могу да преносе постојећу културу са старијих на нове запослене и на тај начин истичу важне аспекте организационе културе.

Промена организационе културе

Управљање организационом културом подразумева и процес сталног преиспитивања успостављеног система вредности и доминантних правила понашања како би се пратиле потребе средине и захтеви времена. Систем вредности не треба мењати све док обезбеђује успешно функционисање и развој организације. Међутим, ако у функционисању организације настану озбиљни проблеми, поред осталог, преиспитују се и оправданост, односно рационалност и одрживост владајућег система вредности. Ако се утврди да је доминантан облик организационе културе у раскораку са потребама интерне и екстерне средине и у супротности са захтевима времена, лидери организације, без оклевања, морају осмислити процес њеног постепеног мењања и прилагођавања новонасталој ситуацији. Са мењањем културе често се мења и руководећи тим организације.

Процес промене организационе културе је тежак, дуготрајан и неизвесан, али изводљив процес који садржи четири фазе: 1) дијагнозу, 2) планирање, 3) анализу и 4) спровођење.¹²

1) *Дијагноза* представља прву фазу процеса промена организационе културе у којој је потребно открити постојеће културне вредности и ставове запослених. Најчешће се реализује спровођењем интервјуа или анкета међу запосленима.

2) *Планирањем* се дефинишу циљне културне вредности и ставови из визије и стратегије. Вредности и ставови који ће бити уграђени у нову културу дефинише топ менаџмент.

3) *Анализа* представља трећу фазу процеса промене организационе културе којом се утврђује јаз између циљних и постојећих културних вредности и бира стратегија да се јаз затвори. Анализом долазимо до закључка које од постојећих вредности и ставова треба подржати, које отклонити, а које не дирати.

4) *Спровођење* представља промену културних вредности и ставова применом различитих стратегија и средстава.

Неодговарајућа култура је најчешћи разлог неуспеха стратешких иницијатива организације. Ако култура није у складу са планом, она ће надјачати. Култура треба да подржава стратегију и због тога је неопходна усклађеност између стратегије и културе организације. Стратегије промене организационе културе су начини на који се могу мењати ставови и вредности у свести запослених, као и њихово понашање. Могу да буду директне и индиректне.¹³

– директне стратегије – стратегије индоктринације (директан утицај на ставове и вредности запослених ради индоктринације и промена ставова. Променом ставова запослени ће сами променити своје понашање тако што ће га ускладити са својим ставовима.);

– индиректне стратегије – стратегије когнитивне дисонанце. (Путем различитих метода организације и управљања запослени се наводе да усвоје ново понашање које одступа од њихових вредности и ставова. Због немогућности да се врате на своје претходне облике понашања запослени ће, да би избегли стање когнитивне дисонанце, прилагодити своје ставове и вредности новом облику понашања. Понашање се већ догодило, остала је само промена ставова и вредности).

Да би организација прешла са старог начина функционисања на нови, потребно је:

- креирати нове обрасце понашања (потребно је обликовати и потврдити оно што је важно у новој култури);

¹² N. Janićijević, Organizational culture management process – Case of Tarkett d.o.o, referat na Workshop on Strategic Human Resources Management, EIASM, Paris, 2004.

¹³ Н. Јанићијевић, Организациона култура, Нови сад, 1997, стр. 78.

- променити што више видљивих симбола организације (променити називе, боје, лого, кодекс облачења, награде, планове, итд.);

- променити „језик“, односно терминологију (ако организација измисли нови сет речи које истичу нове особине придобиће пажњу људи, као, на пример, уместо речи „купац“ прећи на реч „клијент“);

- креирати нове ритуале (на пример, додати прославе нових успеха, променити облике састанака, итд.);

- креирати нове навике (потребно је пронаћи начине да се понављају нова жељена понашања како би се усвојила).

Промене организационе културе могу се реализовати једино комуницирањем пожељних промена у ставовима и вредностима запослених. За промену организационе културе руководиоцима стоје на располагању различити облици комуницирања са запосленима. Основни облици комуницирања пожељних ставова и вредности су: 1) вербално комуницирање, 2) невербално комуницирање, 3) симболичко комуницирање и 4) индиректно комуницирање.

1) *Вербалне или директне комуникације* које се могу користити за промену културе су:

- састанци (представљају начин на који се може вршити промена организационе културе путем комуницирања типа „један за све“);

- непосредна вербална комуникација или убеђивање (то је директна комуникација типа „један на један“ у којој се преносе циљни ставови и вредности, а гасе непожељни);

- писано комуницирање (одликује га масовност, мање је флексибилно него вербална комуникација, али се лакше контролише и планира, као што су, на пример, интерне новине, електронска комуникација и огласне табле).

2) *Невербално комуницирање – понашање руководиоца*. Људи углавном више верују невербалним порукама (понашање, гестови) него вербалним (ономе што се говори). Руководиоци својим понашањем упућују јасне поруке о пожељним вредностима које стоје иза таквог понашања, односно, о томе шта представља пожељно понашање. Да би тај начин промене културе функционисао потребно је утврдити правила понашања за руководиоце која садрже пожељне вредности и ставове, као и понашања која носе непожељне поруке.

3) *Симболичко комуницирање* је врло ефикасан механизам комуницирања пожељних вредности и ставова, јер они најчешће делују у подсвести људи. Симболи најчешће изазивају и одређене емоције, тако да се њихове поруке дуже памте. Поруке о пожељним променама вредности и ставова путем симбола могу да се преносе на три начина:

- језичким симболима (То су сви симболи који се преносе путем језика као што су речи, изрази, жаргони, приче, анегдоте и неформалне вербалне комуникације између запослених. Овим симболима намећу се и преносе поруке о томе шта су пожељна, а шта непожељна понашања, вредности и ставови.);

- симболима понашања – ритуалима (Пример ритуала јесте додела награда за 10 или 20 година стажа у организацији. На тај начин се запосленима ставља до знања шта су пожељне вредности и ставови у организацији. Да би ритуали могли да се користе у процесу промене организационе културе треба анализирати постојеће, укинути непожељне и уводити постепено новостворене или модификоване ритуале);

- материјалним симболима (све материјалне ствари које носе одређену поруку о организацији и ту поруку пласирају запосленима и околини).

4) *Индиректно комуницирање* остварује се путем промена структуре и система у организацији. У промени организационе културе могу се користити следећи системи: систем регрутације и селекције, систем планирања и контроле, информациони систем, систем награђивања, систем оцењивања учинака и слично. Својим механизмима системи усмеравају понашање запослених тако да они мењају своје вредности и ставове да би их прилагодили понашању изазваном неким организационим системом. Организационим системима се показује шта организација цени, а шта не и то јасно преноси запосленима.

Промене организационе културе води и спроводи: 1) топ менаџмент, 2) средњи менаџмент, 3) сектор људских ресурса и 4) консултанти.

1) *Топ менаџмент* креира промене и дефинише циљне вредности, основне правце промена и одобрава план промена. За промене организационе културе најодговорнији је лидер организације и промене се увек воде са самог врха организације.

2) *Средњи менаџмент* је у најинтензивнијем контакту са запосленима и он је непосредни извршилац промена. Непосредни руководиоци су у свакодневном и непосредном контакту са запосленима, за разлику од лидера који на запослене може утицати само путем саопштења или интерних часописа.

3) *Сектор људских ресурса* има значајну улогу у процесу промене културе. Он припрема већину активности које спроводе врховни и средњи нивои руковођења, прави анализу културних вредности, припрема план промена, пише саопштења, упутства за припрему састанака и слично.

4) *Консултанти* се, по потреби, ангажују изван организације. Њихов задатак може да буде стручна подршка сектору људских ресурса у процесу промена и они не треба да воде процес промена културе.

Култура организације највише рефлектује личност руководиоца, укључујући и његову неурозу. Поступци највиших руководилаца, кроз оно што говоре и како се понашају, постављају норме које дефинишу организацију. Понашање које подстичу руководиоци дубоко обликује културу и праксу организације. Кроз награђивање и кажњавање руководиоци, у ствари, показују шта је важно у организацији. Реакције руководилаца у кризним ситуацијама и оно што говоре у великој мери утиче на тон културе.

Промена културе је сложена управљачка активност и радикална организациона промена која се одражава на интерне односе у организацији. У

спровођењу промена често долази до отпуштања запослених, доносе се нови правилници, уредбе, одлуке, решења и мењају навике запослених. У таквим ситуацијама промене могу да буду веома непријатне, чак драматичне, за појединце у организацији. Због тога се препоручује да руководиоци обликују стабилну културу и не спроводе честе промене.

Закључак

Организациона култура представља комплексан образац веровања, очекивања, идеја, вредности, ставова и понашања које деле чланови једне организације. Култура води једну организацију и њене активности и представља нешто као „оперативни систем организације“. Она показује како запослени размишљају, раде и како се осећају. Организациона култура уткана је у све активности организације. Она утиче на начин организовања, врсту структуре и степен децентрализације, примену ауторитета, врсту моћи, степен формализације, стандардизацију поступака, начин контроле, алокацију ресурса, управљање људским ресурсима, начин планирања, стратегију и друго. Може се закључити да организациона култура утиче на укупну праксу и понашање организације. Треба нагласити да између понашања и културе постоји двосмерна веза у којој се култура појављује и као узрок и као последица понашања. Организациона култура је најзначајнији врх магичног троугла стратегијског развоја организације.¹⁴ Она има мноштво различитих функција кроз које помаже руководиоцима у управљању организацијом и усмеравању свих организацијских јединица и запослених према остваривању организационе мисије, стратегије и циљева.

Развојем организације долази до промена у организационој култури, односно, до промена у вредностима и веровањима. Култура је динамична и никада није статична. С обзиром на то да се организационе културе развијају и манифестују на различите начине у различитим организацијама, немогуће је рећи да је једна култура боља од друге, већ само да је различита на одређени начин. Не постоји „идеална организациона култура“, већ само одговарајућа.

Организациона култура усмерава или, чак, одређује свест и понашање људи у организацији. Захваљујући њој сви чланови организације на приближно исти начин интерпретирају и разумеју појаве око себе. Постоји снажно уверење да је за успешно функционисање организације неопходна и организациона култура одређених карактеристика и садржаја. Успешне организације имају снажну културу, коју чине одређене вредности и веровања. На

¹⁴ П. Сикавица, Ф. Бахтијаревић-Шибер, Н. Полошки Вокић, оп. цит, стр. 414.

функционисање војне организације организациона култура може деловати и позитивно и негативно, зависно од тога да ли одговара ситуацији у којој се војна организација налази или не.

Литература

1. Frost, D.: *Organizational Culture*, London, 1995.
2. Gibson, J. J., Ivanchevich, J. M., Donnelly, J. H.: *Organizations: Structure, Processes, Behavior*, Dallas, 1983.
3. Hellriegel, D., Slocum, J., Woodman, R.: *Organizational Behavior*, South-Western College Publishing, Cincinnati, Ohio, 1998.
4. Јанићијевић, Н.: *Организационо понашање*, Датастатус, Београд, 2008.
5. Јанићијевић, Н.: *Organizational culture management process* – Case of Tarkett d.o.o, referat na Workshop on Strategic Human Resources Management, EIASM, Paris, 2004.
6. Јанићијевић, Н.: *Организациона култура*, Нови сад, 1997.
7. Јовановић, М., Живковић, М., Цветковски, Т.: *Организационо понашање*, Мегатренд универзитет, Београд, 2007.
8. Robins, S. P., Coutler, M.: *Менаџмент*, Датастатус, Београд, 2005.
9. Сикавица, П., Бахтијаревић-Шибер, Ф., Полошки Вокић, Н.: *Темељи менаџмента*, Школска књига, Загреб, 2008.
- Schein, E.: *Organizational Culture and Leadership*, San Francisco, 2004.
- Schuler, R., Rogovsky, N.: *Understanding Compensation Practice Variations Across Firms*, Journal of International Business Studies, 29, 1998.

ТЕРОРИСТИЧКА ОРГАНИЗАЦИЈА ХАМАС И ЊЕН СИСТЕМ СОЦИЈАЛНЕ ЗАШТИТЕ

Ивана Алкалај*

У чланку је објашњено како је терористичка организација ХАМАС преузела власт демократским путем и на који начин користи *дава* (*da'wa*, арапска реч у значењу „позив“) систем социјалне заштите за промоцију и подршку својих активности. Такође, говори се о коренима ХАМАС-ове *даве* и о функцији институција за социјални сервис као идеалним оруђем које користе исламисти да радикализују и регрутују младе муслимане. Наравно, на први поглед, не постоји ништа насилно или анти-социјално у *дава* активностима. Међутим, није тако.

Дава организација, често формирана као локално добровољно друштво, невладина организација или приватна волонтерска организација, има важну заједничку улогу у исламској историји и култури.

ХАМАС има примаран циљ, а то је промена есенцијалне палестинске националне политичке борбе у фундаменталан религиозни сукоб. Усавршавање тог циља значи комплетно трансформисање палестинског друштва, у поређењу са осталим релативно секуларним муслиманским друштвима у арапском свету, у све ватреније религиозно и политички одлучно друштво.

Кључне речи: ХАМАС, *тероризам*, *дава*, *ислам*, *џихад*.

Увод

Назив ХАМАС је акроним за *Harakat al-Muqawama al-Islamiy*, што значи Исламски покрет отпора. Палестинска исламска група основана је 1987. године, а настала је од палестинског огранка у Египту, чија је основа Муслиманско братство. ХАМАС је основан у децембру исте године са циљем да елиминише државу Израел и уместо ње устоличи исламску државу

* Ауторка је докторант Универзитета у Београду – Факултет политичких наука.

на територији где је некада био мандат Британске Палестине – територије која обухвата Западну обалу и Газу. ХАМАС је декларисао три принципа своје стратегије да оствари тај циљ:

- активности социјалне заштите која ће изградити снажну подршку за организацију,

- ангажовање политичких активиста који ће бити конкуренција секуларној Палестинској ослободилачкој организацији (*Palestine Liberation Organization – PLO*) и Палестинској власти (*Palestinian Authority – PA*),

- предузимање герилских и терористичких напада на израелске војнике и цивиле.

ХАМАС-ов слоган декларисан је у члану 8 оснивачке повеље ХАМАС-а, која промовише насиље и обавезу џихада, као светог рата против стварних непријатеља ислама уз стратегију – „Алах је циљ, Пророк је његов модел, Куран је устав; Џихад је његов пут и смрт за Алаха је најузвишенија од свих жеља“.¹

ХАМАС би требало посматрати као терористичку организацију која је обезбедила изненађујућу победу на демократским палестинским изборима почетком 2006. и тако доказала да није више споредни играч на палестинској политичкој сцени. Као лидер у нападима бомбаша самоубица против Израела ХАМАС се наметнуо Палестинцима из неколико разлога: у мору корупције која је карактерисала палестинску власт обезбедио је болничке услуге, програме за школе, дистрибутивне центре за храну, док *PLO* није имала шта да понуди напаћеном палестинском народу. Али, постоји и мрачна страна те „идеалне“ слике социјалне заштите и социјалне правде: цена која се испоставља палестинском народу плаћена је кроз регрутовање, индоктринацију, обуку и коначно активирање терориста мотивисаних мржњом и жељом да убијају. Као политичка организација ХАМАС је досегао висок ниво идеолошке ефикасности. Успео је у усавршавању индоктринације: у замену за финансијску и идеолошку подршку постао је власник тела и душа младих фанатичних регрута опседнутих само једном жељом – да положи живот за оно у шта верују. Таква жртва ојачаће ХАМАС као политичку, радикалну, фундаменталистичку и терористичку организацију, али ће истовремено ослабити и делегитимизовати статус палестинског циља – борбу за државу.

Палестинска власт (*PA*) такмичи се са ХАМАС-ом покушавајући да замени даву и обезбеди основне услуге социјалне заштите на том простору. Примарни циљ ХАМАС-а је уништење Израела и стварање исламске државе, уређене по шеријатским законима.

¹ Повеља ХАМАС-а, члан 8.

Основи дава система социјалне заштите

Судећи по исламској традицији сви муслимани су обавезни да се покоре богу (*ibadah*) и проповедају или пропaгирају прави ислам (*da'wa* или „позив богу“). Обавеза да се шири прави ислам покрива широк спектар осталих активности, од нових присталица, обраћеника (што је бенефиција за душу) до добровољних донација и активности социјалне заштите (што је бенефиција за тело). Према исламском учењу вера јесте намењена читавом свету и дужност је исламске државе да за време читавог постојања врши исламску мисију – *даву*. Исламска мисија подразумева да се ислам проповеда све док читав свет не постане јединствена држава.²

Да би се задовољиле те основне дужности социјалне заштите, исламске донације (*waqff*, или *awqaf* у множини) одговорне су за одржавање џамија, светог места савременог муслиманског друштва које типично води рачуна о институцијама социјалних услуга. У читавом муслиманском свету приход који се скупи од *waqff* донација имовине или индивидуалних донација уобичајено финансира „стварне мреже добровољних и донаторских сервиса (као што су школе, сиротишта или јавне кухиње). То не задовољава само привремену потребу становништва већ, такође, значи буђење људи којима религиозни лидери желе да проповедају“.³

Исламски покрети на који је традиција *даве* највише утицала јесу ХАМАС и египатско Муслиманско братство, који у природи имају приметну политичку активност. Академски аналитичари су запазили да активисти Муслиманског братства користе заједничке активности на примарном нивоу да „преобликују политичку свест образовањем младих“. Фокусирајући се на младе и на подручја којима недостаје социјална заштита, исламске институције служе као „функционална замена за систем социјалне заштите државе и тиме конституишу природну и фамилијарану околину у којој млади активисти могу да досегну чинове“.⁴

Другим речима, функција институција за социјални сервис јесте идеално оруђе које користе исламисти да радикализују и регрутују младе муслимане.

Због тога није изненађујуће да је ХАМАС-ова *дава* била директно умешана у промоцију ХАМАС-ових кандидата на изборима, прво на општинском нивоу у

² Јевтић, Мирољуб: *Религија и политика*, Институт за политичке студије, Београд 2002, стр. 174.

³ За дефиницију *dawe* видети: Dekmejian, R. *Hrair Islam in Revolution: Fundamentalism in the Arab World*, N.Y. Syracuse University Press, 1985.p.44. Више о *waqf* погледати: Dumper, Michael *Islam and Israel: Muslim religious Endowments and the Jewish State*, Washington D.C. Institute for Palestinian Studies 1994. p. 1–2.

⁴ Wickham, Carrie Rosefsky: *Islamic Mobilization and Political Change: The Islamist trend in Egypt's Professional Associations*, „Political Islam: Essays from Middle East Report“, Berkley, University of California Press, 1997. p.124.

мају 2005. године, а затим и на изборима за законодавно тело у јануару 2006. године. У Витлејему је ХАМАС однео победу на пет од седам места која су подељена муслиманима. Палестински хришћани из Витлејема указали су на ХАМАС-ов покушај да „купи“ гласове на изборима кроз активности *даве*. Једна жена је објаснила: „Када устанем ујутро, ја пронађем храну, уље и шећер на тротоару“. Имајући у виду резултате анкета током друге рунде палестинских локалних избора од 5. маја 2005, најважнији проблем, који је дефинисало 35% гласача, било је сиромаштво и незапосленост. Стога није тешко разумети зашто су ХАМАС-ове донације у храни у периоду пре и током избора биле ефективно средство у подршци ХАМАС-овим политичким кандидатима.⁵

Један од идеолошких принципа које је у Муслиманском братству развио теоретичар Саид Кутба (*Sayyid Qutba*) гласи да је „дужност верника муслимана да пробуди ислам да трансформише *jahili* (неморално, неисламско) друштво кроз преобраћање (*дава*) и милитантни *џихад*“.⁶ Исламски научник Оливер Рој забележио је да је милитантно понашање исламских група више мотивисано одређеним агресивним стилем религиозног проповедања него политичком обуком. За Роја је *дава* дефинисана као „милитантно проповедање“ (дословно преведено као „зов“ или „позивница“) и много значајнији разлог милитантног понашања него стриктна политичка обука. Оснивач Муслиманског братства *Hasan al-Ban* писао је трактат под насловом „*Da'watuna*“ (Наше милитантно проповедање). Међу милитантним муслиманима Рој је нагласио да је „проповедање (*da'wa*) инструмент напредовања ка власти“.⁷ С обзиром на то да се израелска окупација повезује са ХАМАС-овим успехом, група радикалних активиста такође је део ширег феномена.

Многа отворена друштва, посебно она демократска, забринута су око проповедања и активности социјалних група здравствене заштите повезаних са милитантима, делом јер култура *даве* често пригушено промовише антидемократске и антизападне вредности. Холандска обавештајна и безбедносна служба (*Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst – AIVD*) изразила је ту забринутост у свом извештају *Од даве до џихада: озбиљне претње радикалног ислама демократском легалном поретку*. Извештај упозорава да „избор неких *дава* група које су оријентисане ка ненасилним активностима не значи увек да су оне и у принципима ненасилне. Врло често оне једноставно не узимају у обзир коришћење оружаног џихада из практичних разлога (џихад може бити контра-продуктиван или немогућ због супериор-

⁵ Kershner, Isabel: *Hamas in Manger Square*, „Jerusalem Report“, June 13, 2005, Palestinian Center for policy and survey research (PSR), *Exit Polls-Results of PSR Local Election 'Exit Polls'* (May 2005), <http://www.pcpsr.org/survey/polls/2005/exitlocal2.html>.

⁶ Qutb, Sayyid, *Milestones*, The Mother Mosque Foundation in 1981. str.21.

⁷ Roy, Oliver: *The Failure of Political Islam*, Cambridge, Mass Harvard University press, 1994. p. 57. and p. 70.

ности друге стране) или због религиозних разлога (џихад против неверника једино је могућ када се сви муслимани врате на своју „чисту“ веру).⁸

Муслиманска светска лига⁹ са средиштем у Саудији, највећа је организација умешана у *дава* активности на светском нивоу, која је, такође, предмет неколико контртерористичких истрага у САД и у другим државама због повезаности са ХАМАС-ом, Ал Каидом и осталим терористичким групама. Муслиманска светска лига као главни циљ наводи: „Раширити исламску *даву* и образлагати учење ислама. Одбранити исламски став на начин који ће сачувати интересе и аспирације муслимана, решити њихове проблеме, оспорити погрешне и неосноване тврдње против ислама, заменити врло неповољне трендове и догме које непријатељи ислама експлоатишу у циљу уништења јединства муслимана и сеју семе сумње у нашу муслиманску браћу“.¹⁰

Наравно, на први поглед, не постоји ништа насилно или антисоцијално у *дава* активностима. Међутим, истина је супротна! *Дава* организација, често формирана као локално добровољно друштво, невладина организација или приватна волонтерска организација, има важну заједничку улогу у исламској историји и култури. Слично њиховим Салафи рођацима, Муслиманско братство, организовано као ХАМАС, искористило је хвале достојну исламску традицију добровољног рада, не само да предају своју делимичну верзију ислама, већ и да активно подржавају терористичке операције.

Корени ХАМАС-ове *даве*

Иако је ХАМАС званично основан 14. децембра 1987. године, незванична историја ХАМАС-овог оснивања датира још од 1967. године у оквиру крила Муслиманског братства. У Повељи 1988. године ХАМАС је обелоданио братске корене: „Исламски покрет отпора је једно од крила Муслиманског братства у Палестини“. Слично сугерише изјава лидера Муслиманског братства у Јордану, Заида Абу Ганима: „Мајка покрета коме ХАМАС припада је друштво Муслиманског братства које има своје корене у палестинској земљи деценијама пре успостављања окупацијског ционистичког ентитета“.¹¹

⁸ General Intelligence and security Service, *From Dawa to Jihad: The various Threats from Radical Islam to the Democratic Legal Order*, Netherlands Ministry of the Interior and Kingdom Relations December 2004.:7. and 27. <http://minbzk.nl/contents/pages/42345/fromdawatojihad.pdf>.

⁹ Муслиманска светска лига је једна од највећих исламских невладиних организација. Укључује 22 државе, а основана је у Меки 1961. године.

¹⁰ Видети на сајту www.arab.net/wml/about.htm под насловом: "About the Muslim World League" (скинуто марта 2003)

¹¹ Mishal, Shaul and Sela, Avraham: *The Palestinian Hamas: Vision, Violence and Coexistence*, New York, Columbia University Press, 2000. p.18.CON

Израелска победа над арапским војскама у Шестодневном рату 1967. године, конфликт у којем је Израел окупирао Западну обалу и Појас Газе, и у којем је, сходно томе, развијена палестинска национална и исламска свест, доприне-ла је одлуци Муслиманског братства да одбаци ниску ангажованост, реорганизује се и започне осетно веће активности. Судећи по ХАМАС-овом лидеру Калед Мишалу рат је убрзао Муслиманско братство да реструктурише своју организацију. Следећи логику сукоба, палестинске групе (у новоокупираним територијама Западне обале и Газе одсеченим од Египта и Јордана) биле су приморане да пребаце фокус на своје локалне заједнице и становништво.

Та еволуција Муслиманског братства, као отворена опозиција секуларном арапском вођству у комбинацији са израелском толеранцијом ненасилних исламских активности, дозволила је братству да се реорганизује. Током тог периода, израелски научник Меир Хатина пише: „Покрет је био у могућности да интензивира своје активности, усмеравајући средиште пажње на џамије, добровољне организације, школе, студентска већа и трговинске уније које су оперисале не само као социјални и културни центри већ такође као моћна база за политичке активности“.¹²

Према својој незваничној историји ХАМАС је у том периоду прошао кроз четири стадијума:

- 1967–1976.: креирање Муслиманског братства у Гази упркос строгим израелским прописима,

- 1976–1981.: географска експанзија кроз учешће у професионалним асоцијацијама у Гази и Западној обали, као и изградња институција, угледна *al-Mujama al-Islamia*, *al-Jamiya al-Islamia* и Исламски универзитет у Гази.

- 1981–1987.: политички утицај кроз успостављање механизма акције и припреме за оружану борбу.

- 1987.: оснивање ХАМАС-а као борбене армије Муслиманског братства у Палестини и покретање цихада.¹³

На предавању 2000. године шеик Џамил Хамами је нагласио колико је била важна ХАМАС-ова инфраструктура *даве*, као основа са које су се могле развијати милитантне активности: „Ми смо припремали себе и те бунтовничке генерације. Сада је време за експлозију, стадијум припреме је завршен. Нећемо спавати, Палестина је увек у нашим срцима. Ми нисмо заборавили ни на један дан Јерусалим, Хаифу, Газу, Јерихон, Зефад, Назарет и читаву Палестину. Период пре Интифаде је био период образовања и припреме“.¹⁴

¹² Hatina, Meir: *Islam and Salvation in Palestine*, Dayan Center Paper 127, Tel Aviv: The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, Tel Aviv University 2001, p.19.

¹³ Shaul Mishal and Avraham Sela, *The Palestinian Hamas*, "al-Haqiqa wal-Wujud" (Truth and existence) 1990, part 1, p. 34.

¹⁴ Конференција на тему: „Исламске перспективе“, одржана 9. јула 2000. године под покровитељством PASSIA-Religious Study Unit, у Рамали.

ХАМАС-ов духовни вођа и оснивач шеик Ахмед Јасин уздигао је ХАМАС-ову даву као огледало структуре коју је он направио преко својих активности у Муслиманском братству. Судаћи по неким израелским научницима, Јасинов фокус на даву резултат је велике поуке коју је извукао са Муслиманским братством из Египта: режим ће га оставити на миру све док је усмерен на активности образовања и молитве.¹⁵ На таквим претпоставкама он је отпочео систематску инфилтрацију у палестинско друштво, креирајући ћелије од по три члана у Гази, досежући чак до локалног нивоа непосредног комшилука. Научници обе стране се слажу да је све од краја 60-тих до средине 80-тих Муслиманско братство профитирало од подршке израелске владе ненасилној Исламској палестинској фракцији, која је била уверена да ће те групе функционисати као користан противтег секуларним националистичким палестинским групама које су отимале авионе и предводиле изненадне нападе на Израел из суседних арапских земаља. Меир Хатина, израелска научница, сматра да је израелска цивилна администрација на Западној обали и у Гази показивала релативно толерантно понашање према религиозним активностима, делимично са циљем да се подрије утицај *PLO*.¹⁶ На пример, израелска влада дозволила је да се удвостручи број џамија у Појасу Газе од 1967. до 1986. године. „Цивилна администрација је такође званично одобрила да дава организација постане центар ХАМАС-ове инфраструктуре, као што је Исламски центар (*al-Mujama al-Islamia*) у Гази. До 1987. године, *al-Mujama* је контролисао око 40% свих џамија у Појасу Газе“.¹⁷

Организације за социјалну заштиту

ХАМАС-ове организације за социјалну заштиту играју кључну улогу у омогућавању терористичких активности, укључујући бомбаше самоубице. ХАМАС је познат по томе што користи болнице као места за састанке, да закопава оружје и експлозиве на игралиштима својих вртића, да користи дава аутомобиле за оперативне послове превоза до куће и скривања бегунаца, као и за трансфер и легитимизацију терористичких активности.

Један од последњих напора да се смањи улога коју елементи мреже социјалне заштите имају у финансирању, подршци и омогућавању ХАМАС-ових терористичких акција, представља извештај Међународне кризне гру-

¹⁵ Интервју са dr Anat Kurtz на INSS (The Institut for national security studies), 3. јануара 2010, Тел Авив

¹⁶ Hatina, Meir: *Islam and Salvation in Palestine*, Dayan Center Paper 127, Tel Aviv: The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, Tel Aviv University 2001, p. 19.

¹⁷ Mishal, Shaul and Sela, Avraham *The Palestinian Hamas*, New York, Columbia University Press, 2000, str. 19-21. За арапски поглед на ствари погледати: Hroub, Khaled *Hamas: Political thought and Practice*, Washington D.C., Institute for Palestinian Studies 2000. str. 234.

пе (*International Crisis Group, ICG*) са седиштем у Бриселу. Она је закључила, што је несхватљиво, да хуманитарне организације повезане са ХАМАС-ом обезбеђују Палестинцима преко потребан сервис социјалне заштите, да њихов добро обављен посао на неки начин легитимише подршку коју пружају ХАМАС-у у својим смртоносним терористичким активностима.

Давид Ауфхаустер¹⁸ описао је логику деловања ХАМАС-а тако да прављење разлике између терористичких група, добротворног и војног крила представља извртање чињеница: „Палестинци имају потребу за социјалном заштитом која није обезбеђена од стране Палестинске власти и због тога ХАМАС користи прилику за жељено експлоатисање. Толерисање такве експлоатације није у интересу ни израелско-палестинског мира нити палестинске хуманитарне помоћи. Исламска група за социјалну помоћ подрива добротворне активности и подршком за терористе злоупотребљава донације и прави посао много тежим од једноставног покушаја да се направе бољи услови живота у Западној обали и Гази“.¹⁹

Структурна еволуција ХАМАС-а рефлектује процес адаптације, који је одређен растом организације и ширењем њихове основе све до ограничења које намеће средина у којој делују. Структура и институције одржавају се у стању сталних промена, одражавајући политичко окружење које је далеко од стабилног. ХАМАС-ова инспирација за борбу против Израела, широк одзив са територија на њихов позив на Интифаду и повећање идентификације са организацијом на територијама, све те чињенице показују ширење ХАМАС-овог утицаја који није пропорционалан њиховом актуелном чланству. ХАМАС има карактер *народног покрета*. Тако су га и презентовали његови лидери, а процеси који су га до тога довели темеље се на широкој подршци коју има у земљи.

Све до хапшења маја 1989. године, шеик Ахмед Јасин водио је ХАМАС у централистичком духу са високим нивоом категорисања. Он је надгледао писање и дистрибуцију летака, исто као и скупљање новца, који је делио регионалним командантима за потребе њихових операција, као и породицама „мученика“ Интифаде. Чланови су регрутовани међу верницима у џамијама која је била место одређено за састанке, демонстрације, дистрибуцију летака, па чак и за терористичке нападе. Новац који се скупљао за џамије ван територија и исламске асоцијације које су задужене за ширење религије и обезбеђивање социјалне помоћи су финансијски помагале ХАМАС-ове активности.

ХАМАС има велики број присталица који су наоружани или имају приступ оружју и војнике који имају улогу цивилне одбране на територији Газе.

¹⁸ Давид Ауфхаустер је генерални саветник Управа Терезора при Националном савету за безбедност. То је политички координиран комитет за борбу против финансирања тероризма.

¹⁹ David Aufhauser, „US treasury department announces new executive office for terrorist financing and financial crimes“, *Regulatory Intelligence Data* | March 3, 2003, Industry Group 99.

На сахрани Ахмеда Јасина, 22. марта 2004. године, процењује се да је било око 200.000 симпатизера и присталица. Такође, 18. априла 2004. сличан број се појавио и на сахрани Рантисија. ХАМАС је остао најдисциплинованија палестинска организација, а оружане акције, чини се, временом постају јасније када их изводе различите ћелије на локалном нивоу, најчешће мотивисане осветом због израелског циљаног убијања или војних операција.²⁰

Дава радикализује палестинско друштво

Ако ХАМАС има један примаран циљ то је промена есенцијалне палестинске националне политичке борбе у фундаменталан религиозни конфликт. Усавршавање тог циља значи комплетно трансформисање палестинског друштва, у поређењу са осталим муслиманским друштвима у арапском свету, релативно секуларног, у све ватреније религиозно и политички одлучно друштво. Такав пројекат радикализације циљ је свих насилних исламских група, од Ал Каиде у Ираку до Хезболаха у Либану. Такође, фундаменталне аспирације осталих исламских група, као што је ХАМАС, користе насиље као примарно средство за реализацију своје муслиманске утопије. Нажалост, Палестинци живе у окружењу које ће по својој природи креирати социјалну предиспозицију коју ће ХАМАС искористити као предност у кампањи радикализације друштва. ХАМАС добија на патњи и фрустрацији изазваној израелским насељима и политици окупације. Израелска насеља, посебно она унутар Западне обале (и она у Гази из којих се Израел повукао у лето 2005. године) креирала су континуирану и, гледано географски, реално велику неправду. Блокаде на путу, полицијски час и остале мере, које су имале намеру да прекину палестинске терористичке операције, утицале су, нажалост, и на свакодневне животе просечних Палестинаца, који су сада извор беса и радикализације.

Студија о палестинским бомбашима самоубицама универзитета у Тел Авиву закључује да кључну улогу има *дава* у изливу беса и фрустрација Палестинаца да пређу границу и почине самоубиство. Не постоји јединствен психолошки профил који описује просечног палестинског бомбаша самоубицу, док су истраживачи *Shaul Kimhe* и *Shmuel Even* развили серију категорија прототипова које комбинују и клиничке и психолошке узроке.²¹ Закључак њиховог примарног проналаска, без обзира на типологију потенцијалног те-

²⁰ Тензије између ХАМАС-ових ћелија на Западној обали и у Гази, посебно око питања самоубилачких напада, нису ништа ново. Оне су се манифестовале, на пример, и током серије самоубилачких напада 1996. године. Видети Larzilliere, Penelope: *'Le Martzr' Palestinien, nouvelle figure d'un nationalisme en echec*, in „Israeliens et Palestiniens: La Guerre en partage“ Paris, 2003, p. 80–109.

²¹ Shaul, K. and Even, S.: *Who are the Palestinian Suicide Bombers?*, „Terrorism and Political Violence“, 2004, P. 815–840.

рористе, дакле, да ли је у питању „религиозни фанатик“, „просечан“ или „експлоатисани“, сваки тип захтева, према истраживачима, „социјално окружење које подржава такве нападе; медије које шире информације према становништву које их подржава; духовно вођство које охрабрује такве нападе и финансијску и социјалну помоћ за породице терориста самоубица после њихове смрти. Узети заједно, ти услови креирају „широко друштвено окружење које може да се примени на *'културу терориста самоубица'* која је креирана у палестинском друштву“.²²

Може се закључити да социјални услови сами по себи не праве бомбаша самоубицу. Али сиромаштво, омаловажавање, лична патња, стид или губитак вољене особе може бити моћан фактор радикализације, који скоро увек захтева успостављање терористичке организације да каналише тај бес и фрустрације у жељу да се убије, посебно да жртве буду цивили.

ХАМАС-ове добровољне и хуманитарне организације не само да финансирају породице ХАМАС-ових бомбаша самоубица, већ и пројекте здравства, образовања и социјалне заштите. Ти пројекти имају значајну улогу у стицању симпатија и подршке локалног становништва за групу. ХАМАС-ови хуманитарни пројекти углавном су везани за исламске концепте и дизајнирани тако да изграђују подршку за њихов религиозни план рада.

ХАМАС-ова стратегија

ХАМАС-ова мисија по Повељи из 1988. године као најважнији циљ наводи конфронтацију са Израелом, који је виђен као „страни рак“ на светој муслиманској земљи. У ствари, без те мисије ХАМАС не би имао разлога да постоји, већ би једноставно био део Муслиманског братства. Постоји много начина за остварење тог циља, од постепене исламизације палестинског друштва, преко демографског пораза Израела, до оружане борбе против јеврејске државе.

ХАМАС је постигао тактичку флексибилност приближавања влади, али ни за то време није показана промена било којег аспекта њихове фундаменталне стратегије. Успео је да убеди Абаса да је оставио своје насилне мере по страни у стремљењу ка владиној платформи и формирао је кабинет „чистих“ технократа, како би заштитили независност и флексибилитет традиционалног вођства. Фокус њиховог почетка на власти је борба против корупције, побољшање социјалних сервиса и постепено исламизирање социјалног, културног и образовног живота палестинског друштва. Ипак, ниједна од тих активности не треба да буде помешана са стратегијском мо-

²² Kimhi, K. and Even, S.: *Who are the Palestinian Suicide Terrorist?* Strategic Assessment 6, no.2 Jaffee Center for Strategic Studies, Tel Aviv University, September 2003.

дернизацијом или фундаменталним променама у погледу дугорочних циљева – уништења Израела. Свакако, у послеизборним чланцима које је Калед Машал писао за *Los Angeles Times* и *Guardian* (Лондон), почињао је без двосмислених ХАМАС-ових принципа одбијања права Израелу на постојање, у било којој величини и са било којим границама.

ХАМАС није у журби, посебно после преузимања контроле над Газом. Организационо, ХАМАС-ов непосредан циљ јесте да продуби и рашири ниво контроле над свим аспектима палестинског друштва. Та контрола је фондус дугорочне стратегије у конфронтацији са Израелом. ХАМАС не жели да направи погрешан корак који би био претња њиховом експериментисању на политичком пољу моћи.

После победе ХАМАС-а на палестинским изборима 2006. године, поставља се питање шта је легални статус Палестинске власти који предводи ХАМАС? Тај статус није јасан зато што је легални статус самих територија мрачан. Од 1967. године Западна обала и Газа су под израелском контролом, која је остварена кроз израелску војну владу коју многи међународни учесници именују речју „окупација“ (традиционално, влада Израела оспорава ту карактеризацију контроле територија као окупацију која има легалне импликације). Споразум из Осла, договор потписан између државе Израел и Палестинске ослободилачке организације (PLO), успоставља Палестинску власт одговорну за цивилне послове безбедности на територији под њиховом контролом. Једина институција која је креирана из тог договора било је Палестинско законодавно веће (*Palestinian Legislative Council – PLC*), репрезентативно тело свих палестинских становника на територији (укључујући и бивши јордански део Јерусалима, чијим је становницима било дозвољено да гласају на изборима за PLC 2006). Већина међународних експерата објашњава да успостављање Палестинске власти није умањило израелско право и одговорност као окупаторске силе, мада је у практичним терминима успостављање Палестинске власти променило ситуацију.

Повлачење израелских снага и цивила из Газе, средином 2005. године, створило је компликацију, јер је фактички дао могућност ХАМАС-у да преузме територију. По речима професора Мартина Шермана,²³ израелско повлачење била је једна велика грешка која се поклапала са захтевом резолуције 242 Савета безбедности УН за „повлачење израелске војске са територија окупираних у недавном сукобу“. Ипак, ни једна држава ни међународна институција није препознала израелско повлачење као испуњење Резолуције 242 и обавеза око Газе и бар технички, Израел је задржао окупирану моћ, упркос тоталној контроли палестинских власти у Гази. После сукоба Фатаха и ХАМАС-а у Гази, ХАМАС је преузео комплетну власт 2007. године.

²³ Интервју са проф. *Мartiном Шерманом* у Тел Авиву, 15. маја 2009.

Након избора ХАМАС-а, настала је посебно мрачна (легална) фаза, јер ХАМАС није део групе *PLO* и не прихвата ниједан договор који је постигао *PLO* и Израел, укључујући споразум из Осла. Ипак, тај споразум је обезбедио законски оквир за палестинску власт и за палестинско Законодавно веће. У суштини, ХАМАС је ишао на освајање, кроз изборе, канцеларија у институцијама које никада раније није сматрао легитимним или легалним. Када је процес преноса власти ушао у процедуру, ХАМАС је преузео надлежност чију легитимност не прихвата, јер територија, бар технички, остаје под пуном израелском окупацијом. Наравно, ХАМАС је у прошлости изражавао жељу да уђе у радни оквир *PLO*, ако добије одговарајући удео у власти ради промене организационог карактера изнутра. Сада када је у бољој позицији него икада пре, тражи супериорну улогу у организацији, тврдећи да је „једини, легитимни представник палестинског народа“, са свим што ће навестити будући правац палестинског националног покрета.

Заокрет унутар Израела око једностраног прекида договора поклапа се са ХАМАС-овом стратегијом, јер једностраност мења *status quo*, без постигнутих договора са другом страном. Све заједно, озбиљни разлози постоје за Израел да тежи једностраном путу. Али, чињеница која се не може заобићи јесте да је израелска једностраност, такође, комплементарна са ХАМАС-овим циљем да креира сопствену исламску државу без било какве везе са Израелом.

Радикална исламска влада у средишту арапско-израелског односа, посебно оне која је дошла на власт кроз наводни демократски процес, који је одобрила међународна заједница, имао је негативне последице по Израел, за модерну арапску државу и за политику САД, укључујући циљ да демократија постане дугорочни одговор на систематске проблеме Арапа и исламског друштва. Тај поглед не значи победу за секуларну националистичку алтернативу ХАМАС-а и поред тога што је Фатах доказао да је коруптиван, некомпетентан и амбивалентан у одбацавању тероризма. Ипак, међународна заједница је узела учешће у успеху секуларног националног модела, упркос дубоким несавршеностима у партији која презентује тај модел.

На стратешком нивоу, појављивање ХАМАС-а као предводника владе у Гази видело се као „демократски удар“ против мировних институција и подстрек радикалном исламу. Целокупан предлог за мировни процес био је обезбеђивање дипломатских мера које ће да осигурају безбедност Израелу и омогуће Палестинцима да уживају у свом легитимном праву. Уопштено говорећи, ХАМАС-ова победа има ефекта на интернационализацију и исламизацију конфликта који је био локална, национална расправа између Израелаца и Палестинаца. Међутим, крвави палестински устанак од 2000. до 2005. године, био је један од значајнијих аспеката у којем ни једна друга арапска држава није активно подржала Палестинце. Страх, који је био мотивисан међународним интересима у арапско-израелском процесу, да сукоб између Израелаца и Палестинаца може подстаћи регионалне или чак

међународне пожаре сада је прошлост. У ствари, временом је тај сукоб постао локалан. Међутим, ХАМАС-ова победа је све то променила. Преко ноћи израелско-палестинска граница постала је линија фронта у великом међународном сукобу између радикалних исламиста и Запада, са најрадикалнијим учесницима – Ираном, Ал Каидом и Хезболахом, који експлоатишу прилику да бију своју битку на капијама Јерусалима.

На територијама живе Палестинци. Међутим, мора се знати да постоји разлика између Палестинаца који живе у Појасу Газе и Палестинаца са Западне обале. У Гази су Палестинци конзервативнији и веома религиозни, док су Палестинци на Западној обали више секуларни (што можда дугују хришћанском становништву које углавном живи у Витлејему и Рамали).

ХАМАС-овим преузимањем Газе, јуна 2007. године, и успостављањем аутономије, после пораза опозиције коју је представљао Фатах, започет је процес исламизације и радикализације у Гази, а у исто време ХАМАС припрема кораке ка успостављању фундаменталистичког начина живота. После преузимања Газе значајне промене су се одиграле када је у питању исламски начин облачења, понашања према исламском коду, што доводи до закључка да се становништво сложило са ХАМАС-овом идеологијом. Традиционалне хаљине и изглед су распрострањени, укључујући браду, фереџу, традиционалну одећу, као и језик и речник међу становништвом који је прилагођен Курану, благословом и молитвом за Алаха, исто као и молитвама у џамији. Ти примери демонстрирају ХАМАС-ову идеологију која продире у јавну свест. Преузимајући суверенитет над Газом, ХАМАС диктира исламски дневни ред у неколико аспеката:

- спровођење муслиманских норми и начина живота,
- контрола свих медија и система образовања који шире муслиманске вредности и ХАМАС-ову идеологију,
- намера да се изда нови кривични закон који је у складу са шеријатским правом, што је, у новембру 2008. године, обелоданио Завод за правне саветнике и законодавство који предводи ХАМАС.

Поред терористичких акција против Израела, ХАМАС покушава да елиминише „неморалне елементе“ у Гази, по њиховим мерилима, форсирајући становништво да прихвата ислам као начин живота. После ХАМАС-овог преузимања контроле, јула 2007. године, константно је промовисана исламизација Појаса Газе, према идеологији по којој форма калифата треба да замени државу Израел. Споро, али сигурно, ХАМАС диктира муслимански план рада, углавном да спречи јавну критику и раскол у Гази. ХАМАС је упоран у настојању да повећа моћ у Гази у којој живе радикални салафи и муслиманске групе које форсирају ХАМАС да демонстрира лојалност исламу. Као резултат тога, Газа доживљава растући тренд радикализације и исламизације.

Становништво Газе подржава ХАМАС-ову идеологију и политику, па је ХАМАС победио на изборима 2006. године. Доказао је способност да влада гвоздеом руком у суочавању са опозицијом (насилне активности против кланова који припадају различитим струјама: Хилес, који припада Фатаху, Дугхмуш који припада Исламској армији и Јунд Ансар Алах који припада Глобалном џихаду). Утисак који су при томе оставили на јавност био је толики да је нестао било какав отпор. Јавна подршка ХАМАС-овим реформама може бити ствар избора или принуде, али једно је сигурно: јавност даје сагласност ХАМАС-у да примени исламски начин живота. Крајњи резултат биће фундаменталистичка Газа.

Западна перспектива, заснована на њиховим идеалима отвореног и искреног дијалога, добре воље и толеранције, изгледа скоро генетички програмирана на неуспех, јер избегава да види ислам онакав какав он јесте, упркос свим доказима и упркос јасној фатви коју проповедају имами и лидери представљајући радикалан исламски свет. Прихватити било које средство да се постигне циљ, показују мученици који стреме ка џихаду. „И нека се зато на Алахову путу боре они који не жале да жртвују живот на овом свијету за онај свијет. А онога ко се бори на Алахову путу, па погине или побиједи, Ми ћемо, сигурно, обилно наградити“ (Куран 4:74).²⁴ Та стриктна доктрина изражава исламску забрану живљења међу неверницима у Америци, Европи и на другим местима, осим ако нема довољно оправдања кроз предност *таркије*, џихада и коначног преобраћења. Суштина ислама значи филозофију оправдања краја и није заснована само на оном што присталице и промотери кажу у својим џамијама, у медијима или школама. Као религија ислам пролази на демократски начин са циљем да замени уљудност и слободу са теократијом и шаријом. Исламски свеобухватни напад има за циљ да уништи све што слобода нуди, у оном смислу који има у јуђејско-хришћанској цивилизацији.

Уздржавање од џихада и стављање *даве* на примарну позицију објективних операционалних приоритета не представља за ХАМАС идеолошку или стратегијску дилему. Замена приоритета од џихада до *даве* заснована је у филозофији *тсабер*. Значење *тсабера* иде много даље од правца борбе и њене идеолошке оријентације. Тактичка флексибилност преточена у стратегију одражава се првенствено у јачању самог покрета. Он, у ствари, нуди значење за слободе долазећих лидера и акција у случају сукоба услед спољног или унутрашњег организационог притиска. *Тсабер* легитимизује промену политике, посматрајући је као неопходност за заштиту ХАМАС-а против спољних претњи када критика њихових акција и опозиција прети да их ослаби. Та јасна промена политике огледа се, пре свега, у промени ста-

²⁴ *Kur'an s prevodom*, Starješinstvo Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, Sarajevo, 1984, str. 88.

ва око учествовања на изборима. ХАМАС је одбио да учествује на изборима 1996. године, да би 2006. прихватио и искористио могућности које носи политичка маска.

Израел је одабрао да преговара само са Абасом, лидером Фатаха који предводи палестинску управу и на тај начин је искључио 1,3 милиона људи који живе у Гази и који су изабрали ХАМАС. Израел је одбио да преговара са ХАМАС-ом, терористичком групом која одбија да призна право на постојање Израелу, одбија легитимитет Палестинске власти и не признаје мировни процес из Осла. Најбоље што је ХАМАС понудио Израелу је десетогодишња *худна* (примирје), уколико се Израел повуче на границе од 4. јуна 1967. године. У том случају ХАМАС примењује исламску логику *тсабера* или „стрпљења“ на дуге стазе, које дозвољава муслиманима да зауставе џихад против немуслимана све док не достигну позицију моћи.

Многи Израелци препознају примирје са ХАМАС-ом као тактику терористичке групе да се реорганизује, наоружа и купи мало времена док поново не настави своју борбу. На тај начин Израел је у несигурној ситуацији. Тренутни раздор међу Палестинцима, повремено насиље и хаос, јесу показатељи да мировни преговори неће бити исти као са Египтом и Јорданом. Мир са Египтом и Јорданом доказано је успешан, зато што постоји јасан, уједињен глас који је долазио из Каира и Амана, а који се залагао за озбиљан прекид рата са Израелом. Такође, мир је био могућ, јер и Египат и Јордан имају јединствену владу, војску, једну адресу на коју се треба обратити. Палестинци, за разлику од њих, имају и више влада и немају владу, имају неколико војски и немају војску, имају неколико сталних адреса и немају сталну адресу. Њихова подела није само њихов проблем већ је и проблем Израела. Да су Палестинци уједињени под једном заставом, једном владом, једном војском и на једној адреси, мировни преговори постали би могући. Ако нека таква влада призна Израел, одрекне се насиља и одбаци нереалне захтеве као што је „право на повратак“, може бити неког дугорочног мира. Док то време не дође, било какав напредак ка достизању мира између Израела и Палестинаца само је сан.

Беспоговорно, ХАМАС има намеру да успостави исламска права на исламској земљи. ХАМАС следи панисламски идеал и сматра да секуларизам и национализам нису исламски. Због тога изазива Фатах да докаже своју легитимност коју карактеришу секуларно-националистичке теорије. Идеолошки, ХАМАС је тотално посвећен исламском начину живота, супротстављен било каквом миру на Блиском истоку између Израела и арапских суседа. Посвећен је уништењу Израела, а после тога успостављању палестинско-арапске државе кроз исламске религиозне идеје и палестински национализам. Исламски покрет отпора, односно ХАМАС, разликује се од палестинског покрета и одан је само Алаху, а начин живота његових припадника је искључиво исламски. Они хоће да носе заставу Алаха на сваком педљу Палестине.

ХАМАС има три основна принципа:

- Палестина је божји поклон муслиманима и око тога не може бити преговора са неверницима,
- џихад (свети рат) јесте начин на који ће Палестина бити ослобођена од Либана до Синаја и од Медитерана до Јордана,
- Палестина мора бити исламска теократија вођена исламским законом.

Судећи по ХАМАС-у, палестинска ствар је много више исламска него национална. Почело је као објава да проблем није „око земље и територије већ око вере и уверења“. То представља кључну трансформацију од израелско-арапског и израелско-палестинског конфликта до њихове исламизације. Епицентар ХАМАС-ове идеологије у израелско-палестинском сукобу је ислам и палестинска ствар. Супротно уверењима традиционалних секуларних националиста, као што је Фатах, ХАМАС верује да је ослобађање целе Палестине могуће само кроз ислам, уз уверење да ће „само ислам покорити Јевреје“. Јевреји и држава Израел могу бити побеђени кроз џихад или „свети рат“, према Повељи ХАМАС-а која каже да „*нема солуције за палестинско питање сем кроз џихад. Иницијативе, предлози и међународне конференције су само губљење времена и узалудна настојања*“.²⁵ ХАМАС-ова Повеља говори да се обавеза џихада односи на све индивидуе (отпор и убијање непријатеља постаје индивидуална дужност сваког муслимана, мушкарца или жене у целом муслиманском свету).

Затворена прагматична синергија између *даве* и *џихада* дозвољава ХАМАС-у да испуњава свој циљ и током периода релативног мира као што је *худна* (примирје) у протеклим годинама. Током тог периода ХАМАС је био спреман да се посвети *дава* тактици. Тај кратак прекид насиља значи да је ХАМАС наставио:

- да побеђује „срце и ум“ неисламског дела у палестинском друштву,
- да се регрупише и опорави од израелске контратерористичке кампање, која је била способна да разори њихове потенцијале (али не и мотивацију) за извођењу терористичких напада,
- да се поново наоружа и то софистицираним наоружањем.

Закључак

ХАМАС-ова двострука стратегија *даве* и *џихада*, као и мање борбене изјаве у новинама (антисемитске и антиизраелске у арапским новинама, двосмислене, неодређене и помирљиве у страним новинама), имале су за циљ да збуне један део израелског јавног мњења, као и многе европске владе. Комбинација социјално-политичких програма са стратегијом тероризма мо-

²⁵ Повеља ХАМАС-а, члан 13.

же ефективно да збуни политичаре који упадају у замку, уколико праве разлику у погледу терористичке организације, која јесте терористичка, упркос чињеници да је укључена и у остале ненасилне активности и без обзира на то да ли терористи имају јасан политички програм или не. Један од европских званичника изјавио је недавно да „ХАМАС и Хезболах нису *Ал Каида* и без обзира на њихову одговорност у вези са терористичким акцијама, они имају своју политичку страну“. Та изјава само још више охрабрује терористичку организацију ХАМАС, јер може да манипулише међународном сценом са релативним имунитетом. Штавише, такве изјаве слабе глобални рат против тероризма и праве простор за терористе. Такође, та изјава је контрадикторна ако узмемо у обзир доказе који упућују на раст исламског фактора који спаја различите групе као што су ХАМАС, Хезболах, *Ал Каида* и исламску републику Иран, које отворено позивају, поред осталог, на уништење Израела и џихад против неисламског света (на пример: подршка *Ал Шабаб* у Сомалији да успоставе шарија закон, да објаве џихад против Етиопије и контролишу стратегијску капију Баб ел Мандеб).²⁶

Може само да се претпостави да ће ХАМАС остати доследан својој мисији коју помиње у својој Повељи. ХАМАС нису само људи који га предводе, то је идеја која нема границе, уједињена око имплементације исламског начина живота, шарије и џихада. Слично поступа *Шабаб* у Сомалији, када уводи шарија закон у држави и објављује џихад хришћанској Етиопији, помогнут новцем из Саудијске Арабије која је, као што је већ речено, један од водећих спонзора ХАМАС-а (са осталим групама и државама које промовишу ислам и залажу се за ширење примене шеријатског права, кроз џихад или *даву*). У том контексту треба нагласити да је Саудијска Арабија једна од ретких муслиманских земаља која је признала Косово и већ успоставила дипломатске односе са Приштином. На Косову и Метохији може се очекивати имплементација *даве* кроз разне хуманитарне организације ради исламизације и арабизације друштва. На почетку *дава* без џихада. Али, питање је да ли ће они прећи на следећи корак? Да ли ће саудијски утицај отворити пут арабизације КиМ померањем од *даве* до џихада. Може се посматрати феномен Косова и Метохије кроз пример Газе.

Саудијска Арабија је држава чувар два муслиманска света места Меке и Медине, и тежи да уједини треће свето место *Ал кудс* (исламско име за Јерусалим), што је разлог спонзорисања ХАМАС-а, а сада је и спонзор Косова са циљем да исламизује друштво. Саудијска Арабија је успела са ХАМАС-ом у Гази, кроз *дава* институције и добровољне организације, да утиче на промену целокупног становништва, које јесте било религиозно и посвећено исламу, али никада раније није било радикализовано и спремно да учеству-

²⁶ Истраживачки пут кандидата у Етиопију ради посматрања исламизације рога Африке, у периоду од 4. до 21. марта 2010. године.

је у самоубилачким нападима. Питање је да ли ће после *даве* и КиМ бити исламизирано и посвећено *џихаду* уз могућност војног организовања са којим већ има искуство? Косово и Метохија је проблематична мета и због тешке економске ситуације које је Саудијска Арабија свесна и коју ће свакако покушати да искористи. Треба бити свестан чињенице да појам „беле Ал Каиде“, који је формулисао професор Мирољуб Јевтић, постаје стварност. „Стварна претња ће доћи од људи беле расе“, ²⁷ упозоравао је професор и пре неколико година. То може бити остварено преко *даве*.

Било да је проблем Ал Каида, ХАМАС или Шабаб, једно је сигурно: сви су повезани једном идејом – проповедање ислама и имплементација шарија закона у тежњи стварања велике исламске уме. ХАМАС није нека ванземалска герилска организација. То је нечији брат, комшија, неко ко обезбеђује детету новац за образовање. Ти људи представљају 1,3 милиона становника Газе и они су део исламског друштва. ХАМАС никада неће променити своју исламску димензију нити одустати од борбе. Јер, тада то не би био ХАМАС већ нека нова организација.

Оно што је започео шеик Јасин 1987. године, кроз образовање, литературу и проповедање у џамијама, после само двадесет година резултира војском младих, агресивних бораца који су синови ислама и који имају само једну идеју: да се боре за ислам. Једно је сигурно, демографија је на њиховој страни. Само у Гази 70% становништва има мање од 25 година.

Радикалан ислам је претња која се шири и која неће стати. Границе нису препрека. Оно што мора бити јасно јесте да *џихад* није једина форма исламског освајања. Он је један од начина на који се поковава непријатељ. *Дава* је заслужна за ХАМАС-ово преузимање власти у Гази кроз коју држи становништво у односу економске зависности. ХАМАС вероватно неће ширити тероризам изван онога што називају борба за Палестину, али ће свакако радити на томе да кроз *даву* повежу све државе до којих могу да досегну, финансирани од оних које подржавају ширење ислама.

Литература

1. Dekmejian, R. Hrair *Islam in Revolution: Fundamentalism in the Arab World*, N.Y. Syracuse University Press, 1985.
2. Dumper, Michael, *Islam and Israel: Muslim religious Endowments and the Jewish State*, Washington D. C. Institute for Palestinian Studies 1994.
3. El-Said, S.: *Between Pragmatism and Ideology: The Muslim Brotherhood in Jordan 1989–1994*, Policy Paper, Number 29, Washington D. C. Washington Institute for Near East Policy, 1995.

²⁷ Јевтић М.: *Bela al-Kaeda na vratima zapadnog sveta*, SERBIANNA, 5. april 2010.

4. Hatina, Meir: *Islam and Salvation in Palestine*, Dayan Center Paper 127, Tel Aviv: The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, Tel Aviv University 2001.
5. Hroub, Khaled *Hamas: Political thought and Practice*, Washington D. C., Institute for Palestinian Studies 2000.
6. Larzilliere, Penelope: *'Le Martzr' Palestinien, nouvelle figure d'un nationalisme en echec*, in „Israeliens et Palestiniens: La Guerre en partage“ Paris, 2003.
7. Јевтић, Мирољуб: *Религија и политика*, Институт за политичке студије, Београд 2002.
8. Jevtić Miroljub.: *Bela al-Kaeda na vratima zapadnog sveta*, SERBIANNA, 5. April 2010.
9. Kershner, Isabel: *Hamas in Manger Square*, „Jerusalem Report“, June 13, 2005.
10. Kimhi, k. and Even, S.: *Who are the Palestinian Suicide Terrorist? Strategic Assessment* 6, no.2 Jaffee Center for Strategic Studies, Tel Aviv University, September 2003.
11. Qutb, Sayyid, *Milestones*, The Mother Mosque Foundation in 1981.
12. Roy, Oliver: *The Failure of Political Islam*, Cambridge, Mass Harvard University press, 1994.
13. Shaul Mishal and Sela, Avraham: *The Palestinian Hamas: Vision, Violence and Coexistence*, New York, Columbia University Press, 2000.
14. Shaul Mishal and Avraham Sela, *The Palestinian Hamas, „al-Haqiqa wal-Wujud“* (Truth and existence) 1990.
15. Shaul, K. and Even, S.: *Who are the Palestinian Suicide Bombers?*, „Terrorism and Political Violence“ 16, 2004.
16. Wickham, Carrie Rosefsky: *Islamic Mobilization and Political Change: The Islamist trend in Egypt's Professional Associations*, „Political Islam: Essays from Middle East Report“, Berkley, University of California Press, 1997.
17. Повеља ХАМАС-а.

ОДРЕЂЕЊЕ САВРЕМЕНОГ ЕКСТРЕМИЗМА

Милован Суботић

Министарство одбране Републике Србије
Сектор за политику одбране – Војни архив

У интелектуално-политичким и безбедносним круговима екстремизам је честа тема, што је добро, јер свака одговорна расправа о важним друштвеним феноменима може допринети њиховом бољем разумевању. Нажалост, тај друштвено користан и спознајно продуктиван ефекат дебате углавном није видљив, већ се она најчешће политички инструментализује, што чине они који агресивно намећу своје ставове. Тако се *екстремизам*, као недовољно омеђен и дефинисан термин у савременој политичкој пракси, претвара у пежоративну дисквалификацију.

Прво важно својство термина екстремизам јесте његова изворна многозначност. За разлику од других термина, често исцрпно дефинисаних и омеђених, он је задржао сва своја првобитна значења, а уједно са развитком миљеа у којем је егзистирао и нарочито са уласком у поље политике задобио и нови смисао. На тај начин широм су се отворила врата различитом тумачењу тог феномена. У турбулентним временима која, нарочито са аспекта безбедности, тангирају поимање и разграничење термина екстремизам, тероризам, терор и сл. од изузетне је важности правилно одређење наведених појмова.

С тим у вези, било би неопходно настојати да се јасније дефинише оно што је друштвено непожељно или опасно у сфери мишљења и понашања. Дефинисање те друштвене појаве није ни мало безазлено, јер онај ко има „харизматску моћ“ да дефинише шта је екстремизам одређује и ко ће пасти под удар те „инквизиције“. Тако једна растегљива дефиниција, која одговара једној страни, може да се искористи, према жељи и потреби, како би се оцрнили најчешће политички противници.

Кључне речи: *екстремизам, тероризам, терор, дефинисање, етнички и религијски екстремизам, безбедносни ризици.*

„Нема потребе веровати у натприродно порекло зла.
Сам човек је способан за свако зло“.
(Џозеф Конрад, 1857–1924)

Појам и узроци екстремизма

У покушају појмовног одређења екстремизма¹ већ у почетку наилазимо на изражене противречности и разлике у тумачењу те појаве.

Корен речи *екстремизам* латинског је порекла и потиче од речи *extremus* (крајњи или крајност која је на самим границама одрживог, допуштеног и нормалног, нешто што је на крајњем врху или крајњем дну објекта, у сваком случају нека његова крајња граница).² Екстремизам, као понашање или тежња ка крајности, углавном бива лексички одређен као претераност, врхунски распон, нешто што је једва подношљиво – одрживо, али је и последње по важности и нешто последње што се може догодити.³

Све што постоји има своје границе и распростире се до њих. Међутим, једно је свест о распрострањености до својих граница, па чак и повремена потреба да се оне провере протезањем до њих, њиховом контролом и опипавањем „Иног“ и његове границе, а нешто је сасвим друго уколико се границе прогласе суштином ствари, а тежња ка њима и битисање на њима смислом егзистенције. Таква усмереност ка крајности води, по правилу, њиховом преласку и угрожавању других, будући да је наша граница, чак и онда када изгледа да постоји празан међупростор, увек граница са неким или нечим.⁴

Свако биће има потребу да се протегне до својих крајњих граница, што се сматра прихватљивим. Али, поред видљивих, чулно одредљивих граница постоје и разноврсне, па и наше сопствене невидљиве границе. Оне представљају неку врсту логичног наставка наших видљивих и мерљивих граница. Око нас се распростире невидљива територија која није „Ми“, али нам припада као потврда нашега „Ја“. То се најбоље види када неко покуша да нам приђе превише близу. Тада или узмичемо и са собом повлачимо своје невидљиво поље које нас окружује, или захтевамо да се тај „Ини“ држи на неком, само нама мерљивом, одстојању од нас. Тачна граница тог поља варира. Понекад нам се неко може приближити до приљубљења, а да не осетимо да нам је граница поља које нас окружује повређена, а понекад тежимо да будемо физички што даље од неке мрске или по нас опасне особе. Наиме, мржња и страх иду заједно. Очигледно је да су те границе субјективне и да као такве потврђују да је оно што смо по нама „Ми“ и што је по нама крајње, али још увек наше, често у зони изразито субјективног доживљаја.⁵

¹ *Екстремизам* – политичко понашање које се састоји у одбрани најрадикалнијих ставова: екстремизам левице, деснице... у: Општа енциклопедија Larousse у три тома, књига 1, стр. 339, ЈРЈ-Земун, 2004.

² Симеуновић, Драган: Тероризам: општи део, Правни факултет, Београд, 2009, стр. 146.

³ Oxford Latin Dictionary, Ed. by P.G.W. Glare, Oxford, Clarendon Press, str. 662.

⁴ Симеуновић, Драган: Тероризам: општи део, Правни факултет, Београд, 2009, стр. 147.

⁵ Исто, стр. 147.

Такав пример скоро да се у потпуности може пресликати и на тло политике и, уже, политичког насиља. Критеријум остаје исти – да ли сматрамо да је то што прелази „разумне границе“ корисно или штетно по нас и друге. Испољавање крајње субјективности је нарочито изражено у ставу да се много чешће сматра екстремним туђе него наше понашање.

Што се тиче појма екстремизма у просторним границама, не можемо се, поново, отети утиску да постоје различити аршини одређења тог феномена. Док је, рецимо, за подручје Балкана батинање жене и деце још увек недо-вољно „жигосана“ појава,⁶ у скандинавским земљама се такви насилници пр-во воде на психијатријско посматрање, па тек онда у полицију. У Индији још увек постоје јаки рецидиви времена када су жене које „не слушају мужеве“ или, пак, нису у брак унеле адекватан мираз, бивале спаљиване на ломачи.

Премда је у сва три набројана случаја реч о несумњивим елементима насиља у породици, у различитим просторним условима не постоји јасно изграђен статус екстремног понашања.

Такође, на екстремизам треба гледати као на појаву у времену, а не са-мо у простору, јер оно што је било екстремно јуче не мора бити на исти на-чин окарактерисано данас, још мање сутра. Економске кризе, такође, неми-новно утичу не бујање екстремистичких размишљања и чињења. Криза и екстремизам скоро непогрешиво иду истим путем, што, само по себи, не значи и да не постоје други окидачи његове појаве, независни од кризе.

У основи ксенофобије, као погодног тла за бујање екстремизма, постоји самоафирмација која се исказује у два вида. Први је негативан однос према „нижима“ (слабијима) од нас, што представља тзв. јачање суперега и под-стрек за обрачун са „бољима“ од нас (други вид самоафирмације), а то су они према којима осећамо завист. Баш та негативна самоафирмација, пре-точена на ниво народа, неминовно води у стање ксенофобије. Политички екстремизам увек садржи бар зрно ксенофобије, али се односи на социјал-но знатно уже и, за разлику од првенствено стихијне ксенофобије, боље ор-ганизоване појаве. Екстремизам практично настаје увек у периоду нацио-нално- државне изградње уколико је она праћена борбом власти против ет-ничког сепаратизма и регионалне аутаркије.

⁶ Обимно истраживање које је спровела Јована Стојановски, психолог и истраживач програма „Иницијатива младића за спречавање родно заснованог насиља на северозападном Балкану“ обу-хватило је средњошколце са простора Србије, Хрватске и Босне и Херцеговине, који су за особин-е које красе „идеално“ мушкарца навели: физичку снагу, одбрану части, непопустљивост у ста-вовима, склоност алкохолу, хетеросексуалност, одсуство кукавичлука и сл. Иако декларативно осуђују насиље, 46% испитаника шамарање и батинање супротног пола називају „дисциплинским мерама“, што не сматрају насиљем. Десет процената експлицитно се залаже за батинање жене, уколико она одбија сексуални однос. Од две и по хиљаде анкетираних средњошколаца чак 60% сматра да је насиље над хомосексуалцима оправдано.

Фрагменти истраживања преузети су из текста: *Шамарање девојке не сматрају за насиље* („По-литика“ од 24. децембра 2009).

То стање ксенофобије у неким случајевима може бити и делимично објективно условљено. Истраживања која приказују Грке као један од најксенофобичнијих народа на свету, а засигурно у Европи, морала би узети у обзир и чињенице да на свету не постоји ни један народ сродан Грцима, нити језик сродан грчком, што итекако може код Грка изазвати, или појачати, не само осећање етничке посебности, него и изолације. Осим Грка, као изузетно ксенофобичан народ сматрају се, по истим истраживањима, и Мађари.⁷

Битан чинилац екстремизма свакако је и страх и то, најчешће, страх од „Другог“ и непознатог. Баш у томе лежи узрок жестине са којом наступају екстремисти. Екстремизам очито рачуна на људску потребу да будемо заштићени, чак и онда када нисмо угрожени или када то и не заслужујемо. На тај начин он се увећава и расејава као страх осталих који није раван њиховом, а у сваком страху су „велике очи“.⁸

У основи нашег неуважавања других често је страх да можда тиме не ослабимо некога ко није наш и ко је, можда већ сутра, наш непријатељ. Рецимо, када фаворизујемо „нашу“ религију исказујемо страх да не превлада „њихова“, а тиме и да не постанемо као и свака мањина слабији и потенцијално угроженији. Није ли на сваком спортском такмичењу не само дозвољена, већ и пожељна подршка „својих“ и „својима“, а не оном лепом и узбудљивом што тај спорт по себи чини привлачним. Не жалости ли нас или радује када губе „наши“ или „њихови“, а не то што је утакмица добра или лоша. Очигледно је да смо заробљеници примордијалне колективистичке свести много више него што смо тога свесни и да ћемо то још задуго остати.⁹

Свака опасна и изазовна ситуација, било да је у питању појединац или колектив, захтева повећано ангажовање снаге и ума. Ум одређује када се превентивно и правовремено показује снага да би се отклонила опасност. Екстремисте одликује преиначење те формуле спасоносног реаговања и замена комбинацијом снаге и емоција. Недостатак знања да се препозна права опасност надомешћује се нагонским или „искуственим“ препознавањем непријатеља. У свом обраћању масама, екстремистичке вође се не позивају на разум нити покушавају да изазову разумну реакцију.¹⁰ Они имају за циљ да изазову емоције које даље доприносе изазивању социјалне турбуленције за којом вапи сваки екстремизам.

Политички екстремизам је изразито политичка појава. Настаје са политичким намерама и увек егзистира у оквиру политике. Носиоце политичког экс-

⁷ Грка и Мађарска су према истраживањима најксенофобичније земље у Европској унији са индексом ксенофобичности од преко 0,5, а за њима следи Пољска. Цитирано према: Giancarlo Valotti: „The European Union, Antisemitism, Racism and Xenophobia“, The Israel Journal of Foreign Affairs, Vol. one, 2007, str. 80.

⁸ Симеуновић, Драган: Тероризам, општи део, Правни факултет, Београд, 2009, стр. 152.

⁹ Исто, стр. 154.

¹⁰ Дobar пример је чувена Гебелсова реченица: „Вођа говори срцу“.

тремизма одликује фанатична увереност да је њихова властита политика једино исправна, а да су остале лажне, те да би заступнике другачијих политичких опција требало свим средствима приволети на прихватање једне једине идеолошке истине, или их, у име узвишеног циља (нација, класа, партија), истребити са лица земље.¹¹ Идеолошки екстремизам, упркос његовим макар декларативно узвишеним циљевима („нови човек“... „праведно друштво“), по правилу се испољава у виду нетолерантног и насилног понашања (од дискриминације, преко прогона, све до геноцида). Показало се у прошлости, а посебно драстично у прошлом веку, куда води искључивост и нетрпељивост у политичком животу. Екстремизам започиње сатанизовањем политичког противника, а неретко се завршава његовим истребљењем.¹²

Екстремизам се, као понашање које прелази границу дозвољеног и прихватљивог, или које је на самој његовој граници, у савременом политичком животу испољава у два вида:

– заговарање екстремно обликованих политичких циљева прихватљивим методама (пример је долазак на власт Хајдерових нациста у Аустрији путем парламентарних избора);

– заговарање или покушај реализације социјално прихватљивих, као нормалних политичких циљева, коришћењем драстичних и социјално неприхватљивих метода.¹³

За овај други облик политичког екстремизма дуго се сматрало да заувек припада прошлости. Међутим, појава нових видова екстремизма, међу којима неонацизма и џихадизма, као исламистичког радикализма и клерикалног неофашизма, уверава нас да је потенцијал варијетета десног екстремизма још увек значајан и да показује тенденцију не само да се обнавља у истим срединама, већ и да ниче на новом тлу. Да нема имуних народа на вирус неонацизма потврђује и случај Израела, где је 9. септембра 2007. године ухапшена прва група неонациста у историји Израела. „Млади Јевреји“, како себе називају припадници те организације, као и њихови истомишљеници из других држава и народа, вршили су насиље над страним радницима, хомосексуалцима и над другим уобичајеним метама нациста.¹⁴ Индикативно је и егзистирање различитих огранака неонацистичких организација у бившим комунистичким земљама.

Истраживања су, такође, показала да је десничарски политички екстремизам у виду националсоцијализма повезан с ауторитарним типом личности (потиснута агресивност, обожавање моћи, групни нарцизам, круто ми-

¹¹ Психологија политичког екстремизма у: АМФИТЕАТАР, www.grupa.org.rs

¹² Исто.

¹³ У време нацистичке Немачке масовно су убијане ментално и физички оболеле особе, како би се смањио њихов број.

¹⁴ Симеуновић, Драган: Тероризам, општи део, Правни факултет Београд, 2009, стр. 156.

шљење). Нешто касније се испоставило да исту основу имају и остали видови политичког екстремизма, како леви, тако и десни, попут комунизма, фашизма или верског фундаментализма. Њих карактерише, пре свега, посебан начин догматског мишљења, те се може рећи да екстремисти представљају „нетолерантне, агресивне и ауторитарне особе“.¹⁵

Екстремне политичке странке задовољавају човекову потребу за агресивношћу и деструктивношћу. Оне смишљено и плански подстичу агресивност, појачавају је и усмеравају у жељеном правцу, како би се та потреба задовољила на друштвено прихватљив начин. Њихови лидери вешто избегавају да чине насиље, али шире идеје које га подстичу, а затим га осуђују када се догоди,¹⁶ каже проф. Симеуновић и наставља: „Ми смо постали помало ксенофобични. Пре смо били потпуно отворени, а сада смо ушли у чауру. Некад смо обожавали Америку, данас је мрзимо. Код нас су националне мањине извор конфликта, уместо да буду мост сарадње са другим људима. Али, Балкан је једноставно поднебље где екстремизам јако добро успева“.¹⁷

Узроци екстремизма могу да буду: недовршена урбанизација, специфични облици индустријализације и промена етнодемографске структуре друштва (нарочито у условима бурних и нерегулисаних миграционих процеса), наглашена склоност ка традицији и историји, национална и културна маргиналност. Ти историјски фактори екстремизма сведоче о могућности његовог испољавања, практично у било ком друштву, у највећој мери у зонама концентрације процеса недовршене модернизације и културне маргиналности.¹⁸

Могуће је, такође, извести начелну узрочно-последичну паралелу између доследности и екстремизма. Доследност се, у ширем смислу, може поистоветити са непроменљивошћу мишљења, што је у лаичкој јавности често проглашавано највећом врлином. Некада се веровало да је земља плоча, да би се касније испоставило да је кугла. Човек који још увек верује да је земља плоча не може се дичити доследношћу већ тврдоглавошћу и неразборитошћу. Како је ико могао остати одан Стаљину после открића злочина које је починио? Непроменљивост ставова, у том случају, јасно исходује клицом екстремизма и сваке друге искључивости.

Такође, најпростије речено, опште осећање инфериорности појединца води утапању у „свој изабрани колектив“ и служење њему (групни идентитет), који искључује сваку алтернатију њиховим екстремистичким ставовима (груп-

¹⁵ Психологија политичког екстремизма у: АМФИТЕАТАР, www.grupa.org.yu/cgi-bin/

¹⁶ Симеуновић, Драган : Излагање на семинару: *Екстремизам и тероризам на тлу бивше Југославије – опасности и могућности сузбијања*, јул 2005. год. у: www.mediacenter.org.yu/code/

¹⁷ Симеуновић, Драган, Излагање на семинару: *Екстремизам и тероризам на тлу бивше Југославије – опасности и могућности сузбијања*. Јул 2005. год. у: www.mediacenter.org.yu/code/

¹⁸ Пајин, Абрамович, Емил: *Социјална природа екстремизма и тероризма*, у: „Република“, Београд, број 304. стр 3.

ни нарцизам). Свако другачије мишљење се не толерише, а критички ставови априори одбацују. У том узрочно-последичном низу, наизглед полако, ушло се у поље где конкуренција није дозвољена – у поље отвореног екстремизма.

Екстремизам се, дакле, не може упоредити са вирусом који је човечанство „однекуд закачило“. То је његова унутрашња болест проузрокована углавном драматичним развојем на социјалном, политичком и културном подручју. Међутим, сами по себи, процеси недовршене модернизације и маргинализације у стању су само да створе идеалне претпоставке настанка екстремизма. Његово претварање у посебну идеологију и политичку праксу увек је дело конкретних људи и група.

Дефинисање савременог екстремизма

На основу свега што је речено у претходном поглављу може се закључити да је врло тешко приступити дефинисању појма екстремизма. Савремена политичка теорија, такође, није дала велики допринос тој проблематици, ограничавајући се, углавном, на коментаре о екстремизму или на опис његових манифестација, циљева и актера. Кореспондирајући са интересовањем јавности и делима научних кругова, аутори, углавном површно али спектакуларно, пласирају „поплаву“ текстова о екстремизму, где вешто избегавају његово стављање у оквире, а још мање се баве дефинисањем.

Истина, главни разлог за тако површан приступ проблему лежи у тешкоћи овога „посла“. По речима Стивена Еткинса (*Stephen Atkins*), „постоји тако мало ствари које је тако тешко дефинисати, као што је тешко дефинисати екстремизам“ и наставља: „Ма колико да је рецимо тешко дефинисати тероризам, то представља ипак лакши задатак од дефинисања екстремизма. Екстремизам тиња иза политичке сцене а може да произведе далеко теже последице од терористичког акта“.¹⁹

Много тога што је екстремно још увек сеже до границе дозвољеног, макар и оне крајње. Многи екстремисти воде, рекло би се, сасвим нормалан живот који се ни по чему не разликује од живота мирољубивих људи. У њихове умове није могуће продрети, нити на било који демократски начин извршити контролу мишљења, па се они налазе у лагодној позицији и из ње делују. Екстремизам је напосто нешто што је више у нашој свести него ли што представља акцију саму за себе. Тек када се створе услови ригидан став прераста у делање, а колики број људи има неки екстремистички став није лако проценити, јер они углавном не желе да се изјасне из страха од последица. Те додатне тешкоће само отежавају јасно дефинисање екстремизма.

¹⁹ Atkins, Stephen, *Encyclopedia of Modern Worldwide Extremists and Extremists Groups*, Greenwood Press, Westport, Connecticut. London, 2004, str.25.

Тако су многи покушаји дефинисања превише уопштени или пренаглашавају једно или два својства екстремизма као појаве. Код неких дефинисања екстремизам је једино и ексклузивно „криминализован“, као у дефиницији Томаса Кофија (*Thomas Coffey*), по којој је „политички екстремиста онај који користи насиље и криминалне активности како би реализовао свој политички циљ“. По Нозику²⁰ екстремизам, сем што гледа на непријатеља као на зло, има за своје основно обележје изазивање стреса и неприхватање компромиса. Постоји и значајан број стереотипних размишљања од којих тек нека могу да се користе за даља истраживања екстремизма. Примера ради, Лакеро²¹ (*Walter Laqueur*) став да људи са ауторитарним карактером обично прилазе екстремној десници не може се сматрати посебно оригиналним, али се његова употребљивост у одређењу екстремизма не може оспорити.²²

Како све наведене дефиниције садрже само одређене фрагменте широког појма какав је несумњиво екстремизам, тек неки њихови сублимисани делови дали би „грађу“ за свеобухватно дефинисање тог феномена.

Најобухватнију и најпрецизнију дефиницију (прим, аут.) даје професор Драган Симеуновић, који каже: „Екстремизам је комплексна друштвена појава заснована на пренаглашеним биолошким потребама самозаштите и ксенофобичној варијанти идентитетног механизма, које служе формирању и оправдању тешко дозвољивих ставова и агресивног понашања којима се, као непријатељска, угрожава нека расна, верска, етничка или друга група. Екстремизам одликују вигилантни формално-заштитни став према сопственој групи који подразумева претерану ревност у изналажењу непријатеља и 'право' на нетрпељивост, мржња и агресивност према правом или претпостављеном непријатељу, као и тенденција преузимања вођства у својој групи или скупини ради њеног мобилисања са немером систематског преласка граница друштвено дозвољеног понашања, а све у име очувања вредности, идентитета и перспективе своје групе.“²³

По многим својим манифестацијама и консеквенцама које из њих произилазе, а највише по могућем степену деструктивности и успешности дестабилизовања неке политичке заједнице, екстремизам је у великој мери, мада не и увек, нераскидиво повезан са политиком. У општем оквиру дефинисања политички екстремизам представља мишљење и понашање крајње политичке деснице, левице или (чест пример у савременом свету) неке радикалне верске групе.

²⁰ Роберт Нозик (*Robert Nozick* 1938-2002), амерички професор и политички филозоф. Његов најзначајнији рад „Анархија, држава и утопија“ (1974) сматра се капиталним делом савремене политичке филозофије којим је извршио снажан утицај на теорије и уверења нове деснице.

²¹ Валтер Лакер, амерички историчар јеврејско-немачког порекла у свом капиталном делу „Europe in our Time“, заступа тезу да „попуштање конфликта између држава може да води појачавању конфликта унутар појединих друштава, да се унутар њих развије агресивни национализам различитих врста и деструктивних деловања“.

²² Laqueur, Walter: *Fascism*, New York: Oxford University Press, 1996, стр.6.

²³ Симеуновић, Драган: Тероризам, општи део, Правни факултет Београд, 2009, стр. 158.

Основне разлике између екстремизма и тероризма

Неразликовање екстремизма од тероризма често води појмовној и колоквијалној употребној збрци, што захтева њихово разграничење. Проф. Симеуновић о томе каже: „Многи не разумеју сам појам. Екстремизам иде до крајњих граница прихватљивости. Када се пређе та граница они нису више екстремисти, већ терористи и злочинци“.²⁴ Да би се уочила јасна разлика између тих појмова, поред већ исцрпно изложене дефиниције савременог екстремизма, треба приступити и дефинисању тероризма, те повући јасне паралеле између њих. Наравно, и када је у питању дефиниција тероризма постоји небројено велика лепеза различитих приступа дефинисању тог облика политичког насиља.

Различити експерти се, у много случајева, не слажу у томе шта је тероризам, а ипак се често слажу у томе шта тероризам није. Ипак, чини се да је најобухватнија и најпрецизнија дефиниција тероризма настала у другој половини 80-тих година 20. века и до сада је, без обзира на тада непожељну „преобимност“, веома успешно издржала пробу времена. Она гласи: *Савремени тероризам, као вишедимензионални политички феномен, представља сложени облик организованог, индивидуалног и ређе институционализованог политичког насиља, обележен застрашујућим брахијално-физичким и психолошким методама политичке борбе којима се обично у време политичких и економских криза, а ретко и у условима остварене економске и политичке стабилности једног друштва, систематски покушавају остварити „велики циљеви“, на начин потпуно непримерен датим условима, пре свега друштвеној ситуацији и историјским могућностима оних који га као политичку стратегију упражњавају.*²⁵

Дакле, може се уочити да тероризам представља врло логично исходите екстремистичким идејама, те да је, у начелу, без екстремизма немогућ. С правом се може рећи да су сви терористи уједно и екстремисти, али се мора имати у виду да сви екстремисти нису терористи. Дobar пример представљају скинхедси²⁶ и најновије неонацистичке и неофашистичке групе. Они се, полазно, не могу сматрати терористима. Тежња за оживљавањем нацизма и фашизма или, пак, бандитизам скинхедса јесу појаве у сфери

²⁴ Симеуновић, Драган: *О екстремизму као предворју тероризма*; Вечерње новости, Београд, 15. 07. 2005.

²⁵ Симеуновић, Драган: *Теорија политике*; Наука и друштво, Београд, 2002, стр. 159.

²⁶ Скинхедси (енгл. Skin head – ћелава глава) представљају бунтовничку омладинску поткултуру, насталу крајем шездесетих година прошлог века у радничким четвртима источног Лондона. Добили су назив по обријаним главама својих припадника. Огранак који је тренутно најекспониранiji су тзв. „наци-скинси“ са изворним пропагирањем мржње према Црнцима, Јеврејима и Ромима (у балканским приликама одликује их гнев и мржња према припадницима народа суседних држава). Велики број наци-скинса су фудбалски хулигани (навијачи фудбалског клуба „Рад“ познати су по знатном броју наци-скинса у својим редовима).

екстремног размишљања и чињења, али то још увек није прерасло у тероризам, све док остаје на вербалном испољавању или насилничким инцидентима као код немалог броја неонациста, а нарочито код скинхедса који немају јасно артикулисане политичке претензије или циљеве. Иако њихово деловање представља друштвено опасну појаву, још увек се не могу квалификовати као терористи. На скали друштвено штетних и опасних појава екстремизам представља само једну од њих.

Потребно је нагласити и да се појам *тероризам* разликује од појма *терор*. Када тежимо терминолошком и појмовном разграничењу тероризма и терора, полазни критеријум њиховог разликовања представља однос извршеног насиља и власти. *Терор* је вршење насумичног насиља ради одржања власти или њеног учвршћивања (одлика тоталитарних система, прим. М. С.), док је *тероризам* вршење насиља против неке и нечије власти. „Постоји нешто страшније од тероризма, а то је терор“, говори проф. Симеуновић на тему тероризма и терора на подручју Косова и Метохије и наставља: „Албанским сепаратистима који су на власти више није тако потребан тероризам, јер они сада када имају власт могу да врше насиље власти и да врше централно насиље, које је страшније од тероризма. Системи терора као што су били стаљинистички, фашистички или нацистички, однели су десетине милиона живота. Да ли то значи да ће један систем насиља бити замењен другим? Бојим се да ће остати оба облика насиља, и терор и тероризам и да ће се тероризам користити спорадично у нападима група и појединаца како би се изазвао страх“.²⁷ Уколико се *екстремизам* посматра у оквиру те нове класификације, може се уочити да он постоји у основи и *тероризма* и *терора*.

Појам етничког и религијског екстремизма

Сведоци смо дуготрајног процеса у којем религија жели да пружи одговор на трагање за „смишлом“ живота. Религије, стога, представљају системе примењених објашњења смисла. Одговори о смислу живота сматрају се дефинитивним и коначним, тако да је онај ко је „нашао“ одговор на питање о смислу убеђен да је одговор важећи и коначан. Чланови верских заједница убеђени су да је њихова вера прави одговор на суштинска питања њиховог живота.

Верник или члан одређене верске заједнице, међутим, по правилу живи окружен неистомишљеницима. У савременим оквирима поимања живота очигледно је да су могућа различита објашњења „смисла“ – верска, идеолошка или нека трећа. Овде се поставља круцијално питање: како ће се верник односити према другачијим виђењима живота. Толерантно или не? Верник је, стога, стал-

²⁷ Симеуновић, Драган: *Примитиван облик коришћења силе*, интервју у: Интернет Сведок бр. 540.

но у опасности да одговор, у чију је ваљаност сигуран и који је за њега дефинитиван, сматра важећим не само за себе, већ и за оне са другачијим убеђењима. То широм отвара врата опасности да религија апсолутизује свој одговор.

Плурализам је једна од највећих опасности за религију. Он подразумева истовремено постојање мноштва објашњења смисла и животних форми, у одређеној области или држави. Плурализам је, међутим, једно од најзначајнијих обележја модерног света и новог времена, па не чуди што је врх оштрице „екстремних верника“ окренут управо против начела модерних демократских уређења.

Будући да су верски екстремисти убеђени да имају боље одговоре на „питања света“ и надмоћнију моралну животну праксу, сматрају да их као такве морају мисионарски, а често и милитантно, саопштити или, чак, наметнути својој секуларној околини. Како је то, у савременом свету, могуће само применом политичких и друштвених инструмената моћи, разумљива је тежња верских групација за утицајем на политику и друштвену елиту.

Тамо где религија и моћ, односно држава, нису одвојени, држава је често у искушењу да религијске захтеве примени на све поданике.

Све до сада наведене опасности од екстремног и фундаменталистичког важе подједнако за све религије, с тим што до испољавања долази на различите начине. Данас су, у великој мери, све екстремне тенденције у религијама изражене кроз протестне покрете. Они протестују против модерног времена и начина живота и томе супротстављају апсолутне верске „истине“. Уверени су да је религија општи лек против свих грехова и недостатака овог света.

Проблему се, свакако, мора прићи тако што ће се објаснити основни принципи верског екстремизма и то највише кроз призму одвајања вере и државе („светог од профаног“). Морају се узети у обзир околности у којима је дошло до бујања оваквих размишљања и испољавања. Такође, неопходно је уважавање различитости у погледу исламског и хришћанског погледа на одвајање вере и државе – *секуларизацију*. За разлику од Европе, у исламском свету није дошло до сличног процеса, или је он био само делимично реализован, па је и јединство вере и државе било знатно израженије испољено. Та чињеница заснива се на специфичном развоју ислама, од почетка као заједнице верника, са свим елементима примитивне државе.

У савременој литератури о екстремизму и тероризму постоји изразита тенденција приписивања исламу негативно ексклузивног статуса једне религије која стимулише и подржава политичко насиље. Такође, и у јавном животу се сусрећемо са проблемом у форми наглашене тенденције везивања насиља, тј. политичког насиља, а тиме и екстремистичког и терористичког деловања, искључиво за ислам, као за једино виолентно утемељену религију.

Развој цивилизација обележен је настајањем, трајањем и посртањем многих и политеистичких и монотеистичких религија. Тек понека се може похвалити умереним односом према политичком насиљу, на пример према

рату. Хришћанство би најрадије заборавило инквизицију као драстичан облик насиља према сопственим верницима, док јудаизам има своје епизоде старозаветних насилних обрачуна са својима и другима.²⁸

Ислам, дакле, није никакав изузетак по томе, али је данас у фокусу истраживања насиља зато што је једина велика религија која је активна у подстицању на насиље (екстремистичка и терористичка чињења). Сејмјуел Хантингтон тачно наводи да су исламске земље узеле учешће у две трећине модерних ратова. Исто тако, исламистички тероризам се види као највећа савремена терористичка опасност по човечанство, а нема тога ко може објективно да тврди да та врста терористичког испољавања данас није његова најактуелнија и најнасилнија форма. У прилог тој констатацији иде и истраживање које је у првој половини новембра 2009. године урадио норвешки огранак међународне организације „Yougov“. У великом и опсежном испитивању јавног мњења сарадници тог института питали су више од 10.000 људи из девет земаља – чега се највише плашите? Случајно одабраним саговорницима је понуђено да рангирају наведене страхове (тероризам, сиромаштво, економска криза, климатске промене, оружје за масовно уништење, грађански и верски ратови и сл.) и сачине своје личне табеле стрепњи, распоређујући их од првог до десетог места. Истраживање је показало да се рангирање по приоритетима важности страхова везаних за економску кризу, сиромаштво и страха од последица климатских промена разликују од државе до државе. Једини аксиоматски став може се извући из чињенице да су на челу листе страхови везани за сукоб ислама и западне цивилизације и терористичких чињења исламистичких екстремиста, без обзира на то да ли говоримо о становницима САД, Велике Британије, Немачке или, пак, о житељима Норвешке, Финске или Данске.²⁹ При свему изнетом не треба заборавити да су и друге религије изнедриле екстремистичке следбенике чије деловање, неретко, исходује терористичким чињењем за шта имамо ваљане примере Сика, Индуса, Јевреја, као и хришћана десничара.³⁰

И у публицистици и у научној литератури распрострањени су покушаји директног повезивања пораста политичког екстремизма са сиромаштвом, неповољним социјалним приликама и ниским културним нивоом неких регионалних, етничких или религијских група. Међутим, ни историјски пример, ни уско специјализована истраживања не потврђују такве претпоставке. Шта више, у затвореним и заосталим друштвима, на пример код Бушмана, на југу афричког континента или Индијанаца Маја у Мексику, који се налазе на ниском нивоу економског и социјалног развоја, нема ничег сличног са по-

²⁸ Симеуновић, Драган: Тероризам, општи део, Правни факултет, Београд, 2009, Библиотека „Crimen“, стр. 196.

²⁹ Радован Павлов „Терор, ислам и сиромаштво“, „Политика“ од 06. 12. 2009.

³⁰ Wilkinson, Paul: „Тероризам против демократије“, Golden marketing, Загреб, 2002.

литичким екстремизмом, а камоли са тероризмом. У исти мах, те појаве су уочљиве у друштвима која су кренула путем трансформација и која се карактеришу необичном симбиозом традиционалних и нових културних обележја, те променом статуса и услова живота.

На персоналном нивоу претпоставке етничког и религиозног екстремизма у форми пораста етничке нетрпељивости и присутног страха од туђег изазване су било којим променама социјалног статуса, уколико представљају раскорак између аспирација личности и могућности њиховог задовољења.³¹ На нивоу етничких и религиозних заједница екстремизам расте у периоду започетих, али недовршених историјских промена и процеса модернизације. Овде долази до пораста ксенофобије,³² расте утицај идеолошког традиционализма који често прераста у фундаментализам, као идеју „чишћења од новотарија и повратка изворима“. Све те тенденције су међусобно чврсто повезане. Тако је већ сам процес консолидације у „примордијалним“³³ заједницама у стању да допринесе порасту ксенофобије пошто се у њеној основи налазе они исти социјално-психолошки механизми противстављања примордијалних заједница по принципу „ми“– „они“. Том противстављању у преломним тренуцима обично се придружује још и негативна оцена странаца („они су гори од нас“, „ми смо жртве њихових интрига“) пошто је потрага за „спољашњим непријатељем“, виновником „наших“ невоља, скоро неизбежна у условима дисконтинуитета који је пратилац историјских промена.³⁴

Најзначајнија претпоставка развоја етничког и религијског екстремизма јесу одређени дисхармонични, тј. недовршени историјски процеси. У њих, несумњиво, спадају системске кризе попут оних које су доживели народи бившег Совјетског Савеза и бивше Југославије, који су били приморани да за кратко време промене политички режим, економски систем и национално – државно устројство.

Безбедносни аспект

Последњу деценију двадесетог и почетак новог века обележили су нови безбедносни токови у савременом свету. Безбедност је из ексклузивно војне и полицијске сфере проширена на низ других области, превасходно економску, енергетску, социјалну и еколошку, укључујући безбедност појединца и друштва у целини.

³¹ Гудков, 1999, стр. 63. у: Емил Абрамович Пајин; *Социјална природа екстремизма и тероризма*, Република, Београд, бр. 304, стр. 5.

³² *ксенофобија* (грч.): мржња према странцима и свему што је страно; страх од странаца, у: И. Клајн и М. Шипка, Велики речник страних речи и израза, Прометеј, Нови Сад, 2008.

³³ *примордијалан* (лат.): првобитан, прапочетни, главни, битни; у: Исто као 38, стр. 721.

³⁴ Сикијевич, 1999, стр. 99. у: Емил Абрамович Пајин; *Социјална природа екстремизма и тероризма*, Република, Београд, бр. 304, стр. 7.

У околностима које су допринеле све већем броју ризика на глобалном нивоу, наглашеном диспаритету економског, културног и сваког другог развоја, сиромаштву и социјалној угрожености становништва, неминован је настанак негативних демографских и психо-социјалних појава. Једна од њих свакако би се могла назвати савременим екстремизмом.

У данашњем времену не постоји наглашена опасност од оружаних сукоба глобалног и регионалног карактера. У ближој будућности агресија на Републику Србију је мало вероватна и могла би да настане као последица наглог и неочекиваног сукобљавања интереса великих центара моћи у свету. Глобалну безбедност и безбедност Европе све више угрожавају нови ризици и претње који су настали као последица негативних утицаја глобализације, националног и верског екстремизма и све израженијег дефицита природних ресурса.³⁵ Национални и верски екстремизам, терористичке активности, организовани криминал, као и природне и индустријске катастрофе, представљају безбедносне ризике и претње са високим интензитетом, како на глобалном, тако и на регионалном нивоу.

Национални и верски екстремизам, који је дубоко укоренjen у верским и етничким сукобима у ближој и даљој прошлости, представља важан фактор ризика и значајну претњу безбедности. Спорост у демократизацији економских и политичких процеса, као и недовршена изграђеност државних институција у значајној мери може допринети порасту међуетничких тензија и њиховом потенцијалном прерастању у сукобе. На тај начин се отежава процес брже и успешне демократске транзиције држава у региону.

Екстремистичке претње које тангирају безбедност и у мањој или већој мери одређују координате безбедносне политике Републике Србије бројне су. Перманентном залагању и чињењу екстремиста из редова косовских Албанаца придружиле су се екстремистичке групе на територији Санџака у виду утемељења и ширења вахабитског³⁶ покрета. Такође, ни мало безазлен проблем представља бујање савременог десничарског екстремизма (деловање националистичких, расистичких и неонацистичких група и покрета).

Суочавање са екстремизмом представља велико искушење за државу која у спречавању тог облика политичког насиља има на располагању превентивну и репресивну варијанту. При примени превентивних мера против екстремизма је могуће борити се најпре самим системом државе и друштва, његовом демократичношћу, даљим развојем слобода и права грађана, едукацијом за толеранцију (нарочито везано за млађу популацију). У друштву изражених демократских вредности, са наглашеним јачањем етич-

³⁵ Стратегијски преглед одбране, Београд, 2009.

³⁶ Вахабити (салафити) јесу припадници ортодоксне исламистичке струје која се залаже за најстриктније поштовање шеријатских закона, без обзира на новонастале животне околности припадника исламске вере.

ких и цивилизацијских норми, у друштву интегрисаном у савремене тековине модерног света смањује се могућност опстанка и даљег бујања екстремистичких идеја. У превентивно деловање, дакле, спада расветљавање мотива и узрока екстремизма, како се не би отклањале само последице.

Ипак, у борби против те пошести и њених рецидива у виду терористичких чињења још увек је најприсутније репресивно деловање. Оно је, по правилу, очигледније и једноставније, јер је лакше постићи сагласност о штетности те појаве, него се бавити расветљавањем узрока и објашњења њеног настајања.

Главни стубови на којима почива репресивно деловање јесу, у првом реду, независно правосуђе и такозвана министарства „силе“ (Министарство унутрашњих послова и Министарство одбране). Ангажовање припадника МО и ВС могуће је на основу „3. мисије – Подршка цивилним властима у супротстављању претњама безбедности“, а односи се највећим делом на ескалацију екстремистичких идеја у терористичку активност. Отежавајућу околност у борби против екстремистичког насиља представља чињеница да у последњих двадесетак година у Србији, кривична дела из сфере екстремизма готово да и нису санкционисана, а чак и носиоци власти су прибегавали политичком екстремизму. Тек у последњих неколико година почела су суђења за најтеже облике тих кривичних дела. Да би санкционисање наведених (не)дела било потпуно, предуслов је да правосуђе буде независно, а политичко окружење здраво.

Закључак

Екстремизам у сваком друштву углавном представља непожељан вид политичког мишљења и поступања. Сваку врсту екстремизма карактерише агресивност наступа уз које иде мањак или потпуно одсуство толеранције, а врло често га карактерише и деловање у име тзв. „узвишених циљева“. На тај начин екстремисти себе увек доживљавају као једине истинске чуваре свог колективитета, као брану од „велике опасности“ по свој колектив (што се углавном односи на расу, нацију или верску припадност). Екстремисте одликује претерана ефикасност у изналажењу криваца и непријатеља. Екстремистичке групе и покрети сами себи нису циљ нити су довољни. Као главни циљ намеће се подстрекавање неекстремиста на насиље и то путем подизања нивоа њихове агресивности и усмеравања према обележеном „кривцу“.

Као плодно тло екстремистичких идеја и чињења јављају се: недовршена урбанизација, специфични облици индустријализације и промена етнодемографске структуре друштва (нарочито у условима бурних и нерегулисаних миграционих процеса), наглашена склоност ка традицији и историји,

национална и културна маргиналност. Свим тим набројеним факторима у сваком тренутку могуће је придодати заједнички садржилац у виду одсуства термина као што су плурализам и толеранција. Такође, најпростије речено, опште осећање инфериорности и маргиналности води појединца у „изабрани колектив“ којем служи. Тај нови однос је поданички и искључује сваку алтернатију екстремистичким ставовима групе. Свако другачије мишљење се не толерише, а критички ставови априори одбацују.

На екстремизам се, зато, не може гледати као на вирус који је човечанство „однекуд закачило“. То је његова унутрашња болест проузрокована, углавном, драматичним развојем на социјалном, политичком и културном подручју. Симбиоза између већ наведених претпоставки које чине „погодно тло“ и осмишљеног деловања конкретних група и покрета широм отвара врата екстремизму као једном од озбиљнијих безбедносних претњи савременог света.

Препознавање екстремизма, његово одређење и дефинисање, као и свест о опасности са којима нас та савремена „пошаст“ суочава, од највећег је значаја за свако друштво које претендује ка интеграцији у модерне и демократске токове данашњице. Такође, свеобухватно разумевање тог феномена најважнији је услов успостављања стратегије за борбу против тог облика насиља. Поред репресивног деловања, које даје резултате углавном на краћи период, превенција екстремизма (стварање законског оквира у којем ће бити јасно детерминисана екстремистичка залагања и чињења, развијање безбедносне и сваке друге културе грађана, едукација младих за толеранцију и сл.) намеће се као најважнији штит на којем интензивно треба радити, како се не би ушло у „отворено поље“ тероризма, где би национална безбедност била знатно угрожена.

Литература

1. Atkins, Stephen: *Encyclopedia of Modern Worldwibe Extremists Groups*, Greenwood Press, Westport, Connecticut, London 2004.
2. Giancarlo Valori: *The European Union, Antisemitsm, Rasicm and Xenofobia*, The Israel Journal of Forgein, Vol. one, 2007.
3. Laquer, Walter: *Europe in our Time*, New York 2005.
4. Laquer, Walter: *Fascism*, New York: Oxford University Press, 1996.
5. Lewis, Bernar: *The Crisis of Islam: Holy War and Unholy Teror*, NewYork, Modern Library, 2003.
6. Nozick, Robert: *Libertarianism, And Utopia*: www.world.std.com by Jonathan Wolff
7. *Ohford Latin Dictionary*, Ed. by P. G.W. Glare, Oxford, Clarendon Press
8. Пајин, Абрамович, Емил: *Социјална природа екстремизма и тероризма*, Република, Београд, број 304.

9. Павлов, Радован: *Терор, ислам и сиромаштво*, дневни лист „Политика“ 06. 12. 2009.
10. *Психологија политичког екстремизма* у: АМФИТЕАТАР www.grupa.org.rs
11. Симеуновић, Драган: *Тероризам – општи део*, Правни факултет, Београд 2009.
12. Симеуновић, Драган: *Теорија политике*, Наука и друштво, Београд 2002.
13. Симеуновић Драган: Примитиван облик коришћења силе, интервју у: Интернет Сведок бр. 540.
14. Симеуновић, Драган: Излагање на семинару: Екстремизам и тероризам на тлу бивше Југославије – опасности и могућности сузбијања, јул 2005. у: www.mediacenter.org.rs.
15. *Стратегијски преглед одбране*, Београд 2009.
16. Wilkinson, Paul: *Terorizam protiv demokracije*, Golden marketing, Zagreb, 2002.

ДЕГРАДАЦИЈА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ – УТИЦАЈ НА ЕКОЛОШКУ БЕЗБЕДНОСТ

Саша Т. Бакрач

Министарство одбране Републике Србије, Војногеографски институт

Младен М. Вуруна

Министарство одбране Републике Србије,

Војна академија

Мишко М. Милановић

Универзитет у Београду, Географски факултет

У раду се расветљавају питања негативних утицаја на животну средину са аспеката еколошке безбедности. Такође, разматране су могуће последице недостатка еколошке безбедности на националном и глобалном плану и улоге у остварењу њеног потребног нивоа.

Посебно је разматрана улога војске у решавању еколошких проблема као важног чиниоца националне безбедности.

Наведени су и утицаји климатских промена и киселих киша, као и садашње и могуће последице неких од глобалних еколошких проблема.

Кључне речи: животна средина, еколошка безбедност, деградација, климатске промене, киселе кише.

Увод

Еколошка безбедност појединца, заједнице, нације, као и глобална безбедност животне средине све су више угрожени. Претње су више-струке и углавном су производ људских активности. Деградацијом ваздуха, воде, земље, озонског омотача, глобалним загревањем, ризиком од великих индустријских акцидената, итд., те претње су присутне, али се не осећају подједнако широм света. На пример, на јужној полулопти Земље суочавамо се са озбиљним проблемима пустиња, док северни део у индустријским земљама има проблем са киселим кишама.

Предвиђа се да ће климатске промене, у наредних 50 до 100 година, довести до неједнаких ефеката широм целе планете, тако да ће неким земљама донети користи, а неким велике штете.

Упркос тим предвиђањима, питања заштите животне средине још увек нису високо рангирана на нивоу националне и глобалне безбедности. Они који разматрају еколошке проблеме, као што су губитак биодиверзитета или климатске промене, углавном не виде везу са безбедносним ефектима. Они који се баве безбедносним проблемима, као што су: тероризам, цивилни и војни сукоби, често не препознају корен животне средине и утицај тих проблема на животну средину. Због тога је потребно да се веза животне средине и безбедности види и као безбедносни проблем, али и као проблем заштите животне средине.

Овај рад указује на чињеницу да деградирана животна средина и нарушена еколошка безбедност (конкретно: изазваним климатским променама) може утицати на укупну националну (глобалну) безбедност, а и на спремност и употребу војске.

Одређење еколошке безбедности

Под еколошком безбедношћу подразумева се релативна безбедност јавности од еколошких опасности проузрокованих природним или људским деловањем.¹ Еколошка безбедност може бити нарушена људским деловањем услед: незнања, инцидента, лошег управљања, лошег пројектовања, због узрока који се налазе унутар или изван државних граница.

Еколошка безбедност може се дефинисати и на начин да је то термин који повезује услове животне средине са условима укупне безбедности. У том смислу, еколошка безбедност обухвата решавање проблема који могу настати због: недостатка ресурса, деградације животне средине, биолошке опасности, климатских промена, итд.

Према неким ауторима, под еколошком безбедношћу подразумева се способност нације или друштва да одоли оскудицама животне средине, ризицима и нежељеним променама у животној средини или напетостима и евентуалним сукобима.²

Данас већ, услед нарушене еколошке безбедности, глобално гледано, траже се путеви за решавања тог проблема. Ти путеви подразумевају: примену еколошки оправданих технологија (коришћење обновљивих ресурса ради смањења потрошње ресурса уопште, смањења количине створеног отпада и његово рециклирање, итд.), политике одрживог развоја, правних и економских инструмената у области животне средине, итд.

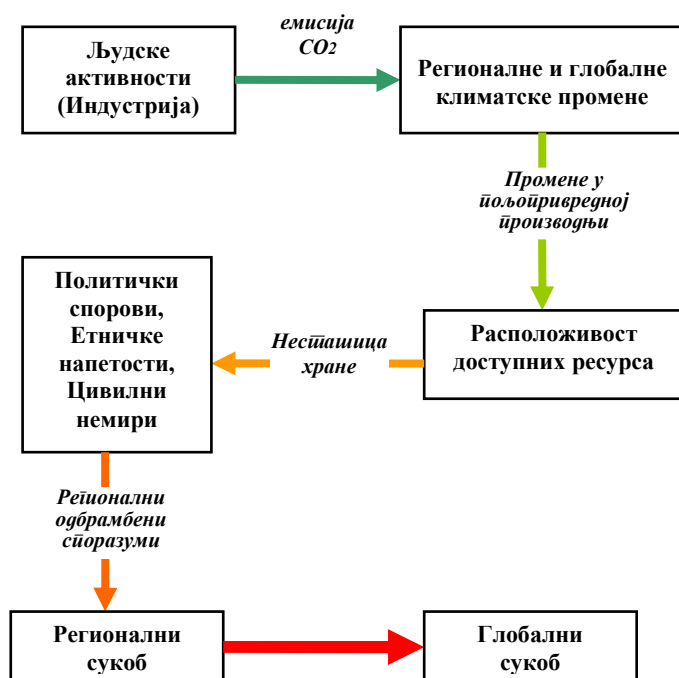
¹ Опширније, видети: Elizabeth L. Chalecki, *Environment and Security*, Pacific Institute for Studies in Development, Oakland, 2002.

² Barnett J., *The Meaning of Environmental Security, Ecological Politics and Policy in the New Security ERA*, Zed Books, 2001, стр. 15–25.

Сви ти путеви, иако по природи и улози нису једнаки, требало би да се међусобно допуњавају и да служе као фактор еколошке и укупне стабилности, како на националном, тако и на регионалном или глобалном нивоу.

Дакле, услов еколошке безбедности је стање које произилази из одрживе интеракције друштвених система и система животне средине у којем постоје механизми за решавање еколошких криза и конфликта. Једино тако, у условима задовољене еколошке безбедности, могу бити задовољени и услови укупне безбедности.³

Слика 1. илуструје потенцијал индустријских активности да изазову промене у животној средини које могу довести до сукоба.

Слика 1 – Путеви еколошког сукоба

(преузето од Elizabeth L. Chalecki, Pacific Institute for Studies in Development, Environment and Security)

³ О проблематици институционалне еколошке безбедности опширније видети: Тодоровић 3, Институције еколошке безбедности, Задужбина Андрејевић, Београд, 2009.

За разлику од потенцијалних конвенционалних (војних) претњи, еколошке претње су реалност и садашњост. Међутим, сваки еколошки проблем не ствара и неће довести до безбедносних проблема, као што је и већина безбедносних проблема изазвана из сложених ситуација које укључују: политичка, економска, еколошка, социјална и друга питања.⁴

Стога је, с обзиром на проблем еколошке безбедности, важно да се препозна које активности – интервенције дају најбоље ефекте.

Могуће последице недостатка еколошке безбедности и улога у њеном остварењу

Деградација животне средине и недостатак ресурса на локалном и регионалном нивоу важни су фактори који могу да изазову или допринесу неповољној националној безбедности, пре свега у смислу политичке нестабилности или насилног сукоба.⁵ С тим у вези, може се очекивати да услед деградације животне средине становништво одређеног простора буде приморано на миграције. На пример, у случају да на једном простору дође до крчења шума и хемијског акцидента обе појаве имају једну заједничку особину – представљају претњу безбедности услед штете нанете животной средини.

С обзиром на то да животна средина не познаје вештачки наметнуте границе, постоји претња да се последице наведених појава прошире и ван граница одређеног простора (државе и сл.). Тако тај проблем може постати и проблем за шири простор (међународни проблем), како у еколошком, тако и у безбедносном смислу, а може довести и до повећања тензија и стварања услова за оружани сукоб.

Укратко, постоје четири општа типа конфликта који могу бити у вези са питањима животне средине:⁶

- етничко-политички сукоби,
- сукоби повезани са миграцијама (унутар земље, преко граница и демографски узрокована миграција);
- међународни конфликти око ресурса;
- еколошки конфликти услед фундаменталних глобалних еколошких промена.

⁴ Кековић З., Кешетовић Ж. Кризни менаџмент I, Превенција кризе, Филип Вишњић, Београд, 2006.

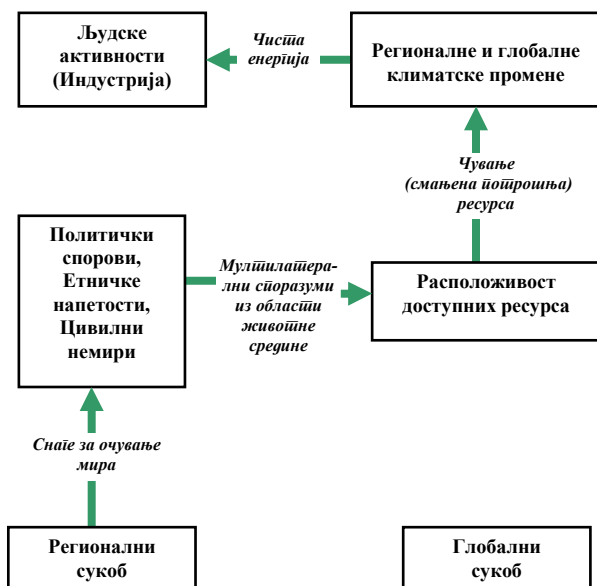
⁵ Марина Малиш Саздовска, Еколошка криминалистика, Полицијска академија Скопље, 2008, стр. 10–21.

⁶ Chris King W., A Strategic Analytic Approach to the Environmental Security Program for NATO, US Army, Kansas, 1999.

Улога у остварењу еколошке безбедности

Да би се избегли евентуални конфликти проузроковани еколошким проблемима, највећу улогу носе националне владе. Оне имају највећу одговорност, јер су оне законски главни актери у међународним односима и имају пун суверенитет над својом територијом. Владама стоје на располагању различите мере: усвајање политике земље, повећавање свести јавности, покретање законске иницијативе за увођење еколошки разумних промена законских норми, итд.⁷ Стога су владе дужне да преузму одговорност за заштиту националних ресурса и животне средине, а еколошка безбедност треба да буде део унутрашње и спољне политике сваке државе. Питање еколошке безбедности не би смело да се третира изоловано на нижим нивоима организовања.

Да би се смањила могућност избијања конфликта (угрожене еколошке безбедности) који су узроковани деградацијом животне средине, поред националног – државног нивоа неопходна је и међународна сарадња (слика 2). Посебно када се ради о прекограничним и/или глобалним последицама. Потреба за међународним (транснационалним) нивоом сарадње је од изузетног значаја. Та сарадња најчешће се остварује путем регионалних унија, пактова, међународних организација, итд.

Слика 2 – Шема избегавања еколошког сукоба
(преузето од Elizabeth L. Chalecki, Pacific Institute for Studies in Development, Environment and Security)

⁷ УНДП, Водич за добро управљање у области животне средине, УНДП, Београд, 2003, стр. 85–92.

Улога војске

Еколошка безбедност понекад се третира као војно питање. Међутим, војне и безбедносне институције (укључујући и обавештајне агенције) могу и треба што више да учествују у заштити животне средине. Улога војске, као стуб националних одбрамбених интереса сваке државе, у контексту еколошке безбедности, може предвидети различите мисије:

- примена силе у угроженим еколошким околностима, а ради заштите националних интереса;
- заштита животне средине од штета које сама војска може да проузрокује;
- заштита и обезбеђивање природних ресурса, као и помоћ цивилним мисијама у ванредним ситуацијама и катастрофама (слика 3).

Како војска може да помогне у осигурању и јачању безбедности животне средине? Вероватно је да ће оружане снаге многих држава све више и чешће учествовати у мировним операцијама (решавању мањих и већих регионалних сукоба), у борби против тероризма, помоћи при катастрофама и сл.

Слика 3 – Коришћење ваздухопловних снага
(сликао: Senior Airman Diane S. Robinson, USAF)

Чињеница је да оружане снаге нису највећи емитер гасова стаклене баште, али задатак сваке војске треба да буде настојање да смањи, што је више могуће, своју производњу CO₂ и других гасова који изазивају ефекат стаклене баште. Такође, треба настојати да се смањи употреба штетних хемикалија, да се сачувају природни ресурси током борбених и неборбених операција, као и да се усвоје енергетски и еколошки ефикасне технологије и политике. Такође, да би планови заштите животне средине дали резултате мора се знати где се те промене дешавају. У том смислу, војно прикупљање обавештајно-аналитичких података о животној средини може послужити повећању укупне базе знања о проблемима еколошке безбедности.

Поред наведених и других могућих улога војске у еколошко-безбедносном погледу, поставља се питање да ли постоји опасност од могуће милитаризације политике у области животне средине.⁸ Где су почетак и крај обавеза и улоге војске у утврђивању еколошке безбедности остају отворена питања за сваку државу или савез држава понаособ.

Утицај климатских промена и загађења ваздуха на еколошку безбедност

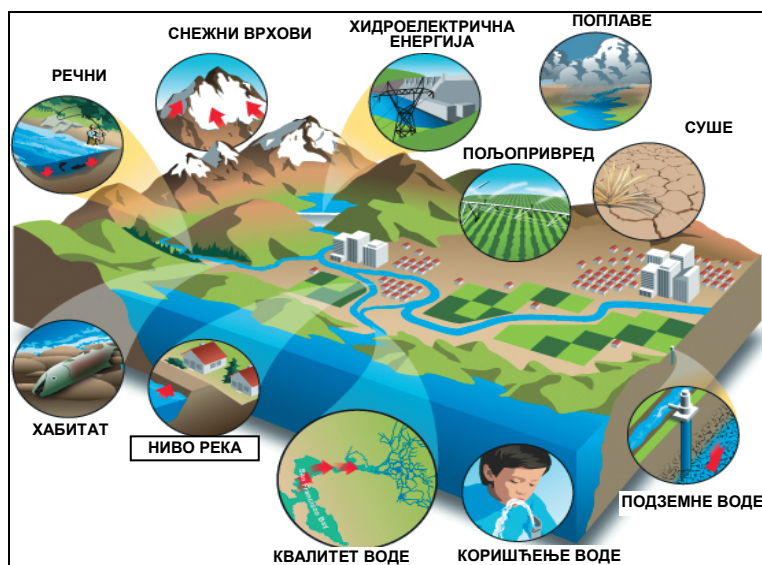
Како би се што боље разумела веза између животне средине и питања - еколошке/националне безбедности, као примери могу послужити случајеви штетних утицаја глобалних климатских промена и загађења ваздуха.

Утицај климатских промена

Климатске промене нису само еколошки проблем, већ и економски, а отварају и питање националне безбедности, као и низ других питања.

У основи, климатске промене су једноставна појава. Настају тако што Сунчева светлост пада на Земљу и од ње се рефлектује као инфрацрвена топлота која се враћа у свемир. Без тог ефекта не би било живота на Земљи, јер доприноси да површина планете и њеног омотача буде топлија од околног простора. Међутим, услед антропогене емисије гасова у атмосферу, као што су угљен-диоксид (CO₂), метан (CH₄) и трифлуорометил сумпор пентафлуорид (SF₅CF₃), спречава се да та рефлектована Сунчева топлота прође у свемир. То доводи до појаве ефекта „стаклене баште“, посебно у новијој историји (индустријској) Земље много више и брже него било када пре.

⁸ УНДП, Водич за добро управљање у области животне средине, УНДП, Београд, 2003, стр. 71–75.

Слика 4 – Могуће последице утицаја климатских промена
(Преузето са <http://www.Google.news>)

Утицај климатских промена може се испољити на више начина кроз: пораст глобалне средње температуре, пораст нивоа мора, промене у падавинама и измене хидролошког и режима водних ресурса, утицај на екосистеме, пољопривреду и шумарство, импликације на људско здравље и сл. (слика 4).

Широм света прате се и анализирају утицаји климатских промена на одређене регионе Земље. Извештаји варирају од извештаја до извештаја, али истраживања показују да промене доводе и да ће у све већој мери утицати на промене у температури околног ваздуха, што ће имати за последицу промене биланса падавина и временских образаца, што може довести до других промена.⁹

Директна последица утицаја климатских промена јесте одмрзавање поларних региона, што је изазвало и ерозије, клизишта, као и слегање земљишта.¹⁰ Повећане температуре на у поларним областима значе и значиће да ће бити све мање леда и да ће бити све тањи.¹¹ Такође, слободан лед у не-

⁹ Опширније, видети: <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc....pdf>; <http://www.envirosecurity.org....pdf>; - http://www.pacinst.org....climate_change.pdf.

¹⁰ NAST, National Assessment Synthesis Team, Climate Change Impacts on the United States: The Potential Consequences of Climate Variability and Change, Overview, Washington, 2000.

¹¹ Weller, Gunter, Patricia Anderson, and Bronwen Wang, The Potential Consequences of Climate - Variability and Change :A Report of the Alaska Regional Assessment Group, Fairbanks, AK:Center for Global Change and Arctic System Research, University of Alaska, 1999.

залеђеним водама вероватно ће утицати на смањење пловних комуникација и повећање ваздушног саобраћаја. Друго, услед промене климе северни делови Земљине полулопте (највећим делом територија Русије) биће без леда током већег дела године. Услед климатских промена долазиће до више природних несрећа. Такође, доћи ће до померања падавина у времену и обрасцу. Образац се, пре свега, односи на чињеницу да ће се свет наћи пред већом опасношћу од временских непогода (торнада, поплава, пожара, већем ризику од високог мора, урагана, и сл.). Сматра се да ће те промене (несреће) утицати и на потребу за што већим учешћем војних снага.

Поред тога, земље са мањом могућношћу да се суоче са таквим променама у животnoj средини вероватно ће имати велики број избеглица, било интерно или из оближњих земаља. То може довести до потребе за међународном помоћи, која би засигурно подразумевала и војно учешће (ваздухопловне, поморске и друге снаге).

Може се очекивати, мада се већ и дешава, да ће климатске промене, преко свог утицаја на падавине и влажност земљишта, утицати на производњу хране у свету, директно утичући на међународну безбедност по питању хране. То значи да ће већина неразвијених земаља и земаља у развоју бити тешко погођена увозом скупље хране или немогућношћу да је саме произведу.

Климатске промене ће повећати ризик од инфективних и заразних болести широм света којима ће бити изложени не само људи већ и биљни и животињски свет.

Сматра се да ће климатске промене најтеже погодити енергетски сектор, и тиме угрозити енергетску безбедност како на националном, тако и на глобалном плану. На пример, како расте амбијентална температура ваздуха, потражња за енергијом – за хлађењем ће се повећати. Уопштено речено, савремени свет се не може одрећи потребе за енергијом, тако да нафта, електрична енергија и други природни облици извора енергије вероватно неће бити довољни да се надомести мањак. То ће условљавати потребу за све већим учешћем нуклеарне енергије у укупном енергетском билансу, што ће представљати још један скуп безбедносних проблема.

Утицај загађења ваздуха

Под загађењем ваздуха подразумева се директно или индиректно увођење супстанци или енергије у ваздух, што доводи (доприноси) до штетног ефекта којим се угрожавају здравље људи, природни ресурси, екосистем и материјална имовина.

Земљин ваздушни омотач – атмосфера има вишеструка важна својства која омогућавају живот на њој. Она штити површину Земље од космичких зрачења и својим саставом обезбеђује основне услове за живот. У метеоролошком погледу представља средину у којој се, поред кретања ваздушних слојева, одигравају и различити типови хемијских и фотохемијских реакција.

Метеоролошки услови знатно утичу на локално и регионално загађење ваздуха. Дистрибуција ваздушних полутаната емитованих у атмосферу у великој мери ће зависити од основних метеоролошких параметара, као што су брзина ветра, правац ветра, ваздушни притисак, влажност ваздуха, итд.

Загађеност ваздуха може утицати и на метеоролошке услове. Суспендоване честице у атмосфери могу послужити као нуклеуси који омогућавају настајање већих агрегата, али и утицати на апсорпцију и расипање соларне (Сунчеве) радијације, чиме се директно утиче на метеоролошке услове и параметре.¹²

Проблеми загађености ваздуха били су познати још у средњем веку. Године 1300. енглески краљ Едвард I забранио је у Лондону коришћење угља ложијег квалитета за време заседања парламента због настајања смога и непријатног мириса. Године 1600. откривено је да је SO₂ загађивач ваздуха.

Једна од последица загађења ваздуха јесте и појава киселих киша (слика 5). Киша, снег и роса киселог су карактера, јер садрже SO₂ који ствара угљену киселину (H₂CO₃), која спада у слабе киселине. Уколико би од киселих оксида био присутан само SO₂ незагађена кишница имала би рН најмање 5,6. Сличну рН вредност имала би и дестилована вода која је у равнотежи са SO₂ из ваздуха. Та рН вредност представља граничну вредност, тако да се све што је киселије од рН = 5,6 сматра киселом кишом. Уколико су у ваздуху, поред SO₂, присутни и други кисели оксиди, као што су SO₂ и NO_x, тада киселост насталих киша може бити и око рН = 3.

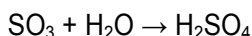
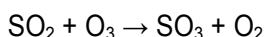
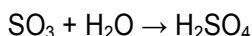
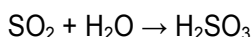
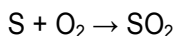
Супстанце које се налазе у атмосфери, а које су конституенти киселих киша, могу бити природног или антропогеног порекла. Природни извори једињења SO₂ могу бити вулканског порекла, морске пене и капљица које садрже сулфате, водоник-сулфат (H₂S) пореклом из вулкана и Земљине коре, као и биогени сумпор који настаје биодеградацијом супстанци органског порекла у чијим процесима учествују и бактерије.

У антропогене изворе спадају индустријска постројења која сагоревају фосилна горива, као и друмски, речни и ваздушни саобраћај.

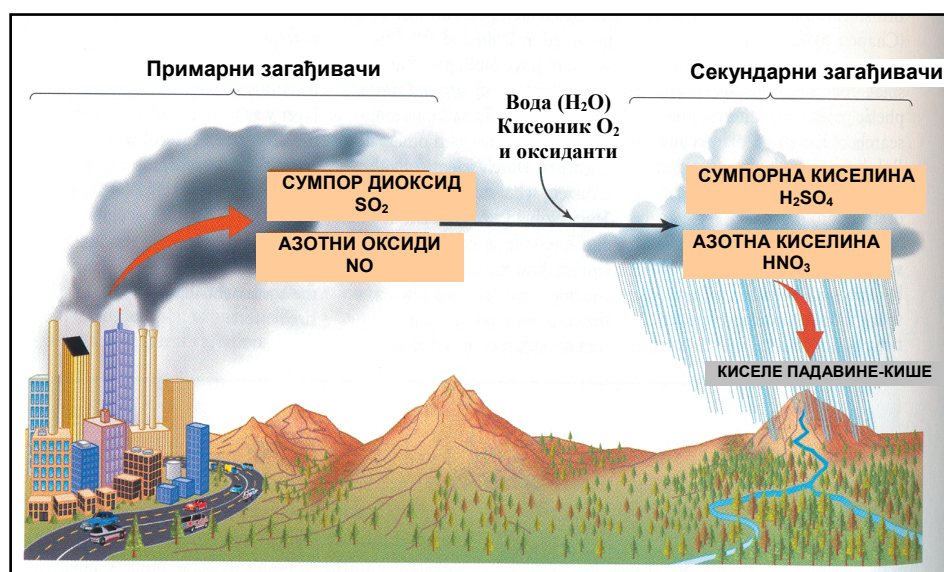
У зависности од потреба за већом производњом топлотне енергије зими је доминантна емисија из стационарних извора, док у летњем периоду до-

¹² Вуковић Ж., Процеси и системи у заштити животне средине, Наука, Београд, 1997.

минира емисија из покретних извора, тј. саобраћаја. Саобраћајна активност је основни извор азотових оксида (NO, NO₂ тј. NO_x). Настајање киселина H₂SO₃ и H₂SO₄ може се описати следећим реакцијама.¹³

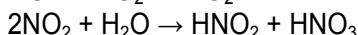
У механизме добијања SO₃ из SO₂ могу бити укључена и нека пероксид-на једињења, као на пример, водоник-пероксид:

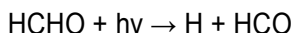
Слика 5 – Механизам настајања киселих киша
(Преузето са: <http://www.Google.news>)

¹³ Ђуковић Ј., Хемија атмосфере, Рударски институт, Београд, 2001.

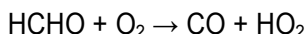
Настајање киселина HNO_2 и HNO_3 може се приказати следећим реакцијама:

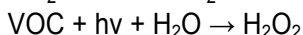
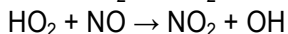
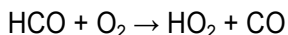
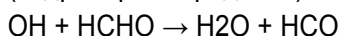
Водоник-пероксид (H_2O_2) формира се од волатилних (испарљивих) органских компоненти (*volatile organic compound*, VOCs), нпр. формалдехида (HCHO):

(формил радикал)

(хидроперокси радикал)

Киселе кише доприносе снижавању рН вредности површинских вода. У регионима где је садржај кречњака (CaCO_3 или MgCO_3) у земљишту висок киселе кише се у интеракцији са њима неутралишу. Камен, метални предмети и скулптуре, нарочито оне које су на отвореном простору, могу бити озбиљно оштећене у интеракцији са киселим кишама.

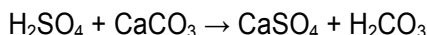
По својим физичко-хемијским карактеристикама процеси деградација могу се схватити као једноставне хемијске реакције. Оне могу обухватати процесе растварања, хидролизе, дехидратације, јонске измене, оксидације, итд.

Физичка деградација се, углавном, односи на деградацију производа капиларним појавама и разорним дејством леда који се ствара у зимским периодима при ниским температурама.

Све загађујуће супстанце присутне у ваздуху и кишама могу се окарактерисати као једињења која на разне начине могу проузроковати оштећења објеката и предмета и која утичу на укупну и еколошку безбедност. Већина објеката је саграђена од материјала који чине карбонати (CaCO_3), силикати (алумосиликати у бетону, односно гранит, итд.), као и гвожђе (арматуре у бетону, мостови итд), тако да дејство киселих киша има веома штетне и нежељене ефекте.

Мермер, који представља кристални калцијум(II)карбонат формиран на високим температурама и притисцима реагује са киселим кишама, тј. сумпорном киселином (H_2SO_4), дајући гипс (CaSO_4). Калцијум(II)карбонат апсорбује воду из киселе кише дајући дехидратисану со, која је много растворљивија у води од карбоната и на тај начин се даље спира са кишом. Најосетљивији су објекти, делови објеката, скулптуре или други предмети од кречњачког материјала (мермер и сл.) са малтером. Деградација мерме-

ра под дејством киселих киша, тј. водених раствора киселина, веома је брз процес који се може приказати следећом хемијском реакцијом:

Овом реакцијом објашњава се губљење механичких чврстина и везивних карактеристика кречњачких материјала, па долази до круњења и отпадања изреагованих делова деградираних слојева материјала. Тако Акропољ у Атини представља пример катастрофалног ефекта полутаната на мермер. Неки оштећени експонати од мермера пренети су у музеј, док су њихове копије остављене напољу. Приликом рестаурације коришћене су гвоздене шипке са споном које су зарђале и умрљале (обојиле) мермер, убрзавши његово погоршање. Конзервирање је обухватило уклапање гвоздених шипки и постављање шипки од титана који је тврд, светао и веома отпоран на корозију. Унапређење конзервације мери се способношћу спречавања погоршања и руинарања одређеног предмета.

Гориво (бензин) са малим садржајем сумпора неопходно је користити за погон возила, како би се смањила количина SO_2 у ваздуху (максимално избежавати употребу возила која користе дизел гориво). Други полутанти у атмосфери такође доприносе распаду камена. Оксиди азота ($\text{NO}_x = \text{NO} + \text{NO}_2$) такође доприносе стварању киселих киша дајући азотну киселину која споро раствара камен.

Киселе кише проузрокују „рак камена“ од којег је страдала културна баштина Грчке и Италије која је хиљадама година одолевала разним рушилачким налетима. За протеклих пар деценија храм богиње Атине, Партенон на Акропољу, саграђен од белог мермера, страдао је због загађености ваздуха више него за 2500 година његовог постојања. Колосеуми у Риму, као и Таџ Махал, маузолеј код Агре у Индији доживели су сличну судбину. У Енглеској је процењено да је обелиск пренет из Египта, за око 100 година колико се налази у Лондону претрпео већа оштећења него у претходних 3000 година.

Објекти који су грађени од бетона и камена магматског порекла отпорни су на дејство киселих оксида. Уколико се они налазе у загађеним водама или у тлу у којем су загађене воде (темељи зграда, мостови, бетонски стубови, итд.) на њих неповољно делују загађујуће супстанце које су комплексирајући агенси. Тада долази до „извлачења“ калцијума из цемента, што доприноси опадању отпорности објекта изграђених од поменутих материјала, па временом могу бити озбиљно угрожени.

Киселе кише угрожавају биљни и животињски свет. У земљишту присутни CaCO_3 и MgCO_3 под дејством киселих киша, односно H_2SO_4 , прелазе у CaSO_4 и MgSO_4 који су растворљивији од карбонатних облика Ca^{++} и Mg^{++} , што има за последицу испирање тих катјона, чиме се нарушава њихова равнотежа у земљишту. Недостатак калцијума у земљишту биљке компен-

зују усвајајући алуминијум што је веома штетно и погубно за биљке. Киселе кише уништавају и шуме где просто спрже лисну масу, чиме се онемогућава њихово нормално функционисање и вршење фотосинтезе (слика 6).

Слика 6 – Последице деловања киселих киша
(Преузето са: <http://www.Google.news>)

Закључак

Питања еколошке безбедности и заштите животне средине умногоме су заједничка и не треба их посматрати одвојено. Она јесу и све ће више бити питања укупне безбедности, јер директно изазивају: отворене сукобе, имају потенцијал да дестабилизују режим, могу довести до расељавања становништва, па чак и до распада државе.

Животна средина и питање еколошке безбедности је легитимно национално, али и планетарно питање и зависи од политичке, друштвене, културне, верске, економске и сваке друге подршке и сарадње.

Многе студије о деградацији животне средине показују да се мора изградити виши ниво еколошке одговорности.¹⁴ Да би се умањиле последице, на пример климатских промена и очували природни ресурси, биодиверзитет и сл., потребно је развијање нових енергетских технологија на бази одрживог развоја. На националном и глобалном нивоу морају се пронаћи чврсти ме-

¹⁴ Опширније, видети: <http://www.bisphenal-a.org/pdf/FactSheet-environmental.pdf>,
http://www.pacinst.org....climate_change.pdf.

ханизми заједничког деловања, како би се смањила несигурност која долази из свих еколошких претњи. У дугорочном смислу, ради смањења деградације животне средине и њеног опоравка, креатори такве политике ће, поред осталог, бити приморани да се ослоне и на војну помоћ.

Литература

1. Barnett J., The Meaning of Environmental Security, Ecological Politics and Policy in the New Security ERA, Zed Books, 2001.
2. Вуковић Ж., Процеси и системи у заштити животне средине, Наука, Београд, 1997.
3. Ђуковић Ј., Хемија атмосфере, Рударски институт, Београд, 2001.
4. УНДП, Водич за добро управљање у области животне средине, УНДП, Београд, 2003.
5. Тодоровић З., Институције еколошке безбедности, Задужбина Андрејевић, Београд, 2009.
6. Кековић З., Кешетовић Ж., Кризни менаџмент I, Превенција кризе, Филип Вишњић, Београд, 2006.
7. Chris King W., A Strategic Analytic Approach to the Environmental Security Program for NATO, US Army, Kansas, 1999.
8. Elizabeth L. Chalecki, Environment and Security, Pacific Institute for Studies in Development, Oakland, 2002.
9. Марина Малиш Саздовска, Еколошка криминалистика, Полицијска академија Скопље, 2008.
10. NAST, National Assessment Synthesis Team, Climate Change Impacts on the United States: The Potential Consequences of Climate Variability and Change, Overview, Washington, 2000.
11. Weller, Gunter, Patricia Anderson, and Bronwen Wang, The Potential Consequences of Climate Variability and Change: A Report of the Alaska Regional Assessment Group, Fairbanks, AK: Center for Global Change and Arctic System Research, University of Alaska, 1999.
12. <http://www.bisphenal-a.org/pdf/FactSheet-environmental.pdf> /
13. <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc....pdf>
14. <http://www.envirosecurity.org....pdf>
15. http://www.pacinst.org....climate_change.pdf

ХИДРОБИОЛОШКИ ФАКТОРИ ПОТЕНЦИЈАЛНО ОПАСНИ ПО ЗДРАВЉЕ

Дејан Недељковић

Генералштаб Војске Србије –
Управа за планирање и развој – Ј5

Једна од здравствено најугроженијих категорија лица по питању радних услова у Војсци Србије свакако су подводни диверзанти и рониоци. Ризици по здравље те категорије лица су разноврсни, али код нас још увек недовољно проучавани, док су модели заштите практично запостављени и препуштени субјективној процени лица која немају довољно података о ризицима и ризичним местима. Корак ка имплементацији адекватних модела заштите и отклањања последица представља и едукација о самом постојању фактора ризика.

Кључне речи: *хидробиологија, цијанобактерије, роњење, здравље, превентива, заштита.*

Увод

Професионалне делатности на води представљају значајан и друштвено веома користан део привреде једне државе. У Војсци Србије воду као медиј за обављање својих наменских задатака користе понтонирске и речне јединице, сада под једном командом – Командом речне флоте, као и подводни диверзанти Специјалне бригаде. Као и све остале специјалности професионалног војника, тако и та категорија лица свесно излаже себе одређеним ризицима професије. Рониоци и подводни диверзанти (у даљем тексту: рониоци) из своје праксе познају многе ризике. Пре свега, сама вода, са 25 пута већом топлотном проводљивости од ваздуха, чини да нам у води и на температури од 20° С буде хладно. Густина воде је 775 пута већа од ваздуха, што само додатно компликује већ сложене услове.

По Бојл-Мариотовом, Далтоновом и Хенријевом закону, када се зарони на одређену дубину и удахне ваздух под притиском из spremника, тело се након одређеног времена толико сатурише инертним гасом да се при изро-

ну морају вршити декомпресиони застанци како крв не би „прокључала“. Затим, ту су потенцијално опасни и/или отровни организми, као и утицај хемијског загађења (било као продукт природе или антропогеног деловања) који свакако треба узети у обзир.

Међутим, све је већи утицај организама од којих прави модели заштите практично још нису пронађени.

Потенцијално опасни микроорганизми

У Војсци су негативном утицају тих организама најизложенији рониоци, али у ризичну групу спадају и друга лица која се баве активностима на води или само користе у исхрани производе из воде (нпр. припадници специјалних јединица на обуци из преживљавања у природи). Механизми заштите код нас су практично недовољно испитани, тако да се и могућа средства заштите нерационално користе.

Водене микроорганизме срећемо у веома великом броју различитих група. Међутим, све се могу назвати једним именом, односно сврстати у исту групу – *планктон*.

Планктон

Термином *планктон* означава се врло разноврсна група организама (понекад и вируса) микроскопских величина који лебде у стубу слане морске или копнене слатке воде.

Планктоне могу представљати *бактерије* (бактериопланктон), *алге* (фитопланктон), *гљивице* (налазимо их у морском планктону), *животињски организми* (зоопланктон) и структуре на граници живог и неживог – *вируси*.

Планктон који живи у морима, језерима и осталим стајаћим водама називамо *лимнопланктоном*, док онај који живи у текућим водама (реке и потоци) називамо *потамопланктоном*. За око 70% укупне продукције кисеоника на Земљи заслужан је управо планктон.

Фитопланктон

Фитопланктон представљају једноћелијски и колонијални, аутотрофни и хетеротрофни микроорганизми – алге, који живе у слободном стубу воде океана, обалних мора, копнених стајаћих вода и великих река.

Аутотрофни и миксотрофни планктон – фитопланктон појављује се у површинским деловима океана (до дубине од око 150 m), као и у површин-

ским токовима копнених вода где има довољно светлости за обављање фотосинтезе. Према одређеним експерименталним моделима фитопланктон је одговоран за 95% фотосинтезе у океанима и за везивање око 40% угљеника у биосфери. Величине су им од 0,2 μm (пикопланктон) до величина честица која се изражава у милиметрима (макропланктон).

Неки аутори разликују још и форме ултрапланктона и фемтопланктона.

Зоопланктон

Зоопланктон представљају хетеротрофни микроскопски организми животињског типа ћелије који лебде у воденом стубу слатке или слане воде. Уз фитопланктон представљају храну већим животињским организмима.

Зоопланктон чине различити облици праживотиња (иако не припадају царству животиња већ долазе из засебног царства протиста) и микроскопски представници царства животиња.

Бактериопланктон

Бактериопланктон представљају прокариотски организми бактеријског типа ћелије. Као посебна група бактеријског планктона истичу се цијанобактерије или модрозелене алге (за разлику од модрозелених алги све остале алге су организми еукариотског типа ћелије). Цијанобактерије могу да, захваљујући посебним ћелијским структурама (тилакоидне мембране и цијаносоме), врше фотосинтезу, па се тиме приближавају еукариотским алгама.

Планктонски састав одређеног екосистема зависи од многих чинилаца околине (температура, количина кисеоника, светлост, количина неорганских и органских материја и др.) и зато непрестано варира.

Модрозелене (плавозелене) алге (разред *Cyanophyceae*) или цијанобактерије

Модрозелене алге су најстарија (око три милијарде година), најраспрострањенија и једна од најважнијих групација организама на Земљи. Систематска истраживања биолошке активности микроалги и цијанобактерија почињу четрдесетих година прошлог века када је откривено антибиотско и аутоксично деловање неких врста. Од тада је откривен изузетно велики број органских једињења, као што су витамини, аминокиселине, масне киселине, угљени хидрати, који могу да делују као биоактивне материје: анти-

биотици, алгциди, токсини, фармацеутски активне супстанце врло разнолике примене, стимулатори раста биљних култура или на још неке друге начине. Тако велики и разноврстан број биолошки активних материја које продукују микроалге и цијанобактерије последица је њихове изузетно велике физиолошке и еколошке разноврсности и прилагодљивости, а у крајњој линији последица изразито богатог генетског потенцијала.

Модрозелене алге или цијанобактерије представљају прелазни облик између правих бактерија и алги, а старије име *цијанофита* одражава њихове алгалне карактеристике, као што су способност фотосинтезе и сличност са структуром хлоропласта код правих алги. Око 2.000 врста цијанобактерија већином живи у слатким водама (еутрофним, а само неке врсте и у олиготрофним). Налазе се и у мору, на влажном тлу, крововима, стаблима, у термалним врелима на $+70^{\circ}\text{C}$ (*Mastocladus* и *Phormidium laminosus*), пустињи, али и на Арктику и Антарктику. Цијанобактерије, зависно од врсте, излучују више или мање слузи, па их зовемо и слузаве „алге“ (Свирчев, 2001).

Међу цијанобактеријама постоје једноћелијски, кончасти (филаментозни или нитасти) и колонијални облици састављени од округлих, штапићастих или плочастих ћелија. Спољни чиниоци у знатној мери (промена биотопа) утичу не само на облик, већ и на боју цијанобактерије. Фотосинтетски пигменти – хлорофил (зелени), фикоцијан (плави), фикоеритрин (црвени) и остали фикобилини – смештени су у тилакоидима, органелоидима без мембране која би их одвајала од цитоплазме (протоплазме) (немају органеле у виду хлоропласта).

Цијанобактерије су, углавном, плавозелене до љубичасте, али како су количински односи пигмената делимично лабилни боје су понекад црвене или зелене, а могу бити и (златно) смеђе.

Ретке врсте су способне за тзв. хроматинско прилагођавање: при зеленом светлу ствара се претежно црвени, а при црвеном светлу првенствено зелени и плави пигмент. Неки родови немају уопште пигмента (уместо фотосинтезе користе хемосинтезу), нпр. врсте реда *Beggiatoa*, а њихове нежне нити стварају беличасте превлаке на дну вода које садрже сумповодоник (H_2S).

Већина цијанобактерија може да се креће клизањем. Појединачне ћелије праве неправилне покрете, док *Oscillatoria* и неке друге чине правилне покрете – клижу брзином од 4 нанометра у секунди. Неке имају микрофибриле („пропелере“), па могу произвести ротирајуће кретање целог организма и код њих је наглашена фототаксија (негативна за јако светло) и фотокинеза (промена брзине кретања зависно од интензитета светла).

Неке цијанобактерије, нарочито планктонске врсте, производе „балончиће“, тј. гасне вакуоле (мехуриће) који им омогућавају одређену контролу своје позиције у води, па се могу кретати горе-доле (гасом пуне или празне „балончић“). Неке уместо гаса користе капљице уља. Такво кретање испо-

љавају неке врсте као што су *Anabaena*, *Microcystis*, *Lyngbya* и *Aphanizomenon* које понекад узрокују феномен токсичног цветања воде – отровни водени цвет – на површинама мирних и загађених вода (посебно добро позната врста је *Aphanizomenon flos-aquae*).

Међу цијанобактеријама налазимо и праве „тровачице“ (нпр. *Microcystis aeruginosa*, *Anabaena flos aquae*...) – за властиту одбрану производе и излучују токсине: хепатотоксине и неуротоксине (алкалоиди сакситоксин, ана-токсин, микроцистин... јесу снажни нервнопаралитички отрови). У случају масовног размножавања („водени цвет“) узрокују тровање риба, а токсичне су и за људе (алергија, дерматитис, дијареја, спазам мишића). Неке цијанобактерије изазивају код риба стерилитет, смањење имунитета или оштећења унутрашњих органа (нпр. *Microcystis aeruginosa* узрокује хеморагију и некрозу јетре).

Цијанобактерије се размножавају искључиво бесполним начином. Код већине једноћелијских и колонијских облика репродукција је вегетативна, и врши се деобом ћелије – у оптималним условима из једне цијанобактерије сваких 20 минута настану две нове. Теоретски, једна цијанобактерија могла би да образује око 5.000 милијарди потомака у току 24 сата. То се обично не догађа због мањкања хране. Код неких се ћелије увећавају и свака се дели на бројне ћелије – кћери (ендоспоре). Код нитастих (кончастих) облика може доћи до одвајања (распадања) нити на мање делове (хормогоније), а затим хормогоније клизе и израсту у нове нити.

Ендоспора се у неповољним раздобљима смањи на трећину нормалне величине и може да остане успавана или дормантна кроз хиљаде година, све док услови опет не постану повољни. Након тога она ће опет почети да клија или расте. Остаће у „успаваном стању“ све док услови не постану оптимални (вода у лошем стању, еутрофична вода, тј. вода загађена фосфатима, нитратима или амонијаком, односно бактеријама), након чега се активира ген за производњу слузи (комплексни полисахариди). Слуз („желатин“) обмотава цијанобактерије које се почну међусобно слепљивати, па настају веће површине („паукова мрежа“) којима „лове“ бактерије (распадањем бактерија ослобађа се „храна“ за цијанобактерије – тј. фосфати, нитрати, протеини...). Цијанобактерије уклопљене у слуз су до 500 пута отпорније на антибиотике.

Ендоспоре могу доћи до воде и ваздухом, а не само загађеном водом, биљкама или фецесом (изметом) животиња. И код бројних кончастих врста цијанобактерија налазимо могућност прилагођавања за преживљавање неповољних раздобља. Наиме, поједине ћелије у филаменту јако се повећају и омотавају дебљом ћелијском опном која штити ускладиштене резервне храниве материје. То су тзв. трајне ћелије – цисте, и од свих ћелија у филаменту једино оне могу да преживе неповољно раздобље.

Фиксација азота

За цијанобактерије је уобичајено рећи да могу да живе само од „ваздуха“, тј. „ни од чега“, захваљујући још једној могућности прилагођавања на неповољне услове (хетероциста), коју налазимо код бројних врста. Хетероциста се разликује од вегетативне ћелије првенствено по недостатку фотосинтетског пигмента за асимилацију, нема резервних материја ни гасних мехурића, жућкасте је боје и има дебљу ћелијску опну. Када вода постане сиромашна азотним једињењима хетероциста се активира. Унутар хетероцисте налази се средина без кисеоника, јер једино у таквој, анаеробној средини може ензим нитрогеназа, у процесу који се назива фиксација азота, да узима азот из ваздуха, „разбија“ његове молекуле и затим атоме уграђује у молекул амонијака (NH_3), односно у облик којим се могу користити биљке. Фиксирањем атмосферског азота цијанобактерије добијају азот неопходан за синтезу протеина, па могу да наставе да расту. Међутим, ако је концентрација фосфата (тј. фосфора) у води мања од 0,5 mg (0,5 ppm), процес фиксације азота се зауставља. Значи, кључни ограничавајући елемент за раст цијанобактерија је фосфор (P).

УПОЗОРЕЊЕ: до размножавања цијанобактерија може доћи и онда када је концентрација азотних једињења (N) чак 16 пута мања од концентрације фосфата (P), тј. код изразито ниског односа $N : P \leq 16$ (1N : 16P).

У хипоксичној води (вода с мало кисеоника) неке једноћелијске и неке кончасте цијанобактерије могу и без хетероцисте да фиксирају азот.

Особина да везују азот је нарочиту примену нашла у пољопривреди. У земљама источне Азије, врсте рода *Anabaena* и *Spirulina* годишње обогате хектар пиринчаних поља са 40 kg везаног атмосферског азота.

Величина

Цијанобактерије су врло ситне и разноликог облика. Можемо их видети једино помоћу микроскопа (изузетак је једна врста *Nostoca* чија колонија може нарасти до величине лешника). Филаменти могу бити неразгранати или разгранати (лажно гранање и стварно гранање). Најлакше их је идентификовати по изгледу, облику ћелије, начину гранања нити, дебљини слузавог (желатинозног) омотача...

Умрежене и слепљене цијанобактерије видимо првенствено као танке, слузаве и мекане кожице (или као дуге паучинасте нити), које прекривају подлогу и гуше биљке, док једноћелијски *Microcystis* (фитопланктон) може обојити воду модрозелено и дати јој специфичан мочварни мирис, што је знак да је нарушена биолошка равнотежа! У води су настали повољни услови за изузетно брзи раст цијанобактерија (својствен за воду врло лошег стања).

Микроалге и цијанобактерије као произвођачи широког спектра једињења са различитом биолошком активношћу предмет су проучавања све већег броја истраживача у свету. Секундарни метаболити се генерално сврставају у две групе:

- 1) микроалгални продукти који могу бити узрочници болести и смрти људи,
- 2) биолошки активне материје од користи за људско здравље.

То је веома условна подела микроалгалних и цијанобактеријских биолошки активних материја. Веома је тешко правилно дефинисати и разврстати једињења са биолошком активношћу, јер су, на пример, микроалгални и цијанобактеријски антибиотици од велике користи за човека у фармацији, а истовремено су токсични за неке организме у води. Са друге стране, неки микроалгални токсини данас се успешно користе у фармацији, као што је примена дебромоеплазиатоксина и туберцидина, као активних компоненти лекова против леукемије и саркома.

Супстанце наведене у првој групи изазивају болести као што су прототекоза, дерматитиси, алергије и различита тровања која могу имати смртни исход. Све већи број истраживања у свету алармантно информише о секундарним метаболитима микроалги и цијанобактерија као изазивачима тровања живих организама у ланцу исхране из површинских водених екосистема, а такође и из водоснабдевајућих система и бунара за напајање животиња и људи. Само у групи цијанобактерија је констатовано више од 150 токсина изолованих из слатководних језера, бара и река, бракичних лагуна, морских и океанских вода, земљишних екосистема као и бунара. Постоји, такође, и сумња да неки од тих токсина, присутних у пијаћој води у врло ниским концентрацијама, представљају фактор ризика у развоју канцера. Такво токсично или инхибиторно деловање може бити уперено директно против човека у смислу штетног деловања по његово здравље и природну околину. Али, оно може бити и у служби човека ако се ради о деловању микроалги и њихових излучевина на непожељне микроорганлизме, изазиваче болести и штеточине. Инсектицидна и ларвицидна својства неких микроалгалних и цијанобактеријских продуката могу бити значајна за спречавање маларије, филариазиса, грознице и других болести код којих су инсекти изазивачи или преносиоци. Поред тога, неке морске микроалге користе се за уништавање паразита интестиналног тракта, међу којима је и *Ascaris*.

Позитиван утицај биолошки активних микроалгалних и цијанобактеријских продуката огледа се у њиховој способности да реагују као антибиотици у односу на вирусе, бактерије, друге микроалге, гљиве и протозое, затим као антиканцерогена једињења, регулатори раста и друга једињења од фармацеутског значаја. Велики број микроалгалних и цијанобактеријских врста показује изразиту антибактеријску и/или антифунгалну активност и неке од њих се већ користе у клиничкој терапији. У том смислу биолошки активне материје микроалги и цијано-

бактерија не могу се класификовати као позитивне или негативне, пожељне или непожељне, него би њихове продукте, нагомилане у ћелији или излучене, требало изучавати веома опрезно и детаљно.

Познат је велики број примера у којима микроалге и цијанобактерије делују на остале чланове водених екосистема, али у многим случајевима није јасан и познат механизам: да ли је биолошка активност тих микроорганизама последица излучивања биолошки активних материја или последица нападања биомасе, при чему се ослобађају нагомилани продукти из ћелије. Другим речима, да ли микроалге и цијанобактерије делују својим токсинима док су живе или само када угину?

Токсини микроалги (фикотоксини) и цијанобактерија (цијанотоксини)

Токсини микроалги и цијанобактерија су биохемијски и функционално разноврсна група физиолошки активних секундарних једињења. По хемијском саставу су сличнији токсинима виших биљака него бактеријским и животињским токсинима. Њихова продукција, нагомилавање у ћелији и/или излучивање у спољашњу средину нису случајни и бесмислени, него представљају део еволутивног процеса током којег се микроалге адаптирају на специјалне потребе или промене спољашње средине. Претпоставља се да је експресија екстрахромозомалне – плазмидне ДНК регулациони механизам продукције токсина као одговор на присуство предатора или стресогених фактора у спољашњој средини. Употреба термина „микроалгални и цијанобактеријски токсини“ уобичајено је ограничена на супстанце отровне за људе и животиње. По хемијском саставу та једињења су најчешће пептиди, алкалоиди и алкилфеноли. У том смислу, токсични представници су чести међу цијанобактеријама и ватреним микроалгама, а неки су и из раздела златнозелених и зелених алги. Последња од поменутих микроалги (*Prototheca wickerhamii*) најчешће је једина инфективна микроалга, која је изазивач веома опасних болести код људи. Прототека је широко распрострањена, аеробна, безбојна, једноћелијска алга, веома слична хлорели. За разлику од хлореле не поседује хлоропласте. Ова микроалга може се наћи у слатким и сланим водама, отпадним водама, земљишту, у слузавим површинама које покривају стабла и бетонске површине. Инфекција се појављује након оралног уношења, али је могуће и путем инокулације на кожи. Симптоми су најчешће различити дерматитиси, кутане и субкутане промене, али изазива и системске проблеме. Будући да прототекоза није честа болест, дијагностикује се најчешће погрешно све док не изазове значајне и често фаталне последице у организму. Иако број радова о прототекози значајно

расте, микробиологија, епидемиологија, патологија и клинички аспекти су недовољно истражени.

У односу на све еукариотске разделе микроалги, цијанобактерије као прокариотски организми најчешћи су продуценти токсина. Цијанобактерије или модрозелене алге се налазе у слатким и сланим водама, а такође и у многим копненим екосистемима. Често су узрочници „цветања воде“, а токсини које ослобађају припадају различитим класама органских једињења. Одговорне су за многа и честа тровања водених и других организама везаних за воду, али понекад изазивају озбиљне проблеме и код људи. У слатководним системима највећи број примера тровања биоценоза везан је за цијанобактеријске врсте *Microcystis aeruginosa*, *Aphanizomenon flos-aquae* и *Anabaena flos-aquae*. Поред тога што производе велики број различитих токсина, представници тог раздела синтетишу и излучују и друге секундарне метаболите са антибиотском и цитостатичком активношћу, као и једињења одговорна за промоцију тумора. Највећи број детектованих токсичних материја последица је секундарног метаболизма цијанобактерија, а ти токсини су најизраженијег дејства, веома широког спектра и активности. Због тога се токсичном деловању цијанобактерија поклања посебна пажња, а испитивање присуства тих представника микроалги у водама би требао бити неопходан захтев, посебно ако су у питању места водоснабдевања, купалишта, рибњаци, водозахвати ради наводњавања, итд.

Испитивањима цијанобактеријских култура констатовано је да њихова токсичност, као и укупна биолошка активност варира у зависности од соја, од старости културе, количине везаног азота, од састава одгајивачке подлоге, присуства зоопланктонских предатора, а у највећој мери од присуства стресогених фактора који могу да се манифестују као нагла промена *pH*, температуре, светлости итд. Поред значајних квантитативних, промене одгајивачких услова могу да изазову и квалитативне измене у продукцији токсина. У неким случајевима се током дужег узгајања у лабораторији, након већег броја пресејавања, токсични сојеви трансформишу у потпуно нетоксичне, али се након подвргавања културе стресу отровне материје поново излучују.

Ватрене микроалге (*Pyrrophyta*) јесу, заједно са силикатним алгама (*Bacillariophyta*), међу најзначајнијим продуцентима примарне органске материје у водама. С обзиром на то, оне су једна од битних карика у ланцима исхране водених организама, пре свега риба. Управо због тога треба имати у виду да су многе од њих и отровне, посебно када се развију у маси. Токсичне супстанце тих микроалги изазивају, посредно или непосредно, помор риба, ракова, црва и других животиња, а регистровани су и смртни случајеви код људи који су у исхрани користили храну из тим алгама затрованих вода.

Знатан број врста микроалги и цијанобактерија присутан је и у водама нашег климатског подручја. Испитивања њиховог квалитативно-квантитивног састава врше се, углавном, спорадично, мада би, према значају које заузимају микроалге и цијанобактерије у водама и последицама које њиховом активношћу могу настати, она морала бити систематска, а у рекреационим водама чак и обавезна.

Микроалгални и цијанобактеријски токсини су до недавно разматрани само као претња здрављу живих организама. Нова истраживања су показала да они могу бити изузетно важни секундарни метаболити са разноврсном применом, нарочито у фармацији.

Микроалге и цијанобактерије у копненим водама (слатководни екосистеми)

У слатководним системима термин „алге“ се уобичајено односи само на микроалге, најчешће једноћелијске организме, од којих неки формирају колоније и тако достижу величине видљиве голом оку као ситне зелене честице. Поред микроалги, у копненим водама се налазе и макроалге, које су увек видљиве голом оку, понекад и са дужином талуса од неколико метара, врло често сличне вишим биљкама. За разлику од микроалги, међу макроалгама нису регистровани представници који синтетишу фикотоксине и чине сметње у води за рекреацију. Макрофите својом биомасом могу на други начин изазивати проблеме у води, али такве сметње се уклањају углавном механичким путем, најчешће уклањањем алги из екосистема. Поред тога што обрастају обалне површине, својим пренамножавањем макроалге могу повећавати степен органске оптерећености воденог екосистема и на тај начин индиректно утицати на поремећај у развоју микроалги и цијанобактерија. Пораст укупне органске продукције и степена сапробности се, углавном, одражава на масовни развој микроалги и цијанобактерија, који може бити задржан на нивоу појачаног, масовног развитка, али такође може имати за последицу и „цветање воде“, као једне од најнепожељнијих појава у воденом екосистему. За разлику од већине алги велики број врста цијанобактерија може да се нагомилава на површини, изазивајући специфичан вид „цветања“ воде, које одликује екстремно висока концентрација ћелија.

Честа и неочекивана тровања домаћих и дивљих животиња, а све чешће и људи, довела су до значајних проучавања микроалгалних и цијанобактеријских токсина. Током претходне 2–3 деценије идентификоване су хемијске структуре великог броја цијанотоксина и утврђени механизми њиховог деловања. Насупрот њима, токсични метаболити слатководних микроалги су веома мало испитани, што је последица малог броја случајева токсичности везаних за те орга-

низме. Међутим, како је утврђено да морски представници фамилија *Primnophyceae* и *Dinophyceae* могу бити узрочници врло озбиљних тровања, могу се очекивати токсичне врсте тих фамилија и у слатководним системима.

Постоји више разлога због којих се цијанобактеријама придаје већи значај и пажња, посебно када је у питању токсичност тих микроорганизама. Први разлог је свакако механизам нагомилавања њихове биомасе, који је последица веома брзих ћелијских деоба и својстава карактеристичних за прокариоте, али и других појава везаних за секундарни метаболизам. Иако се ћелије многих врста слатководних микроалги могу делити веома интензивно, нарочито у еутрофним водама (високо минерализованим), оне никада не формирају густе површинске накупине, као што је чест случај код цијанобактерија. На тај начин микроалге, чак и да продукују токсине, не нагомилавају их у високим концентрацијама. За разлику од цијанобактерија, за сада нема података о случајевима где су слатководне алге биле узрочник тровања и угинућа дивљих или домаћих животиња, укључујући и људе. Оно што може бити везано за масовну појаву слатководних микроалги у воденим екосистемима, посебно рибњацима, јесте негативно дејство недостатка кисеоника (аноксија), као последице алгалног метаболизма, чиме могу бити изазвани веома непожељни процеси који се одражавају на целокупни живи свет воденог система. Међутим, такве случајеве треба стручно одвајати од појаве тровања цијанобактеријама. Због тога се у даљем тексту посебна пажња поклања управо тој групи слатководних микроорганизама, која све више скреће пажњу на здравствене опасности узроковане присуством њихових секундарних метаболита у воденим екосистемима. Неке врсте цијанобактерија такође могу да се размножавају у бракичним (бочатим) водама, посебно у мирнијим деловима приобаља. Врста *Nodularia spumigena* је најраспрострањенија бракична цијанобактерија, која може садржати јаке токсине и формирати моћне накупине.

Неповољан утицај токсина цијанобактерија на здравље људи и животиња

Постоји већи број доказа о медицински веома проблематичним случајевима, изазваним токсичним цијанобактеријама у слатководним рекреационим системима. Веома су бројни примери леталног тровања питомих и дивљих животиња након употребе воде за пиће из слатководних система у којима су масовно биле развијене цијанобактерије. Први документовани случајеви поменутих леталних интоксикација били су публиковани још у 19. веку. Пси су угунили не само након ингестије биомасе цијанобактерија, него и након нагомилавања веће количине цијанобактерија у крзну тих животиња. Случајеви тровања људи цијанобактеријским токсинима су, такође, бројни, неки чак и са смртним исходом. Најчешћи симптоми су иритација коже

и/или слузокоже у директном контакту са водом богатом цијанобактеријама и различит спектар обољења након аспирације или уношења воде или биомасе у којој се налазе цијанобактеријски токсини.

Констатовано је да постоји неслагање између све учесталијег и масовног појављивања токсичних цијанобактерија и броја тровања људи и животиња. Сматра се да је та несразмера последица више разлога. Прво, мали број пријављених и документованих случајева тровања људи и животиња последица је непознавања или недостатка искуства и знања о токсичности цијанобактерија. Битно је нагласити да се симптоми тровања цијанобактерија јављају одмах након контакта са токсинима. Прилична „уопштеност“ симптома, нарочито када је у комбинацији са симптомима лакше сунчанице или топлотног удара, лако наведу на погрешну дијагнозу.

Симптоми тровања цијанобактеријама су: болови у пределу стомака, мучнина, повраћање, дијареја, болови у грлу, суви кашаљ, кијање, главобоља, грозница, вртоглавица, малаксалост, иритација коже и слузокоже, алергијске реакције на кожи, улцерозне промене на уснама (отицање усана и појава пликова), атипична пнеумонија и повишена активност ензима јетре у серуму, посебно гама-глутамил трансферазе.

Неки од наведених симптома јављају се као последица присуства одређене класе цијанотоксина, док су за друге симптоме одговорна различита хемијска једињења која одликују специфични сој цијанобактерија или вишу таксономску припадност.

Други разлог који оправдава мањи број тровања у односу на веома честе појаве „цветања“ цијанобактерија јесте што њихова токсичност представља последицу секундарног метаболизма, а прелазак цијанобактерија са примарног на секундарни метаболизам најчешће је условљен и изазван већим бројем фактора, што практично може значити да су неки сојеви цијанобактерија у једном случају више токсични, а у другом мање.

Начини излагања цијанотоксинима у води за рекреацију у слатководним системима

Здравствени проблеми људи након коришћења воде за рекреацију јављају се углавном због:

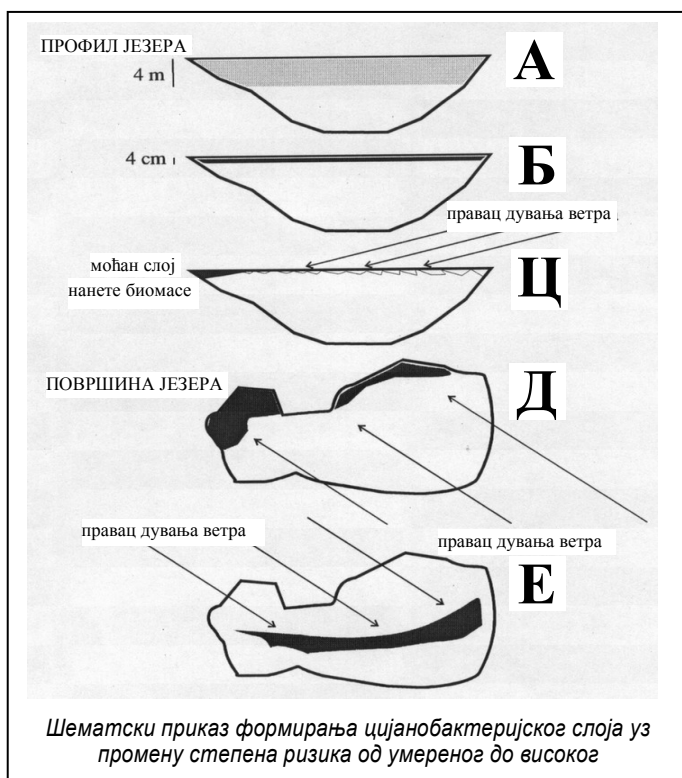
- директног контакта делова тела са цијанобактеријским ћелијама и токсинима, укључујући посебно осетљиве органе као што су очи, уши, усне и грло;
- акцидентног уношења (гутања) воде која садржи ћелије цијанобактерија и њихове токсине;
- удисања испарења воде или инхалације капи које садрже токсичне елементе.

Посебно треба водити рачуна о деловима тела покривеним одевним предметима који могу сакупити већу концентрацију токсина и задржати их у дужем контакту са телом. Алергијске реакције изазване директним контактом са цијанобактеријама у рекреационим водама не морају бити последица присуства цијанобактеријских токсина – констатоване су алергијске реакције и на присуство пигмента фикоцијанина. Иритација коже и различити дерматитиси, праћени јаким сврабом, осипом и црвенилом, такође су чести симптоми након употребе воде за рекреацију, а могу бити последица тровања или алергијских реакција.

Цијанотоксини су категорисани према циљаном органу, ћелији или физиолошком систему на које делују у *in vivo* испитивањима њихове токсичности. У зависности од начина излагања токсинима, различите су манифестације специфичних симптома. Након директног уношења токсина, здравствени ризик зависи од густине цијанобактеријске популације, садржаја токсина и механизма деловања токсина. Акутни механизми токсичности добро су проучени за неке групе цијанотоксина, као што су неуротоксини и микроцистини, а након епидемиолошких истраживања све су чешћи и доступнији подаци који говоре о ризику од понављаних и хроничних излагања цијанотоксинима.

Различити нивои ризика у слатководним системима

Сама појава цијанобактеријских ћелија или колонија у води не значи да постоји реална опасност по здравље корисника у сваком моменту и да треба реаговати забраном или јавним упозорењима. Повећање бројности популације токсичних или потенцијално токсичних цијанобактерија треба пратити свакодневно, а ако је у питању нагли тренд пораста бројности и више пута током дана. Веома је тешко дефинисати и одредити безбедну концентрацију тих организама у води, јер су алергијски ефекти и иритација коже веома индивидуална својства људи. Поред тога, нагомилавање цијанобактеријске биомасе испод одевних предмета за време контакта са водом и ослобађање ћелијског садржаја након разарања ћелијског зида цијанобактерија може изазвати реакције на кожи и у знатно нижим концентрацијама цијанобактерија од оних које се класификују у зону са ниским степеном ризика. Поред тога, веома је значајно нагласити да се зоне различитог ризика за веома кратко време могу смењивати. У том смислу неопходно је формирати такву стратегију надзора која би узела у обзир високо динамичну варијабилност појаве цијанотоксина у времену и простору. Драстичан пример брзог преласка из зоне умереног ризика у зону великог ризика приказан је на слици.

На профилу језера се види да је густина цијанобактеријске популације око 100.000 ћел./л и то у воденом стубу дубине 4 m (А). Услед појаве гасних вакуола (деловањем бентоских организама) и акумулацијом ћелија на површини воденог стуба долази до повећања густине цијанобактеријске популације на преко 10.000.000 ћел./л. На тај начин могуће је да се концентрација микроцистина повећа са 20 µg/l на 2.000 µg/l, и то на самој површини воде, у воденом слоју дебелом 4–5 cm (Б). У случају да је ширина језера око 100 m, деловањем ветра при обали би могла бити акумулирана већина цијанобактеријских накупина у зони ширине 10 m (Ц). При таквом деловању ветра концентрација цијанобактеријске популације могла би достићи вредности од чак 100.000.000 ћел./л, а могућа концентрација микроцистина би тада износила око 20.000 µg/l. У зависности од правца дувања ветра такве зоне се, углавном, формирају у малим и тихим увалама које су најчешће погодне за купање у рекреационим водама (Д). Са променом правца дувања ветра могуће је померање наноса биомасе у друге делове језера (Е).

У водама у којима постоји ризик од цијанобактеријских токсина, посебно у зонама високог ризика, знатно је већи број леталних и сублеталних трова-

ња животиња него људи. Људи препознају зоне где има знатно више накупљаних алги, површине са измењеном бојом и мирисом, и таква места избегавају. Међутим, понекад је баш супротан случај – ронилац може изронити на критичном месту или се у току подводних радова изнад рониоца може формирати критична маса цијанобактерија која директном ингестијом, или преко микроскопског одећа, може угрозити здравље рониоца. Иако су подаци из праксе оскудни, у таквим случајевима може доћи до акутног тровања и нежељених последица. Заснована на чињеници да је летална орална доза микроцистина – ЛР код пацова између 5.000 и 10.000 µg/kg телесне тежине, израчунавања говоре да би живот рониоца тешког 80 kg могао бити угрожен уношењем 16 mg микроцистина. Према литературним подацима, у цијанобактеријској популацији велике густине могућа је концентрација микроцистина од 24 mg/l, што након акцидентног уноса мање количине воде у организам може изазвати здравствене проблеме.

Негативан утицај токсина морских микроалги на здравље људи и животиња

Нагло размножавање микроалги и „цветање воде“, како токсичних тако и нетоксичних микроалги у морској води забележено је више пута у ближој историји, али је сигнификантно порастао број таквих збивања у последњих десетак година. У неколико региона у свету (Јадранско море, Балтичко и Северно море, Јапанско приобаље и Мексички залив) појава пренамножавања алги је таквог интензитета и учесталости да се последице већ осећају на глобалном нивоу због наглог повећања садржаја органске материје у тим водама са свим сапробним и еутрофним последицама које такве промене носе. Све чешће и драматичније појављивање токсичних алги може бити повезано са растућим антропогеним утицајем у приобалним областима, где повећано органско оптерећење праћено минерализацијом провоцира и поспешује раст микроалги и „цветање воде“.

Као и у слатководним системима здравствени ризици повезани су са различитим начинима излагања живих бића токсинима одређених микроорганизама:

– након директног контакта са токсичним цијанобактеријама и микроалгама преко коже појављују се различити контактни дерматитиси познати под називима „свраб пливача“ или „алгални дерматитис“;

– уношењем морске воде или накупина биомасе у организам;

– након конзумирања риба и плодова мора у којима су акумулирани алгални токсини јављају се неки од следећих облика тровања:

- PSP (*paralytic shellfish poisoning*): паралитичко тровање плодовима мора,
- DSP (*diarrhetic shellfish poisoning*): диаретично тровање плодовима мора,
- ASP (*amnesic shellfish poisoning*): амнезичко тровање плодовима мора,

- CFP (*ciguatera fish poisoning*): тровања цигуатоксином из рибе,
 - NSP (*neurotoxic shellfish poisoning*): неуротоксично тровање плодови-ма мора;
- путем инхалације морских испарења у блиском контакту са површином воде.

Изложеност здравственом ризику путем дермалног контакта

„Свраб пливача“ и „алгални дерматитис“ припадају групи различитих контактних дерматитиса који се могу јавити након пливања у морској води са богато развијеном популацијом неких токсичних моринских цијанобактеријских врста. Симптоми тих болести су интензиван свраб и црвенило свега неколико минута до неколико часова након пливања у морској води у којој су масовно развијене цијанобактерије. Видљиве кожане промене са црвенилом развијају се у наредних 3 до 8 часова у пликове и дубоке отворене ране. Неки од изолованих цијанобактеријских токсина, као што су аплизиатоксин, дебромоеплизиатоксин и лингбиатоксин А, имају снажно инфламаторно дејство и могу поспешити промоцију кожних тумора уз помоћ механизма сличног процесу активације протеин-киназе Ц од стране форбол-естара.

Изложеност здравственом ризику путем ингестије воде или накупина биомасе

Прва морска цијанобактеријска врста за коју постоји писани запис да изазива смрт животиња је *Nodularia spumigena*. Токсин произведен током метаболизма те морске цијанобактеријске врсте назван је нодуларин, а по хемијском саставу је пентапептид. Нодуларин делује хепатотоксично, изазивајући масивну хеморагију јетре сисара због деструктивног деловања на ткиво јетре, али и бубрега. Објављени подаци у последњих пола века све чешће сведоче о тровању многих животиња том цијанобактеријом. Још увек нису познати случајеви тровања са фаталним последицама код људи, мада се претпоставља да су људи једнако осетљиви на ту врсту токсина као и остали сисари. Због тога је веома важно нагласити да су посебно угрожена мала деца која случајно могу унети воду са токсинима у оној количини која није летална, али може имати озбиљне негативне последице (као што су оштећења јетре и бубрега) које се не могу одмах и лако дијагностиковати.

Lyngbya majuscula је моринска цијанобактерија одговорна за тешке ери-теме и папуловезикуларне дерматитисе, на Хавајима познате под називом

„свраб пливача“. Та цијанобактерија продукује лингбитоксин А који, као и његови деривати аплизиадоксин, бромоеплизиатоксин и дебромоеплизиатоксин, представља инфламаторну супстанцу и моћан туморски промотор. Те материје делују и против лимфоцитне мишје леукемије.

Изложеност здравственом ризику конзумирањем риба и јестивих плодова мора

PSP синдром узрокован је ингестијом неуротоксина, од којих су сакситоксини најчешћи (18 различитих једињења). Производе их микроалге из родова *Aleksandrium*, *Pyrodinium* и *Gymnodinium*. Први симптоми тровања јесу трнци у уснама и језику, који се шире на цело лице и прсте руку. Утрнулост води до комплетног губитка координације руку, ногу и врата. Најчешће респираторна парализа доводи до смрти пацијената. Сакситоксини се везују за ћелијске мембране нерава блокирајући На канале и на тај начин изазивају смрт људи и животиња који су конзумирали леталну дозу тог токсина у оброку од морских плодова.

DSP јесте тровање настало уношењем морских плодова који су акумулирали неке од динофлагелатних токсина, међу којима је окадаична киселина најчешћа. Она изазива фосфорилацију протеина, чиме утиче на значајне регулаторне процесе еукариотских ћелија, доводећи их веома брзо у физиолошки колапс. Први знаци тровања код људи су повраћење и дијареја, затим све интензивнији болови у пределу стомака и грчеви. У случају DSP тровања прогноза је повољна, јер се опоравак очекује након неколико дана са или без медицинске интервенције. Најчешћи продуценти DSP токсина су врсте рода *Dinophysis* и *Prorocentrum*. Случајеви DSP облика тровања познати су у САД, Јапану, југоисточној Азији, Скандинавији, западној Европи, Чилеу, Новом Зеланду и источној Канади.

ASP облик тровања настаје услед акумулације токсина познатог као домоична киселина у ткивима и органима многих шкољки и других морских организама који се користе у исхрани. Домоичну киселину производе силикатне микроалге из рода *Pseudonitzschia*. У раним фазама обољења појављују се стомачне тегобе које се смењују са специфичним симптомима као што су фацијалне гримасе, рефлекс жвакања, краткотрајно губљење меморије и проблеми при дисању, након којих наступа смрт.

CFP је тропско-суптропско тровање, углавном рибом, које се јавља у око 50.000 случајева у популацији САД годишње. Тровање изазива цигуатоксин, који је полиетар и делује трајним отварањем На канала, доводећи до угинућа ћелија. Симптоми цигуатере су дијареја, абдоминални болови, мучнина, повраћање, абнормалне кожне сензације, вртоглавица, одсуство мишићне координације, смена топло-хладних сензација, болови мускулатуре и несносан свраб. Понекад се тровање завршава смрћу пацијената. Цигуатоксин најчешће производе микроалге *Prorocentrum spp* и *Gambiendiscus toxikus*.

NSP облик тровања је проузрокован токсинима пиропфите *Gymnodium breve*, по којој су и добили назив брелетоксини. Симптоми тровања личе на PSP и CFP, а почињу након три сата од конзумирања плодова мора интоксичираних брелетоксинима. Каснији симптоми укључују осећај утрнулости лица и тела, смену хладно-врћих сензација, дилатацију пупила и осећај „пијаног“ стања. У рећим случајевима пацијенти имају следеће симптоме: дуготрајну дијареју, повраћање, слабу координацију покрета и интензивно печење у пределу ректума.

Изложеност здравственом ризику путем инхалације

Установљено је да удисање испарења са површине морске воде у којој се налазе ћелије неких морских динофлагелата и/или њихови токсини (брелетоксини), излучени из ћелија или ослобођени након угинућа алги, може бити смртоносно или здравствено ризично за људе. Први знаци и симптоми тих тровања јесу иритација слузокоже очију и носа, праћена интензивним и упорним кашљем, кијањем и отицањем усана. Према неким ауторима удисање малих количина брелетоксина током дужег времена изазива здравствене тегобе сличне астми, и то на удаљењима од неколико километара од обале мора. Брелетоксини акумулирани у намирницама из мора могу проузроковати и NSP (неуротоксично тровање), а могу бити летални за рибе, бескичмењаке, морске птице, китове и делфине.

Најчешћи изазивач тровања брелетоксинима је морска динофлагелата *Gymnodium breve*. До сада је познато неколико случајева тровања људи и животиња токсинима те алге инхалацијом и то на југоисточној обали САД и источног Мексика, као и на обалама Новог Зеланда (Свирчев, 2001).

Закључак

Упркос неспорним успесима у заштити здравља становника, актуелна регулатива у погледу квалитета површинских вода има и одређених ограничења. Извесне модификације регулативе квалитета вода могле би побољшати ниво заштите здравља уз минимум додатног надзирања. Тиме би се добио бољи увид у неопходност одређених интервенција, посебно када се ради о локалним случајевима, који имају одређене специфичности.

Како би се предупредиле могуће последице од токсичних микроорганизама, а људски ресурси заштитили, потребно је квалитетно надзирање флукуације и динамичне варијабилности појаве цијанотоксина у водама у којима рониоци реализују своје редовне активности. То се може спровести формирањем стручне комисије која би имала за циљ да утврди степен заступљености ција-

нобактерија и других потенцијалних опасности по здравље изложених лица, као и да означи места повећаног ризика. Након тога уследила би израда нових правила и прописа која регулишу практични део ронилачке службе. Битан саставни део тих прописа представљају подаци о вредностима токсичних материја на критичним местима ради одабира оптималног степана заштите тих лица при рођењу (радовима) у потенцијално опасним подручјима.

У складу с тим приступило би се и анализи опремљености, као и изради студије и плана опремања тих јединица (напоменимо само да су маске за цело лице – „*full face mask*“, постале стандард у свету када је реч о професионалним рођењима, а сува одела се најмање користе у хладној води, док су обавезна при рођењу у ризичној средини). На крају, требало би препоручити скуп мера које би довеле до квалитетног опоравка наведене категорије лица ради смањења акумулираних токсина у организму и продужења њихове радне способности (вишедневни активан боравак у здравој средини, нпр. бањи или одмаралишту у планини, где би се уз адекватну исхрану и плански програм рекреативних и терапијских вежби избацио из организма и/или смањио ефекат биоаккумулираних токсина). Циљ је, дакле, продужетак радног века најугроженије категорије лица, за чију су обуку уложена знатна средства.

Литература

1. Виличић, Д.: Фитопланктон у еколошком саставу мора, Школска књига, Загреб, 2003.
2. Далмација, Б., Иванчев-Тумбас, И. (Едс): Квалитет вода за рекреацију – како га постићи и очувати; Универзитет у Новом Саду, ПМФ Институт за хемију, Нови Сад, 2001.
3. Иванчев-Тумбас, И. и Далмација, Б.: Нормативи, стандарди и препоруке у области квалитета вода за рекреацију, у књизи: Квалитет вода за рекреацију – како га постићи и очувати, Универзитет у Новом Саду, ПМФ Институт за хемију; Нови Сад, 2001., Далмација, Б., Иванчев-Тумбас, И. (издавачи), Нови Сад, стр. 9–25.
4. Матавуљ, М.: Гљиве као фактор ризика у рекреационим водама, Универзитет у Новом Саду, ПМФ Институт за хемију, Нови Сад, 2001., Далмација, Б., Иванчев-Тумбас, И. (издавачи), стр. 99–103.
5. Матоничкин, И., Хабдија И., Примц–Хабдија, Б.: Бескраљешњаци – биологија нижих авертебрата, Школска књига, Загреб, 1999.
6. Metting, B., Pyne, J.W. (1986): Biologically active compounds from microalgae, *Enzyme Microb. Technol.* 8, 396–394.
7. Morbidity and Mortality Weekly Report 1990 Waterborne disease outbreaks 1986, 1987, Morbidity and Mortality Weekly Report 1991 Vol. 39, No. SS01; 001, US Centers for Disease Control, Atlanta, GA.

8. Morbidity and Mortality Weekly Report 1991 Vol. 40, US Centers for Disease Control, Atlanta, GA.

9. Morbidity and Mortality Weekly Report 1993 Surveillance for waterborne disease outbreaks, Vol. 42, No. SS05; 001, US Centers for Disease Control, Atlanta, GA.

10. Carmichael, W.W. (1986): Algal toxins, *Advances in Botanical Research* 12. 47–99.

11. Петровић, О.: Микробиолошки аспекти квалитета плажа, у књизи: Квалитет вода за рекреацију – како га постићи и очувати, Универзитет у Новом Саду, ПМФ Институт за хемију, Нови Сад, 2001; Далмација, Б., Иванчев-Тумбас, И., (издавачи), стр. 103–107.

12. Петровић, О., Гајин, С., Матавуљ, М., Радновић, Д., Свирчев, З.: Микробиолошко испитивање квалитета површинских вода, Природно-математички факултет – Институт за биологију, Нови Сад, 1998.

13. Радновић, Д.: Организација микробиолошког мониторинга вода за купање. У Књизи: Квалитет вода за рекреацију – како га постићи и очувати; Универзитет у Новом Саду, ПМФ Институт за хемију; Нови Сад, 2001, Далмација, Б., Иванчев-Тумбас И. (издавачи), стр. 116–133.

14. Роквић, П., Рекреативно роњење, Заједница књижевних клубова Србије, Београд, 1994.

15. Ристић, О., Паланачки В., (1976): Функционална грађа бактерија; Научна књига; Београд.

16. Sivonen, K., Jones, J., (1998): Cyanobacterial toxins. У књизи: Toxic Cyanobacteria in Water: a Guide to Public Health Significance, Monitoring and Management, (eds.) I. Chorus J. Bartram. Published on the behalf of WHO by Spon/Chapman and Hall; London.

17. Свирчев, З., (2001): Микроалге и цијанобактерије у води за рекреацију. У Књизи: Квалитет вода за рекреацију - како га постићи и очувати; Универзитет у Новом Саду, ПМФ Институт за хемију; Нови Сад., Далмација, Б., Иванчев-Тумбас, И. (Издавачи). Стр. 62–99.

18. Свирчев, З., (2001): Биолошки аспекти квалитета воде купалишта (опасни организми). У Књизи: Квалитет вода за рекреацију – како га постићи и очувати; Универзитет у Новом Саду, ПМФ Институт за хемију; Нови Сад., Далмација, Б., Иванчев-Тумбас, И., (Издавачи). Стр. 55–62.

19. White, A.W., (1988): Blooms of toxic algae worldwide: Their effects on fish farming and shellfish resources. Paper presented at the conference: The impact of toxic algae on mariculture, Aqua Nor, Trondheim, Norway, pp. 87.

20. WHO, (1998): Guidelines for Safe Recreational-water Environments: Coastal and Freshwaters. Draft for consultations, World Health Organisation, Geneva.

21. www.akvarij.net/index.php

22. www.biol.pmf.hr/e-skola/odgovori/odgovor352

23. www.hbomc.co.yu/ronjenje/

24. www.akademijaronjenja.com/forum/viewtopic.php

ИСТОРИЈСКИ ОСНОВИ НЕМАЧКОГ МИЛИТАРИЗМА КАО ПОУКА ЗА ДЕМОКРАТСКЕ ПРОЦЕСЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ВОЈСКЕ

Владимир Баровић

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет – Одсеку за медијске студије

У раду се експлицирају историјске основице развоја и утемељења немачког милитаризма кроз векове и деценије. Детаљно се објашњавају процеси и историјска кретања која су утицала на стварање тоталитарних идеологија које значајно утичу на војну доктрину, теорију и праксу. Аутор је упоредио милитаристичке погледе на систем одбране са савременим демократским и плуралистичким моделом који посматра војску као одбрамбени сегмент друштва, а не као експанзионистичку машинерију која стреми доминацији у друштву и освајању. Зато је важно сагледати немачки милитаризам и извући реалне поуке из тог концепта идејног разматрања проблема одбране. Само је цивилна контрола и утемељење војске на демократским постулатима гарант да ће она бити сигуран ослонац демократског друштва заснованог на владавини права и поштовању људских, мањинских и осталих права која проистичу из повеле Уједињених нација.

Кључне речи: милитаризам, екстремизам, демократија, цивилна контрола, одбрана.

Увод

Без реалног сагледавања историјских кретања немогуће је структурално посматрати и објаснити тренутак у којем се као друштвени тоталитет налазимо и егзистирамо као друштвена заједница свесних и слободних бића. Историја јесте учитељица живота само ако извучемо реалне поуке, а нашем друштву оне су више него потребне. Све недаће и евидентни мултипликовани проблеми који постоје у времену транзиције и економске кризе

рефлектују се на све сегменте друштва, при чему ни систем одбране није заобиђен. Након разних лутања коначно се назире контуре савременог и модерног система одбране који је транспарентно конципиран на реалним потребама, али и привредно-економским могућностима државе. Србија је, чини се, одлучила да, као модерна државна структура, створи стратегију безбедности, као и да донесе демократске законе који ће уредити војску као гарант безбедности свих грађана и грађанки који у овој земљи живе без обзира на расну, верску, националну и било коју припадност и опредељење.

Савремени систем одбране не види војску као огољену „батину“ за спољне али и унутрашње непријатеље, јер давно је прошло виђење оружане силе као „штита и мача“ владајућег режима, већ се њена улога сагледава из једне шире визуре која подразумева, поред класичних задатака, и ангажовање на спречавању и санацији разних кризних ситуација, природних и елементарних катастрофа и непогода.¹ Зато је потребно разумети систем одбране као сложену макросоцијалну структуру у чијем сагледавању важну улогу има наука, јер се само сложеним промишљањем може правилно оценити њена улога у демократском друштву које тежи сарадњи, интеграцијама и мирној коегзистенцији са осталим друштвеним тоталитетима.

У тексту су детаљно описани почеци милитаризма који је у прошлости најтранспарентнији био у Пруској, а касније Немачкој. У другом делу рада изнета су поређења и поуке за свако друштво које тежи демократској контроли система одбране и свега што у тај сегмент друштва улази. Настојано је да се укаже колико је милитаризам, као идеолошка премиса, вишеслојан, дубоко прожет филозофијом и историјском науком која му пружа идеолошку, логистичку подршку. У другом делу текста направљена је критичка дистанца од посматране теме, са аспекта демократског поимања савремене улоге друштва у процесу демократске трансформације војске, јер историјско искуство је веома важно за превазилажење савремених проблема који се у том процесу сусрећу.

Историјски корени милитаризма

Основно обележје немачке историје током 19. века јесте ослањање на идеалистичку филозофију, али и приврженост Пруској, од 1871. немачкој држави која се уздиже на пиједестал верске догме. Немачки идеалистички филозофи и историчари поставили су темеље изучавању прошлости које има за циљ учење о држави као апсолутном отелотворењу снаге народа. Идеалистички историзам није сматрао државу само средством доминације

¹ Баровић Владимир, Теоријски оквир ангажовања електронских медија у кризним ситуацијама, МИОКО, број 2/3, септембар 2008, 20–32.

(у односу на друге нације и државе), већ као отелотворење највиших етичких и моралних вредности. Идеалистичка филозофска мисао имала је велику интегративну улогу при уједињењу немачке нације, али је имала и недостатак – створила је илузију о складу између државне моћи и етичких вредности. То је у идеолошком смислу био подстицај за немачки империјализам, а први предуслов за то било је управо уздизање немачке државе на ниво светиње, при чему је немачка историографија имала видну улогу. Да би се боље схватила генеза милитаризма, чији крајњи и најекстремнији продукт представља доминација војске над осталим институцијама у друштву, треба посветити пажњу историјском развоју идеје милитаризма. Неопходно је споменути да је немачка историографија у 19. веку поставила основе научној историографији, па је њен допринос развоју те науке неизмерно велики. Зачетник савремене историје Леополд Ранке (1795–1886) створио је норму за научни рад и начинио преокрет у историјској науци, а немачкој историографији произишлој из Ранкеове школе печат је дала пруско-малонемачка школа. Поменута историјска концепција била је прагматично средство уједињења Немачке под вођством протестантске Пруске, а насупрот католичкој Хабзбуршкој монархији која тежи истом циљу (али је поражена у рату 1866). Историчари пруско-малонемачке концепције одричу се објективног приступа прошлости (којем је тежио Ранке) и окрећу се ангажованој историји која је имала за циљ оправдање националних и државних идеолошких премиса.

Историографске основе милитаризма у Немачкој поставио је Јохан Густав Дројзен² (1808–1884), оснивач пруске историјске школе, чији је главни задатак био величање уског, војничког погледа на свет. Дројзен истиче пруски војнички деспотизам као извор морала, културе и чистоте у сваком погледу, јер нема ништа светије од служења домовини под заставом, било у миру или рату. Дројзен је много деценија пре Хитлера тврдио да народ који не живи у великој и снажној милитаристичкој држави мора пропасти, док народ који испуњава наведене услове има загарантовану будућност. У свом раду „Историја пруске политике“ Јохан Дројзен доказује да је само захваљујући ширењу војне моћи пруске државе (разрађује Бизмаркову идеју) било могуће уједињење Немачке. Чак и саму историју Дројзен посматра као посебан процес остварења моралних снага које свој највиши израз налазе у снажној, „узвишеној“, војничкој уређеној држави. Немачки милитаризам оправдава се потребама заштите слободе Немца појединца од јаке државе, која је аристократска, ауторитативна и бирократска, насупрот слабој демократији подложној променама простог, неуког и утицајима подложног пука, односно флукутативне масе, како се на милитаристички начин симплификовано посматра народ.

² Гроф Кристијан фон Кроко, О немачким митовима, Светови, Нови Сад, 2001.

Хајнрих фон Трајчке (1834–1896) немачки је историчар који након Дројзена највише доприноси глорификацији војничког и деспотског духа у научним круговима. Фон Трајчке се потпуно изгубио у агресивном пропагирању тоталитарних идеја које су на штету науке прешле у пуки журнализам недостојан једног наследника Ранкеове катедре. Трајчке је уверен да је либерализам, а посебно демократија, најобичније слабљење биолошког бића народа, а он је желео да од Немаца створи војничку нацију коју ће водити бирократија. Тај историчар је истицао да је морална дужност грађана, а посебно чиновника, да увећају војну снагу своје земље, док је Устав сматрао влашћу „тужне осредњости“. Тврдио је да је сврха државне моћи превасходно културни напредак, али се из његових излагања јасно видело да се ради само о немачкој националној култури. Искључив до крајности, Хајнрих фон Трајчке слави рат и међу првима у немачкој науци отворено пропагира расну теорију уз постављање милитаристичког концепта на пиједестал верске догме о којој је беспредметно расправљати. Као аргумент расне надмоћности Немаца Трајчке истиче пруску државну политику која је немилосрдним одгојем становништва довела до уједињења 1871. године, и створила претпоставку за даљи развој нове државе. Насупрот демократским тежњама Трајчке је идеолог немачког империјализма и зачетник тежње за великим светским утицајем уједињене Немачке након 1871. године. У стручном смислу Трајчке је једностран и у својим научним радовима користи само историјске изворе из пруских архива, чиме страну дипломатију приказује у лошем светлу, док своју државу велича и сматра је непогрешивом. Да је Трајчке поживео нашао би отелотворење војничке нације у непрегледним редовима сивих и црних кошуља, уредно постројених на бројним парадама и митинзима нацистичке партије потпуно предане милитаризму.

Учење о биолошкој надмоћи германске расе било је потпуно формирано већ крајем претпрошлог века. Добро формулисану идеологију о борби виших и нижих раса посебно је разрадио чувени поборник милитаризма, угледни аустријски историчар Хајнрих фон Србик (1878–1951). Он види покретачку снагу историје у непрекидној борби здравих виших народа који потискују подљуде неспремне да се повинују биолошким законима историје. У тој вечној борби народа једино је јака држава уређена по војним принципима способна да преживи, опстане и, дакако, пороби околне мање милитаризоване земље. У том погледу на свет свака демократски уређена творевина у старту је осуђена на пропаст. Фон Србик је поборник *науке о раси* (*Rassenkunde*), односно *науке о наследном здрављу* (*Erbgesundheitslehre*), што чини темеље расне свести коју тај историчар жели да пробуди у немачкој нацији. Раса се по тој концепцији може очувати једино ако се повремено обнавља и селекује у војним установама, односно „прочишћава“ у ратовима, што је идеја која је потпуно блиска нацистичком поимању екстремно симплификованог дарвини-

стичког разумевања човекове природе. Хајнрих фон Србик је у свом делу, насталом после пропасти нацизма, под називом „Дух и историја од немачког хуманизма до садашњости“, тврдио да је у нацистичкој историографији било здравих схватања! Сви концентрациони логори и смрт десетине милиона људи код историографа тоталитарне оријентације нису успели да промене свест и идеолошке погледе тог искреног поборника милитаризма.

Највећи историчар нацизма био је Валтер Франко, који се налазио на челу Рајхсинститута за историју који је основан 1935. године са циљем да се бави вулгарним пропагандним историописањем, које оправдава све режимске поставке, а милитаризам прихвата као најздравији концепт за васпитање омладине. Тај институт је „научно“ оправдавао учење да је Немачка пред самртном опасношћу против које се мора борити свим средствима. Тако је сваки грађанин могао читати научне историјске радове који величају идеју расе, док је једини грех према нацији – кукавичлук, тј. одбијање да се појединац повинује Фиреровој вољи и пође у бој против Јевреја, бољшевика, хомосексуалаца, асоцијалних и политички непоузданих елемената. Узори су нађени у немачкој прошлости пуној војном славом овенчаних личности из које су посебно истицани Фридрих Барбароса, краљ Фридрих Велики (Фирерова омиљена историјска личност) и цар Вилхелм Ујединитељ. Основни задатак историје био је да поучи грађане да се у демократији лако постаје слабић подложен хедонизму, док је задатак правог Немца да се угледа на херојске претке из прошлих ратова, који су пример расне свести отелотворене у вечној борби. При том се у SS-у посебно неговао историјски стручно утемељен култ мртвих и догма да историјско искуство налаже како је функција човека да убије и буде убијен. Нацистички лидери одбацили су чак и могућност научног истраживања историје од које су правили јефтину митологију, уз начело да је судбина народа идентична Фиреровој судбини. Партија је осуђивала објективно историописање као слабићку либералну извитопереност и заговарала милитаристичку историју коју је често називала „борбено знање“. У припреми тог „знања“ поменути историчари имали су (можда несвесно) великог удела, јер су се многи будући војници Вермахта још у младости одушевљавали Трајчкеом, Дројзенем и Србиком. Велики број немачких историчара ненациста, веома брзо по доласку Хитлера на власт, добро се прилагођава новоствореном режиму. Мали број људи отпуштен је из политичких разлога, а већина је одступила са катедри због расне неподобности или недовољне дозе агресивног журналистичког писања у новом стилу (како се говорило о времену нацизма). Типичан просечни Немац (који није био у Партији) био је поражавајуће равнодушан према новом Рајху. О континуитету немачке империјалне и тоталитарне експанзије писао је Фриц Фишер у делу „Захват за светском моћи“, где говори о праволинијском развоју немачке политике од Првог до Другог светског рата.

Идејни основи милитаризма

Идеологија савременог милитаризма умногоме почива на пруском милитаризму и култу смрти дубоко укорененом у свести немачког народа – најчешћа је дефиниција која се чује при размени мишљења када се говори о нацизму. Да би се боље упознала милитаристичка идеологија мора се детаљније размотрити историјско-идеолошки склоп обичног човека непосредно након Првог светског рата. Идеологија коју су савремени милитаристи и разне савремене екстремне групе преузели, и према својим потребама обликовали, већ је у једном мање екстремном облику постојала у Немачкој пре и после Првог светског рата, али није била каналисана и доведена до апсурда. Године 1921. Немачки савез ратника „Кифенхојзер“ обједињавао је 42.000 ратничких удружења са више од четири милиона чланова – ветерана.

Култ милитаризма био је изражен у уздизању војничке касте до те мере да, рецимо, ако би преминуо угледни професор универзитета, прво би у некрологу био навођен његов чин резервног поручника у некој знаменитој регименти, па тек затим његове академске титуле. Јуначка смрт се у царској Немачкој празнује и слави, у књижевности, вајарству, сликарству..., и представља апотеозу ратничке германске касте. Дисциплинованом, свесном и одважном Немцу који шири славу свог оружја супротстављена је слика малокрвног француског демократе, губитника из Седана (катастрофални пораз из 1870. када је заробљен чак и цар Француске). Тако се поема Рудолфа Александра Шредера „Немачка заклетва“, настала 1914, учила у школи и певала на слављима, да би је након 1933. нацисти изабрали за своју песму. Дела у прози која су приказивала рат у потпуно искривљеном облику, као и славне смрти проткане пангерманском митологијом била су веома читана и пожељна, како у Вајмарској републици, тако и у Трећем Рајху. Када су 1933. почеле да горе књиге „јеврејских и дегенерисаних аутора“, књиге Ериха Марије Ремарка су спаљене прве, уз поклик: „Против литерарне издаје почињене према војнику светског рата, за васпитање народа у борбеном духу! Предајем ватри књиге Ериха Марије Ремарка!“. Васпитачи народа у борбеном духу били су идеолошка претходница Хитлерових хорди, који су углавном свесно, на уметнички мање или више вредан начин, распиривали ратнички дух и подсећали на „лепоту умирања на бојном пољу“ (класичан култ смрти). Ти „васпитачи“ немачког народа били су писци Вајмарске републике: Херман Ленс, Валтер Флекс, Ханс Кароса, док су посебно значајни (у очима нациста) постали Феликс Лукснер са делом „Морски ђаво“, Густав Френсен са романом „Јерна Ула“, Вернер Бојмелбург („Група Боземилера“). Велики успех постигли су и: Клара Фибиг („Стража на Рајни“), Ханс Граим („Народ без простора“) и Горх Фока („Морска пловидба је нужна“).

Великог филозофа Ничеа (*Nietzsche*) нацисти су сматрали оснивачем свог погледа на свет (*Weltanschauung*), јер је он био противник демократије, хвалио је рат и прорицао долазак аријевског натчовека (*Übermensch*). Радо је цитиран

део из Ничеовог дела „Тако је говорио Заратустра“, у којем се каже: „Не саветујем вам рад, већ борбу. Не саветујем вам мир, него победу. Рат и самилост учили су више добра него милосрђе“.³ Ничеова идеја о нат човеку–господару, може се прочитати у делу „Воља за моћ“ где се истиче оно за чим нацисти теже: „Смела и владалачка раса се рађа... Сврха превредновања вредности је стварање посебно снажног човека, богато обдареног интелектом и снагом воље. Тај човек и елита око њега постаће господари Земље“.⁴ То је, наравно, једностран приступ проблему, али је националсоцијалистичка мисао била позната по селективности при одабиру појединих ставова и идеја истакнутих мислилаца.

У разматрању милитаризма треба имати ширу визуру, јер није занемарљив ни уметнички утицај појединаца који својим идејним радом јасно преносе одређену поруку. Тако је, на пример, Вагнерово монументално стваралаштво побудило велику машту Хитлера, јер је уметник у својим делима актуелизовао старогерманске митове, јуначке акције старих витезова, описао гнев германских паганских хероја и богова.⁵ Од малих ногу будући фирер је напосто обожавао Рихарда Вагнера и као омиљено дело истицао „Тристана и Изолду“, али је на његову психу посебан утисак оставио „Прстен Нибелунга“, циклус од четири опере који је инспирисан народним митом „Песмом Нибелунга“.⁶ Посебну наклоност према Вагнеру Хитлер је показивао честим посетама његовој кући Вахнфриед, и сину великог уметника, Зигфриду Вагнеру. Колико је Фирер, али и врх есесовске хијерархије, био инспирисан Вагнером, најбоље говори податак да је пред крај рата основана 38. SS дивизија Нибелунг (38. SS-Grenadier-Division „Nibelungen“). Епски германски мотиви требало је да буду мотив Немцима да се боре до крајњег уништења, као у Вагнеровом Сумраку богова (*Götterdämmerung*), када је Хитлер издао (марта 1945) наређење о „спаљеној земљи“ – „*Verbrannte Erde Befehl*“. Ако је фашистичку милитаристичку митологију Мусолини нашао у старом Риму националсоцијалисти су своје митове препознали у старогерманском предању, уметнички обликованом у Вагнеровим делима.

Милитаристичка мисао и идеологија неизмерно много дугују двојници људи који по етничкој припадности нису били Немци, али су нацизму и милитаризму допринели више него било који рођени Баварац или Прус. Ти инспиратори предстојеће планетарне несреће били су француски дипломата и писац гроф Жозеф Артур де Гобино⁷ (1816–1882) и енглески поданик Хјустон Стјуарт Чембрлен. У свом делу „Есеј о неједнакости људских раса“ (*Essai sur l'Inegalite des Races Humaines*)⁸ гроф Гобино дао је теоријске основе идеји расизма која је често представљала неизоставну карику милитаризму. То дело расистичке квазинауке иза-

³ Ниче Фридрих, Тако је говорио Заратустра, Дерета, Београд, 2003, 76.

⁴ Исто, 125.

⁵ Алберт Шлер, Сјећања из Трећег рајха, Отокар Кершовани, Ријека, 1981.

⁶ Елена Примићерио, Нибелунзи, легенда о Сигфриду и Лоенгрину, Београд, 1968.

⁷ Ернст Нолте, Фашизам у својој епохи, Просвета, Београд, 1990.

⁸ Клод Давид, Хитлер и нацизам, Плато, Београд, 1999.

шло је у четири свеске, у Паризу између 1853. и 1855. године, у којима је објашњена важност животне снаге за аријевску расу – надгјуде. Нацисти су његову теорију радо прихватили, али су је, такође, делимично и превидели, јер Гобино наводи да постоје три расе: бела, црна и жута, од којих је бела најмоћнија. Чисти аријевци који имају најизраженије расне карактеристике живе на северозападу изнад Сене и источно од Швајцарске. Њима припада и део Француза, сви Енглези, Ирци, Холанђани, становништво између Рајне и Хановера и Скандинавци. То значи да чисти аријевци нису Немци који живе на југу и истоку, али су нацисти то прећутали. Артур де Гобино је 1876. упознао Рихарда Вагнера, који је одушевљено прихватио идеологију расистички настројеног Француза, који је добио много поклоника у Немачкој где је организована мрежа Гобинових друштава.

Хјустон Стјуарт Чембрлен (1855–1927) био је син енглеског адмирала и нећак знаменитог фелдмаршала сер Невила Чембрлена, али и зет Рихарда Вагнера. Чембрлен је био потпуно очаран немачким народом и сва своја дела је написао на немачком, од којих је најпознатије „Основе деветнаестог столећа“ (*Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts*). Дело је по речима самог аутора написано у екстатичком стању обузетости демоном и представља контрадикторан приказ Јевреја. У почетку их Чембрлен сматра једином чистом расом, поред Тевтонаца који су оличење милитаристичке снаге, и каже да нису мање вредни од Немаца, да би у наставку књиге ушао у вулгарни антисемитизам, тврдећи да Христ није био Јеврејин већ аријевац. Према Чембрленовом тумачењу Тевтонац је основни елемент сваке културе, јер наводно од процента тевтонске крви у сваком народу зависи његова права вредност.

У Тевтонце је убрајао, поред Келта, и Словене. Међутим, сматрао је да су Германи најважнији елемент, и да представљају једину наду за будућност света, јер су наследили најбоље особине Грка и Индогермана, чиме стичу право да буду господари. Књига је била веома конфузна и тешка за читање, али је и поред тога продата у више стотина хиљада примерака (прво издање изашло је 1899. године), доневши велику славу свом аутору. Чембрлена је цар Вилхем Други примио у свом дворцу у Потсдаму где је склопљено њихово дуготрајно пријатељство. За пропагирање пангерманских идеја и милитаризма Чембрлен је 1916. добио немачко држављанство и Железни крст, највише војно одликовање у Другом Рајху. Чембрлен је тек постхумно (умро је 1927. године) обожаван у Трећем Рајху, где је слављен као пророк, предсказатељ доласка великог вође који ће избавити немачку нацију из амбиса незнања и анархије. Био је један од првих интелектуалаца милитаризма који је Хитлеру прорекао велику будућност када су му се многи смејали и сматрали га достојним тек капларског чина, или молерског заната.⁹ Чембрлен је тешко болестан и скоро непокретан упознао младог политичара Адолфа Хитлера 1923. у Бајројту, и након разговора са њим подлегао је харизматском магнетизму будућег вође.

⁹ Франсоа де Фонтет, Расизам, Плато, Београд, 1999.

Када је постао члан малобројне Нацистичке партије Чембрлен је почео да пише чланке за страначке брошуре и новине. У знак захвалности за ангажман у партији, „Волкишер Беобахтер“ је на Чембрленов 70. рођендан издао, 5. маја 1925. године, чланак у којем велича слављениково дело „Основе деветнаестог столећа“, као еванђеље националсоцијализма. Када је тај идеолог и теоријски утемељивач нацистичке екстремистичке доктрине 1927. године умро, једина јавна личност на погребу био је Адолф Хитлер, уз изасланика бившег цара Вилхелма, који није могао доћи на сахрану због забране уласка у земљу. Може се тврдити да је Хјустон Стјуарт Чембрлен био духовни отац милитаризма у Трећем Рајху, који је у Немцима видео изабрану господарску расу, а у Хитлеру нашао идеалног вођу вагнеровске митолошке снаге.

Гобино и Чембрлен били су зачетници квазинаучне расне теорије и милитаристичке мисли, које су довеле до несагледивих и погубних последица планетарних размера. Сама идеологија милитаризма у националсоцијализму обликована је под највећим утицајем Адолфа Хитлера, што је логично с обзиром на начин функционисања екстремног покрета који је он створио. При формирању идејних погледа на свет, укључујући милитаризам, на Хитлера је велики утицај имао Дитрих Екарт, песник, алкохоличар, драмски писац, новинар, уживалац морфијума и члан ултрадесничарског опскурног Друштва Туле (*Tulagessellschaft*). Екарт је због разузданог живота завршио у психијатријској установи, али се по завршетку Првог светског рата вратио у Минхен где је као књижевник боем стекао велики број богатих пријатеља. Неколико месеци пре него што је упознао Хитлера, Дитрих Екарт је написао песму у којој је прорекао долазак Месије који ће бити човек из народа, обичан војник који ће спасити Немачку од понижења и пропасти! У задимљеним минхенским пивницама тај поета-мистичар подржавао је будућег фирера у ставовима које је стекао још у бечким данима. У аустријској престоници Хитлер је, још као младић, упознао веома распрострањен антисемитизам, али је замрзео и Словене (нарочито Чехе). Касније је писао да је са гнушањем напустио Беч, тај конгломерат нација, који је недостојан живота једног Немца. Сама помисао да са словенским младићима служи војни рок изазивала је нелагодност код младог мрзитеља свега што није немачко. У томе треба тражити корене мржње, која ће бити систематски уливана милитаризованим Немцима, а довешће до 20 милиона мртвих у Русији, 6 милиона у Пољској, као и милиона других у осталим словенским земљама. Екарт је својом елоквенцијом и широким знањем веома утицао на Хитлера, којем је говорио о завери Јевреја и бољшевика који помоћу „новембарских злочинаца“ стежу омчу око врата немачке нације. Према Екартовој реалној процени најбољи за вођу је човек из радничког миљеа који ће бити добар говорник, а кога ће пијани песник „потковати“ милитаризмом, те бруталним, расистичким и насилничким идејама које је преузео из тајног Тулског друштва (које је проповедало разне спиритуалистичко-магијске и окултне облике антисеми-

тизма). Екарт је умро од последица алкохолизма 1923. године, али је оста-
вио огроман утицај на будућег фирера, што је он у више наврата истицао.

Охрабрен пророчанствима Чембрлена и Екарта Хитлер је био опседнут уверењем да га је провиђење одредило за вођу немачког народа, којег ће сви слушати као што у касарни слушају глас команданта. Апсолутна послушност Фиреру био је први и основни постулат, који је најбоље осликан у личној заклетви Адолфу Хитлеру за кога се, по милитаристичкој премиси тако присутној у Трећем Рајху, жртвује и живот. Та заклетва је затим понављана од Хитлерјугенда, преко SS-а до Вермахта.

Идеологија националсоцијализма почивала је на класичном милитаризму и на старогерманској митологији, али је стварала и изворно своју митолошку подлогу у виду „мученика покрета“ који су пали у „времену борбе“ (период пре доласка Хитлера на власт). Један од најбољих примера таквог фабриковања лажних идола маса свакако је Хорст Весел (*Horst Wessel*), човек који је, заслепљен нацизмом, потпуно посветио свој живот служењу тој екстремној идеји. Син протестантског свештеника, и несвршени студент, Весел је живео са једном бившом јавном женом што је многим антифашистима послужило као доказ да је у ствари био сводник, што је претерана оцена, али је сигурно да му такво друштво није сметало, јер је живео у њиховом окружењу. Постао је један од вођа берлинских SA одреда, и као загрижени нациста погинуо је фебруара 1930. године у уличној тучи са комунистима, што у оно време није било ништа необично. Вероватно би убрзо био заборављен да није компоновао песму која је постала службена химна партије и друга официјелна химна Трећег Рајха. Гебелсова пропагандна машинерија начинила је од Хорста Весела идеолошки торзо, симбол и пример чистог идеализма, којем сваки прави националсоцијалиста треба да тежи. Као митоманска организација наци-партија је од човека који је обитавао међу проституткама, начинила модел на који је омладина требала да се угледа. Сам текст Веселове песме веома је опскуран а музика подсећа на посмртни марш што је посебно остављало утисак, ако се корача у мраку, у тишини и под светлом буктиња.

Заставе високо! Збијте редове!
Јуришници марширају чврстим, тихим кораком,
Друг, кога су Црвени фронт и реакција устрелили,
Маршира у духу међу нашим редовима.¹⁰

Након доласка нациста на власт та песма се најчешће певала у Немачкој и као да је наслутила где ће већина нациста марширати када Хитлер започне своје безочне ратове и разарања. Гебелс је преко својих пропагандних средстава често преувеличавао број погинулих смеђекошуљаша, који су од обичних хулигана преко ноћи постајали апостоли партије и покрета. Посебно је негован култ нациста који су убијени при неуспелом Минхенском

¹⁰ Николај Толстој, Ноћ дугих ножева, Алфа, Загреб, 1975.

пучу 8. новембра 1923. године. Њима у част подигнуто је светилиште налик на Пергамски жртвеник, где је одржавана масовна партијска светковина на сваку годишњицу срамотно неуспелог пуча (са којег је Хитлер хитроног утекао, док су ти несрећници изгинули). Преко целе године ту су долазили, полагали цвеће и имали час идеолошке наставе многи есесовци, партијци, војници, али и деца школског узраста.

Ако резимирамо милитаристичку идеологију може се приметити да је то многоструко продубљивање теорије Ота фон Бизмарка, који је 1862. рекао: „Велика питања времена не решавају се говорима и већинским закључцима – то је била грешка 1848. и 1849. године – већ гвожђем и крвљу“. Управо на постулатима политике „гвожђа и крви“ нацистички милитаристи су изградили своју идеологију „крви и тла“, која их је по том мишљењу предодредила да господаре светом. Разуме се да би то господарење било крајње немилосрдно као и средства којима би се оно постигло, што су нацисти сурово доказали на подручјима која су окупирани током рата. Принцип те идеологије био је најбоље оличен у пароли: „Један народ, један рајх, један вођа,“¹¹ што су речи које најбоље одсликавају каква је била мисао водилца људи у црном. За њих је оличење државе најбоље осликано у реченици познатог историчара Хајнриха фон Трајчкеа, који истиче да је: „... бит државе прво у моћи, друго у моћи, и треће још једном у моћи“.

Демократски процеси у војсци и милитаризам

Након сагледавања историјске, идејне и филозофске основе немачког милитаризма, као најекстремнијег примера (иако има и других) опште милитаризације друштва у дугом континуитету, треба појаснити интеракцију демократских процеса у војсци који су антипод посматраној појави. Сваки стабилан демократски систем тежи да у друштву очува улогу војске у строго уставним оквирима, што ни у ком случају не значи да се њена одбрамбена и друга улога потцењује или ниподаштава. Видели смо колико је општа друштвена клима у немачким интелектуалним круговима допринела да се спроведе идејна милитаризација Немачке. То значи да за милитаризацију није довољан само војни фактор већ је потребна недемократска филозофска и идејна клима која затим погодује милитаристичким стремљењима која се лако реализују.

У нашој зблџи било је много примера употребе и злоупотребе војске, али треба нагласити да се у савременим демократским процесима, од којих ваља издвојити цивилну контролу војске, посебна пажња мора поклањати посматрању оружане силе у ширем друштвеном оквиру. То практично значи да се војни фактор мора интегрисати у друштвене потребе, јер не постоји држава због војске већ је војска ту да заштити државу са више аспеката.

¹¹ Рогер Манвел, Гестапо, Алфа, Загреб, 1975.

Милитаризам је од Немачке у прошлости начинио државни организам који је цео био потчињен војним потребама. У савременој демократској заједници проблем се посматра са дијаметрално супротног становишта по којем војска мора да се прилагоди потребама друштва и заједнице. У том контексту војска мора задовољити читав низ стандарда и процедура да би могла бити коришћена, а њена употреба не може бити изведена без поштовања људских права. Владавина закона је гарант да у друштву неће бити милитаризације која представља претњу за сваки уставни поредак, за шта су најбољи примери одређене афричке и азијске земље у којима је на власти војна хунта.

Милитаризам јесте антипод демократским процесима трансформације војске у један од стубова цивилизованог друштва које почива на чврстим основама поштовања воље грађана да владавини појединца претпоставе владавину права и закона. Војска је специфична организација у којој је владавина и воља појединца претпоставка за функционисање система, што не значи да се унутар те институције могу кршити људска права и слободе на које сваки грађанин има уставна права и гаранције. С тим у вези милитаризам је потпуно недопустив, како у држави, тако и у војном систему где је појединац небитан и треба само да се прилагоди и да покорно служи целини, односно макросистему.

Милитаризована производња, милитаристички дрил и остали негативни сегменти не могу дугорочно допринети стабилности друштва. Превасходно је употреба војске у миру, као и у мировним операцијама, све значајнији проблем на којем ваља инсистирати, што потпуно искључује милитаризам као један самодовољан систем у којем је свака мировна и мирољубива сарадња ван оквира војних савеза нереална, па и излишна.

Литература

1. Алан Булок, Хитлер – слика тираније, Београд, 1954.
2. Albert Šper, Sjećanja iz Trećeg Rajha, Otokar Keršovani, Rijeka, 1981.
3. Владимир Баровић, Теоријски оквир ангажовања електронских медија у кризним ситуацијама, МИОКО, број 2/3, септембар 2008, 20–32.
4. Гроф Кристијан фон Кроко, О немачким митовима, Светови, Нови Сад, 2001.
5. Дарко Гавриловић, Удари судбине, политички митови 20. века, Нови Сад, 2006.
6. Елена Примићерио, Нибелунзи, легенда о Сигфриду и Лоенгрину, Београд, 1968.
7. Ернст Нолте, Фашизам у својој епохи, Просвета, Београд, 1990.
8. Клод Давид, Хитлер и нацизам, Београд, 1999.
9. Николај Толстој, Ноћ дугих ножева, Алфа, Загреб, 1975.
10. Рогер Манвел, Гестапо, Алфа, Загреб, 1975.
11. Франсоа де Фонтет, Расизам, Плато, Београд, 1999.
12. Црњански о националсоцијализму, приредио Зоран Аврамовић, Београд, 1990.

БАЛКАН КАО ПОДСВЕСТ ЕВРОПЕ

Горан Вукадиновић

Министарство одбране Републике Србије

Владимир Грујић*

Својом чудном особеношћу и само себи својственом индивидуалитету Балкан је готово увек био спој Запада и Истока. Током историје о њему су развијани углавном негативни стереотипи, који се и даље користе за означавање тог дела Европе. У тексту се анализира развој негативне слике о Балкану и Србији у његовом средишту и наглашава потреба за ослобађањем од многих националних заблуда, предрасуда и кочница.

Кључне речи: *Европа, Балкан, Србија, стереотипи, предрасуде, заблуде.*

„...Као увек, у сваком злу, први дани у Проклетој авлији били су најгори и најтежи. Нарочито су ноћи биле неподношљиве ... Само је небо, велико и немилосрдно у својој лепоти, у даљини нешто мало од зелене азијске обале са друге стране невидљивог мора, и тек по неки вршак непознате џамије или џиновског кипариса иза зида. Све неодређено, безимено и туђе. Тако човек странац има стално осећање да је негде на неком ђаволском острву, изван свега што је до тада значило за њега живот, а без наде да ће га ускоро угледати...”

Иво Андрић

Увод

Индивидуално својствен и јединствен Балкан је за Запад увек био исувише источњачки, а за Исток нешто туђе и страно – западно. Као колевка цивилизације, модерне мисли на крилима технологије и новца, тражећи и оправдавајући постојање својих негативности, са потребом за поређењем, модерна Европа увек је гледала у своје двориште, у свој тако близу, а тако далеки Балкан. Развијајући своју свест, друштвене односе и релације комуникације, на основу закона и обичаја наслеђених од предака, део европског, несловенског континента стварао је заједницу затвореног типа,

* Проф. др Владимир Грујић, пуковник у пензији.

ограђену у почетку својим неприкосновеним колонијалним, а у новије време економским и културним оградама и интересима.

Таква заједница чини окосницу данашњег међународног утицаја и чинилац је без којег глобално одлучивање не постоји. Као заједница највећих светских колонизатора, а као таква потпуно немоћна, показало се да колонизује и просветљава своје „двориште“, ¹ свој регион у суседству, тако мрачни и заостали руб свог континента. Мит о стварности и реалности догађаја на Балкану, о односима, животним токовима и навикама људи који на њему живе почео је да се ствара и са самом појавом и развојем свести заједнице народа, коју данас зовемо Европа. Ради стварања стереотипа, скраћивање и поједностављење свих ствари, својствено Словенима, искористиће и група земаља, данас окосница ЕУ, које немају словенску етничку основу у популацији, за креирање једног глобалног мишљења о народима Балкана које се разликује у нијансама и генерално је врло негативно. Вођена својим интересима Европа готово никада није показала спремност да истински помогне балканским народима већ је увек на Балкан гледала са одређене удаљености, са неком чудном дозом подозрења, исказујући своје колонијалне тежње.² Срби су као народ касно схватили да правда није накнада за националне поразе. Са ове временске дистанце може се рећи да смо „распад Југославије платили истом, па и већом ценом од оне коју смо дали за њено стварање“.³ Посебна анализа потребна је за одговор на питање зашто се то десило у време највеће интелектуалне и друштвене просвећености човечанства, а самопрокламовани лидери те и такве просвећености актери су и чак креатори свеукупних светских дешавања у милости ширења слободе и демократије. Путујући кроз векове Балкан мења своје место у интересовању Европљана и великих сила. Било би потпуно нереално и препотентно сматрати или тврдити да су Балкан и проблеми које он носи увек били у центру пажње или тотална преокупација „доконих“ влада развијених демократија. Ипак, често помињање код словенских балканских народа створило је осећај превелике важности, глобалне битности и небеске величине. Као пример може се навести национални осећај српског народа о сопственој важности и пресудном значају за светску историју. Треба нагласити да је тај национални осећај донео више штете него користи интересима српских елита и српској држави уопште.

Европљани су се Балканом бавили у оној мери у којој се то поклапало са њиховим конкретним интересима. Мимо тога, Балканом смо се бавили ми сами, чак и без неког конкретног разлога. Паланачки оријентални дух, свој-

¹ Велика Британија вековима показује интерес за подручје Балкана. Дипломатским утицајем 1911. године ствара окосницу својих интереса, Албанију у средишту Балкана.

² Најупечатљивији пример јесте чувени немачки пројекат – „пут на исток“.

³ Добрица Ћосић, „Пишчеви записи 1993-1999“, Службени гласник, 2008. године.

ствен народима балканским, одржавао је и учвршћивао убеђење о историјској улози тако битних Балканаца. Српске политичке елите уљуљкане и затворене у оковима једнопартијског једноумља остале су кратковиде са битно смањеном перцепцијом дешавања и новонастале ситуације на прелому миленијума, са битно умањеним могућностима предвиђања будућих догађаја, а о прилагођавању датим околностима непотребно је говорити. Све се своди на – ми против нас.⁴

Стварање негативног стереотипа о Балкану

Почетком периода просвећености и преображаја Европе, на преласку из мрачног средњег века у ново доба, појављује се и интересовање за ово подручје, народе, културу, обичаје и обичне људске судбине. Појављују се бројни путописци, како су сами себе називали, из ових тако далеких и страних земаља и крајева Европе. Балкан је за њих био руб, последња станица – и територијално и културно. Турска колонизација, дуга пет векова, учинила је и дала пуни допринос стварању стереотипа уврежених у друштвеним елитама Запада о оријенталној природи и карактеру културе на Балкану, при чему се мисли на нешто нељудско, дивље, тешко схватљиво, страно, у схватању девијантно, у потпуној супротности са моралом и напредним циљевима људске егзистенције.

Путописци, гости Балкана, сматрани су веома храбрим и одважним, а све у оквиру наведених стереотипа, спремним да пропутују те страшне земље, а када се врате пуни утисака приповедају о страхотама које су видели или осетили. Своја путовања по Балкану и европском делу Русије *Heri De Vint* је назвао путем „по дивљој Европи“, а током њега прошао је „дивље земље између Јадранског и Црног мора које живе у безакоњу, жаришту криминала и хајдучије“.⁵ Људска потреба за сензацијом, авантуром, мистичним појавама је полако, али сигурно, стварала мит о Балкану као простору који и није на земљи већ негде где престаје стварност и почиње илузија пуна стравичних ствари.

За почетак стварања негативног мишљења и става о Балкану може се узети 1878. година (стереотипе пре те „преломне“ године не треба запоставити или заборавити), односно период по окончању чувеног Берлинског конгреса, када Европа први пут озбиљније уводи Балкан у своје поље интересовања и одлучује о судбини балканских народа.⁶ И тада греши, не схва-

⁴ Арчибал Рајс: „Срби, чувајте се себе самих“.

⁵ Марија Тодорова „Имагинарни Балкан“, орг. Oxford University Press, New York, 1997., Земун/Београд, 1999.

⁶ Владимир Ћоровић, „Историја Срба“, Зограф, Ниш, 2005.

тајући природу односа и стања на Балкану. Својим одлукама, враћајући Македонију под управу Велике порте, отвара врата националних сукоба, тј. жаришта која, како се испоставило, до данас нису угашена, а проблеми нису решени. Лако је уочити да су на Балкану национални интереси једних народа супротстављени интересима других, а да се остварују са јачањем једног народа, док други или остали слабе. Та вековна борба траје и данас.

Берлински конгрес повредио је, такође, национално начело, поверивши Аустроугарској окупацију Босне и Херцеговине.⁷ Сем тога, одржао је један анахронизам у Европи тиме што је спасао Турску од расула, вративши јој континуитет територије, и што је помогао да се на Балкану поново почне ширити други анахронизам – хабзбуршка власт и преко ње империјалистички германски „*Drang nach Osten*“. Та два анахронизма морала су кад-тад угрожити мир Европе, којим су се тако поносили Бизмарк и Биконсфилд. Мисао о аустријском продирању према Солуну за противтежу руском заузимању Цариграда изрекао је један аустријски дипломата већ 1850. године, у меморандуму, а проширио ју је аустријски министар у свом говору. Због тога што је донео та решења противна духу времена и што је спречио савремене српске жеље за националним ослобођењем и уједињењем Берлински конгрес је постао кривац за будуће ратове, премда је за дуже време допринео миру међу европским великим силама. У свом истовременом делу Брунsvик је приметио да је берлински уговор „производ трансакције између страха Енглеза од напретка Словена и страха свих других од рата који је претио“.

У самом стварању проблема Европа никада неће схватити део своје кривице за тада новонасталу ситуацију, која је правдана и тумачена природом „тих дивљака, тих чудних људи“, Балканаца, који не схватају колико су одлуке неких непознатих људи који никада нису ни дана провели на Балкану, а камоли разумели односе међу народима о којима одлучују, добре и најбоље за њих.

Већ тада Балкан, гледан кроз деловања македонских покрета за ослобођење од турских освајача, првенствено оружано, добија етикету као место „конфузије и непријатности, као земља терора, огња и мача“, а македонско питање се дефинише као балкански проблем. Може се рећи да је прекретница у свести Европљана о Балкану као страшном месту био догађај из 1901. године, који је или променио мишљење многих или га само потврдио и у својој негативности уобличио. Наиме, јуна 1901. једна од банди Јана Санданског киднаповала је америчку мисионарку и педагога, на једном од њених путова-

⁷ На српске протесте због агитовања Русије у корист Велике Бугарске у току Берлинског конгреса одговорио је помоћник руског министра спољашњих послова српском заступнику у Петрограду: „Протићу, треба да знате да у првом реду стоје руски интереси, па иза њих, а често и успоредо с њима, бугарски, а најпосле српски интереси“.

⁸ *Džon Frejzer*, Миша Глени (*Miša Gleni*), „Балкан 1804–1999. године (II део), Национализам, рат и велике силе“, поглавље: Тамнице историје, 1999.

ња. У Сједињеним Америчким Државама ништа до данашњих дана није више допринело креирању негативног става према Балкану него ли тај догађај. Цела ствар се на крају врло лако окончала уз помоћ велике и плаћене откупнице за америчку држављанку. Иако се све срећно завршило и иако је госпођица Стоун и сама постала симпатизер и промотер македонске ствари, читава афера је коначно тај регион обележила као „терористички“.⁹

С тим у вези, током прикупљања и сређивања информација човек се све чешће окружује етикетама, што доводи до склоности ка конзерватизму. Конзервативно становиште даје сигурност. На срећу, историја је прекомплексан процес, с неочекиваним обртима и непредвидивим случајностима. Можда ћемо у неком тренутку морати да модификујемо структуру наших претпоставки како бисмо се прилагодили новом искуству, али што се искуство више подудара са прошлошћу то више поверења имамо у претпоставке. У суштини, стварање матрица-шема, дугорочно посматрано, ипак има одређену постојаност.

Балкан као немирно подручје носи свој крст скоро од свог постанка,¹⁰ али свест модерне Европе је у тај калуп почела да се смешта, углавном, током 18, 19. и поготово 20. века.

„Балкан је једно мрачно и тешко схватљиво место пуно чудних и ратоборних људи који убијају због једне речи, где људски живот вреди колико и пет пара. Крвна освета, народне поделе, честе и крваве свађе, прека нарав, инат који је доведен до националног обележја су у многоне помогли да схватање Балкана буде какво је данас“.¹¹ Мајски преврат који је на европским дворовима унео више страха него почетак Првог светског рата довео је до потпуног или дипломатског дистанцирања Европе од овог подручја у сваком смислу. Такав један језив и насилан чин: убиство и бацање са прозора краља Александра и краљице Драге у Београду 1903. године посебно је згрозило ројалисте у Аустроугарској и Великој Британији. У извештајима на Западу тај чин је окарактерисан као расна одлика примитивних Словена. Већ тада у високим друштвеним круговима Европе почиње да провејава уверење, које су многи чак и заступали, бранили или покушавали да наметну, да постоји суштинска разлика у моралним нормама Лондона и Париза, са једне стране, и Балкана, са друге. Наравно да су те земље заборавиле своје злочине током насилне колонизације вођене економском похлепом. Британци се посебно не би задржавали на догађајима у Јужној Африци, Индијском потконтиненту или Ирскеј.

⁹ „Имагинарни Балкан“, Марија Тодорова, орг. *Oxford University Press, New York* 1997, Земун/Београд, 1999.

¹⁰ Сетимо се освајања Римљана, Византинаца, Хуна и Татара, Косовског боја, Отоманског мрака, аустро-угарских освајања, немачких окупација, балканских „братских“ ратова, ваздушне НАТО окупације.

¹¹ Миша Глени, „Балкан 1804–1999. године (II део); Национализам, рат и велике силе“, поглавље: Национализам, рат и НАТО, 1989–1999. године, 1999. године,

Robert V. Sison-Votson тврди чак да би тријумф свесрпске идеје значио „тријумф источне културе над западном и да би представљао смртни ударац напретку и модернизацији на читавом Балкану“. Јасно је шта, на који начин и ко је креирао мишљење о свесрпском уједињењу. Позадина тог става господина *Votsona* ипак је било уверење и смислен покушај и успех да се феномен национализма који је бујао у Европи почетком 20. века повеже и припише „источној култури“, која је при помињању изазивала горчину.

Међутим, највећи злочин Балкана, његов исконски грех, јесу хици Гаврила Принципа који су дали знак за избијање Првог светског рата. То је дало коначан и пресудан печат овом региону и његовим становницима. Иако би чак могло да се каже да и поред догађаја из 1901. и 1903. године мишљење о Балкану и није било потпуно пежоративно, 1914. година употпуњује слику о Балкану као региону који по својим особеностима не припада ничему што се може назвати европским.

Ричард Холбрук (*Ricard Holbruk*) у својим мемоарима говори о својим првим искуствима на Балкану. Приповеда о својим размишљањима и емоцијама када је посетио Сарајево, ту блатњаву паланку од пар хиљада становника, типичну српску, оријенталну¹² насеобину набијену духом Истока. Сведочи и приповеда у потпуној неверици да је ту, у том сарајевском блату, почео први најстрашнији сукоб у 20. веку – Први светски рат. Пун пежоративних осећања и тумачења он описује Балкан, људе који га настањују, пун беса и жеље за осветом, подстакнут стереотипима које није био у стању да примети.

Та блатњава махала је у време Принципових хитаца била у саставу велике и просвећене Аустроугарске царевине, срца напретка и културне револуције. Историјски аргументи се не могу избрисати једним сећањем. Али, могу се запоставити, занемарити и искључити из реторике приказивања личног осећаја према једном делу Европе и народима који ту живе. Историјска позадина дела и разлози којима је вођен млади Гаврило Принцип нису добили ни приближно исто место у европској пажњи као последице које су довеле до светског сукоба невиђених размера. Жртве су представљане као агресори, а сами себе су описали као чуваре мира и борце за боље сутра.

Очигледно је да Европљанима замена теза није позната као лош аргумент у било ком ставу.¹³ Уколико чак Трећи Њутнов закон¹⁴ пренесемо на поље комуникације и односа међу људима верујемо да би Холбрук успео да реалност сагледа из потпуно новог, сада њему веома мрачног и нејасног

¹² Оријентално у западној култури обично означава прљавштину, пасивност, непоузданост, склоност ка сплеткарењу, неискреност, опортунизам, лењост, сујеверје, летаргију, тромост, неефикасност, неспособност, неспособну бирократију.

¹³ Уопштавање чињеница је својствено Словенима (нпр. „Нигде у свету нема...“, „Ми Срби смо...“, „Они су...“, „Свуда у свету има...“, има још пуно примера које, вероватно и сами често користимо вршећи генерализацију ставова не одређујући јасно носиоце неке радње или деловања).

¹⁴ Тзв. закон акције и реакције.

угла. Полазећи од суда заснованог на реалности и снази здравог мишљења о околностима које су претходиле убиству аустријског престолонаследника непристрасан посматрач веома лако ће креирати став о дешавањима у Сарајеву 1914. године.

Холбрук би вероватно успео у намери да спозна истину и реалност очима потпуно објективног историчара уколико би неким чудом мит о Балкану као ђавољем месту био избрисан из традиције модерне Европе.

Било како било, дух тог времена кривицу за рат свађивао је на Балкан у целини, а посебно на Србе. *Meri Idit Daram* вратила је краљу Петру орден Светог Саве, а у пропратном писму изјавила да „...њега и његов народ сматра кривим за највећи злочин у историји“. Србија је „осиње гнездо“, а читава нација и у Црној Гори и у Србији „зна или да воли или да мрзи, средине нема“.¹⁵

Својим књигама и радом госпођа *Meri Daram* је у великој мери успела да одржи ако не и повећа дистанцу у схватању и разумевању Балкана, од стране просвећених демократија. Успела је да концепт људског понашања као примитивца припише људима са Балкана, а мит о бројности балканских бескорисних језика у ма ком другом делу света као потешкоћу у схватању и објашњењу балканских збивања. И само њено признање да је Балкан сувише комплексан да би се у потпуности разумео није избрисало све до тада изговорено. *Pol Skot Maurer*, ношен тренутном модом и стереотипима, ствара појам „балканизација“ као обележје великог броја држава на малом простору који је коришћен као закључак негативности подела територије или као синтагма са циљем постизања одређене количине страха.¹⁶

Јачањем и бујањем расистичке¹⁷ мисли између два рата Балкан поново следи пут своје „славе“ и налази своје место у многим расистичким теоријама, наравно не као идеал или објекат ка којем треба тежити, већ као подручје које је историјски девијантно и треба га „излечити“. Европа наставља свом силином да производи теорије по којима све на Балкану не вреди ни помена.

И поред свих успона и победа изгубили смо све ратове у 20. веку, „остало нам је право на самоироничне парадоксе. Победили смо Турску царевину да би била створена Македонија, нација која нам је преотела културне споменике и уметничке вредности из Душанове и Милутинове државе; победили смо Аустроугарску да би била створена Словенија и Хрватска, која ће нас, своје ослободиоце, осветнички поразили на крају века; први смо на Балкану повели антифашистички рат и револуцију, да би настала нова Ју-

¹⁵ „Имагинарни Балкан“, Марија Тодорова, орг. Oxford University Press, New York 1997. године, Земун/Београд, 1999. године.

¹⁶ У пренесеном значењу може да се схвати и као „само да се то нама не деси“.

¹⁷ Фашистичка расистичка теорија је сматрала да све Јевреје, Словене и Цигане треба уништити, наслањајући се на Емануела Канта у својим филозофским размишљањима.

госпавија и у њој антисрпска Босна и Херцеговина са муслиманском нацијом која нам је у свету за деценије нагрдила људски лик оглашавајући нас због бомбардовања Сарајева и злочина у Сребреници – народом сотоном и убицом. Дакле, све су наше ослободилачке борбе у двадесетом веку и победе у тим ратовима створиле непријатеље који су нас на крају века поразили... Ти порази неће бити коначни историјски порази“.¹⁸

Нама је, тренутно, остало право да препричавамо вековне светске неправде нама учињене. Остало нам је право да живимо и даље вековну заблуду небеске важности српске нације у космополитским размерама. Остало нам је право да живимо своју сопствену судбину. Многи кажу да се опет отвара српско питање на Балкану, а питамо се да ли је икада на њега потпуно и одговорено.

Као вековна подсвест Европе, вековни извор свих страхова и оправдања, Балкан је поново у жижи искривљеног схватања и поимања реалности. Словени су представљани као последњи ред у кули европских народа, као нешто туђе, неевропско, нешто што треба уништити, а потом заборавити. Исконско зло хода рубом Европе и представља европско буре барута, непомирљиве расне мржње. Ипак, оно најгоре тек следи. Наиме, добар део европског аристократског естаблишмента покушава да ублажи схватања која су до тада постојала у немогућности одржања расних теорија и општег прихватања, тј. неприхватања Балкана. Тада се појављују синтагме, објашњења која кажу да је Балкан „тело истока без духа истока“, и слично, које га изопштавају из свега, па чак и из тог мрачног Истока. Балкан остаје сам, посебан, ничији али веома лош. И када би помислили да не може бити горе и да је дошло време промена набоље, десио нам се комунизам.

Треба признати да је хладни рат замрзао и негативна поимања о Балкану, али га није променио набоље. Напротив, крајем 20. и почетком 21. века слика о Балкану је и даље суморна.

Закључак

Може се рећи да се дистанца између Балкана и развијених демократија, те обездушене Европе, није смањила кроз протекле векове или године. Можда би се чак могло устврдити да се понор у разликама мишљења и схватања само продубио. Односи су већ, у новије време, прерасли у наметање решења и начина размишљања, са потпуним одсуством сарадње или договора. Европа је решила да просветли Балкан, тј. да га прилагоди себи на силу, надајући се да су сви остали који су то покушавали у нечему грешили, а да се њима такве грешке неће дешавати, заборављајући на сопствене слабости и мане.

¹⁸ „Пишчеви записи 1993–1999“, Добрица Ћосић, Службени гласник, 2008. године.

Поставља се питање, готово исто као и пре 100, 150, 300 година, куда и како даље? Куда и којим путем повести народ, да ли у неке нове борбе и битке, да ли у изолацију или се препустити ударима ветрова међународних интереса? Данас, 2010. године, Србија је мала и сиромашна пријатељима, истомишљеницима и без велике жеље за напретком. Национална апатија влада у свакој пори друштва.

На свом путу Србија је опет на историјској раскрсници, пред новим избором бољег од два зла. За мало наде потребно нам је ослобађање од националних заблуда и историјске свести наднарода балканског. Потребно нам је национално прочишћење и отрежење, ослобађање од многих предрасуда и кочница.

Литература

1. Глени, М. „Балкан 1804–1999. године (II део), Национализам, рат и велике силе“.
2. Тодорова, М., „Имагинарни Балкан“, орг. Oxford University Press, New York 1997, Земун/Београд, 1999.
3. Владимир, Ћ., „Историја Срба“, Зограф, Ниш, 2005.
4. Симеуновић, Д., „Српска колективна кривица“, Нолит, Београд, 2007.
5. Тадић, Љ., „Наука о политици“, БИГЗ, Београд, 1996.
6. Војводић, М., „Изазови српске спољне политике“, Историјски институт, Београд, 2007.
7. Ћоровић, В., „Историја српског народа“, Београд, 2001.
8. Љушић, Р., „Историја српске државности“, Србија и Црна Гора, Друштво историчара јужнобанатског округа, Матица српска, Нови Сад, 2001.
9. Ћосић, Д., „Пишчеви записи 1993–1999“, Службени гласник, 2008.
10. Вилић, Д. и Тодоровић, Б., „Тероризмом у нови светски поредак“, Графомарк, Београд, 1999.
11. Вајт, Р., Џ., „Тероризам“, Алаксандриа Пресс, Београд, 2004.
12. Курмон, Б. и Рибникар, Д., „Асиметрични ратови“, НИЦ Војска, Београд 2003.
13. Новаковић, С., „Балканска питања и мање историјске – политичке белешке о Балканском полуострву 1886–1905“, Београд, 1906.
14. Димић Љубодраг, Трговчевић Љубинка, Јовановић Мирослав, Ристовић Милан, Стојановић Дубравка, Марковић Предраг, Прпа Бранка и Перишић Мирослав, „Модерна српска држава 1804–2004: хронологија“, Београд, 2004.

S U M M A R I E S

Europe's Dependence on Russian Natural Gas: Perspectives and Recommendations for a Long-term Strategy

Richard J. Anderson

While the current European Union energy policy is forward thinking in its targets for renewable energy, economizing, and emission reduction, it falls short in its failure to recognize the security threat of the increasing dependence on Russian hydrocarbons – in particular, natural gas.

This is a translation of the original text published in the Occasional Paper Series No. 19 by the George C. Marshall European Center for Security Studies in September 2008.

Key words: European Union, Russia, energy security, natural gas.

From Holy War to Legal Peace – Thoughts on Security-Policy Paradigm in the 21st Century

Dieter Baumann

Just war doctrine is experiencing a renaissance once again in response to the postulated fundamentalist holy war. Are there any just wars in the 21st century or, perhaps, one should rather speak about legal wars? In this context, the following question is raised: Does the term “war” include the current phenomena of violence, for which the international community, by means of its security instruments, have to find solutions?

In today's security-policy debate a paradigm change has to be fully accomplished: a change from the issue of just war and power and confrontation policy towards the issue of legal peace and a policy of rapprochement and understanding. Within a thus tailored security-policy concept, armies are the means of (inter)national enforcement of law in a (multi)national security alliance.

This is a translation of the original text published in the magazine *Military Power Review der Schweizer Armee* No. 3/2009.

Key words: war, holy war, peace, international law.

Development and Characteristics of the Defense System of Bosnia and Herzegovina

Danijela Lakić

The paper describes the development and characteristics of the defense system of Bosnia and Herzegovina. It analyses the defense system reform, with a view that it is one of the prerequisites for Euro-Atlantic integrations of Bosnia and Herzegovina and its accession to NATO. The defense reform is the most successful and the most comple-

te reform implemented in Bosnia and Herzegovina after the signing of the Dayton Accords. It was conducted from 2003 until 1 January 2006, when unified Ministry of Defense and unified armed forces were established instead of former ministries and armed forces of respective entities. The present structure of the defense system and the armed forces had to reconcile the interests of the three different nations and adapt to specific state organization of Bosnia and Herzegovina.

Key words: *defense, armed forces, reform, Bosnia and Herzegovina.*

Joint Task Force East and Shared Military Basing in Romania and Bulgaria

Dorinel Moldovan, Plamen Pantev, and Matthew Rhodes

Joint Task Force East (JTFE) marks a major milestone in America's military presence in Central and Southeast Europe. For the United States, it exemplifies the broader transformation of defense capabilities and relationships. For Romania and Bulgaria, it manifests integration into the Euro-Atlantic West. All three governments have hailed their new cooperation as of great strategic, even historic, significance. However, translating the original hopes and vision for JTFE into reality has proven slower and more difficult than expected.

This is a translation of the original text published in the Occasional Paper Series No. 21 by the George C. Marshall European Center for Security Studies in August 2009.

Key words: *USA, Romania, Bulgaria, Joint Task Force, NATO.*

Integration Processes in the Southeast Asia Region

Zoran Kilibarda

The paper discusses the scope, restrictions and prospects of interstate cooperation and connecting in the area of the Southeast Asia, with special review of goals and the manner of the ASEAN community functioning and its contribution to the stabilization of the situation in the region. An analysis of the results achieved by the ASEAN states in absorbing the internal disintegration processes, containing their own geopolitical aspirations, and finding a balanced response to contradictory interests of great powers, leads to the conclusion that, under the circumstances of obvious restrictions, through patient reconciliation of views at a regional level, without interfering in the internal affairs of others and without imposing external solutions, significant progress may be achieved in the matters of the interstate cooperation and in the intensity of integration processes.

Key words: *ASEAN, cooperation, connecting, integration process*

Security Aspects of the Integration of the Republic of Serbia into the European Union

Biljana Stojković

Many analysts in the country and abroad pose, not without a good reason, an essential question: What is a priority Serbian national interest today? Is it the preservation of the country's territorial integrity, or accession to European integrations? Jud-

ging from the national strategic documents in the area of security, the preservation of the territorial integrity, including the Autonomous Province of Kosovo and Metohija within the Republic of Serbia, is a vital national interest, and the integration of the Republic of Serbia into the European Union is an important foreign policy goal. Following this conclusion, an essential question is posed: Are Serbian strategic interests equivalent to the European strategic interests? A comparative analysis of strategic documents adopted in the area of security in the Republic of Serbia since 2000 until today, makes it possible to draw a conclusion on a convergence of security interests and goals of the Republic of Serbia and the European Union. However, in contrast to other countries of the region, the Republic of Serbia is faced with another particular question: Can this country remain militarily neutral if its citizens accept the spirit and letter of the European Union's Foreign, Security, and Defense Policy and the European Security Strategy, and consequently commit themselves to pursue joint European security policy and to take part in civilian and military arrangements of EU forces?

Proceeding from the analysis of the existing strategic documents in the area of security in the Republic of Serbia and the European Union, the author of this paper is searching for an answer to the questions posed, reviewing also the achieved level of cooperation of the Republic of Serbia with the institutions of the European Union in the area of security.

Key words: security, strategy, Europe, Union, Republic of Serbia, defense, neutrality, Army.

Contribution to the National Strategy of Cyberspace Protection

Slobodan R. Petrović

Effects and implications of the information revolution point to, on one side, its huge potential manifested by chances and opportunities at disposal to the contemporary man, and, on the other side, to all seriousness and complexity of its implications due to which the information society becomes ever more dependent of that technology and more vulnerable to different kinds of disorders, with their potential consequences ranging from trivial to catastrophic ones. These very facts impose imperative need for taking proper protection measures and actions, not only at a micro-level and locally, but first and foremost nationally, with a tendency to fit them, due to global nature of the problem, into the measures and actions of the international community. In this context, the paper refers to the necessity of adopting the national strategy for cyberspace protection, and suggests and explains some of the elements of this strategy.

Key words: cyberspace, information technology, information infrastructure, threats, strategy, protection.

Security and/or Preventive Security

Mile Rakić

In recent times, theoretical and, clearly, empirical knowledge unambiguously point to a need for new implementation and improvement of preventive security both in the security system and in the sciences having the security as a focus of their study. The place and role of preventive security of a state are constant and specific, and ever more often decisive for the state's continuous development and survival. That is why the

establishment of preventive security, as a scientific discipline, primarily represents an extremely significant and complex problem which has to be provided its proper place, relevance and role in our country as well. Notwithstanding the opinions and assessments of satisfactory condition and development of the security, it cannot be decisively concluded that the security development process has been fully completed. Albeit complex both in theory and practice, the security today cannot follow, to a required extent, all possible forms, types, and scopes of threats, which poses a need for the development of the preventive security, its theory and practice.

Key words: *preventive measures, security, politics, state, endangering, democracy.*

On a Textbook of National Security

Predrag Ilić

The paper gives a critical review of the National Security textbook written by Professor Andreja Savić, Ph.D. While the author has been given credit for being so brave as to publish the first textbook of the sort in our country, a whole range of remarks have been submitted too. They refer primarily to the composition and the contents of the textbook, and its style and language, as well as numerous material, grammatical and other errors and omissions. In this connection, a conclusion may be drawn that this textbook has brought more harm than benefits to its users, and therefore the justification of its further use should be reconsidered.

Key words: *textbook, national security, composition, contents, style, material errors, grammatical and spelling correctness.*

Approach to the Methodology of Integral Risk Management in an Organization

Zoran Keković, Goran Glišić and Nenad Komazec

In a dynamic environment, every organization ought to provide a risk management process that will be capable to continually detect changes and respond to them. The methodology of risk assessment described in this paper is of general nature and therefore it may be applied to wide spectrum of activities, decisions and operations of any public, private, or socially-owned enterprises, associations, groups, or individuals. Yet, its application involves certain prerequisites that are also dealt with in this paper.

Key words: *risk, organizational goals, protected values, assessment methodology, risk management.*

Organizational Culture

Ranko Lojić

All organizations, including the military ones, have an invisible quality, a certain character and a way in which they operate. This character of an organization may be more powerful than any person or any formal system. To comprehend the "soul" of an

organization, it is necessary to, beyond written rules and structure, uncover the hidden world of organizational culture. The organizational culture is considered as one of key segments of an organization's successfulness. Its impact on the behavior of a human factor in the work process is very important. The organizational culture guides and determines everyday behavior and activities of people in an organization.

The notion, elements, and classification of organizational culture, and the relation between the organizational culture and subcultures, are transparently presented. Additionally, ways of creating, preserving, and modifying the organizational culture are also analyzed.

Key words: *organizational culture, impact, elements.*

HAMAS Terrorist Organization and Its Social Protection System

Ivana Alkalaj

The paper describes how the Hamas terrorist organization came to power through democratic means and how it uses the dawa social protection system to promote and support its own activities. It also explains the roots of Hamas' dawa and the function of the social service institutions as ideal tools used by Islamists to radicalize and recruit young Muslims. Of course, at first sight, there exists nothing violent nor antisocial in dawa activities. However, this is not so.

A dawa organization, often created as a local volunteer society, a non-government organization, or a private volunteer organization, plays an important common role in the history and culture of Islam.

Hamas has its primary goal, and it is to change the essential Palestinian national political struggle into a fundamental religious conflict. The advancement of this goal means complete transformation of Palestinian society, as compared to other relatively secular Muslim societies in the Arab world, into an ever more ardent and religiously and politically determined society.

Key words: *Hamas, terrorism, dawa, Islam, jihad.*

Determination of Contemporary Extremism

Milovan Subotić

In intellectual-political and security circles extremism is a frequent topic, and that is good, because every responsible discussion of important social phenomena may contribute to their better understanding. Unfortunately, this socially beneficial and cognitively productive effect of a debate mainly is not visible, but most often it is politically instrumentalized, which is done by those who aggressively impose their views. Thus extremism, as an insufficiently delineated and defined term in contemporary political practice, turns into a pejorative disqualification.

The first important feature of the term extremism is its original multi-meaningfulness. In contrast to other terms, often thoroughly defined and delineated, it has retained all of its original meanings, and at the same time, with the development of the milieu where it existed and in particular after entering the area of politics, it has acquired also a new meaning. In such a way, the door was widely open for different interpretation of this phenomenon. In turbulent times that, from the aspect of security in particular, have an effect on

the comprehension and delineation of the terms extremism, terrorism, terror, and similar ones, it is of critical importance to correctly determine the afore-mentioned terms.

In this context, it would be necessary to make efforts to more clearly define what is socially undesirable or dangerous in the area of thinking and behavior. To define these social phenomena is not at all risk-free, because the one who has "charismatic power" to define what extremism is, determines also who will be the target of this "inquisition". Thus, a vague definition, which suits one side, may be used, as desired or required, to slander political opponents in particular.

Key words: *extremism, terrorism, terror, defining, ethnic and religious extremism, security risks.*

Environmental Degradation – Impact On Ecological Security

Saša T. Bakrač, Mladen M. Vuruna, and Miško M. Milanović

The paper clarifies issues of negative environmental impact from aspects of ecological security. Issues of possible consequences of the lack of ecological security nationally and globally and the role in achieving the required level of the ecological security are also discussed.

The role of the military in solving environmental problems as an important factor of national security are particularly examined.

The impacts of climate changes and acid rains, as well as current and possible consequences of global environmental problems are also exemplified.

Key words: *environment, ecological security, degradation, climate changes, acid rains.*

Hydrobiology Factors Potentially Detrimental to Health

Dejan Nedeljković

Clearly one of the most endangered categories of persons in the Army of Serbia as regards the threat to their health in the work environment are underwater commandos and divers. Risks to health of these categories of persons are various, but still insufficiently studied in our country, while the protection models are practically neglected and left to subjective assessment of persons who do not have enough information on risks and risky places. A step forward to the implementation of adequate models of protection and removing of consequences is also an education on the very existence of the risk factor.

Key words: *hydrobiology, cyanobacteria, diving, health, preventive measures, protection.*

Historical Foundations of German Militarism as a Lesson for Democratic Processes of the Military Transformation

Vladimir Barović

The paper explains historical roots of the development and establishment of the German militarism through centuries and decades. It gives details of processes and historical developments that influenced the creation of totalitarian ideologies having a significant

effect on the military doctrine, theory and practice. The author compares the militarist views of a defense system with the modern democratic and pluralistic model that sees the military as a defense segment of the society, not as an expansionistic machinery that seeks to dominate the society and to conquest. That is why it is important to look into the German militarism and learn real lessons from this concept of ideological consideration of a defense issue. Only the civilian control and the establishment of the military on democratic postulates guarantee that it will be a safe support of the democratic society founded on the rule of law and observance of human, minority, and other rights proclaimed by the Charter of the United Nations.

Key words: *militarism, extremism, democracy, civilian control, defense.*

The Balkans as Europe's Subconsciousness

Vladimir Grujić and Goran Vukadinović

With its odd particularity and its own distinctive individuality, the Balkans has almost always been a mix of West and East. Historically, mostly negative stereotypes have been developed about it, which are still used to portray this part of Europe. The paper analyzes the development of a negative picture of the Balkans and Serbia in its heart, and emphasizes a need for release from many national fallacies, prejudices, and obstructions.

Key words: *Europe, the Balkans, Serbia, stereotypes, prejudices, fallacies.*

ZUSAMMENFASSUNGEN

Die Abhängigkeit Europas vom russischen Naturgas – Perspektiven und Empfehlungen für eine langfristige Strategie

Richard J. Anderson

Während die bisherige Energiepolitik der EU bei der Zielsetzung die Quellen der Erneuerungsfähigen Energie, die Ersparnis und Verringerung der Emission in Betracht zieht, hat man versäumt, die Sicherheitsbedrohung in der Form von einer wachsenden Abhängigkeit von den russischen Kohlenwasserstoffen – insbesondere im Naturgas zu erkennen.

Dieser Text ist eine Übersetzung des Originals, das im September 2008. veröffentlicht wurde in *Occasional Paper Series No 19*, im Europäischen Zentrum für Sicherheitsstudien George C. Marshall.

Stichwörter: *Europäische Union, Russland, Energiesicherheit, Naturgas.*

Vom heiligen Krieg bis zu legalem Frieden – Gedanken über das sicherheitspolitische Paradigma im 21. Jahrhundert

Dieter Baumann

Die Doktrin vom gerechten Krieg erlebt ihre Renaissance gerade als eine Reaktion auf die fundamentalistische Auffassung des heiligen Krieges. Gibt es im 21. Jahrhundert gerechte Kriege, oder sollte man eher über legale Kriege spechen? In diesem Zusammenhang stellt sich die Frage, ob der "Krieg" die aktuellen Gewalterscheinungen umfasst, für die die internationale Gemeinschaft durch ihre Sicherheitsinstrumente eine Lösung finden muss?

In der aktuellen sicherheitspolitischen Diskussion muss man das Paradigma vollständig ändern: von Fragen über legale Kriege und die Gewalt- und Konfliktpolitik zu Fragen über den legalen Frieden und die Politik der Annäherung und des Verständnisses wechseln. Innerhalb eines solch geordneten Sicherheitskonzeptes sind die Armeen das Mittel der (inter)nationalen Durchführung der Rechte im (multi)nacionalem Sicherheitsbund.

Dieser Text ist eine Übersetzung des Originals, das in *Military Power Revue* der Schweizer Armee Nr. 3/2009 veröffentlicht wurde.

Stichwörter: *Krieg, heiliger Krieg, Frieden, internationales Recht.*

Die Entwicklung und die Merkmale des Verteidigungssystems von Bosnien und Herzegowina

Danijela Lakić

In dem Artikel wurden die Entwicklung und die Merkmale des Verteidigungssystems von Bosnien und Herzegowina beschrieben. Die Reform des Veteidigungssystems ist analysiert worden, weil sie eine der Voraussetzungen für den EU-Beitritt und NATO-

Beitritt von Bosnien und Herzegowina ist. Die Verteidigungsreform ist die erfolgreichste und ganzheitlichste Reform in Bosnien und Herzegowina, die nach der Unterzeichnung des Daytonabkommens durchgeführt wurde, und zwar in dem Zeitraum von 2003 bis zum 1. januar 2006, als das einheitliche Verteidigungsministerium und einheitliche Streitkräfte, anstatt der bis dahin bestehenden Entheitsministerien und Streitkräfte, geschaffen wurden. Die gegenwärtige Struktur des Verteidigungssystems und der Streitkräfte musste den Interessen dreier unterschiedlichen Völker gerecht werden und im Einklang mit der spezifischen Staatsstruktur von Bosnien und Herzegowina sein.

Stichwörter: *Verteidigung, Streitkräfte, Reform, Bosnien und Herzegowina.*

Streitkräftegemeinsame Einsatzgruppe Ost und gemeinsame Militärbasen in Rumänien und Bulgarien

Dorinel Moldovan, Plamen Pantev i Matthew Rhodes

Streitkräftegemeinsame Einsatzgruppe Ost (Joint Task Force East – JTFE) stellt seinen grossen Wendepunkt in der amerikanischen militärischen Anwesenheit in Zentral- und Südosteuropa dar. Für die USA stellt sie ein Beispiel einer breiteren Transformation der Verteidigungsmöglichkeiten und Verhältnisse dar. Für Rumänien und Bulgarien ist sie die Integration in den euroatlantischen Westen. Die Regierungen der drei Länder begrüsst die neue Zusammenarbeit als strategisch, ja historisch bedeutend. Es stellte sich jedoch heraus, dass die Überführung in die Realität der Anfangshoffnungen und -visionen im Hinblick auf die streitkräftegemeinsame Einsatzgruppe Ost langsamer und viel schwieriger als erwartet verlief.

Dieser Text ist eine Übersetzung des Originals, das im August 2009. veröffentlicht wurde in Occasional Paper Series No 21, im Europäischen Zentrum für Sicherheitsstudien George C. Marshall.

Stichwörter: *USA, Rumänien, Bulgarien, streitkräftegemeinsame Einsatzgruppe, NATO.*

Integrative Prozesse in der Region Südostasien

Zoran Kilibarda

In dem Artikel behandelt man die Reichweiten, Grenzen und Perspektiven der zwischenstaatlichen Zusammenarbeit und Verbundenheit im südostasiatischen Raum, mit besonderem Rückblick auf die Ziele und die Funktionsweise der Gemeinschaft ASEAN und ihren Beitrag zur Stabilisierung der Lage in dieser Region. Durch die Analyse der Resultate, die die Staaten des ASEAN in Bezug auf die Amortisierung der inneren desintegrativen Prozesse, die Zügelung der eigenen geopolitischen Aspirationen und Findung einer ausgewogenen Antwort auf entgegengesetzte Interessen der Grossmächte erreicht haben, zieht man als Schlüsse heraus, dass auch bei bestehenden Einschränkungen durch eine geduldige Angleichung der Standpunkte auf der Regionsebene, ohne Einmischung in die inneren Angelegenheiten der Anderen und ohne die von aussen aufgezwungene Lösungen, einen bedeutenden Fortschritt in der interstaatlichen Zusammenarbeit und in der Intensität der integrativen Prozesse erreichen kann.

Stichwörter: *ASEAN, Zusammenarbeit, Verbundenheit, integrativer Prozess.*

Die Sicherheitsaspekte des EU-Beitritts Serbiens,

Biljana Stojković

Viele Analytiker im In- und Ausland stellen, nicht ohne Grund, eine kruziale Frage – Was ist das vorrängige serbische Nationalinteresse heute? Ist es die Wahrung der territorialen Integrität des Stases oder der EU-Beitritt? Ausgehend von den nationalen strategischen Dokumenten im Bereich der Sicherheit ist die Wahrung der territorialen Integrität, einschliesslich der autonomen Provinz Kosovo und Metochien im Rahmen der Republik Serbien, das vitale nationale Interesse und der EU-Beitritt Republik Serbiens ist ein wichtiges Ziel der Aussenpolitik. Aus diesem Schluss heraus stellt sich die kruziale Frage – sind die serbischen strategischen Interessen mit den europäischen komplementär? Durch eine komparative Analyse der strategischen Dokumente, die in Republik Serbien im Bereich der Sicherheit von den Jahr 2000 bis heute verabschiedet wurden, kann eine Schlussfolgerung über die Konvergenz der Sicherheitsinteressen und Ziele der Republik Serbien und der EU gezogen werden. Doch im Unterschied zu anderen Staaten in der Region öffnet sich für Republik Serbien eine gesonderte Frage – kann dieser Staat militärisch neutral bleiben, wenn seine Bürger den Geist und den Wortlaut der Sicherheits- und Verteidigungspolitik der EU und der europäischen Sicherheitsstrategie annehmen und sich damit zur Implementierung der gemeinsamen europäischen Sicherheitspolitik und zur Teilnahme an den zivilen und militärischen Arrangements und den EU-Kräften verpflichten?

Ausgehend von der Analyse der vorhandenen strategischen Dokumente im Bereich der Sicherheit in Serbien und in der EU, beschäftigt sich der Autor in diesem Artikel mit der Suche nach der Antwort auf die gestellten Fragen, mit dem Rückblick auf die erreichte Ebene der Zusammenarbeit der Republik Serbien mit den Institutionen der EU im Bereich der Sicherheit.

Stichwörter: *Sicherheit, Strategie, Europa, Union, Republik Serbien, Verteidigung, Neutralität, Streitkräfte.*

Der Beitrag zur nationalen Strategie des Schutzes des Cyberspace

Slobodan R. Petrović

Die Effekte und Implikationen der Informationsrevolution weisen auf, einerseits, ihr riesiges Potential hin, das bei den dem modernen Menschen zugänglichen Gelegenheiten und Möglichkeiten zum Vorschein kommt und, andererseits, auf ihre ernsthaften und komplexen Implikationen, die eine grössere Abhängigkeit der Informationsgesellschaft von dieser Technologie und Empfindlichkeit gegenüber verschiedenen Arten von Deviationen hervorrufen, mit möglichen Folgen in der Spanne von den trivialen bis hin zu den katastrophalen. Eben diese Tatsachen werfen das Bedürfnis auf, Massnahmen und Aktionen vorzunehmen, nicht nur auf der Mikro- und Lokalebene, sondern auch, vor allem, auf der Nationalebene mit der Tendenz, dass diese Massnahmen und Aktionen aufgrund der globalen Natur der Probleme an die Massnahmen und Aktionen der internationalen Gesellschaft angepasst werden. In diesem Sinne wird auf die Notwendigkeit hingewiesen, eine nationale Strategie des Schutzes des Cyberspaces zu verabschieden und es werden einige Elemente dieser Strategie begründet.

Stichwörter: *Cyberspace, IT, Informationsinfrastruktur, Bedrohung, Strategie Schutz.*

Sicherheit und/oder die Sicherheitsvorbeugung

Mile Rakić

In jüngster Zeit weisen die theoretischen und empirischen Erkenntnisse deutlich auf den Bedarf an einer neuen Implementierung und Entwicklung der Sicherheitsvorbeugung im Verteidigungssystem und allgemein in die Wissenschaften hin, die die Sicherheit im Mittelpunkt ihrer Lehre haben. Die Stellung und die Rolle der Sicherheitsvorbeugung eines Staates ist konstant und spezifisch und immer öfter entscheidend für seine ununterbrochene Entwicklung und Erhaltung. Deshalb ist die Konstituierung der Sicherheitsvorbeugung als wissenschaftlicher Disziplin, vor allem, ein ausserordentlich wichtiges und komplexes Problem, dem bei uns unumgänglich eine entsprechende Position, Bedeutung und Rolle gegeben werden muss. Trotz Meinungen und Beurteilungen, dass der Sicherheitszustand und -entwicklung zufriedenstellend sind, kann man keine dezide Schlussfolgerung ziehen, dass der Entwicklungsprozess der Sicherheit als Ganzheit abgerundet ist. Obwohl komplex sowohl in der Theorie, als auch in der Praxis kann die Sicherheit heutzutage sämtliche Formen, Arten und Umfang der Bedrohung in notwendigem Masse nicht verfolgen, was den Bedarf nach einer Entwicklung der Sicherheitsvorbeugung, ihre Theorie und Praxis aufwirft.

Stichwörter: *Vorbeugung, Sicherheit, Politik, Staat, Bedrohung, Demokratie.*

Von einem Lehrbuch über die nationale Sicherheit,

Predrag Ilić

In der Arbeit wurde ein kritischer Rückblick auf das Lehrbuch Nationale Sicherheit von Prof. Dr. Andreja Savić gegeben. Obwohl man dem Autor wegen des Mutes, zum ersten mal ein solches Lehrbuch in unserem Lande zu veröffentlichen, eine Auszeichnung ausspricht, werden auch eine ganze Reihe von Einwendungen preisgegeben. Sie beziehen sich, vor allem, auf die Komposition und den Inhalt des Lehrbuchs, den Stil und die Sprache, sowie auch auf die zahlreichen materiellen, grammatischen und anderen Fehlern und Mängel. In diesem Zusammenhang kann man eine Schlussfolgerung ziehen, dass dieses Lehrbuch den Benutzern vielmehr Schaden als Nutzen gebracht hat und man sollte die Berechtigung seiner weiteren Benutzung in Erwägung ziehen.

Stichwörter: *Lehrbuch, nationale Sicherheit, Komposition, Inhalt, Stil, materielle Fehler, Richtigkeit der Grammatik und der Rechtschreibung.*

Zugang zur Methodologie der integralen Risikobewältigung im Unternehmen

Zoran Keković, Goran Glišić, Nenad Komazec

In einem dynamischen Umfeld müsste jede Organisation einen Steuerungsprozess für Risiken sichern, der in der Lage ist permanent Veränderungen zu ermitteln und auf sie zu antworten. Die Methodologie der Risikoeinschätzung, die in dieser Arbeit beschrieben wurde, ist von allgemeinem Charakter und kann deshalb auf ein breites Spektrum von Aktivitäten, Entscheidungen und Operationen jeglicher öffentlichen, privaten oder gesellschaftlichen Unternehmen, Assoziationen, Gruppen oder Einzelpersonen

angewendet werden. Trotzdem, werden bei ihrer Anwendung gewisse Voraussetzungen verlangt, die in dieser Arbeit ebenso behandelt werden.

Stichwörter: *Risiko, Organisationsziele, geschützte Werte, Methodologie der Einschätzung, Risikosteuerung.*

Unternehmenskultur

Ranko Lojić

Alle Organisationen, einschliesslich die militärischen, haben eine unsichtbare Qualität, einen bestimmten Charakter und eine Funktionsweise. Dieser Charakter der Organisation und die Funktionsweise können stärker sein als eine Person oder ein formelles System. Um die "Seele" einer Organisation zu verstehen ist es notwendig, ungeachtet der geschriebenen Vorschriften und Strukturen, die versteckte Welt der Unternehmenskultur zu enthüllen. Unternehmenskultur wird für eines der wesentlichen Segmente des Erfolgs einer Organisation gehalten. Ihr Einfluss auf das Verhalten des menschlichen Faktors im Prozess der Arbeit ist sehr bedeutend.

Der Begriff, die Elemente und die Klassifizierung der Unternehmenskultur und das Verhältnis zwischen der Unternehmenskultur und Subkultur sind transparent dargestellt worden. Darüber hinaus werden die Art der Herstellung, Wartung und Änderung der Unternehmenskultur analysiert.

Stichwörter: *Unternehmenskultur, Einfluss, Elemente.*

Die Terrororganisation Hamas und ihr System des sozialen Schutzes

Ivana Alkalaj

Der Artikel beschreibt, wie die Terrororganisation Hamas auf die demokratische Weise die Macht übernommen hat und auf welche Weise sie das Dawa-System des Sozialschutzes zur Promovierung und Unterstützung ihrer Aktivitäten benutzt. Es wird über die Wurzeln des Hamas Dawa geschrieben und über die Funktion der Institutionen für den Sozialservice, als ideales Werkzeug, das die Islamisten radikalisieren und junge Muslems rekrutieren. Natürlich, gibt es auf den ersten Blick nichts gewalttätiges oder asoziales in den Dawa-Aktivitäten. Dem ist aber nicht so.

Dawa-Organisation, oft als lokale freiwillige Gesellschaft, Nicht-Regierungsorganisation oder private freiwillige Organisation gegründet, hat eine wichtige gemeinsame Rolle in der islamischen Geschichte und Kultur.

Hamas hat ein primäres Ziel und das ist die Veränderung des essentiellen palästinensischen nationalen politischen Kampfes in einen fundamentalen religiösen Konflikt. Die Entwicklung dieses Zieles bedeutet die völlige Transformation der palästinensischen Gesellschaft, im Vergleich zu den anderen relativ sekulären muslimischen Gesellschaften in der arabischen Welt, in eine immer mehr passioniert religiöse und politisch entschiedene Gesellschaft.

Stichwörter: *Hamas, Terrorismus, Dawa, Islam, Dschihad.*

Die Definition des modernen Extremismus

Milovan Subotić

Im intellektuell-politischen und Sicherheitskreisen ist der Extremismus ein häufiges Thema, was gut ist, denn jede verantwortliche Erörterung über wichtige gesellschaftliche Erscheinungen kann zu besserem Verständnis dieser Erscheinungen führen. Leider ist dieser gesellschaftlich nützlicher und für die Erkenntnis produktiver Effekt der Debatte hauptsächlich nicht sichtbar, sondern wird meist politisch instrumentalisiert von denen, die aggressiv ihre Einstellungen aufzwingen. So wird Extremismus, als nicht genügend abgegrenzter und definierter Terminus in moderner politischer Praxis, in eine pejorative Disqualifizierung verwandelt.

Das erste wichtige Merkmal des Terminus Extremismus ist seine ursprüngliche Vielfaltigkeit. Im Unterschied zu anderen Termini, die oft ausführlich definiert und abgegrenzt sind, hat er sämtliche ursprüngliche Bedeutungen beibehalten und bekam neuen Sinn parallel mit der Entwicklung des Milieus, in dem er existierte, insbesondere mit dem Eintritt in das Feld der Politik. Auf diese Weise wurden der unterschiedlichen Auslegung dieses Phänomens die Türen weit geöffnet. In den turbulenten Zeiten, die insbesondere vom Sicherheitsaspekt die Auffassung und Abgrenzung des Terminus Extremismus, Terrorismus, Terror u.ä. antasten, ist die korrekte Erklärung der genannten Begriffe von ausserordentlicher Wichtigkeit.

In diesem Zusammenhang ist es notwendig bestrebt zu sein, das, was gesellschaftlich unerwünscht ist oder in der Sphäre des Denkens oder Verhaltens gefährlich ist, klar zu definieren. Die Definierung dieser gesellschaftlichen Erscheinung ist gar nicht harmlos, denn derjenige, der die "charismatische Macht" hat zu definieren, was Extremismus ist, entscheidet auch darüber, wer ins Kreuzfeuer dieser "Inquisition" kommt. Somit kann eine solch dehnbare Definition, die einer Seite gut gelegen kommt, nach Wunsch und Bedarf benutzt werden, um die politischen Gegner schlecht zu machen.

Stichwörter: *Extremismus, Terrorismus, Terror, Definierung, ethnischer und religiöser Extremismus, Sicherheitsrisiken.*

Degradierung der Umwelt – der Einfluss auf die Ökologiesicherheit

Saša T. Bakrač, Mladen M. Vuruna und Miško Milanović

In der Arbeit werden die Fragen des negativen Einflusses auf die Umwelt vom Standpunkt der Ökologiesicherheit aus behandelt. Ebenfalls erörtert man die möglichen Folgen des Magels an Ökologiesicherheit auf der nationalen und globalen Ebene und die Rollen bei der Herbeischaffung des notwendigen Grades der Ökologiesicherheit.

Separat wird die Rolle der Streitkräfte, die ein wichtiger Faktor der nationalen Sicherheit ist, bei der Lösung der Ökologieprobleme behandelt.

Angeführt sind die Einflüsse des Klimawechsels und des sauren Regen, sowie auch die aktuellen und möglichen Folgen einiger globaler ökologischer Probleme.

Stichwörter: *Umwelt, Ökologiesicherheit, Degradierung, Klimawandel, saure Regen.*

Hydrobiologische potentiell gesundheitsgefährdende Faktoren

Dejan Nedeljković

Einer der gesundheitlich meist gefährdeten Kategorie der Personen im Bezug auf die Arbeitsbedingungen in den Streitkräften Serbiens sind allerdings die Unterwasserdiversanten und die Taucher. Die Gesundheitsrisiken dieser Kategorie der Personen sind vielfältig, aber bei uns sind sie immer noch unzureichend erforscht worden. Die Schutzmodelle sind praktisch vernachlässigt der Implementierung entsprechender Schutzmodelle und Aufhebung der Folgen ist die Ausbildung über das alleinige Bestehen der Risikofaktoren.

Stichwörter: *Hydrobiologie, Cyanobakterien, Tauchen, Gesundheit, Vorbeugung, Schutz.*

Die historischen Grundrisse des deutschen Militarismus, als Lehre für die demokratischen Prozesse der Transformation des Militärs

Vladimir Barović

In der Arbeit werden die Grundrisse der radu se ekspliciraju istorijske osnovice razvoja i utemeljenja nemačkog militarizma kroz vekove i decenije. Detaljno se objašnjavaju procesi i istorijska kretanja koja su uticala na stvaranje totalitarnih ideologija koje značajno utiču na vojnu doktrinu, teoriju i praksu. Autor je uporedio militarističke poglede na sistem odbrane sa savremenim demokratischem i pluralistischem modelom koji posmatra vojsku kao odbrambeni segment društva, a ne kao ekspansionistische masineriju koja strebt dominaciji u društvu i osvajanju. Zato je važno sagledati nemački militarizam i izvuci realne pouke iz tog koncepta idejnog razmatranja problema odbrane. Samo je civilna kontrola i utemeljenje vojske na demokratischen postulatima garant da će ona biti signifikanter oslonac demokratischen društva zasnovanog na vladavini prava i poštovanju ljudskih, manjinskih i ostalih prava koja proističu iz povelje Ujedinjenen nacija.

Stichwörter: *Militarismus, Extremismus, Demokratie, zivile Kontrolle, Verteidigung.*

Balkan als Unterbewusstsein Europas

Vladimir Grujić und Goran Vukadinović

Mit seiner sonderbaren Eigenart und nur sich selbst geläufigen Individualität war der Balkan nahezu immer die Verbindung von von Ost und West. Im Laufe der Geschichte wurden vom balkan hauptsächlich negative Stereotype entwickelt, die auch weiterhin als Bezeichnung für diesen Teil Europas benutzt werden. Im Text wird die Entwicklung des negativen Bildes vom Balkan und Serbien in seiner Mitte analysiert und man betont das Bedürfnis nach der Befreiung von zahlreichen nationalen Irrtümern, Vorurteilen und Bremsen.

Stichwörter: *Europa, Balkan, Serbien, Stereotyp, Vorurteile, Irrtum.*

Војно дело“ је општевојни научно-теоријски часопис Министарства одбране Републике Србије и представља отворени форум за публикување и стимулисање иновативног промишљања и критичку размену искустава о свим аспектима и нивоима безбедности и одбране, у националном и међународном домену.

Чланци „Војног дела“ фокусирају се на компаративне и мултидисциплинарне теме које обрађују кооперативну националну, регионалну и глобалну безбедност, демократско управљање одбраном, цивилно-војне односе, формулисање стратегије безбедности и планирање одбране, тероризам, контролу наоружања, управљање кризама и чување мира.

Чланци, обима до 1,5 ауторски табак (24 странице формата А4 са по 1.800 карактера, са белинама између речи), достављају се Редакцији „Војног дела“ електронском поштом на адресу vojno@mod.gov.rs (формат А4, фонт – *Times New Roman*, величина 12, проред – један ред). Чланак треба да садржи: наслов, име аутора, назив установе аутора, сажетак, кључне речи, увод, разраду, закључак, списак литературе и резиме.

Наслов треба да одражава тему чланка, а речи које га чине треба да буду прикладне за индексирање и претраживање. Ако таквих речи нема у наслову, пожељно је да се придода и поднаслов.

Име аутора и електронска адреса. Наводи се пуно име, средње слово, презиме аутора и лична интернет адреса у институцији у којој је аутор запослен. Уколико има више аутора, наводи се само електронска адреса једног, обично првог аутора.

Назив установе аутора. Наводи се пун (званични) назив и седиште установе у којој је аутор запослен, а евентуално и назив установе у којој је обавио истраживање. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија (на пример, Војна академија, Катедра друштвених и економских наука, Београд). Бар једна организација у хијерархији мора бити правно лице. Назив установе испишује се иза имена аутора. Функција, чин и звање аутора се не наводе.

Сажетак представља кратак информативан приказ садржаја чланка који читаоцу омогућава да брзо и тачно оцени његову релевантност. Треба да садржи термине који се често користе за индексирање и претрагу чланака. Саставни делови сажетка су: циљ истраживања, методи, резултати и закључак. Сажетак треба да има од 100 до 250 речи и треба да се налази између заглавља (наслов, име аутора и назив институције) и кључних речи, након којих следи текст чланка.

Кључне речи јесу термини или фразе које адекватно представљају садржај чланка за потребе индексирања и претраживања. Треба их додељивати ослањајући се на неки међународни извор (попис, речник или тезаурус) који је најшире прихваћен унутар да-те научне области (за науку уопште то је листа кључних речи *Web of Science*). Број кључних речи не може бити већи од 10, а учесталост њихове употребе треба да буде што већа. У чланку се пишу непосредно након сажетка, односно резимеа.

Захвалница. Назив и број пројекта, односно назив програма у оквиру којег је чланак настао, као и назив институције која је финансијала пројекат или програм, наводи се у посебној напмени на сталном месту, по правилу при дну прве стране чланка.

Претходне верзије рада. Ако је чланак у претходној верзији био изложен на званичном скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе треба да буде наведен у посебној напмени, по правилу при дну прве стране чланка. Чланак који је већ објављен у неком иностраном часопису одговарајућег репомеа може се публиковати у „Војном делу“ једино у преводу на српски језик, уколико се тиме обогаћује национални академски корпус текстова.

Текст и језик чланка. Текст чланка мора да садржи увод, раду и закључак. Текући наслови у тексту се не нумеришу. Рад може бити написан на српском, енглеском, немачком, француском или руском језику. Текст мора бити језички и стилски дотеран, систематизован и без скраћеница (осим стандардних).

Табеларни и графички прикази. Фотографије, цртежи, графикани и табеле треба да буду јасни, прегледни и погодни за репродукцију. Треба их радити у програмима *Word*, *Corel* или *Excel* и поставити на жељено место у тексту. Уколико графички и табеларни прикази нису оригинално ауторово дело потребно је навести извор из којег је преузимање извршено.

Навођење (цитирање) у тексту. Начин позивања на изворе у оквиру чланка мора бити једнообразан. У самом тексту, на месту на којем се врши позивање, односно цитирање, у угластим заградама обавезно треба написати редни број извора из одељка литература.

Напомене (фусноте) пишу се при дну стране на којој се налази текст на који се односе. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима (на пример, научној грађи, приручницима), али не могу бити замена за цитирану литературу.

Листа референци (литература). Цитирана литература обухвата, по правилу, библиографске изворе (чланке, монографије и сл.) и наводи се искључиво у засебном одељку на крају текста чланка,

у виду листе референци. Референце се набрајају редоследом којим се наводе у тексту и не превode се на језик рада. Библиографски податак за књигу садржи презиме и иницијале имена аутора, назив књиге, назив издавача, место и годину издања. Библиографски податак за часопис садржи презиме и име аутора, наслов чланка, назив часописа, број и годину издања, као и број странице. Наслови цитираних часописа наводе се у оригиналном, пуном или скраћеном, али никако у преведеном облику. При навођењу интернет сајта као литературе наводи се пуна електронска адреса странице која се цитира и датум када се последњи пут приступило тој страници. Обавезно је позивање на литературу у самом тексту, навођењем броја у угластим заградама. Бројеви треба да одговарају списку литературе који је дат у засебном одељку, при крају чланка.

Резиме. Ако је рад написан на српском језику пожељно је да се, поред сажетка на српском, даје и сажетак у проширеном облику на енглеском језику – као тзв. резиме (*summary*). Он се наводи на крају чланка, након одељка литература. Потребно је да буде у структурираном облику, а његова дужина може бити до 1/10 дужине чланка (опширнији је од сажетка на српском језику). Почетак резимеа може бити преведени сажетак на српском језику (са почетка чланка), а затим треба да следе преведени главни наслови, поднаслови и основе закључка чланка (литература се не преводи). Потребно је да се преведе и део текста испод наслова и подналова, водећи рачуна да он буде пропорционалан њиховој величини, а да одражава суштину. За резиме на енглеском језику Редакција обезбеђује лектуру.

Категорија (тип) чланка. У „Војном делу“ публикују се научни чланци који се разврставају у категорије:

- оригиналан научни рад (у којем се износе претходно необјављивани резултати сопствених истраживања научним методом);
- прегледни рад (који садржи оригиналан, детаљан и критички приказ истраживачког проблема или подручја у којем је аутор остварио одређени допринос, видљив на основу аутоцитата);
- кратко или претходно саопштење (оригинални научни рад пуног формата, али мањег обима или прелиминарног карактера);
- научна критика, односно полемика (расправа на одређену научну тему, заснована искључиво на научној аргументацији) и осврти.

Изузетно, у неким областима, научни рад у часопису може имати облик монографске студије, као и критичког издања научне грађе (историјско-архивске, лексикографске, библиографске, прегледа података и сл.), дотад непознате или недовољно приступачне за научна истраживања. Радови класификовани као научни морају имати бар две позитивне анонимне рецензије.

Такође, у „Војном делу“ се публикују и прилози ваннаучног карактера, уколико пружају информацију значајну за академску заједницу. То могу бити:

- стручни рад (прилог у којем се нуде искуства корисна за унапређење професионалне праксе, али која нису нужно заснована на научном методу);

- информативни прилог (уводник, коментар и сл.);

- приказ (књиге, рачунарског програма, случаја, научног догађаја, и сл.).

Сви радови подлежу анонимној стручној рецензији, а објављени радови и стручне рецензије хоноришу се према важећим прописима Министарства одбране Републике Србије.

Подаци о аутору. Аутор је, приликом достављања чланка Редакцији, дужан да достави и пропратно писмо у којем треба да наведе:

- о којој врсти чланка се ради,

- податке о аутору: име, средње слово, презиме, чин, звање, и-мејл адреса, адреса послодавца (или војна пошта), ЈМБ грађана, кућна адреса, општина становања, телефонски број на радном месту и код куће, број мобилног телефона, жиро рачун и назив банке.

Уредник

МЕДИЈА ЦЕНТАР „ОДБРАНА“

- Браће Југовића 16, 11000 Београд •
- Телефон: (011) 3201-995, војни 23-995 •
 - Телефакс: (011) 3241-009 •
- Текући рачун: 840-49849-58 • ПИБ: 102116082 •
- Број потврде о евидентирању за ПДВ: 135328814 •

ПОЗИВ НА ПРЕТПЛАТУ ЗА 2010. ГОДИНУ

Претплаћујемо се на часопис:

бр. примерака

1. „Војно дело“

Годишња претплата 1.184,00 динара

Приликом уплате позвати се на број: 122742312923051

2. „Војнотехнички гласник“

Годишња претплата 896,00 динара

Приликом уплате позвати се на број: 122742312923054

3. „Нови гласник“

Годишња претплата 1.600,00 динара

Приликом уплате позвати се на број: 122742312923053

Претплатне цене важе до 31. 12. 2010. године.

Број примерака издања која се наручују уписати у наруџбеницу, а примерак наруџбенице са доказом о извршеној уплати на горе наведени текући рачун послати на горе наведену адресу.

Купац тел.:

Место

Улица бр.

Потпис наручиоца

М. П.

Ликовно-графички уредник
мр *Небојша* Кујунџић
nebojsa.kujundzic@mod.gov.rs

Језички редактор
Добрила Милетић, професор

Техничко уређење
Звезда Јовановић

Преводиоци:

на енглески језик
Душанка Пивљанин, професор

на немачки језик
Гордана Богдановић, професор

Тираж 900 примерака

Штампа: ВОЈНА ШТАМПАРИЈА БЕОГРАД, Ресавска 40б

УДК – Народна библиотека Србије

ВОЈНО ДЕЛО је општевојни научно-теоријски часопис Министарства одбране Републике Србије који излази тромесечно. Представља отворени форум за презентовање и стимулисање иновативног промисла о свим аспектима и нивоима безбедности и одбране. Гледишта и ставови аутора изложени у ВОЈНОМ ДЕЛУ не одражавају нужно званичну политику или став Министарства одбране Републике Србије и Владе Републике Србије. Сви текстови у овом издању смеју се репродуковати, у делу или целини, без претходног тражења одобрења. Редакција ВОЈНОГ ДЕЛА задржава право редиговања текстова.

